

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİNDE MERV ŞEHİRİ
(Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)**

Mesut CAN

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN**

Konya-2016

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mesut CAN
	Numarası	108110023002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları / İslâm Tarihi
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı Ataçken
	Tezin Adı	İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİNDE MERU SEHİRİ (Kuruluşundan Tahiriler Dönemine Kadar)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan ^{İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Meru Sehiri} başlıklı bu çalışma ^(Kuruluşundan Tahiriler Dönemine Kadar) 15.10.2016 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliğiyle başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	İsmail Hakkı Ataçken	
2	Prof. Dr.	Ahmet Turan Yüksel	
3	Prof. Dr.	Mehmet Eren	
4	Prof. Dr.	H. Bahaüddin Varol	
5	Yrd. Doç. Dr.	Mehmet Simşir	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	MESUT CAN		
	Numarası	108110023002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİNDE MERV ŞEHİRİ (Kuruluşundan Tâhiriler Dönemine Kadar)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mesut CAN

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	MESUT CAN		
	Numarası	108110023002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLAM TARİHİ VE SANATLARI / İSLAM TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İSMAİL HAKKI ATÇEKEN		
Tezin Adı	İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİNDE MERV ŞEHİRİ (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)			

Merv, kadîm zamanlardan itibaren farklı milletler tarafından hâkimiyet altına alınmaya çalışıldı ve nihâî olarak 31/651'de gerçekleştirilen fetih hareketleri neticesinde Müslümanların yönetimine girdi. İslâm hakimiyeti altına girmesi şehrin tarihinde bir dönüm noktası olup siyasî, sosyal, kültürel vb. etkileri günümüze kadar devam etmektedir. İşte bu çalışma, İslâm Tarihi ve coğrafya kaynakları ile arkeoloji ve mimari gibi ilimlerin verilerini kullanarak Merv şehrini kuruluşundan Tâhirîler dönemine kadar çok yönlü bir şekilde ele almaktadır.

Şehrin, İpek Yolu'nun önemli bir güzergahı üzerinde yer alması siyasî, askerî ve ekonomik önemini daha da artırdı. Bu sayede Doğu ile Batı kültürleri arasında maddî değerlerin yanında kültürel öğelerin de taşınmasında rol alarak bu iki uzak kültürün bir sentezini oluşturmayı başardı.

Merv, Emevîlerin tarih sahnesinden ayrılmalarında en büyük paya sahip oldu. Bu yönüyle Abbasî ihtilâlinin tam olarak kavranabilmesi ve başarıya ulaşmasındaki sâiklerin neler olduğunun gün yüzüne çıkarılabilmesi için, isyanın aksiyona geçirildiği merkez olan bu şehrin tüm yönleriyle bilinmesi son derece mühimdir.

Şehir bugün, adetâ bir açık hava müzesini andırmaktadır. Bize sunduğu bu imkan sayesinde kadîm zamanlardan itibaren bölgedeki medenî hayatın gelişim süreçlerini somut olarak tespit edebilmiş durumdayız.

İslâmî devirle birlikte gerçekleştirilen iskan faaliyetleri farklı kültürlerle mensup insanlarla bir arada yaşamının en yoğun şekilde tecrübe edilmesini sağladı. Daha da önemlisi, bu tecrübe şehrin İslâmlaşmanın bölgedeki ve hatta daha doğudaki kaderi üzerinde belirleyici bir rol üstlenmesine vesile oldu. Aynı zamanda şehirde uygulanan İslâm idare sisteminin, farklı etnik ve kültüre sahip insanların çoğunlukta olduğu coğrafyalarda bile gerilim ve çatışma yerine asırlar süren huzur ve barış ortamını tesis etmede son derece başarılı olduğunu göstermiş olmaktadır.

Anahtar kelimeler: Merv, Horasan, İslam Şehri, İslam Medeniyeti, İslamlaşma.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	MESUT CAN		
	Student Number	108110023002		
	Department	ISLAMIC HISTORY AND ARTS / ISLAMIC HISTORY		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. İSMAİL HAKKI ATÇEKEN		
Title of the Thesis/Dissertation	MERV IN ISLAMIC HISTORY AND CIVILIZATION (From The Foundation to The Tahiri Period)			

Merv, since the ancient times, had been tried to be ruled by different nations and ultimately in 31/651, it was the Muslim rule that the city came under in consequence of a series of conquests. Islamic domination is a turning point in the history of the city in terms of political, social, cultural etc. ways whose effects continue to this day. This study addresses the city of Merv in a multifaceted way from the foundation to the Tahiri period by using the data of Islamic history and source of geography with knowledge of archeology and architecture.

Being located in an important route of the Silk Road has further increased the political, military and economic importance of the city. By this way, it managed to create a sythesis of two distant cultures, the West and the East by playing role in the exchange of cultural values as well as material values.

Merv had the largest share in the Umayyads leaving in the scene of history. In this context, in order to fully comprehend and unravel the reasons of success of the Abbasid revolution, it is extremely important to know this city in all aspects as the center where the uprising started.

The City today resembles fairly an open-air museum. Thanks to this facility, we have concretely been able to identify the development process of the civilized life in the region since the ancient times.

With the Islamic era in which the resettlement activities were carried out, it was then possible for people from different cultures to have an intense experience of living together. More importantly, this experience enabled the city to undertake a decisive role on the fate of the region's and even more eastern regions' Islamization. At the same time, the Islamic administration system implemented in the city, even in regions where the majority of people had different ethnic and cultures, proved to be extremely successful to esestablish the peace environmet instead of tensions and conflict for centuries.

Keywords: Merv, Khorasan, Islamic City, Islamic Civilization, Islamization.

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	MESUT CAN		
	Numarası	108110023002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLAM TARİHİ VE SANATLARI / İSLAM TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İSMAİL HAKKI ATÇEKEN		
Tezin Adı	İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİNDE MERV ŞEHİRİ (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)			

Merv, kadîm zamanlardan itibaren farklı milletler tarafından hâkimiyet altına alınmaya çalışıldı ve nihâî olarak 31/651'de gerçekleştirilen fetih hareketleri neticesinde Müslümanların yönetimine girdi. İslâm hakimiyeti altına girmesi şehrin tarihinde bir dönüm noktası olup siyasî, sosyal, kültürel vb. etkileri günümüze kadar devam etmektedir. İşte bu çalışma, İslâm Tarihi ve coğrafya kaynakları ile arkeoloji ve mimari gibi ilimlerin verilerini kullanarak Merv şehrini kuruluşundan Tâhirîler dönemine kadar çok yönlü bir şekilde ele almaktadır.

Şehrin, İpek Yolu'nun önemli bir güzergahı üzerinde yer alması siyasî, askerî ve ekonomik önemini daha da artırdı. Bu sayede Doğu ile Batı kültürleri arasında maddî değerlerin yanında kültürel öğelerin de taşınmasında rol alarak bu iki uzak kültürün bir sentezini oluşturmayı başardı.

Merv, Emevîlerin tarih sahnesinden ayrılmalarında en büyük paya sahip oldu. Bu yönüyle Abbasî ihtilâlinin tam olarak kavranabilmesi ve başarıya ulaşmasındaki sâiklerin neler olduğunun gün yüzüne çıkarılabilmesi için, isyanın aksiyona geçirildiği merkez olan bu şehrin tüm yönleriyle bilinmesi son derece mühimdir.

Şehir bugün, adetâ bir açık hava müzesini andırmaktadır. Bize sunduğu bu imkan sayesinde kadîm zamanlardan itibaren bölgedeki medenî hayatın gelişim süreçlerini somut olarak tespit edebilmiş durumdayız.

İslâmî devirle birlikte gerçekleştirilen iskan faaliyetleri farklı kültürlerle mensup insanlarla bir arada yaşamının en yoğun şekilde tecrübe edilmesini sağladı. Daha da önemlisi, bu tecrübe şehrin İslâmlaşmanın bölgedeki ve hatta daha doğudaki kaderi üzerinde belirleyici bir rol üstlenmesine vesile oldu. Aynı zamanda şehirde uygulanan İslâm idare sisteminin, farklı etnik ve kültüre sahip insanların çoğunlukta olduğu coğrafyalarda bile gerilim ve çatışma yerine asırlar süren huzur ve barış ortamını tesis etmede son derece başarılı olduğunu göstermiş olmaktadır.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR	IX

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, METODU, SINIRLARI VE KAYNAKLARI.....	1
1.1. Konusu ve Amacı.....	1
1.2. Metodu ve Sınırları	1
1.3. Kaynaklar	3
1.3.1. Genel Tarihler	3
1.3.2. Coğrafya Eserleri	5
1.3.3. Biyografik Eserler	7
1.3.4. Şehir Tarihleri	8
1.3.5. Kültür Tarihleri	9
1.3.6. Çağdaş Araştırmalar.....	10
2. MERV'İN KURULUŞU	15
2.1. Merv Bölgesinin En Eski Medeniyet Kökenleri ve Şehrin Kuruluşu	15
2.2. Şehrin Kuruluşuna Dair Tarihî Kayıtlar.....	23
2.3. Şehre Verilen İsimler ve Lâkaplar	28

I. BÖLÜM

MERV'İN SİYASÎ VE İDÂRÎ DURUMU

1. MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİNE KADAR MERV	33
2. RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE HORASAN FETİHLERİ VE MERV'İN DURUMU	40
2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi.....	40
2.2. Hz. Ömer Dönemi	41
2.3. Hz. Osman Dönemi.....	44
2.4. Hz. Ali Dönemi	49
3. EMEVÎLER DÖNEMİNDE MERV	50
4. TÂHİRÎLER'İN HAKİMİYETİNE KADAR ABBASÎLER DÖNEMİNDE MERV	69
4.1. Ebû Müslim el-Horasânî'nin Hâkimiyeti.....	70
4.2. Ebû Müslim el-Horasânî Sonrası Siyasî Durum	72
4.3. Emîn-Me'mûn Arasındaki İktidar Mücadelesi	78
4.4. Me'mûn Dönemi: Merv'in Payitaht Zamanları	79
5. MERV'İN İDÂRÎ YAPISI	82
5.1. İslâm Öncesi Dönemde İdârî Durum	83

5.2. Merv'in İslâmî Dönemde İdârî Yapısı	88
5.2.1. Sâsânî Yönetim Sisteminin Devamlılığı ve Yerel Hâkim Sınıfın Konumu	88
5.2.2. Yeni İdârî Düzenlemeler	91
5.2.2.1. Valilik.....	92
5.2.2.2. Kadılık.....	95
5.3. Merv'e Bağlı Yerleşim Birimleri.....	100
5.3.1. Merv'in Şehirleri.....	101
5.3.1.1. Küşmeyhen/Küşmeyhân/Keşmâhân	103
5.3.1.2. Hürmüzferra	104
5.3.1.3. Bâşân/Mâşân/Fâşân.....	104
5.3.1.4. Sinc/Sink	104
5.3.1.5. Cîrenc/Kîrenk.....	105
5.3.1.6. Dandânakân.....	106
5.3.1.7. Karîneyn/Berkediz	106
5.3.1.8. Harak/Harah	107
5.3.1.9. Sûsegân/Şâvşekân	107
5.3.1.10. Zerk	108
5.3.1.11. Sencân/Sincân	108
5.3.1.12. Serahs	108
5.3.1.13. Merverem	109
5.3.1.14. Şâbrinc/Şâberenc	109
5.3.2. Merv'e Bağlı Köyler	109

II. BÖLÜM

MERV'İN COĞRAFÎ VE JEOPOLİTİK DURUMU, FİZİKÎ YAPISI VE MİMARÎ ÖZELLİKLERİ

1. COĞRAFÎ VE JEOPOLİTİK DURUMU	129
1.1. Coğrafi Durumu	129
1.2. Şehrin Ana Yolları ve İpek Yolu'ndaki Konumu	136
2. FİZİKÎ YAPISI.....	141
2.1. Kahendez/İçkale.....	144
2.2. Şehrîstan (Medine)/Asıl Şehir.....	147
2.3. Rabaz/Kenar Mahalle.....	152
3. MİMARÎ ÖZELLİKLERİ	155
3.1. Mahalleler ve Sokaklar	158
3.1.1. Mahalleler	160
3.1.2. Sokaklar	162
3.2. Mescitler ve Musallalar.....	165
3.2.1. Mescitler.....	165
3.2.1.1. Benî Mâhân Mescidi	166
3.2.1.2. Eski Mescit (el-Mescidü'l-Atîk)	168
3.2.1.3. Yeni Mescit (el-Mescidü'l-Cedîd)	168
3.2.1.4. Diğer Mescitler	169
3.2.2. Musallalar (Namazgâhlar).....	171

3.3. Pazar Yerleri	172
3.4. Meydanlar	174
3.5. İdârî Binalar	174
3.6. Köşkler ve Saraylar	176
3.7. Evler	181
3.8. Su Şebekesi	183
3.9. Mezarlıklar	191
3.10. Gayri Müslimlere Ait Dinî Yapılar	192
3.10.1. Ateşgedeler.....	192
3.10.2. Budist Tapınakları (Stupalar).....	193
3.10.3. Kilise ve Manastırlar	194
3.11. Ribatlar.....	195

III. BÖLÜM

MERV'İN SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK DURUMU

1. SOSYO-KÜLTÜREL DURUMU	198
1.1. Şehrin En Eski Sakinlerine Dair Bazı Tespitler	198
1.2. Etnik Yapı	201
1.2.1. Türkler.....	202
1.2.2. Farslar.....	205
1.2.3. İskân Faaliyetleri ve Araplar	209
1.3. Dinî Gruplar	220
1.3.1. Mecûsîler.....	221
1.3.2. Yahudiler.....	224
1.3.3. Budistler	226
1.3.4. Maniheistler	228
1.3.5. Hıristiyanlar	229
1.3.6. İhtida Hareketleri ve Müslümanlar	234
1.3.6.1. Hâricîler	240
1.3.6.2. Şîî Gruplar.....	240
1.3.6.3. Mu'tezile	242
1.3.6.4. Cehmîler.....	242
1.3.6.5. Mürciîler.....	242
1.3.6.6. Bâtınîler.....	243
1.4. Diğer Etnik ve Dinî Cemaatler.....	246
2. EKONOMİK DURUMU.....	247
2.1. Ziraat	247
2.1.1. Bölgede Ziraatin Tarihî Gelişimi	247
2.1.2. Yetiştirilen Ürünler	253
2.2. Hayvancılık	255
2.3. İmalat Sanayi.....	256
2.3.1. İpek.....	256
2.3.2. Dokuma.....	258
2.3.3. Çömlek.....	259
2.3.4. Demir-Çelik	261

2.3.5. Diğer Mamüller	264
2.4. Ticaret	265
2.5. Madencilik	270
2.6. Vergiler	271
2.6.1. Haraç ve Cizye	272
2.6.2. Diğer Gelirler	276
2.7. Para.....	277

IV. BÖLÜM

MERV'DE İLMÎ HAYAT

1. İSLÂM ÖNCESİ DÖNEM.....	279
2. İSLÂMÎ DÖNEM.....	282
2.1. Çeviri Hareketi	282
2.2. Müsbet İlimler.....	284
2.3. Dînî İlimler.....	286
2.3.1. Merv'de Dînî İlimlerin Öncü Nesli: Sahabe ve Tâbiûn.....	287
2.3.1.1. Sahabe	287
2.3.1.2. Tâbiûn	292
2.3.2. Kur'an İlimleri	299
2.3.3. Hadis	303
2.3.3.1. Müellif Muhaddisler	303
2.3.3.2. Hadis İlminde Öne Çıkan Diğer Şahsiyetler.....	307
2.3.4. Fıkıh	309
2.3.5. Tasavvuf.....	314
2.3.6. Kelâm	316
2.4. Şiir, Dil, Edebiyat ve Diğerleri	317
2.5. Eğitim-Öğretim Kurumları	324
SONUÇ.....	327
BİBLİYOGRAFYA	332
EKLER.....	346

HARİTA VE ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Merv Vahası'nın Tarih Öncesi Yerleşimleri (Bronz ve Demir Çağları)	18
Şekil 2: İpek Yolu Güzergâhları, M.Ö. 100 civarı.....	137
Şekil 3: Merv'in Sit Alanları.....	143
Şekil 4: Erk Kale'nin Havadan Görünümü	145
Şekil 5: Gavur Kale Duvarlarından Bir Kesit	148
Şekil 6: Gofralı Duvar.....	156
Şekil 7: Büyük ve Küçük Kız Kaleler.....	178

Şekil 8: Razik Kanalı	188
Şekil 9: Horasan'da İskân Edilen Arap Kabilelerinin Dağılımı	213
Şekil 10: Dinlerin Yayılışı (M.Ö. 500-M.S. 600)	227
Şekil 11: Merv Vazosu.....	260
Şekil 12: Gavur Kale Endüstriyel Alanı.....	262

ÖNSÖZ

Şehir tarihi çalışmaları tarih ilminde önemli bir yere sahiptir. Büyük medeniyetler, onları oluşturan daha küçük birimlerin, yani şehirlerin araştırılması ile daha iyi anlaşılabilir hale gelirler. Çünkü Merv gibi büyük kent merkezleri yaşadıkları zamanın siyasî, ekonomik, kültürel vb. gelişimlerinin temsil edildiği semboller ve sahip oldukları entelektüel birikimin somut halidir. Merv, diğer kadim şehirler gibi hakkında çok az malumata sahip olduğumuz eski dünyaya işaret eden bir zaman dilimini karakterize etmektedir. Günümüzde Orta Asya'nın bağımsız devletlerinden biri olan Türkmenistan Cumhuriyeti'nin beş eyaletinden biri olan Mari, ruhunu kadim Merv şehriden almıştır.

Merv, İslâm Tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. İslâm fetihlerinin ilk dönemlerinden itibaren burası askerî karargah haline gelmiş, İslâm'ın doğuya yayılmasında önemli bir vazife üstlenmiştir. Ayrıca dönemin önemli siyasî olaylarında baş rolü oynamıştır. Örneğin, İslâm Tarihinde dönüm noktalarından birini teşkil eden Abbasî ihtilâl hareketi Horasan'da, özellikle Merv topraklarında yoğunluk kazanmış ve hareket bu şehirden başlayarak başarıya ulaşmıştır. Dolayısıyla Merv'in tarihinin tam olarak gün yüzüne çıkarılması, sadece bir yerleşimin tarihine değer kazandırma çabası olmayıp aynı zamanda Abbasî ihtilâli gibi dönemin tarihe damga vuran olaylarının meydana gelmesine sebep olan hususları anlamada da büyük önem arz etmektedir. Hatta şehrin içinde bulunduğu bölgenin siyasî, kültürel, sosyal vb. yönlerinin ortaya konması geçmişte meydana gelmiş olan birçok olayın tam olarak anlaşılmasını sağlamanın yanında, daha da önemlisi, günümüzde dahî bölgenin sahip olduğu medenî mirasın anlaşılmasına katkıda bulunacağı açıktır. Zirâ, bu miras bölgenin medenî serüveninde çok derin değişikliklerin yaşanmasına sebep olan Orta Asya'ya ilk Müslüman yerleşimlerini de hâizdir.

Bir şehrin “ne olduğunu anlamak” demek eldeki veriler yordamıyla “zamani geriye doğru sarmaya çalışmak” anlamına gelir. Bunun ne kadar meşakkatli, ancak bir o kadar da heyecan verici olduğu, şehre dair silüetin günyüzüne çıkmasıyla daha iyi hissedilebilmektedir. Bütün zorluklarının yanında bu çaba, şehrin arzu edilen

zaman için daha iyi anlaşılabilmesi adına elzemdir. Biz de bu çalışmada İslâmî dönem Merv'ini daha iyi anlayabilmek gayesine matuf olarak ulaşılabilen en eski tarihinden başlamak suretiyle Tâhirîler dönemine kadar (205/821) siyasî, askerî, ekonomik, kültürel, dînî vb. yönlerini ilmî bir metotla incelemeye gayret ettik.

Çalışmamız girişle birlikte dört bölümden oluşmaktadır. Giriş'te çalışmanın konusu, amacı ve yöntemi gibi hususlara yer verdikten sonra şehrin kuruluşuna ve konuya dair tarihi rivayetlerin değerlendirilmesine yer verdik.

Birinci bölümü Merv'in siyasî ve idarî durmuna ayırmış olup öncelikle Merv'in dört halife döneminden Tâhirîler'e kadar yaşanan siyasî olaylardaki rolü üzerinde durduk. Devamında şehrin idarî yapısını ele alarak İslâm öncesi dönem ile ilk İslâmî devir arasındaki benzerlikler ve farklılıkları tespit etmeye gayret ettik.

İkinci bölüme şehrin coğrafî durumunu incelemekle başladık. Bu çerçevede şehrin içinde yer aldığı coğrafyası, iklimi vb. özellikleri hakkında bilgiler verdik. Daha sonra şehrin fizikî yapısını ele almış olup şehri oluşturan bölümlerin her biri hakkında ulaşılan bilgileri bir mantık çerçevesinde vermeye gayret ettik. Yine aynı bölüm dâhilinde şehirde kadîm zamanlardan itibaren inşa edilmiş olan mimarî yapıların her biri hakkında malumâta yer verdik.

Üçüncü bölüm şehrin sosyal ve ekonomik yapısına dairdir. Bölümün birinci kısmında şehirde yaşayan etnik ve dînî gruplar hakkında bilgi verdik. İkinci kısımda ise şehirde cereyan eden ekonomik faaliyetler ele alınmıştır. Bu minvâlde özellikle şehrin varoluşunda hayatî öneme sahip olan ziraat ile ticaret üzerinde durulmuş, ayrıca farklı meslek dallarına ve üretim faaliyetlerine yer verilmiştir.

Dördüncü ve son bölümde ise Merv'in ilmî hayatına değindik. Bu bölümde şehrin İslâm öncesi kültürel hayatı hakkında ulaşılan bilgiler bir düzen içerisinde verilmeye gayret edildi. Daha sonra İslâmî dönemde Merv'in ilmî hayatında iz bırakan önde gelen şahsiyetlere yer veridik. Çalışma, her bir bölüme dair ulaştığımız tespitleri içeren Sonuç ve Ekler ile son bulmaktadır.

Çalışmanın şekillenmesinde bir çok değerli ilmî şahsiyetin emeği bulunmaktadır. Necmettin Erbakan Üniversitesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyelerini özellikle belirtmem gerekir. Bunların başında tez konusunun tespitinden

itibaren uzun bir süre danışmanlığımı da yapmış olan Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL gelmektedir. Rehberliği ve kıymetli tavsiyeleri için kendisine en kalbî şükranlarımı arz ediyorum. Daha sonra danışmanlığımı kısa süreliğine de olsa yürüten ve her zaman ilmî birikimine güvendiğim saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL'a; nihaî danışmanlığımı üstlenen, öncesinde de görüşlerine müracaat ettiğim, değerli katkılarını benden esirgemeyen ve tezin tamamlanmasında büyük emeği geçen sayın Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN hocama teşekkür etmeyi, ifâsı güç bir borç addediyorum. Sayın Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR hocama, Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL'e ve Hadis Anabilim Dalı öğretim üyesi Sayın Prof. Dr. Mehmet EREN'e her dâim kıymetli vakitlerini ayırdıkları için müteşekkirim. Son olarak, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi'nden İslâmi İlimler Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi Doç. Dr. Ahmet GÜZEL'e ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Mehmet ŞİMŞİR'e değerli katkılarından dolayı en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Mesut CAN

MAYIS-2016

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ay.m.	: Aynı müellif
bkz.	: Bakınız
c.	: cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
IMP	: The International Merv Project
İA	: İslâm Ansiklopedisi (MEB)
İst.	: İstanbul
km.	: Kilometre
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
mt.	: Metre
MÜİFD	: Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi
No	: Numara
nşr.	: Neşreden
(r.a.)	: Radıyallahu Anh
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfaları Arası
(s.a.v.)	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
SÜ	: Selçuk Üniversitesi
Sy.	: Sayı
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
tsz.	: Tarihsiz

TTK	: Türk Tarih Kurumu
ö.	: Ölüm Tarihi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
vol.	: Volume
Yay.	: Yayınevi
Y.L.	: Yüksek Lisans
Yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, METODU, SINIRLARI VE KAYNAKLARI

1.1. Konusu ve Amacı

Araştırmanın konusu, Türkmenistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan, Mari Vilayeti'ne bağlı Bayramali ilçe yerleşiminin yanında, bugünkü Merv'den takriben 6 km kadar batıda bulunan, harabe halindeki Merv şehridir.

Çalışma, Merv şehrinin kuruluşundan başlayarak Tâhirîler dönemine kadar geçen sürede siyasî, askerî, sosyal, kültürel, ekonomik ve ilmî yönlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Şehir, kuruluşundan itibaren üzerinde yer aldığı İpek Yolu'nun önemli bir geçiş noktasını teşkil etmiş, gerek İslâm öncesi gerekse İslâmî dönemde yukarıda ifade edilen sahalarda bir merkez olmayı başarmıştır.

Merv, yalnız siyasî bakımdan değil; bölgede ilk İslâm fetihlerinin gerçekleşmesinde bir üs vazifesi görmesi, buna bağlı olarak ilk iskân faaliyetlerinin yoğunluk arz ettiği bir yer olması, etkileri günümüze kadar gelen farklı kültürlerle tanışma ve İslamlaşmanın yakından tecrübe edildiği bir şehir olması gibi İslâm Tarihi açısından önemli konuların incelenmesine imkan veren bir özellik taşımaktadır. Dolayısıyla elinizdeki bu çalışma şehrin unutulmaya yüz tutmuş yaklaşık ilk iki asra tekabül eden tarihini, müntesibi bulunduğu İslâm Medeniyeti bağlamında incelemeyi hedeflemektedir.

1.2. Metodu ve Sınırları

Şehir hakkında derinlemesine bir araştırma yapabilmek için zaman aralığı dar tutulmuştur. Çalışmanın nihaî sınırı Tâhirîlerin temellerinin atıldığı tarih olan, Tâhir b. Hüseyin'in Horasan'a vali tayin edildiği 205/821 senesidir. Tâhirîler dönemini çalışmamızda sınır kabul etmemizin birkaç sebebi bulunmaktadır. İlki, az önce ifade edildiği üzere zaman aralığını dar tutarak derinlemesine araştırmaya imkan tanımadır. Bu sebeple alışık olunageldiği üzere beş, altı yüzyılı kapsayan bir tarih aralığı yerine, yaklaşık olarak iki asra tekabül eden bir zaman dilimi tercih edilmiştir. İkinci olarak, Tâhirîler dönemi Merv'in tarihinde bir dönüm noktasıdır. Halife

Me'mûn Merv'den Bağdat'a intikal ederek bölgeyi Tâhirî hanedanına terketmiş, onlar ise kısa bir süre sonra eyalet merkezini Nişabur'a taşımışlardır. Bu olay çalışmamız için maksada uygun bir nihaî tarih tespit etmemize imkan vermiştir.

Çalışmanın bazı başlıkları ele alınırken yukarıda ifade edilen nihaî sınıra mutlak mânâda uyulamamıştır. Örneğin şehrin coğrafî ve fizikî durumu hakkında bilgiler verilirken, zorunluluğa binâen kaynaklarda ulaştığımız daha sonraki dönemlere ait bazı veriler kullanılmıştır. Şehrin fizikî yapısı, iklimi vb. özelliklerinde meydana gelecek değişimlerin ancak asırlar içerisinde gerçekleşebileceği gerçeği, bu bilgilerin kullanılmasına imkan tanımıştır. Aynı şekilde şehrin ilmî durumu hakkında bilgiler verirken şehirde yaşamış ünlü şahsiyetlerin tespitinde yukarıda zikredilen tarih bu kimselerin nihaî vefat tarihi olarak kabul edilmemiştir. Çünkü daha sonraki bir tarihte vefat etmiş bir alimin, şehrin ilmî hayatına katkısı söz konusu olabilmektedir. Nitekim buna dair örneklere ilgili başlık altında işaret edilmiştir. Bu esneklikten de istifadeyle özellikle şehrin ilmî durumu hakkında bilgiler verirken ifade kolaylığı sağlanması bakımından “ilk iki asır” tâbiri bilinçli olarak kullanılmıştır.

Bölümler ele alınırken kronolojik metoda sadık kalınmaya çalışılmakla birlikte konu bütünlüğünün de korunmasında özen gösterilmiştir. Konunun mahiyeti gereği betimleyici bir metod izlenmiş olup zaman zaman karşılaşılan farklı bilgiler analiz edilerek bir sonuca ulaşılmaya da gayret edildi. Kimi zaman konu bütünlüğünün bozulmaması gayesiyle önemli olduğunu düşünmediğimiz hususlarda farklı rivayetlere değinmeden olayın çalışmaya ilgili yönü dile getirmekle yetinildi.

Tezle ilgili öncelikle ülkemizde yapılmış çalışmalara ulaşmaya çalıştık. Bu amaçla Konya, İstanbul ve Ankara'da bulunan kütüphanelerden istifade ettik. Konuyu tespit ettiğimiz zamanlarda Merv hakkında birkaç makale ve bildiri ile sanat tarihi alanında yapılmış bir çalışmaya ulaşabilmiştik. Bunlar yardımıyla konunun çerçevesi hakkında bir takım ipuçlarına ulaşarak klasik kaynakların taranmasına geçilmiştir. Vefat tarihlerine göre sırasıyla genel tarihler, fütûhât kitapları, ensâb ve ricâl kaynakları taranarak Merv ile ilgili elde ettiğimiz bilgileri kaydettik. Bir yandan da şehir hakkında yurt dışında yapılmış çalışmalara ulaşarak onları da çalışmaya dâhil etmeye gayret ettik. Özellikle son yarım asır içinde bölgede gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalara dair ulaştığımız kaynaklar, çalışmamızın başta fizikî yapısı ve

mimarî durumu hakkında olmak üzere şehirde medenî hayatın gelişimine dair doyurucu malumat sağlamıştır.

Kaynaklarda Merv'e bağlı olduğu belirtilen irili ufaklı iki yüzü aşkın yerleşim birimi tespit edilmiştir. Bunlardan coğrafya müellifleri tarafından "medîne/ç. müdün" olarak ifade edilenleri günümüz ilçeleri mesabesinde olup Merv'in kendisinden küçük şehirlerini teşkil etmektedir. Bunlar hakkında ayrı başlıklar halinde bilgiler verilmiştir. Merv'in köylerinden tespit edebildiklerimiz içerisinde hakkında malumata ulaştığımız önemli bazıları hakkında bilgiler verilmiş, diğerlerine ise dipnotta işaret edilmekle yetinilmiştir. Yer isimleri kaydedilirken gerek coğrafya müelliflerinin farklı kayıtlarına, gerekse farklı okunuş şekillerine işaret edilmiştir.

İslâmî ilimler alanında ayrı ayrı başlıklar altında, öne çıkmış şahsiyetler hakkında kısa bibliyografik bilgiler sunulmuş, bazılarınin ise isimlerine yer vermekle iktifâ edilmiştir. Şahıslar hakkında verilen bilgiler mümkün olduğunca tek paragrafta sınırlı tutulmaya çalışılmış, bilginin alındığı kaynaklar toplu halde tek dipnotta verilmiştir. Buna ilâve olarak varsa çağdaş kaynaklara da ana kaynaklardan sonra işaret edilmiştir.

1.3. Kaynaklar

Çalışmamız bir şehir tarihi olmasından dolayı siyasî, sosyal, kültürel, ilmî vb. yönleri hakkında bilgi edinebilmek amacıyla geniş bir kaynak yelpazesine sahiptir. Ana başlıklar çerçevesinde değerlendirmek gerekirse bunların başında genel tarih kaynakları gelmektedir.

1.3.1. Genel Tarihler

Merv'in de içinde bulunduğu tarihî olayların tespiti ve şehrin bu olaylardaki rolünü ortaya koyarken genel tarih türü eserlerden istifade ettik. Bunların başında ilklerden olması hasebiyle Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Târîh*'i¹ gelmektedir. Çalışmamızın sınırlarını da içeren 232/847 yılına kadar meydana gelen olaylar hakkında kronolojik derli toplu bilgiler veren eserden özellikle Emevîler ve Abbasîler döneminde Merv'de meydana gelen siyasî olaylar işlenirken faydalandık.

¹ Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Thk: Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad, 1985.

Belâzürî (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân*² adlı eserinde Horasan bölgesinin fethine dair doyurucu malumat aktarmaktadır. Merv'in fethini ele alırken mürâcaat ettiğimiz eserlerin başında gelmektedir. Bununla birlikte Dört Halife ve Emevîler dönemi siyasî olayları hakkında da rivayetlere yer vermektedir. Ayrıca Merv'in sosyal yapısı hakkında da bilgiler ihtiva eden nâdir kaynaklardandır. Adı geçen konularda verdiği bilgilerden istifâde ettiğimiz diğer kaynaklar Dîneverî'nin (ö. 282/895) *el-Ahbâru't-Tivâl*'i³ ile Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) *Târîh*'idir.⁴

Aktardığı ansiklopedik bilgilerle İslâm Tarihi ilminin önde gelen alimlerinden, aynı zamanda müfessir ve müctehid olan Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*⁵ adlı eseri çalışmamızın her safhasında genel tarih türünde en sık müracat ettiğimiz eserdir. Diğer kaynaklarda rastlamadığımız farklı rivayetlere yer vermesi çalışmamıza zenginlik katmıştır. Sadece tarihî olayları ele alırken değil aynı zamanda Merv'de geçen olayların anlatılması esnasında şehrin mahalle, cadde ve sokakları ile köyleri hakkında da bir takım orjinal bilgiler sunması çalışmamız bakımından oldukça kıymetlidir.

İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil*'i⁶ ile İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'si⁷ sıkça istifade ettiğimiz diğer genel tarih türü eserlerdir. Merv'in İslâm öncesi tarihi ve fizikî yapısına dair diğer kaynaklarda yer verilmeyen bazı bilgileri sunmasının yanında Merv'de görev yapmış devlet ricâline dair derli toplu bir listeye de yer veren Gerdîzî'nin (ö. 443/1053 civarı) *Zeynü'l-Ahbâr*⁸ adlı eseri de çalışmanın ilgili başlıklarının oluşmasında azami katkı sağlayan kaynaklardandır.

² Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.

³ Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Thk: Abdülmün'im Âmir, Bağdâd, 1960.

⁴ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vehb İbnu Vâdîh (ö. 292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Thk: Abdü'l-Emîr Mehenâ, Beyrut, 2010

⁵ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-XI, Thk: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Mısır: Dârü'l-Meârif, trz.

⁶ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebü'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-X, Thk: Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut, 1997

⁷ İbn Kesîr, İmâdüddin Ebü'l-Fidâ (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dârü'l-Hicr, 1. Baskı, Beyrut, 1997.

⁸ Gerdîzî, Ebû Sa'îd Abdülhây b. ed-Dahhâk (ö. 443/1053 civarı), *Zeynü'l-Ahbâr*, Arapça'ya trc.: Afâf es-Seyyid Zeydân, 1. Baskı, Kahire, 2006.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin (ö. 681/1283) *Tarih-i Cihangüşa*⁹ adlı eseri, yazarın bizzat şahit olduğu olaylara yer vermesi ve içerdiği bilgilerin başka kaynaklarda olmaması bakımından önem arz etmektedir. Ancak eser Merv'in çalışmamız sınırlarına giren tarihi hakkında çok az malumat ihtiva etmekte olup daha ziyade Moğollar, Harezmşahlar ve İsmailiye tarihine ışık tutmaktadır.

1.3.2. Coğrafya Eserleri

Elinizdeki çalışma bir şehir tarihi olması hasebiyle İslâm coğrafyasına dair eserler son derece önem arz etmektedir. Bu kaynaklardan her biri, Merv'in coğrafi durumu, fizikî yapısı, şehre bağlı köy, kasaba ve nahiyeler, idarî durumu, hatta sosyo-kültürel yapısı ve ilmî durumuna dair oldukça zengin bilgiler sunmaktadırlar.

Bu türde istifa ettiğimiz eserlerden ilki İbnü'l-Fakîh'in (ö. 289/903), *el-Büldân*'ıdır.¹⁰ Eserinde Merv'in diğer şehirlere mesafesinin ne kadar olduğuna ve bağlantı yollarının tasvirine yer veren müellif, ayrıca şehrin kuruluşu gibi konularda kendisine ulaşan yarı efsanevî bilgileri de eserine almıştır. Nitekim şehrin kuruluşuna dair diğer kaynaklarda bulunmayan en ilginç efsanelerden birisi ona aittir.

Ya'kûbî (ö. 292/905), *Kitâbü'l-Büldân*'ında¹¹ oldukça muhtasar bir şekilde şehre ulaşan yollar, önemli yerleşim birimleri ve akarsuları hakkında bilgiler aktarmaktadır. Tarihçiliğinin etkisiyle şehrin fethine dair bilgilere de bu coğrafya eserinde yer vermektedir. İbn Hurdazbih (ö. 300/912 ?), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*¹² adlı eserinde, sadece Merv'in diğer şehirlerine giden bağlantı yolları hakkında bilgi vermekle yetinmektedir. Bilindiği üzere İbn Hurdazbih, aslen Horasanlı olup Vâsık Billah döneminde posta idaresinin başındaydı. Bu sebeple posta işlerinin yürütülmesi için Bağdat'ı merkeze alarak kendi deyimiyle "Medinetü's-Selam'dan Horasan'ın en uzak yerine giden yol"ların yazılı bir haritasını çıkarmıştır.¹³

⁹ Cüveynî, Alaaddin Ata Melik (ö. 681/1283), *Tarih-i Cihangüşa*, I-III, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

¹⁰ İbnü'l-Fakîh, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö. 289/903), *el-Büldân*, Thk: Yûsuf el-Hâdî, Beyrût, 1996.

¹¹ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebü Ya'kûb b. Cafer b. Vehb İbnü Vâdîh (ö. 292/905), *Kitâbü'l-Büldân*, Leiden, 1860.

¹² İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah (ö. 300/912 ?), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1889.

¹³ İbn Hurdazbih, *el-Mesalik*, s. 18 vd.

Merv hakkında en çok istifade ettiğimiz coğrafya kaynaklarından ikisi İstahrî'nin (ö. 346/957) *Mesâlikü'l-Memâlik*¹⁴ adlı eseri ile onu kaynak alan İbn Havkal'ın (IV./X. yüzyıl) *Sûretü'l-Arz*¹⁵ adlı eseridir. Bu sebeple ikisini birlikte değerlendirmek uygun düşer. Bu kaynaklar son derece sistematik bir üsluba sahiptir. Merv'in coğrafyası hakkında kısa bilgiler sunduktan sonra şehrin cami, mescit, dârülimâre ve çarşıları gibi mimari yapıları hakkında bilgiler aktarmaktadırlar. Ayrıca şehrin sulama sistemi ve su şebekesi hakkında da orjinal bilgilere sahip olup ticareti, ekonomisi, imalat sektörü gibi alanlarda da bir takım bilgilere yer vermektedirler. Bunlara ilave olarak Merv'in diğer şehirlere mesafesi ve bağlantı yolları da verilen bilgiler arasındadır.

Makdisî (ö. 390/1000 civarı) Merv hakkında doyurucu bilgiler sunan coğrafya müelliflerindedir. *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*¹⁶ adlı eserinde şehrin kuruluşuna dair efsanevî bilgilere de yer veren müellif, şehrin yolları, iklimi, fizikî yapısı, yerleşim birimleri, mimarî özellikleri gibi konularda detaylı bilgiler sunmaktadır. Şehrin su şebekesine dair anlattıkları oldukça kıymetlidir. Onun verdiği bu bilgilerden Ortaçağ tarihinde İslâm dünyasında suyu kullanma tekniğinin hangi aşamada olduğuna dâir hayrete şayan bilgiler elde etmiş olmaktadır.

Son olarak, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) Merv ile ilgili en orjinal bilgileri aktaran coğrafyacı olduğunu söylersek hata etmiş olmayız. Çünkü o, yaklaşık üç yıl Merv'de kalmış ve kütüphanelerinden istifade etmiştir. *Mu'cemü'l-Büldân*¹⁷ adlı eserini de muhtemelen burada tamamlamıştır. Bu eser, özellikle Merv'in kendisine bağlı yerleşim birimleri, mahalle ve sokakları hakkında en kapsamlı bilgiler sunan kaynakların başında gelmektedir.

¹⁴ İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed (ö. 346/957), *Mesâlikü'l-Memâlik*, Beyrût: Dâru Sâder, 2004.

¹⁵ İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed (IV./X. yüzyıl), *Sûretü'l-Arz*, I-II, Beyrût: Dâr Sâder, 1938.

¹⁶ Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 civarı), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Thk: M. J. De Goeje, Kahire: Mektebe Medbûlî, 3. Baskı, 1991.

¹⁷ Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-VII, Beyrût: Dâru Sâder, 1995.

1.3.3. Biyografik Eserler

Araştırmamızda faydalandığımız eser türlerinden bir diğerini biyografiler oluşturmaktadır. Özellikle şehrin ilmî ve kültürel durumunu ortaya koyarken ensâb, tabakât ve ricâl türü eserlerin verdiği malumata müracaat ettik.

Bu tür eserler içerisinde en çok müracaat ettiğimiz eser Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*¹⁸ adlı eseridir. Merv'in yetiştirdiği en büyük alimlerden ve şehrin ileri gelen ailelerinden birine mansup olan Sem'ânî bu eserinde şahısları nisbelerine göre kaydetmektedir. O, Merv şeyhlerinin ve diğer şahısların, meşhur oldukları lâkaplarına göre alfabetik sırayla bir fihristini yapmıştır. *el-Ensâb*, yalnız Merv'in önde gelen şahsiyetleri hakkında bilgiler sunmayıp aynı zamanda köyleri, mahalle ve sokakları, meslek dalları gibi daha başka alanlarda da zengin bir içeriğe sahiptir. Bu yönüyle kendi türü içerisinde oldukça farklı özellikler ihtiva etmekte ve büyük önem taşımaktadır.

Merv'e gelerek buraya yerleşmiş olan sahabe ve tâbiûnunun tespiti, haklarında bilgi verilmesi husunda, bu tür eserlerden istifade ettik. Sırasıyla ifâde edecek olursak, İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*'sı¹⁹, Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Tabakât*'i²⁰, Ebû Nu'aym'ın (ö. 430/1039) *Ma'rifetü's-Sahâbe'si*²¹ İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe'si*,²² İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *el-İsâbe'si*²³ istifade ettiğimiz eserlerdir.

İslâmî ilimler alanında Merv'de yaşadığını tespit ettiğimiz kimselerin ilmî yeterlilikleri hususunda alanında yazılmış eserlerden faydalandık. İbn Ebû Hâtim'in

¹⁸ Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, Thk: Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî ve Diğerleri, Haydarabad, 1962.

¹⁹ İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Katib el-Haşimî el-Basrî el-Bağdadî (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Thk: Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

²⁰ Halife b. Hayyât, *Tabakâtü Halife b. Hayyât*, Thk: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993.

²¹ Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî (ö. 430/1039), *Ma'rifetü's-Sahâbe*, I-VII, Thk: Âdil b. Yûsuf el-'Azâzî, Riyad, 1419/1998.

²² İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebi'l Hasan 'Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VIII, Thk: Ali Muhammed Muavvid ve Adil Ahmed Abdülmevcud, Beyrut, 1415/1994.

²³ İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII, Thk: Ali Muhammed Muavvid ve Adil Ahmed Abdülmevcud, Beyrut, 1415/1994.

(ö. 327/938) *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'i²⁴ ile İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sikât*'i²⁵ söz konusu eserlerin başında gelmektedir.

Genel anlamda hakkında bilgiye ihtiyaç duyulan şahıslar için; İbn Hallikan'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı,²⁶ Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*'i,²⁷ Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sı,²⁸ Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vafî*'si ve Ziriklî'nin (ö. 1893-1976) *el-A'lâm*'i²⁹ müracat ettiğimiz eserlerdendir.

Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'ye (ö. 412/1021) ait *Tabâkâtu's-Sûfiyye*,³⁰ Mervli zühd ve tasavvuf ehli hakkında bilgiler sunmaktadır.

Merv'de yaşamış, şehrin edebî ve kültürel hayatına tesir etmiş şairler ve edebiyatçılar hakkında bilgi veren biyografik eserler yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Merzûbânî'nin (ö. 384/994) *Mu'cemu's-Şu'arâ*'sı,³¹ Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*'i,³² Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Üdebâ*'sı³³ bu türe ait eserlerin akla ilk gelenlerindedir.

1.3.4. Şehir Tarihleri

Bir çok İslâm şehri gibi Merv hakkında da klasik dönem müellifleri tarafından şehir tarihleri kaleme alınmıştır. Üstelik bunlar diğer şehirlere nisbeten sayıca oldukça fazladır. Ancak malesef tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlardan hiçbirisi günümüze kadar gelmeyi başaramamıştır. Biz kendilerinden, daha sonraki

²⁴ İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Beyrut, 1952.

²⁵ İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz et-Temîmî Ebû Hâtim (ö. 354/965), *es-Sikât*, I-IX, 1. Baskı, Haydarabad, 1973.

²⁶ İbn Hallikan, Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Thk: İhsan Abbas, Beyrut, 1978.

²⁷ Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, Thk: Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, 1980.

²⁸ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, Thk.: Şuayb el-Arnaûd ve Diğerleri, 3. Baskı, Beyrut, 1985.

²⁹ Ziriklî, Ebû Gays Hayreddin b. Mahmud (ö. 1893-1976), *el-A'lâm*, 15. Baskı, Beyrut, 2002.

³⁰ Ebû Abdîrahmân Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed es-Sülemî (ö. 412/1021), *Tabâkâtu's-Sûfiyye*, Thk: Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

³¹ Merzûbânî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran (ö. 384/994), *Mu'cemu's-Şu'arâ*, Tashih ve Ta'lik: F. Krenkov, Beyrut, 1982.

³² Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, I-XVI, Thk: Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, 2002.

³³ Yâkût el-Hamevî, Şihabüddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, I-VII, Thk: İhsan Abbas, Beyrut, 1993.

müelliflerin söz konusu eserlerden istifade etmeleri ve atıfta bulunmaları sayesinde faydalanabilmekteyiz. Merv'e dair günümüze ulaşamayan şehir tarihleri şunlardır:

Abdullah b. Ahmed b. es-Sâdık el-Mervezî: *Târîhu'l-Merâvize*.³⁴

Ebû Muhammed Abdurrahman b. Yusuf b. Saîd b. Hırâş el-Mervezî (ö. 283/893): Şafî fukahâsından addedilen Abdurrahman'ın Merv tarihine dair bir kitap tasnif ettiği belirtilmektedir. Ayrıca Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl ve Mesâlibü'ş-Şeyhayn isimli eserleri vardır.³⁵

İbn Ebî Ma'idân: *Târîhu Merv*.³⁶

Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed (562/1166): *Târîhu Merv*.³⁷

Abbâs b. Mus'ab el-Mervezî: *Târîhu Merv*.³⁸

Ahmed b. Seyyâr el-Mervezî: *Ahbâru Merv*.³⁹

Ebû Sâlih Ahmed b. Abdülmelik en-Nisâburî: *Târîhu Merv*.⁴⁰

Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzabadî: *Târîhu Merv*.⁴¹

Ebû Muhammed Abdülcebbâr: *Târîhu Merv*.⁴²

1.3.5. Kültür Tarihleri

Merv'in ilmî ve kültürel durumu hakkında bilgiler veren bir diğer kaynak türünü kültür tarihleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i,⁴³ Câhız'ın *el-Beyân ve't-Tebyîn*'i,⁴⁴ Mes'ûdî'nin (ö. 345 /957) *Mürûcü'z-Zeheb*'i,⁴⁵

³⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 438-439

³⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XIII, 510 vd.

³⁶ Sem'ânî, a.g.e., XI, 246.

³⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 510.

³⁸ Kazvînî, *et-Tedvin*, I, 3.

³⁹ Kazvînî, *et-Tedvin*, I, 3.

⁴⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Yok Olan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006b, 57 nolu dipnot, s. 501.

⁴¹ Özgüdenli, a.g.m., 2006, 57 nolu dipnot, s. 501.

⁴² Özgüdenli, a.g.m., 2006, 57 nolu dipnot, s. 501.

⁴³ İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Thk.: İbrâhim Ramazân, Beyrut, 1997.

⁴⁴ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-III, Beyrut, h. 1423.

⁴⁵ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, Thk.: Es'âd Dâğir, Kum, h. 1409.

Bîrûnî'nin (ö. 463/1061) *el-Âsâru'l-Bâkiye*'si⁴⁶ ve Makdisî'nin (ö. 355/966) *el-Bed' ve 't-Târîh*⁴⁷ adlı eseri çalışmada zaman zaman faydalandığımız kaynaklardandır.

1.3.6. Çağdaş Araştırmalar

Merv'e dâir ilk bilgilere XIX. asırda şehrin kalıntılarını gezen İngiliz ve Rus seyyahları ve gezginleri eserlerinde yer vermişlerdir. Daha sonra arkeologların dikkatlerinin bölgeye çevrilmesiyle 1890 yılında ilk kazı çalışması gerçekleştirilmiş ve kazılar günümüze kadar devam etmiştir. Bir kısmından istifade ettiğimiz söz konusu kazı faaliyetlerinin tarihi süreci üzerinde durmak istiyoruz.

Ortaçağ Merv'inin en eski yerleşim alanı olan Erk Kale'deki ilk kazı, V. A. Zhukovsky tarafından Archaeological Commission'un himayesinde gerçekleştirilmiş ve elde ettiği bulgular kendisi tarafından "The Ruins of Old Merv" adlı monografik bir eserde kullanılmıştır. Zhukovsky, Merv'le ilgili ilk ciddi çalışmaları başlatan kişi olarak bilinmektedir. Çok sonraları şehrin Rus işgali altında olduğu yıllarda General Komarov tarafından geniş çaplı bir yüzey koleksiyonu gerçekleştirilmiştir. Ancak Erk Kale ve Gavur Kale'deki⁴⁸ bilinen ilk kazılar Amerikan arkeoloğu R. Pumpelly tarafından 1904'te gerçekleştirilmiştir.⁴⁹ Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra Merv'deki anıtlar 1923'te "Turkomstaris" tarafından koruma altına alınmıştır. 1937'de gerçekleştirilen kazılar B. B. Piotrovsky ve A. A. Marushchenko tarafından yürütülmüştür. 1950'de "South Turkmenistan Multi-Disciplinary Archaeological Expedition" (kısa ismi YuTAKE) Profesör M. E. Masson'un başkanlığında Erk Kale'deki çalışmalarla başlamıştır.⁵⁰ YuTAKE, Merv'deki çalışmalarına uzun bir aradan sonra 1986'da tekrar başlamış, Erk ve Gavur Kaleler'deki kazılar Prof. Zamira Usmanova (1992) ve Sultan Kale'dekiler

⁴⁶ Bîrûnî, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (ö. 453/1061 ?), *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, (Chronologie Orientalischer Völker von Alberün), Neş.: C. Eduard Sachau, Leipzig 1878.

⁴⁷ Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed'ü ve 't-Târîh*, I-VI, Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, tsz.

⁴⁸ Erk Kale ve Gavur Kale, Merv'in antik ve erken ortaçağ yerleşim alanları olup sonradan bu ismi almışlardır. Çalışmanın ilerleyen kısmında şehrin fizikî yapısı ele alınırken detaylı malumat verilecektir.

⁴⁹ Georgina Herrmann, V. M. Masson, et al., "The International Merv Project, Preliminary Report on The First Season (1992), *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXI, 1993, s. 41-42.

⁵⁰ Bkz: V. M. Masson, "Short Notice: Merv, The 'Soul Of Kings' In World History, *IRAN (Journal Of The British Institute Of Persian Studies)*, vol. XXIX, 1991, s. 181.

Prof. Terkesh Khodjaniazov ve Dr. Sergei Loginov tarafından gerçekleştirilmişlerdir.⁵¹

1987 yılında Türkmenistan Kültür Bakanlığı surlarla çevrili şehrin ve içerisindeki yapıtların korunması ve bakımı için önemli bir karar almıştır. Bu karar ile surlar içerisinde kalan modern yapıların buralardan taşınması ve anıtlara girişin sağlanması şeklinde uygulanmak suretiyle hayata geçmiştir. Daha sonra Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ülkede bir çok farklı ülkenin ve milletin katıldığı arkeolojik çalışmalar hız kazanmıştır.⁵² 1999 senesinde, Merv "Dünya Kültür Mirası (World Heritage Site)" ilan edilmiş ve 2000 senesinde de "World Monuments Watch" adlı organizasyonun dünyanın tehlike altındaki ilk 100 listesine girmiştir.⁵³

Şehirde en kapsamlı kazı çalışmalarından biri "The International Merv Project"⁵⁴ temasıyla 1992 yılından itibaren gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu proje University College London, YuTAKE (The South Turkmenistan Multi-Diciplinary Archaeological Expedition) ve The Institute for the History of Matarial Culture (St. Petesburg) arasındaki işbirliği ile hayata geçmiştir.⁵⁵ Uzun yıllar devam eden bu kazı çalışmalarından elde edilen sonuçlara dair raporlar, IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies) adlı dergide yayınlanmıştır. Tezimizde klasik kaynaklarımızda rastlamadığımız bir çok bilgiyi ihtiva eden bu rapordan azamî derecede istifade ettik.

Merv hakkında mimari ve sanat tarihi alanında yapılmış çalışmalardan özellikle şehrin fizikî yapısı ve mimarî özellikleri başlığı altında yer alan konular ele alınırken istifade edilmiştir. Az önce ifade ettiğimiz "The International Merv Project" ekibinde yer alan Georgina Herrmann, şehirdeki mimarî kalıntıların

⁵¹ Bkz: Z. I. Usmanova, "New Material On Ancient Merv", *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXX, 1992, s. 55; Herrmann, Masson, et al., "IMP: Preliminary Report On The First Season (1992)", s. 42.

⁵² Bu çalışmaların uzun bir listesi için bkz: Sandro Salvatori, "About Recent Excavations at A Bronze Age Site in Margiana (Turkmenistan)", *Rivista di Archeologia*, vol. XXXI, 2007, s. 11, 3 nolu dipnot.

⁵³ Tim Williams, "Ancient Merv, Turkmenistan: Research, Conservation And Management At A World Heritage Site", *Archaeology International*, vol. 6, 2002, s. 40.

⁵⁴ Metin içerisinde ve dipnotlarda kısaca "IMP" olarak yazılmıştır.

⁵⁵ Herrmann, Masson, et al., "IMP: Preliminary Report On The First Season (1992)", s. 39.

resimlerini çekerek özelliklerini kaydetmiştir. Bu çalışmasını *Monuments of Merv*⁵⁶ adıyla kitaplaştırmıştır. Bu eser, çalışmamız açısından müstakil olarak özellikle Merv'in mimarî ve sanatsal yönüne ışık tutan en güncel kaynaktır. Ülkemizde ise Mustafa Cezar'ın Merv'deki mimarî kalıntılar hakkında da bilgiler ihtiva eden *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*⁵⁷ adlı çalışması oldukça eski tarihli olması hasebiyle öncelikle zikredilmeye değerdir. Onu Yüksel Sayan'ın *Türkmenistan'daki Mimari Eserler*⁵⁸ adlı çalışması takip etmiştir. Çalışmada Merv'in de içinde yer aldığı adı geçen ülkede mimarî kalıntılar hakkında kendisinden önce yapılmış yerli ve yabancı eserlerden de istifade ederek bilgiler sunulmaktadır. Biz bu çalışmalar vesilesiyle ulaşamadığımız bir takım yabancı kaynakların aktardığı bilgilerden dolayı olarak istifade etme imkanına kavuşmuş olduk. Yaşar Çoruhlu'nun "Eski Merv'de Kız Bibi Türbesi"⁵⁹ ve "Sultan Sencer Türbesinin İçinde Bulunduğu Tarihi Doku"⁶⁰ ile Mehmet Ali Çakmak'ın "Bir Selçuklu Başkenti Merv Şehri ve Çevresinde Şekillenen Tarih"⁶¹ adlı çalışmalar ülkemizde Merv'i konu edinen ve şehir hakkında özet bilgiler ihtiva eden ilk çalışmalardandır.

Recep Uslu'nun *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*⁶² adlı çalışması ülkemizde yapılmış, müstakil olmamakla birlikte tarih ilmine has bir metodla Merv hakkında oldukça kapsamlı bilgiler ortaya koyan bir çalışmadır. Yazar çalışmasında Horasan'ın Merv ile birlikte Nişabur, Herat ve Belh gibi büyük şehirlerini merkeze alarak bölgenin siyasî, askerî, sosyal, ekonomik ve ilmî yönlerini incelemektedir. Gerek çalışmanın konuyu ele alırken izlediği plan, gerekse ihtiva ettiği yol gösterici zengin malumat bakımından konumuzun çerçevesinin tespit edilmesine ve daha sonraki seyrine tesir etmiştir.

⁵⁶ Georgina Herrmann, *Monuments of Merv (Traditional Buildings of The Karakum)*, London, 1999.

⁵⁷ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977.

⁵⁸ Yüksel Sayan, *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1999.

⁵⁹ Yaşar Çoruhlu, "Eski Merv'de Kız Bibi Türbesi", *Sanatsal Mozaik*, sayı: 22 (Haziran), İstanbul, 1997.

⁶⁰ Yaşar Çoruhlu, "Sultan Sencer Türbesinin İçinde Bulunduğu Tarihi Doku", *Uluslararası Dördüncü Türk Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (4-7 Kasım 1997)*, Ankara, 1999, ss. 191-204.

⁶¹ Mehmet Ali Çakmak, "Bir Selçuklu Başkenti Merv Şehri ve Çevresinde Şekillenen Tarih", *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, c. IX, sayı: 2 (Güz 2007), ss. 37-46.

⁶² Recep Uslu, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Ü. S. B.E., İstanbul, 1997.

Bir tarihçi bakış açısıyla müstakil olarak Merv'in konu edinildiği ilk akademik çalışma muhtemelen ünlü Rus şarkiyatçı V.V. Barthold'a aittir. O, "Merv Tarihine İlişkin"⁶³ adı verilen makalesinde şehrin fizikî yapısına dair bir takım tartışmalara değinmekte, daha sonra kendi kanaatlerine, kaynaklarda tespit ettiği bazı mahalle, cadde ve sokak isimleri ile şehir kapılarına yer vermektedir.

Bir diğer tarihî çalışma İran ilim dünyasından Seyyid Mansur Seyyid Seccadî'ye aittir. Seccadî eserinde⁶⁴ Merv'i içinde yer aldığı geniş bir bölgeyle birlikte ele almaktadır. Merv'e bağlı yerleşim birimlerine dâir detaylı tespitleri, çalışmanın tebârüz eden yönü olmakla birlikte bunlardan bazılarını katılmadığımızı belirtelim. Çalışmanın ilgili başlıkları altında bunlara işaret edilmiştir.

Arap dünyasında da Merv'le ilgili çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bizim ulaştığımız Yahya b. Hamza el-Vezne'ye ait olan *Medînetü Merv ve's-Selâcika hattâ Asrı Sencer*⁶⁵ adlı çalışmada, daha çok Selçuklu dönemi Merv'i ele alınmış olup tezimiz sınırları içerisinde Merv'le ilgili oldukça özet bilgiler ihtiva etmektedir.

Türkmenistan'da da Merv'in tarihine dair bir takım çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan Orazpolat Ekayew ve Öwez Gündogdyew'in birlikte kaleme aldıkları *Mary-Gündoğaryn Göwheri*⁶⁶ adlı çalışmayı zikredebiliriz. Latin alfabesiyle Türkmençe yazılan eser şehrin en eski tarihinden başlayarak Tümurlular da dâhil zaman aralığında önemli olaylara özetle işaret edilmekle yetinilmektedir. Çalışmada Merv'in tanıtılması hedeflendiği anlaşılmaktadır. Eserin sonunda kaynakçaya yer verilmekle birlikte metin içerisinde dipnot sistemi kullanılmamıştır. Aynı şekilde Türkmen asıllı araştırmacılar tarafından ülkemizde de bazı araştırmalar yayınlanmıştır. Almaz Yazberdiyev'in *Eski Merv Ve Kütüphaneleri*⁶⁷ adlı eseri isminden de anlaşıldığı üzere Merv'in Ortaçağ kütüphanelerine dair oldukça doyurucu bilgiler içermektedir. Ayrıca şehrin kuruluşu ve tarihi hakkında da bazı özet bilgiler de ihtiva etmektedir. Halilulla Jumabayev'in yüksek lisans tezi olarak

⁶³ V.V. Barthold, "Merv Tarihine İlişkin", Çev.: Gurban Hüseyinov, *Tarihin Peşinde (Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, Yıl: 2016, Sayı: 15, ss. 207-230.

⁶⁴ Seyyid Mansûr Seyyid Seccâdî, *Merv (Bâzsâzi-yi Coğrâfyâ-yı Târîhi-yi Yek Şehr ber Pâye-i Neviştehâ-yı Târîhi ve Şevâhidi Bâstân Şinâsî)*, Tahran, 1383.

⁶⁵ Yahya b. Hamza el-Vezne, *Medînetü Merv ve's-Selâcika hattâ Asrı Sencer*, Kahire, 2007.

⁶⁶ Orazpolat Ekayew, Öwez Gündogdyew, *Mary-Gündoğaryn Göwheri*, Aşgabat, 2012.

⁶⁷ Almaz Yazberdiyev, *Eski Merv Ve Kütüphaneleri*, Haz. Tülin Ege, Ahmet Karataş, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 1998.

hazırladığı *Hadiste Merv Ekolü*⁶⁸ adlı tez çalışması her ne kadar hadis alanında yapılmış bir çalışma olsa da ilk bölümünde şehrin ilk üç asrına dair tarihi hakkında detaylı bilgiler ihtiva etmektedir.

Tezimizin konusunu tespit ettiğimiz 2013 senesi için, ülkemizde Merv şehrine dair müstakil akademik bir kitap bulunmamaktaydı. Ulaştığımız yegâne müstakil kitap, Orhan Tan'a aittir. Kendisi Türkmenistan'da TİKA bünyesinde görev yapmakta iken Merv'in 2500. kuruluş yılı anısına, şehri tanıtıcı nitelikte resimlerle desteklenen *Merv 2500*⁶⁹ adlı kitabı kaleme almıştır. Eser, ülkemizdeki kütüphanelerde bulunmayan kaynaklardan istifade ederek elde edilen bilgileri sunması bakımından önemlidir. Diğer taraftan kaynakça kısıtlı tutulmuş olup metin içerisinde dipnot sistemi kullanılmamıştır.

M. Mahfuz Söylemez'in *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*⁷⁰ adlı çalışması, tezimizi tamamlanmak üzere iken Ocak 2016'da yayınlanmıştır. Söylemez bu eserinde Merv'in kuruluşundan Selçuklular dönemi sonuna kadarki siyasî, sosyal, ilmî, kültürel ve ekonomik yönlerini ele almaktadır. Çalışmamızın konusunu teşkil eden yaklaşık ilk iki asrı da kapsamı ve İslâm Tarihi ilim dalına özgü bakış açısına sahip olması açısından benzerlik arz etmektedir. Eserde konular ele alınırken Abbasîler dönemi ve öncesine ait bilgiler ile Selçuklular devrine ağırlık verilmiş olup, Tahirîler ile başlayıp Samanîler, Saffarîler ve Gazneliler dönemlerini kapsayan yaklaşık iki yüz yıllık bir tarih diliminde Merv'in adı geçen alanlarındaki durumu hakkında çok kısıtlı malumat verildiği dikkati çekmektedir. Eserin konumuzla ilgili kısımlarından istifade ettik. Son olarak Müellifin "Bağdat İle Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler",⁷¹ "Yazılı Kaynaklar Işığında Merv'in Şehir Dokusu Üzerine Notlar"⁷² adlı çalışmaları istifade ettiğimiz çağdaş kaynaklardandır.

Son olarak bir hususu dile getirdikten sonra araştırmamıza dair sonuçlara geçmek istiyoruz. Tarihî Merv şehrinin kalıntılarının bulunduğu Türkmenistan

⁶⁸ Halilulla Jumabayev, *Hadiste Merv Ekolü (İlk Üç Asır)*, Basılmamış Y.L. Tezi, Uludağ Ü. S.B.E., Bursa, 2004.

⁶⁹ Orhan Tan, *Merv 2500*, Ankara: Türksav Yay., 2000.

⁷⁰ M. Mahfuz Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, Birinci Basım, Ankara, 2016.

⁷¹ M. Mahfuz Söylemez, "Bağdat İle Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum*, 7-8-9 Kasım 2008, İstanbul, ss. 221-229.

⁷² M. Mahfuz Söylemez, "Yazılı Kaynaklar Işığında Merv'in Şehir Dokusu Üzerine Notlar", *İslâm Şehirleri Üzerine Makaleler*, Çorum, 2010, ss. 67-82.

Cumhuriyeti'ne bir araştırma gezisi yapmak amacıyla hazırlamış olduğumuz proje (BAP), Necmettin Erbakan Üniversitesi BAP Komisyonu tarafından desteklenmeye layık görülümüştür. Ancak gerekli izinler ve vize konusunda karşılaştığımız sorunlar nedeniyle proje iptal edilmek durumunda kalmıştır.

2. MERV'İN KURULUŞU

Şehirler, insan ile irtibatı dolayısıyla canlı bir varlık gibi yekdiğerinden farkını ortaya koyan karakterlere sahiptir. Onların bu vasfı asırlar içerisinde sayısız saiklerin etkisiyle kendi doğal mecrâsı içerisinde şekillenir. Bu sebeple bir şehri incelemeye, mümkün olan en eski tarihten başlamak son derece isabetlidir. Ancak Merv gibi şehirlerin kuruluşu milâttan asırlar öncesine uzanmakta; bu zaman zarfında sayısız siyasî güç, şehrin tarihinde rol alarak medenî hayatın gelişmesine, harap olmasına ve yeniden inşa edilmesine sebep olmaktadır. Bu gibi şehirlerin yükseliş ve çöküş dönemlerinin kesin olarak tespiti de zaman zaman imkan sınırlarını aşabilmektedir.⁷³ Yazılı kaynaklarımızı kullanarak şehirlerin doğuşunu bütün hatlarıyla gün yüzüne çıkarmak da oldukça zordur. Buna rağmen, aşağıda olduğu gibi, arkeolojik verilerin desteğiyle tarihî kayıtların değerlendirilmesi bizi bir kanaate götürebilir. Bu maksatla bu başlık altında ulaşabildiğimiz en eski tarihî ve arkeolojik veriler yardımıyla şehrin kuruluşuna ışık tutmaya çalışacağız.

2.1. Merv Bölgesinin En Eski Medeniyet Kökenleri ve Şehrin Kuruluşu

Toplumların tarih öncesi çağlarda, karşılaştıkları güçlük ve açmazları çözme yolundaki gayretleri sonucu biriken bilgi ve tecrübelerin, üzerinde yaşanılan yeryüzü parçasının özelliklerine bağlı olarak farklı ilişkilere yol açtığı bilinen bir gerçektir. İnsanlar varlıklarını sürdürebilmek, hayatta kalabilmek için verdikleri mücadeleyi zaman içinde toplum faaliyeti olarak şekillendirmeye başlamıştır.⁷⁴ Bu çerçevede bugüne kadar dünyanın farklı coğrafyalarında insanların en eski toplumsal

⁷³ Robert Joseph Haug, *The Gate of Iron: The Making of The Eastern Frontier*, A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree of Doctor of Philosophy (Near Eastern Studies) in The University of Michigan, 2010, s. 102.

⁷⁴ Korkut Tuna, *Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul, İÜEF. Yay., 1987, s. 74.

yaşamlarına işaret eden kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Eldeki bulgulara göre, İç Asya'da en eski yerleşmelerin Kuzey Horasan, Harezmi, Soğd, Fergana, Orta ve Yukarı Amu Derya boyları, Sistan, İli, Çu ve Talas Nehirleri ile Isık Göl çevresi, Tarım Nehri boyları ve Turfan çevresinde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu bölgeler arasında kıdem bakımından Kuzey Horasan'da bugünkü Merv ile Aşkabat arasındaki kısmın ve müteakiben Soğdiana, Harezmi ve Sistan ile Amu Derya'nın buralara yakın çevresinin önde bulunduğunu söylemek mümkündür.⁷⁵

Horasan özelinde ele alırsak, burada su az olduğundan yerleşim yerleri özellikle bölgenin kuzeyinde, akarsuların bulunduğu kısımlarda gelişebilmiştir. Bu yüzden bunların bazılarını bir bakıma “vaha yerleşim üniteleri” ya da “vaha şehirler” diyebiliriz.⁷⁶ Horasan'ın bu durumuna rağmen sulak kısımlarda yerleşik yaşamın dünyanın diğer birçok yerine nispetle çok erken başladığı kabul edilir.⁷⁷

Merv bölgesinde yer alan topraklarda tarih öncesi kalıntılarının en eskisi paleolitik çağ insanına ait, Kopet Dağı eteklerindeki meskenlerdir.⁷⁸ Bu yapılar aslında Kopet Dağı eteklerinde akan küçük derelerin ağızlarına kurulmuştur. Saptanan bulgulara göre M.Ö. 8 binli yıllarda bu yörelerde toprakla ve hayvancılıkla uğraşan ilk yerleşik insanlar vardı. Türkmenistan'da çok eski tarım kültürüne arkeologlar tarafından “Ceytun Kültürü” adı verilmiştir.⁷⁹ Baharden ve Gızılbat

⁷⁵ Cezar, *a.g.e.*, s. 21; Richard Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, Ed.: Bernard Levis, Heath W. Lowry, Çev: Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Ankara, 2009, s. 86.

⁷⁶ Bkz: Muratgeldi Söyegov, “Toprak Altında Korunan Çok Eski Bir Medeniyet: Türkmenlerin Ekonomik Yaşamına ve Sözlü Folkloruna Etkisi ve İzleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 36, Mayıs-Haziran 2013, s. 3; Tuna, *a.g.e.*, s. 77.

⁷⁷ Barbara Cerasetti, “A 5000-Years History of Settlement and Irrigation in the Murghab Delta (Turkmenistan). An Attempt of Reconstruction of Ancient Deltaic System.” In: *Archaeological Informatics: Pushing the Envelope*, CAA, 2001. *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*. Proceedings of the 29th Conference, Gotland, April 2001, (British Archaeological Reports. International Series, 1016), ed: G. Burenhult, J. Arvidsson, Oxford: Archaeopress, 2002, s. 21; Cezar, *a.g.e.*, s. 52; Çoruhlu, *a.g.e.*, 1997, s. 5.

⁷⁸ Kopet Dağ'ın kuzey kesimleri sayısız akarsuyun şekillendirdiği alüvyal yelpaze görünümündedir. İklim oldukça karasal özellikte ve kurudur. Çoğunlukla yıllık yağış miktarı 250 milimetrenin altında kalır. En yağışlı bölümler, 350-450 milimetrelilik yıllık yağış miktarıyla dağ kıvrımlarının kuzey kesimleridir. Diğer taraftan Kopet Dağ etekleri, yeraltı suyu bakımından oldukça zengindir. Bu özelliğiyle ilk insanların aslı ihtiyaçlarından olan tatlı suya ulaşma ve dağ eteklerindeki mağaraları mesken olarak kullanma kolaylığını barındırdığı tahmin edilmektedir. Yine, henüz savunma sistemlerinin gelişmediği dönemlerde dağ yamaçlarının savunma amaçlı olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Bkz: Pavel Dolukhanov, “Central Asia”, *A Dictionary of Archaeology*, Ed.: Ian Shaw, Robert Jameson, Oxford, 1999, s. 76.

⁷⁹ Aydın İbrahimov, Füsün Soykan, “Türkmenistan: Çöl Ve Turizm”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı:103, Ağustos 1996, s. 100; Dolukhanov, *a.g.e.*, s. 77.

ilçelerinde Bami, Nayzatepe, Baga; Aşkabat ve Göktepe ilçelerinde ise Çobantepe, Togologtepe, Kepele, Yartı, Gümbez gibi yerleşim alanları vardır. Ceytun kültürü, Orta Asya'nın erken tarım toplumunu temsil eder ve başkent Aşkabat'ın 32 km kuzeybatısında yer almaktadır.⁸⁰

Bölgede tarım kültürüne dair en eski sit alanlarından birisi de başkent Aşkabat yakınlarında, Anev adı verilen yerdir. Anev'de önce tarım başlamış olup, hayvanların evcilleştirilmesi daha sonra ortaya çıkmıştır. Anev medeniyetinin başlıca bulunduğu yerler, dağ çaylarının düzlüğe çıktığı yerlerdeki yamaçlardır. Avcılık hayatından yavaş yavaş tarım ve çobanlık hayatına geçen kabilelerdeki en eski sulama şekilleri her halde bu gibi tabii şartlar içinde meydana gelmiştir.⁸¹ Afanasyeva ve Andronova medeniyetlerine benzerlik gösteren Anev medeniyetinin kendisine hemen hemen komşu sayılabilecek mesafede olan Merv'i de etkilemiş olduğu düşünülmektedir.⁸²

Tunç Devrinin ilk dönemlerinden itibaren Güney Türkmenistan'daki yerleşim yerleri arasında Altın-tepe önemli bir medeniyet merkezi olarak kendini göstermiştir. M.Ö. II. binin ortalarına gelindiğinde ise dünyanın en eski medeniyetlerinden biri olan Altın-tepe'de üretim azalmış, medeniyet gerilemiş ve insanlar şehri terketmiştir.⁸³ Bu terkedişin sebepleri henüz açıklanamamıştır. Yine de birkaç yüzyıl süren kuraklık, verimli toprakların tuzlanması, suların yetersizliği buna sebep olarak gösterilmektedir.⁸⁴ Neticede Kopet Dağ eteklerindeki ovada yerleşmiş Altın-tepe halkının büyük bir kısmı tarıma elverişli verimli topraklara, Murgap Nehri'nin yukarı kısımları ile Amu Derya'nın orta kısımlarına göç etmişlerdir.⁸⁵

Merv bölgesinin antik yerleşimleri, Afganistan dağlarından akıp gelen Murgap Nehri tarafından oluşturulan verimli alüvyonlu deltanın ortasında yer almaktadır. Her bir yanı step ve çölle çevrilmiş olan bu delta, M.Ö. III. bin yıldan

⁸⁰ İbrahimov, Soykan, *a.g.e.*, s. 100; Hasan Bahar, "Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Kasım 1994, s. 236.

⁸¹ Söyegov, *a.g.m.*, s. 1; Cezar, *a.g.e.*, s. 52 vd.; Dolukhanov, *a.g.m.*, s. 77.

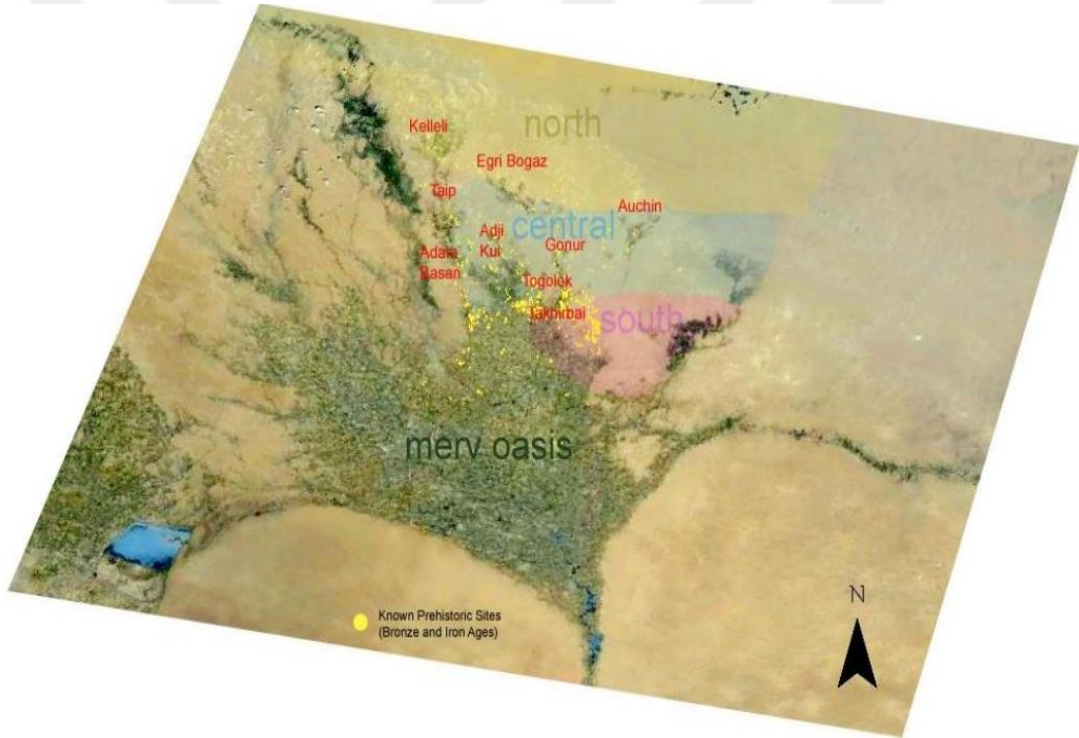
⁸² Güçmurat Soltanmuradov, "Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bakış", *Bilgi*, sayı: 16/Kış, Ankara, 2001, s. 51 vd.

⁸³ Dolukhanov, *a.g.m.*, s. 78 vd.

⁸⁴ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 15; Tuna, *a.g.e.*, s. 78.

⁸⁵ Tan, *a.g.e.*, s. 156.

itibaren yerleşime tâbi tutulan büyük bir vahayı andırmaktadır.⁸⁶ (Bkz: EK-2: Merv Vahası'nın Jeomorfolojik Yapısı) En erken Bronz Çağ merkezleri (M.Ö. 2500-1200) vahanın kuzeyinde ortaya çıkmıştır. (Bkz: Şekil 1: Merv Vahası'nın Tarih Öncesi Yerleşimleri) Burada Murgap'ın yeryüzü seviyesine yaklaştığı ve bu sayede kolayca kullanılabilir duruma geldiği anlaşılmaktadır. Nehir zengin alüvyonlarını bir yelpaze şeklinde bıraktıktan sonra kumlar arasında kuruyup kaybolmaktaydı. Daha gelişmiş sulama tekniklerinin geliştirilmesi ile birlikte merkezler daha güneye doğru kaymış ve burada erken Demir Çağına ait yerleşimler meydana gelmiştir.⁸⁷ Sulama kanalları, belki de Orta Asya'da başka yerlerden önce buralarda geliştirilmiş ve bölgenin tarımsal varlığına katkıda bulunmuştur.⁸⁸

Şekil 1: Merv Vahası'nın Tarih Öncesi Yerleşimleri (Bronz ve Demir Çağları)⁸⁹

⁸⁶ St. John Simpson, Early Islamic Crucible Steel at Merv, *İAMS*, vol. 21, 2001, s. 14.

⁸⁷ UNESCO, *State Historical and Cultural Park "Ancient Merv"*, Merv (Turkmenistan), , Ref No: 886, http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/886.pdf, (21.09.2014), s. 170; Georgina Herrmann, "A Central Asian City On The Silk Road: Ancient And Medieval Merv", *Archaeology International*, <http://www.ai-journal.com/article/view/ai.0110>, (2.7.2013), s. 32.

⁸⁸ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 21.

⁸⁹ Steven Brett Markofsky, *Illuminating the Black Sands: Survey and Settlement in the Bronze Age Murghab Delta, Turkmenistan*, A Thesis submitted for the degree of PhD, Institute of Archaeology, University College London, 2010, s. 18.

M.Ö. II. binin ortalarına gelindiği bir tarihte Murgap Nehri'nin suladığı verimli topraklarda "Marguş" ülkesi ortaya çıktı. Marguş; yerleşik kültürün, şehir medeniyetinin Orta Asya'daki ilk örneklerinden, Türkmenistan Cumhuriyeti'nin Marı şehrinin 84 km kuzeydoğusunda Karakum Çölü'nün kum tepeleri arasında kurulmuş bir şehir devlettir.⁹⁰ Etrafında bir çok yerleşim alanı bulunmaktadır. Vahanın kuzeyindeki yerleşme yerlerinden bazıları şunlardır: Kelleli, Acı Kuyu, Taip, Gonur, Togolok, Adam-Basan, Eğriboğaz ve Auçin. Kelleli iki büyük yerleşimin yer aldığı bir alandır. Orta Bakırdan geç Bakır Çağına geçişi ve bir yerleşim tipinden diğerine geçişi temsil eden yer, Taip yerleşimidir. Bronz Çağın en geniş sit alanı Gonur Depe'dir.⁹¹ Bu özelliğiyle Gonur şehir devletinin, antik Merv şehrinin temellerini teşkil ettiği kabul edilmektedir.⁹²

Demir Çağ yerleşimi de vahanın kuzey kesimindedir. Bunlardan başta gelenleri Yaz/Göbekli Tepe ve Tahirbay Tepe'dir. Kazılar, yerleşimin geç Bronz Çağında başladığını ve duvarla çevrilmiş bir iç kale ile oldukça geniş bir alana yayıldığını göstermektedir. Burası en önemli Demir Çağ yerleşimidir ve Ahamenişler zamanına kadar yerleşim özelliğini koruduğu anlaşılmaktadır. Yaz Tepe, zamanının ana tipik seramik buluntularını barındırması bakımından özel bir öneme sahiptir. Hemen yanibaşında dikdörtgen yapıya sahip Parto-Sâsânî Göbekli yerleşimi bulunmaktadır.⁹³

Vahada Bronz Çağdan itibaren bir yerleşim birimi kurulurken diğerinin zamanla yok olduğu gözlenmektedir. Bu taşınma işleminin sebepleri konusunda henüz kesin bir yargıya varılamamıştır. Bununla beraber son araştırmalar neticesinde

⁹⁰ Tan, *a.g.e.*, s. 156.

⁹¹ Çoruhlu, *a.g.e.*, 1999, s. 204; UNESCO, *a.g.e.*, s. 171.

⁹² Gonur yerleşim alanında kazı çalışmalarını gerçekleştiren arkeolog Victor Sarianidi, Marguş'un merkezindeki Gonur yerleşiminin Bronz Çağında bölgenin idare merkezi olduğunu ileri sürmüştür. Onun iddialarını ve yönelttilen eleştirileri değerlendiren Salvatori günümüz şartlarında yerleşim alanındaki en uygun merkezî araziye işgal etmesinden dolayı 'hiç bir surette merkez olamayacağına' dair bir iddianın savunulamayacağını söylemektedir. Ona göre Gonur'daki yerleşimin boyutu, sur sistemi, çoğu binanın sahip olduğu kompleks ve iyi plânlanmış yapıları, şehir duvarları içerisinde kalan mezarların kompleks ve zengin yapısı gibi özellikler bölgedeki diğer yerleşimlerin aksine çoğu arkeoloğun da kabul ettiği gibi buranın bölgenin merkezi olduğuna işaret etmektedir. Dahası, Sarianidi'nin öne sürdüğü gibi, burası bir kralın tahtının bulunduğu bir yer veya diğer bir takım arkeologların iddia ettiği gibi daha çok bilimsel tartışmasının yapılması gereken kent fenomeninin ilk örneği ve bir hakimiyetin yönetim merkezidir. Bkz: Salvatori, "About Recent Excavations...", s. 16 vd.

⁹³ UNESCO, *a.g.e.*, s. 171.

deltada geç Bronz Çağın son safhasında hızlı bir kum istilasını yaşandığı anlaşılmıştır. Söz konusu kum istilasının yaklaşık M.Ö. II. bin yılda ortaya çıktığı ve ziraat alanlarını zamanla istila ettiği düşünülmektedir.⁹⁴ Kelleli, Gonur, Togolok, Tahirbay adı verilen yerleşim yerlerinde yapılan çalışmalarda M.Ö. 750 yılına kadar varlığını sürdüren Margiana'da hayatın bu tarihlerde kesintiye uğradığı tahmin ediliyor. Murgap Nehri'nin sularının çekilmesiyle verimliliğini kaybeden toprakların bu şehir insanlarını göçe zorlamıştır. İnsanlar yine Murgap Nehri'ni takip ederek 60 km. kadar güneybatıda bir başka yerleşim yerinde (Erk Kale) yeni bir şehir kurarlarken Marguş da kum tepeleri arasında kaybolmuştur.⁹⁵

Merv Vahası'nda kısaca ifade etmeye çalıştığımız şekilde yukarıdaki değişim süreci yaşandıktan sonra çalışmamızın konusunu teşkil eden Merv'in en eski kent yerleşimi (Erk Kale) teşekkül etti. İnsanlar burada tam bir ziraat toplumu ve M.Ö. VII. asır gibi erken bir tarihte büyük bir şehir meydana getirdiler. Nehirler (kanallar) ve vaha, kent yerleşimine ve ziraat üretime gerekli suyun temin edilmesini sağladı. Ortaya çıkan bu yeni şehir, Ahemeniş Devleti'nin Baktriya Satraplığına (eyaletine) bağlı olan Margiana'nın yönetim merkeziydi.⁹⁶ Bu tarih, bölgede M.Ö. 800 ile 550 arasında gerileme dönemine giren medenî ilerlemenin Ahemeniş İmparatorluğu'nun kurulmasıyla kaderinin değiştiği bir zamana rastlamaktadır.⁹⁷

Tarihî Merv şehri, yaklaşık 1200 hektarlık bir alanı kaplayan, birbirine bitişik, duvarlarla çevrilmiş ve farklı zaman dilimlerine tarihlendirilen, modern zamana ait olanı saymazsak dört kent yerleşiminden oluşmaktadır. Bugün harabe durumundaki eski kentin kalıntıları Mari Vilayeti'ne bağlı Bayramali (ilçe) yerleşiminin yanında, bugünkü Merv'den takriben 6 km kadar batıda bulunmaktadır.⁹⁸ Günümüzde yerli halkın dilinde Erk Kale adıyla anılan yer Merv şehrinin yerleşim alanları (kaleleri) içinde en küçüğüdür. Fakat yaşı ve yüksekliği yönünden diğerlerinden büyüktür.⁹⁹

⁹⁴ Salvatori, *a.g.m.*, s. 19.

⁹⁵ Tan, *a.g.e.*, s. 16.

⁹⁶ Tan, *a.g.e.*, s. 158; Haug, *a.g.e.*, s. 14.

⁹⁷ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 61.

⁹⁸ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 17; Çakmak, *a.g.e.*, s. 38.

⁹⁹ UNESCO, *a.g.e.*, s. 170; Tan, *a.g.e.*, s. 162.

Yazılı kaynaklarda Merv şehrine Ahameniş devrinden (M.Ö. 519-331) itibaren işaret edilmektedir. Özellikle bu kaynaklardan meşhur Büyük Dârâ'nın Batı İran'daki Bîsütun Kitabeleri dikkat çekicidir.¹⁰⁰ Arkeoloji de bir taraftan Erk Kale'nin Ahameniş döneme ait olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰¹ Diğer taraftan ise, Erk Kale'deki bulgular buranın erken dönem tarihine dair yeni kanaatlerin oluşmasına imkan vermektedir. Kazıdan çıkan sonuca göre burası Ahameniş öncesi döneme tarihlendirilebilir. Buradan çıkarılan çömlükler ve ok uçları gibi malzemeler böyle bir yargıyı destekler mahiyettedir.¹⁰² Aynı şekilde, Erk Kale'nin savunma duvarına doğru yer alan bölüm ilk önce savunma duvarının inşa edildiğini göstermektedir ve Margiana'nın daha Ahameniş İmparatorluğu'nun satraplıklarından (eyaletlerinden) biri hâline gelmeden evvel burada kayda değer bir şehrin varlığına işaret etmektedir.¹⁰³

Ahameniş döneminde Erk Kale'nin dışına taşan şehir, gelişimini Makedonya İmparatoru Büyük İskender döneminde de sürdürdü. Büyük İskender'in bölgeyi fethinden (M.Ö. 329-327) yaklaşık M.Ö. 130 yıllarına kadar bölgede Greko-Baktriya Krallığı kültürel gelişmelerde etkili oldu. Bu zamanın kent merkezleri yerel kültürler ile Helen kültürününün yoğun olduğu yerler hâline gelmişlerdi.¹⁰⁴

Büyük İskender, Merv topraklarına geldiği zaman burada bir çok nehir kollarıyla bataklık hâline gelen arazilerin kurutulmasını emretmiş, sonra da şehrin imarını gerçekleştirmişti. Bundan sonra şehir her bölgeden ve kesimden insanları kendine çekti. İskender şehirle birlikte çok sayıda köy, kale, rustak¹⁰⁵ kurulmasını da emretmişti. Şehrin idaresi için her kesime ve her bir işe ayrı ayrı nâib veya hâkim tayin etti. Böylece hayatın ve şehir ruhunun orada canlanmasını sağlamaya çalıştı.¹⁰⁶ Bu sebeple olsa gerek, Yunan tarihçilerinden Büyük Plinius, Doğa Tarihi adlı

¹⁰⁰ UNESCO, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁰¹ Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov et al, "The International Merv Project. Preliminary Report on The Second Season (1993)", *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXII, 1994, s. 54.

¹⁰² Usmanova, "New Material On Ancient Merv", s. 58.

¹⁰³ Usmanova, *a.g.m.*, s. 55.

¹⁰⁴ Dolukhanov, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁰⁵ Rustak, şehir merkeziyle idari manada irtibatı bulunan, bir çok köyden müteşekkil yerleşim alanıdır. Bkz: İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, 292 nolu dipnot, s. 59 vd.

¹⁰⁶ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 10 vd.

eserinde Büyük İskender’i şehrin kurucusu olarak ifade eder.¹⁰⁷ Yine İslâm Tarihi ve coğrafya eserlerinin ekseriyetinde, Zülkarneyn olarak adlandırılan Büyük İskender Merv şehrinin kurucusu olarak belirtilir. Bu ve benzeri delillere dayanarak Gavur Kale diye anılan şehrin kurucusunun Büyük İskender olduğunu dile getiren araştırmacılar da olmuştur.¹⁰⁸ Çalışmanın ilerleyen kısmında yazılı kaynaklardaki rivâyetlerin topluca bir değerlendirmesi yapılacağından şimdilik bu kadar işaret etmekle iktifa edeceğiz.

Büyük İskender’i takiben Selevkos ve onun oğlu Antioh Soter (M.Ö. 281-261) tarafından yönetilen şehrin hâlihazırdaki surlar dışında oldukça büyümesi neticesinde Antioh, Erk Kale’nin dışındaki verimli topraklarda genişleyerek çoğalan yerleşim yerlerini korumak amacıyla büyük bir kale yaptırdı. Kendisi eski yazarların ifadesiyle Margiana’nın verimliliğine hayran kalmış ve bütün vahayı koruyan bir duvarla çevrilmiş “Antiohya Margiana”yı inşa ettirmiştir. Erk Kale’yi de kısmen içine alan, dörtgen biçiminde yapılan bu kale Merv kalelerinin en büyüğü ve Erk Kale’den sonra en eski kalesidir. Günümüzde yerli halk tarafından burası “Gavur Kale”, “Kâfir Kale”, “Ateşperestlerin Kalesi” adlarıyla anılmaktadır.¹⁰⁹ Coğrafyacı Plotemy eserlerinde Margiana Devleti’ne bağlı ülke kentlerinden bazılarının adını kaydetmektedir. Antiohya Margiana (Margiyana Antiohyası, bugünkü Gavur Kale kalıntısı) ile beraber İosaniy, Çiçanlıktepe, Arata, Akçaktepe, Sena, Durnaali, Ariyaka ve Kişmantepe adı geçen şehirlerdendir.¹¹⁰

Antioh ayrıca Erk Kale ve Gavur Kale’yi içine alacak şekilde 230 km uzunluğunda ve halka şeklinde surlar inşa ettirmiştir. Günümüze bu surlardan geriye fazla bir iz kalmamıştır.¹¹¹

¹⁰⁷ UNESCO, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁰⁸ Örneğin Çakmak, makalesinde batılı kaynaklara ve Gavur Kale’deki Helenistik kültür kalıntlarına dayanarak bu kanaatini dile getirir. I. Antioh’un ise bazı kaynaklarda şehrin kurucusu olarak ifade edildiğini söylemekle yetinmektedir. Bkz: Çakmak, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁰⁹ Masson, “Short Notice: Merv...”, s. 181; Herrmann, *Monuments of Merv*, s.16; Tan, *a.g.e.*, s. 164. İsimlendirmeye dair bir değerlendirme için bkz: Söylemez, *Horasan’ın Bilim Merkezi Merv*, s. 90.

¹¹⁰ İbrahimov, *a.g.e.*, s. 95 vd.

¹¹¹ Tan, bu surlara da kale adını vermektedir. Bkz: Merv 2500, s. 164. Ancak bu surlar, asıl şehri kuşatan surlardan yapı itibarıyla farklıdır ve muhtemelen savunma amacından ziyade kum istilasını ve göçebelerin ziraat alanlarına zarar vermelerini engellemek amacıyla inşa edilmiş olmalıdır. Bkz: A. Y. Yakubovskii, C. E. Bosworth, “Marw Al-Shahidjan”, *EI²*, vol. I, 1991, s. 618; Çakmak, *a.g.e.*, s. 38.

Helenistik dönemde kurulan ve günümüzde Gavur Kale olarak adlandırılan şehrin kurulmasından sonra Erk Kale adı verilen Ahemeniş şehri bir “içkale” hâline gelmiştir. Bu vakitten itibaren Erk Kale, Gavur Kale’nin tarihinde onun ayrılmaz bir parçası olmuştur.¹¹² Yakubovsky’nin ifadelerine dayanarak Yaşar Çoruhlu, Merv’in tam da bu aşamadan sonra gerçek bir şehir hâline geldiğini ileri sürmektedir.¹¹³ Ancak burada şehir hayatının bölgede Yunan tesiriyle başladığını ima eden bir yaklaşımın varlığı hissedilmektedir. Hâlbuki Yunan şehirleri, Orta Asya’da kurulan şehirlerin sahip olduğu büyüklüğe hiçbir zaman ulaşmıştır. Ayrıca bir şehrin, içkaleye sahip bir şehristan ile etrafında yer alan yerleşmelerden ibaret olduğu kanaatine dayanan bu düşünce bizce isabetli değildir. Çünkü Erk Kale adı verilen ilk yapı, her ne kadar bir kaleyi andırsa da içerisinde yönetim merkeziyle beraber sosyal hayata dair yapıların da olduğu bir yerleşim yeridir. Şehirlerin tarihi gelişim sürecinde her bir topoğrafik yapı aslında bir zamanlar insanların siyasî, sosyal ve ekonomik faaliyetlerini yürüttükleri birimler durumundadır.

Merv’in fizikî yapısı hakkında ileriki bölümlerde detaylı bilgiler sunulacağından, burada kısaca ifade etmek gerekirse, Sâsânîler ve erken İslâm devrinde şehir Erk Kale’yi de içine alan Gavur Kale adlı yerleşim alanı ile civârındaki meskûn mahâlden ibaretti.

2.2. Şehrin Kuruluşuna Dair Tarihî Kayıtlar

İslâm Tarihi ve özellikle coğrafya müelliflerinin eserlerinde yer verdikleri rivâyetler, Merv şehrinin kurucusu olarak iki tarihi şahsiyete işaret etmektedirler. Bunlardan biri Orta Asya ve İran’ın Kyumers ve Hu-şeng’ten sonraki üçüncü mitolojik hükümdarı olan Tahmuras, diğeri ise çoğu tarih ve coğrafya müellifi tarafından “Zülkarneyn” olarak kabul edilen Makedonyalı Büyük İskender’dir.

Kendi içerisinde tasnife tâbi tutulduğu zaman bu rivâyetlerin üç kategoride toplandığı görülür. Bunlardan ilki, Merv şehrinin kurucusu olarak eserlerinde yalnızca kadim Pers hükümdarı Tahmuras’ı işaret edenlerdir. Söz konusu rivâyetlere

¹¹² Usmanova, *a.g.m.*, s. 59; 238; Georgina Herrmann, “Early and Medieval Merv: A Tale of Three Cities”, *Proceedings of The British Academy*, 1997, s. 10.

¹¹³ Çoruhlu, *a.g.e.*, 1999, s. 191 vd.

yer verenler, Makdisî¹¹⁴ (355/966) Yâkût el-Hamevî¹¹⁵ (626/1229), Kazvinî¹¹⁶ (682/1283) ve Hudûdü'l-Âlem¹¹⁷ müellifidir.

Adı geçen müelliflerden Makdisî ve Kazvinî, şehrin inşasından bahsederlerken Tahmuras'ın şehrin kahandezini¹¹⁸ (içkalesini) inşa ettiği kaydını düşmektedirler. Böylece bu müelliflerimiz Tahmuras'ın şehrin hangi yerleşim alanını inşa ettirdiğini açıkça belirtmek suretiyle Müslümanların bölgeye geldikleri zamanda “şehristan” olarak kabul edilen kısmın inşa edeni ile karıştırılmasına mâni olmaktadır.¹¹⁹

Bu rivâyetlerin içerdiği efsanevî bilgilere göre Tahmuras, Nuh tufanından sonra yeryüzünde bir dizi imar faaliyetinde bulunmuştur. Onun bu süreçte kurduğu şehirler arasında Merv de zikredilmektedir.¹²⁰ Rivâyete göre, Tahmuras Merv şehrini inşa ettirirken şehri inşa eden 1000 adamın yiyecek ve içeceklerini temin edebilecekleri bir çarşuyu onların hizmetine sundu. Her akşam onlardan herbirine bir dirhem veriyor, onlar da bununla çarşıdan ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Böylece şehrin inşasında hazineden sadece 1000 dirhem çıkmış oldu. Şehrin etrafındaki surların ise Erdeşîr b. İsfendiyâr'ın kızı Humây tarafından inşa ettirildiği ifade edilmektedir.¹²¹

Konuyla ilgili dikkat çekici haberlerden biri de şehrin inşasının, zamanın hükümdarı tarafından özellikle zorlaştırıldığına dair rivâyettir. Buna göre Merv şehrinde “Sârûk” diye bilinen bir kasrın harabeleri arasında insanlar bir giysi bulmuşlar ve içinden Farsça bir yazı ele geçirmişlerdi. Bu yazıda haber verildiğine

¹¹⁴ Makdisî, *el-Bed'*, IV, 99.

¹¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 113.

¹¹⁶ Kazvinî, Zekeriyâ b. Muhammed b. Muhammed (ö. 682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut: Dâru Sâder, tsz., s. 456.

¹¹⁷ Müellifi Meçhul, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib* (h. 372'den sonra), Thk. ve Arapça'ya Çev.: Yusuf el-Hâdî, Kahire, h. 1423, s. 118.

¹¹⁸ Günümüz çalışmalarında “köhnediz/kohnediz” ve “kuhendiz” şeklinde ifade edilmektedir. Daha önceleri bizim de aynı şekilde kullandığımız bu kelimenin kökenine dair Yâkût el-Hamevî detaylı bilgiler vermektedir. Kaydettiğine göre Farsça “köhne” (eski) ve “diz” (kale) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen “köhnediz” (eski kale) terimi, daha sonra ta'ribe uğrayarak “kahandez” diye telaffuz edilir hale gelmiştir. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 419. Dolayısıyla biz burada Yâkût'un okunuşunu özellikle belirttiği şekliyle kullanmayı uygun buluyoruz.

¹¹⁹ Şehrin yerleşim alanları (kahandez-şehristan-rabaz) hakkında fiziki yapısına dair bölümde detaylı bilgiye yer verilecektir.

¹²⁰ Makdisî, *a.g.e.*, IV, 99.

¹²¹ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 612; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 299; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 113.

göre kral, halkına onların itaatlerini ölçmek adına çamuru, suyu ve taşları ayrı ayrı zamanlarda taşıtmak suretiyle şehrin inşasını zorlaştırmıştı.¹²²

Rivâyetlerden ikinci gruptakiler, şehrin kurucusu olarak yalnız Zülkarneyn veya Makedonyalı Büyük İskender olduğuna işaret edenlerdir. Zülkarneyn ile İskender'in aynı kişi olduğuna dair kanaatlerin varlığı ve mevcut itirazların da birlikte değerlendirilmesi gerekliliği bizi bu rivâyetlerin tasnifte birlikte ele alınmasına sevketmiştir. Öncekine göre oldukça fazla sayıda müellif bu gruba dahil rivâyetlere eserlerinde yer vermişlerdir.

Bu kaynaklardan bir kısmı Büyük İskender'in Asya seferine yer vermektedirler. Buna göre İskender, bu sefer esnasında bir rivâyete göre on üç, bir başka rivâyete göre ise on iki şehrin kurulmasını sağlamıştır.¹²³ Merv şehri de söz konusu şehirler arasındadır.

İbnü'l-Fakîh (ö. 289/903), Merv şehrini Büyük İskender'in kurduğu haberine yer vermekle birlikte, onun Zülkarneyn olduğu fikrine karşı çıkmaktadır. Müellif, İskender konusunda ihtilâf edildiğini ve bazılarının onun Zülkarneyn olduğunu söylediğini, ancak öyle olmadığını ifade etmektedir. Ona göre, Büyük İskender dünyayı çok gezdiği ve seyahat ettiği için bilgisiz kişilerce Zülkarneyn zannedilmiştir.¹²⁴ İbn Sa'îd el-Mağribî (ö. 685/1286) ise Yemen halkının, Zülkarneyn adlı kişinin Yemenlilerin hükümdarı Ebû Kerb Şemer b. Afrîkîs b. Beheme olduğunu iddia ettiklerini ifade etmektedir.¹²⁵ Konumuz sınırlarını aşan ve

¹²² İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 462.

¹²³ Taberî, *Târîh*, I, 578; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. 'Ali b. Muhammed (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Thk: Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1992, IV, 203; İbn Şemâil, Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak, *Merâsidü'l-İttilâ' alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bikâ'*, Beyrut: Dârü'l-Cil, h.1412, I, 76; İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb b. Miskeveyh el-Hâzin (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, I-VII, Thk: Ebü'l-Kâsım İmâmî, Tahran, 2000, I, 103; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 265; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 183 vd.; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 39; Himyerî, Ebû Abdillâh Muhamed b. Abdillâh (ö. 900/1495), *er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, Thk: İhsân 'Abbâs, Beyrut, 1980, s. 186.

¹²⁴ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 125.

¹²⁵ İbn Sa'îd el-Mağribî, Ebü'l-Hasen Nuruddin Ali b. Musa b. Muhammed b. Abdilmelik b. Sa'îd (ö. 685/1286), *Neşvetü't-Tarab fî Târîhi Câhiliyyeti'l-Arab*, Thk: Nusret Abdurrahman, Ürdün, Mektebetü'l-Aksâ, tsz., s. 137.

efsanevî haberlere dayanan bu iddiaların şu an için bir sonuca vardırılması mümkün görünmemektedir.¹²⁶

Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948), rivâyetinde Büyük İskender'in özellikle şehrin medinesini bina ettiğini vurgulamaktadır.¹²⁷ Makdisî de rivâyetinde "şehrin kûresini tespit etti"¹²⁸ şeklindeki ifadeyle muhtemelen şehrin inşasından ziyade gerçekleştirilen imar faaliyetlerine ve idârî düzenlemelere işaret etmektedir.¹²⁹

Şehrin kuruluşuna dair en dikkat çekici yazılı kayıtlardan bir tanesi de, Hz. Peygamber'e isnat edilen bir rivâyettir. Bölgenin fethine katılan ilk sahabilerden olan Büreyde b. el-Husayb'dan gelen rivâyet şu şekildedir:

"Ben'den sonra birçok seriyye gönderilecek. Horasan'a gönderilen seriyye içinde yer al. Sonra da Merv'e yerleş. Çünkü burasını Zülkarneyn inşa etmiş ve bereketli olması için dua etmiştir. Halkına da herhangi bir kötülük zarar veremez."¹³⁰

¹²⁶ Zülkarneyn hakkında bkz: Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", *DİA*, c. XLIV, İstanbul, 2013, s. 564-567.

¹²⁷ Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (ö. 337/948 ?), *el-Harâc ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*, Thk: Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdâd, 1981, s. 199.

¹²⁸ Kûre, coğrafya müellifleri tarafından farklı anlamlarda kullanılmış olan bir kavramdır. Bir ülkenin topraklarını teşkil eden geniş bölümleri, mesela Horasan Bölgesini, ifade edebildiği gibi önemli şehirleri ifade etmek için de kullanılmaktadır. Bkz: Pirlanta, *a.g.e.*, 486 nolu dipnot, s. 79.

¹²⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 298.

¹³⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, I, 300; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 151. Benzer bir rivâyete yer veren Kazvînî, şehri Zülkarneyn'in bina ettiğini söyledikten sonra burada Üzeyr (as)'in namaz kıldığını, buradaki nehirlerin bereketle aktığını, her bir nehir kolunu muhafaza etmek için kılıcını çekmiş hâlde bekleyen bir meleğin kıyamete kadar şehir halkını koruyacağını ve hiçbir kötülüğün onlara zarar veremeyeceğini eklemektedir. Bkz: Kazvînî, *a.g.e.*, s. 456.

Rivâyet şu hadis kaynaklarında geçmektedir: Ahmed b. Hanbel, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*, I-L, Thk: Şu'ayb el Arnaûd, Âdil Mürşit ve diğerleri, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995-2001, XXXVIII, 127, 23018. hadis; Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I-X, Thk: Târik b. Avdullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire: Darü'l-Haremeyn, 1995, VIII, 141, 8215. hadis ve *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, Thk: Hamdi b. Abdülmecit es-Silefî, Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, tsz., II, 19, 1151. hadis; Beyhakî, Ebü Bekir (ö. 458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*, I-VII, Thk: Abdülmu'tî Kal'acî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988, VI, 332.

İbn Hacer, rivâyete dair hükümdede teşâhül göstererek "hasen" demiştir. Bkz: İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *el-Kavlü'l-Müsedded*, Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, h. 1401, s. 10. el-Elbânî hadis hakkında "gerçekten çok zayıf" demektedir. Bkz: Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü Ehâdisu'd-Daîfe ve'l-Mevdûa*, I-XIV, Riyad: Darü'l-Meârif, 1992, VIII, 194 vd., 3719. hadis. Şu'ayb el-Arnaûd, senette yer alan Evs b. Abdullah b. Bureyde'nin "metrûku'l-hadis" olması nedeniyle rivâyetin mevzuya yakın za'f-ı şedîd derecesinde zayıf olduğunu, yine senette yer alan Evs'in kardeşi Sehl'in de aynı şekilde olduğunu ifade etmektedir. Bkz: Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23018 nolu hadisin tahriri.

Görüldüğü üzere bu rivâyette de Zülkarneyn'in Merv şehrinin kurucusu olduğu ifade edilmektedir.

İbn Abbas, şehrin Zülkarneyn tarafından kurulduğunu, Üzeyr (as)'ın burada namaz kıldığını söylemektedir. Katâde ise, En'âm süresi 92. âyette geçen "şehirlerin anası" ifadesinin Hicaz'da Mekke, Horasan bölgesinde ise Merv için kullanıldığını söylemektedir.¹³¹ Bu ifadeler şehrin erken dönemdeki önemini ortaya koymasından dolayı oldukça değerlidir.

Son grupta yer alan kaynaklar şehrin kuruluşuna dair rivâyette şehrin en eski yerleşim alanını (günümüzde Erk Kale olarak adlandırılan kısım) Perslerin hükümdarlarından Tahmuras'ın inşa ettiğine yer vermekle birlikte medinesinin¹³² ise İskender veya Zülkarneyn tarafından inşa edildiğini aktarmaktadırlar.¹³³

Müelliflerin ekserisi şehrin kahendezi (içkalesi) ile medinesinin ilk kurucusularının ayırımına işaret ederek rivâyete yer verirken, İbnü'l-Fakîh (ö. 289/903) ve Kalkaşendî (ö. 821/1418) farklı rivâyetler olarak nakletmektedirler.

Buraya kadar yer verilen eserlerden başka, şehrin adının "Margiana" olarak ilk defa geçtiği yazılı kaynak Bîsütun Kitâbeleri'dir. M.Ö. 522 yılını işaret eden bu kitabede Ahemeniş Devleti'nin Baktriya eyaletine bağlı olan şehirde çıkan isyanın bastırıldığı ve şehrin Ahemeniş devletinin eline geçtiği anlatılmaktadır. Kitabenin olayla ilgili kısmı şu şekildedir:

"Kral Dara diyor: Margiana-Marguş denilen ülke bana başkaldırdı. Kendilerine Margianalı – Marguşlu, Frad - Frada adında birini serdar seçtiler. Ben de Baktriya'daki satrabım Dadarşiş'e haber saldım ve 'Git bana boyun eğmeyen orduyu darmadağın et' dedim. Dadarşiş ordusuyla yola çıktı ve Margianalılarla savaştı. Ahuramazda bana yardım etti. Ahuramazda'nın emriyle benim ordum düşmanlarımı

¹³¹ Makdisî, *a.g.e.*, s. 298 vd.

¹³² Çalışmamızda "şehristan" olarak ifade ettiğimiz, günümüzde Gâvur Kale olarak adlandırılan yerdir.

¹³³ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 258; İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 332, 612; Kazvînî, *a.g.e.*, s. 456; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, II, 434; Himyerî, *a.g.e.*, s. 532; Kalkaşendî, Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Fezârî (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, I-XV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz., IV, 394.

yendi. Savaş Artriyadiya - assiyadiya ayının 23. günü yapıldı. Kral Dara diyor: Ondan sonra ülke benim oldu.”¹³⁴

Oldukça eski Çin ve İran kaynaklarında Merv hakkında çeşitli bilgilere rastlanmaktadır. Pliny gibi Batılı yazarlar da şehrin kuruluşunu Büyük İskender’e dayandırırılar.¹³⁵ Ayrıca Heredot’un (M.Ö. V. asır) ve Strabon’un (M.Ö. I. asır) coğrafyaya ait kitaplarında, farklı isimlerle de olsa, böyle bir yerleşim yerinin varlığından söz edilmektedir.¹³⁶

Şehnâme’de şehrin kurucusu olarak Tahmuras’a yer verilirken,¹³⁷ XV. yüzyıl coğrafyacısı Hafız Ebrû da Merv’in merkezî köşkünün efsanevî hükümdar Tahmuras tarafından yaptırıldığını, şehrin ise Zülkarneyn (Makedonyalı İskender) tarafından kurduğunu belirtir.¹³⁸ Kaşgarlı Mahmud ise sözlüğünde şehrin kurucusunun Afrasiyab’ın Saka hükümdarı Alp Er Tunga olduğunu kabul etmektedir. Ona göre Afrasiyab’ın ülkesi Hazar’dan Çin’e kadar uzanmaktaydı.¹³⁹

Yukarıda yer verdiğimiz tarihî kayıtlar bize göstermektedir ki; Merv’in kuruluşuna dair haberlere yer veren tarihçiler ve coğrafyacılar imkanları ölçüsünde kendilerine ulaşan yarı efsanevî bilgileri eserlerinde kaydetmişlerdir. Farklı rivâyetlerin zuhurunda müelliflerin yaşadıkları yer, zaman ve kültürün etkisinin yanında şehrin farklı zamanlarda inşa edilen yerleşim alanlarına sahip olması, yeniden inşa ve imar faaliyetlerine maruz kalması gibi hususların da etkili olduğunu söyleyebiliriz.

2.3. Şehre Verilen İsimler ve Lâkaplar

Merv şehri tarih boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Şehre hâkim olan iktidarlar ve akabinde gerçekleştirilen inşa faaliyetleri, yeniden isimlendirme hususunda etkili olmuştur. Zaman içinde bu şehir merkezine yeni isim verme

¹³⁴ Tan, *a.g.e.*, s. 10; Seccâdî, *a.g.e.*, s. 99.

¹³⁵ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.m.*, 1991, s. 618

¹³⁶ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 11.

¹³⁷ Firdevsî, *Şehname*, I-IV, Çev: Necati Lugal, Kenan Akyüz, Ankara, 1967, I, 34 vd.

¹³⁸ Tan, *a.g.e.*, s. 12.

¹³⁹ Bahar, *a.g.m.*, s. 241.

uygulaması antik dönemden kalma bir husustur.¹⁴⁰ Bu bir bakıma, şehrin isimlendirilmesinin hâkimiyetin sembolü olarak kabul edildiği hissini vermektedir.

Zerdüştiliğin eski kutsal kitabı olan Avesta'da (Vendidad 1, 6) Margiana adlı ülkeden bahsedilmektedir. Bu yazılar milâttan yüzlerce yıl önce, Orta Asya ve yakınındaki ülkelerde Ahemenişler döneminden de önce ortaya çıkmıştır. Avesta'da, dünya yaratıldıktan sonra en büyük tanrı olan Ahura Mazda'nın oluşturduğu 16 ülkenin arasında adalet tanrıçası Arte'ye vefalı ve güçlü Margiana ülkesinden söz edilmektedir. Margiana, bu on altı ülke arasında üçüncü sırada yer almaktadır.¹⁴¹

Merv'e dair en eski yazılı kaynak olan, Hemedan'ı Irak hududuna bağlayan yolda yer alan, Ahemeniş krallarından Daryus'un yazdırdığı Bîsütun (veya Behistun) kitabesinde ise "Marguş" olarak geçmektedir.¹⁴² Bu kelime, "çayır" veya "mera" anlamına gelmektedir.¹⁴³ Adı geçen yazılar, Ahemenişlerin yenilmez olarak adlandırılan padişahı Büyük Daryus'un (M.Ö. 522-486) ünlü yürüyüşlerini, seferlerini övmek amacıyla eski Fars, El'am ve Akad dillerinde olmak üzere üç dilde kayanın üzerine yazılmış metinlerdir.¹⁴⁴

Merv'i ve Margiana'yı şehir ve ülke olarak Eski Yunan yazarları Didor, Strabon, Plinin, Kvint Kursin kitaplarında, daha sonraki dönemlerde ise Hıristiyan yazarları çalışmalarında ele almaktadırlar.¹⁴⁵ Büyük İskenderin'in istilâsından sonra şehir "Margiana" yahut "Margiana Aleksandriyası" diye anılmıştır. Antioh I, İskender Margianası'nı babasının anısına Selevkiya Margianası, daha sonra da Antiohya diye adlandırmıştır.¹⁴⁶ Partlar döneminde ise şehir "Margaba" olarak anılmaktaydı.¹⁴⁷

¹⁴⁰ Masson,, *a.g.m.*, 1991, s. 181.

¹⁴¹ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 5 vd.

¹⁴² Jumabayev, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁴³ Charles F.W. Higham, *Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations*, Newyork, 2004, s. 222.

¹⁴⁴ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 5 vd.

¹⁴⁵ Yazberdiyev, *a.y.*

¹⁴⁶ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 6 vd.; Ekayew, Gündogdyew, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁴⁷ Sultanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", s. 862 ve aynı müellife ait "Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bakış", s. 49; Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 493; Çoruhlu, *a.g.e.*, 1999, s. 193; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 11.

Bu isimlerden başka Mu-lu, Mu ve Margiyana Antakyası olarak bahsedilenler de bulunmaktadır.¹⁴⁸ Bölgeyi gezmiş olan ve Merv’de bir süre ikâmet ettiği bilinen Çinli Budist seyyah Hiuen-Tsang’ın kayıtlarında şehrin adının Ho-mo (Mo-ho), XIV. asra ait bir Çin haritasında da Ma-li-vu olarak geçtiği ifade edilmektedir.¹⁴⁹

Kralların anısına ve şerefine verilen adlar dışında diğer isimler, yapılan bir araştırmaya göre “kuvvetli, kerametli, pek” anlamına gelen “Mauru” sözüyle aynı manayı ifade etmektedirler.¹⁵⁰ Muhtemelen bu isimler “merv” veya “margh” kelimelerinin ağızdan çıkış şekillerine işaret etmektedir.¹⁵¹

İslâm Tarihi ve coğrafyasına dair eserlerde “Mervân” (İki Merv) tabiri, Merv eş-Şâhicân ve Merv er-Rûz (Merverrûz) şehirleri için kullanılmaktadır.¹⁵² Merverrûz şehri konumuz olan büyük Merv’e dört günlük mesafede, kendi adıyla anılan nehrin kıyısındadır ve nispeten daha küçüktür.¹⁵³ Küçük Merv, Perslerce Bâlâ Murğab veya Yukarı Murğab olarak bilinirdi. Şu anda burası Timur’un istilasında beri tamamen harap haldedir.¹⁵⁴

Himyerî, eserinde Büyük Merv (Merv el-Kebîra) adında bir şehre yer verir. Ancak burası Murgap Merv’inden farklı olup Kirman kûrelerinden bir yerdir ve Halife Me’mûn şehre bu ismi vermiştir.¹⁵⁵ Merv eş-Şâhicân için kullanılan tabir Merv el-Kübrâ’dır. Yine Merv el-Uzmâ veya Merv es-Süflâ da denmiştir. Çünkü ana nehir olan Murgap’ın aşağısında yer almaktadır.¹⁵⁶ Şehir Ortaçağ coğrafyacıları tarafından daha güneydeki bugün mevcut olmayan küçük Merverrûz’dan ayrılması ve öneminin belirtilmesi için Merv eş-Şâhicân adıyla anılmıştır.¹⁵⁷

Himyerî, “merv” kelimesinin Farsçada “neşe”, “şâh” kelimesinin “melik” ve “cân” kelimesinin de “nefis” anlamlarına geldiğini; dolayısıyla “Merv eş-Şâhicân”

¹⁴⁸ Çoruhlu, *a.g.e.*, 1997, s. 53; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁴⁹ Bkz.: Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 620.

¹⁵⁰ Sayan, *a.g.e.*, 1999, 90 nolu dipnot, s. 17.

¹⁵¹ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 618; Yakubovsky, Bosworth, *a.g.e.*, 2007, s. 401.

¹⁵² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 111; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1261.

¹⁵³ İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1262.

¹⁵⁴ Guy Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, London, 1968, s. 404.

¹⁵⁵ Himyerî, *a.g.e.*, s. 483.

¹⁵⁶ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁵⁷ Osman Gazi Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, XXIX, 221.

tabirinin “hükümdarın ruhunun neşesi” demek olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁸ Sem‘ânî “eş-Şâhicân” tabirin “meliklerin konağı, ikamet ettiği yer” anlamlarına geldiğini belirtmektedir.¹⁵⁹ Ancak bazı tarihçiler değişik bir yorumla “Şâhicân”ı kadim Farsçadaki “şahkân” olarak yorumlamışlardır. Buna göre kelime Arapçalaşmıştır ve “sultana mahsus” anlamına gelmektedir.¹⁶⁰

Yâkût el-Hamevî, coğrafya sözlüğünde “merv” kelimesinin Arapça’da “beyaz çakmak taşı” anlamına geldiğini belirtmekte; ancak kendisinin burada o türden bir şey görmediğini, dolayısıyla sözcüğün anlamıyla bir ilgisinin bulunmadığını ve bunun aslının yabancı bir kelime olduğunu kaydetmektedir.¹⁶¹

Hafizi Ebru (15. yy.), “merv” kelimesine “çimenlik” mânâsını yüklemiştir. Nitekim kelime Farsçada “otlak, mera” (el-merc) anlamındadır.¹⁶² Günümüz bilginlerinin çalışmalarında ise Merv’in daha çok Hafizi tarafından ileri sürülmüş anlamı kabul görmüştür.¹⁶³

Bazı kaynaklarda Büyük İskender’in Doğu Seferi esnasında on iki veya on üç şehir kurduğu ve her birine “İskenderiye” adını verdiği kaydedilir. Bunlardan birisi de Merv şehridir. Buna göre Merv şehrinin adı da bir zamanlar İskenderiye idi ve daha sonraları Marğîlûs (Mar’îlûs veya Marğablûs) olarak değişmiştir.¹⁶⁴ Dîneverî, bunlardan farklı olarak Merhânûs ve Mîlânûs isimlerine yer vermektedir.¹⁶⁵ Marğablûs kelimesinin şehrin, vahasında kurulduğu Murgap Nehri’ni çağrıştırması dikkat çekicidir.

Bir görüşe göre Merv eş-Şâhicân adı Merv’in Orta Asya steplerinden gelen düşman akınlarına karşı İran dünyasını koruyan kraliyet otoritesini temsil eden rolüyle ilgilidir.¹⁶⁶ Bir diğer görüşe göre ise şehrin bu lâkabı alması, Abbasî Halifesi

¹⁵⁸ Himyerî, *a.g.e.*, s. 532. Ayrıca bkz: Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 299; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, I, 136.

¹⁵⁹ Sem‘ânî, *el-Ensâb*, XII, 207-208.

¹⁶⁰ Le Strange, *a.g.e.*, s. 398.

¹⁶¹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 112.

¹⁶² el-Vezne, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁶³ Sultanmuradov, *a.g.e.*, s. 862. Müslüman coğrafya müelliflerinin eserlerindeki rivayetlerde yer alan “مرح” kelimesi “مرج” olarak okunduğu zaman kelime yine çayır manasına gelmektedir. Bu ve benzeri özel isimlere dair kayıtların noktalanması ve okunması her zaman bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁶⁴ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 616 vd; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 76; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 183 vd.

¹⁶⁵ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 37-38.

¹⁶⁶ Yakubovskii, Bosworth, 1991, *a.g.e.*, s. 618.

Me'mûn'un Merv'de ikamet etmeye başlaması ve bu şehri halifeliğin başkenti hâline getirmesinden sonra gerçekleşmiştir.¹⁶⁷ Buna dair tarihi herhangi bir kayda rastlamadığımızı belirtelim. Zirâ bize göre, kelimenin kökeni ve anlamı bunun İslâm fethinden önce kullanılmış olduğuna işaret etmektedir.

Merv'e verilen lâkaplardan bir tanesi "Hudâ Düşmen"dir. "Hükümdar Düşmanı" anlamına gelen bu lakap, son Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd'in İslâm ordularıyla savaşında şehir halkının kendisine yardım etmemesi veya bir rivâyete göre onu bizzat öldürmelerine işaret etmektedir.¹⁶⁸ Sefername kitabı sahibi ise "Hükümdara İhanet Eden" lakabına yer verir.¹⁶⁹ Şehrin fethine dair bölümde III. Yazdicerd'in öldürülmesine dair farklı rivâyetlerle ilgili detaylı bilgi vereceğimizi belirterek bununla iktifa ediyoruz.

Katade'den gelen bir rivâyete göre Kur'ân-ı Kerîm'de bir kaç âyette geçen "إِنَّذَرِ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا"¹⁷⁰ ifadesindeki "Ümmü'l-Kurâ", Hicaz bölgesinde Mekke şehri, Horasan'da ise Merv'dir.¹⁷¹

Bunlardan başka Merv şehri için "Dünyanın Direği"¹⁷², "Çarların Kalbi"¹⁷³, "İslâm'ın Kubbesi"¹⁷⁴, "Horasan Antakyası ve Horasan'ın Altın Miğferi"¹⁷⁵ lâkaplarının kullanıldığı ifade edilmektedir. Cüveynî, eserinde kullandığı merv hakkındaki bir şiirde "Şehirlerin Şahı" tabirine yer vermektedir.¹⁷⁶ Makdisî şehri tarif ederken Filistin Ramle'sine benzediğini söylemektedir.¹⁷⁷

¹⁶⁷ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁶⁸ Taberî, *a.g.e.*, IV, 293.

¹⁶⁹ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁷⁰ Şûrâ: 7, En'âm: 92.

¹⁷¹ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 612; 103.

¹⁷² Masson, *a.g.m.*, 1991, s. 181; Sultanmuradov, *a.g.m.*, s. 862.

¹⁷³ Sultanmuradov, *a.g.m.*, s. 862.

¹⁷⁴ Tan, *a.g.e.*, s. 172.

¹⁷⁵ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁷⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, I, 204.

¹⁷⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 310 vd.

I. BÖLÜM

MERV'İN SİYASÎ VE İDÂRÎ DURUMU

Bu bölümde, Merv'in kuruluşundan Tahirîler dönemine kadar geçen süreçte gerçekleşen siyasî olayları ele alacak, Merv'in devrin önemli hadiselerinde oynadığı rolü gözler önüne sermeye çalışacak, ardından İslâm öncesi devrinden başlayarak idârî durumuna ve bu sahada gerçekleştirilen bir takım düzenlemelere yer vereceğiz.

1. MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİNE KADAR MERV

İslâm fütuhâtının bölgeye ulaştığı zamanda şehir merkezi günümüzde Erk Kale adı verilen içkale ile asıl nüfusu barındıran şehir olan Gavur Kale'den müteşekkildi. Arkeoloji ve tarihî kayıtlar şehrin bilinen tarihinin Ahamenişler'e (M.Ö. VI-IV. yüzyıl) dek uzandığını ortaya koymaktadır.¹⁷⁸ Kirmanşah'daki Bîsütun kitabelerinde yer alan Margiana'daki isyan hareketine dair anlatılar Mervlilerin Ahameniş egemenliğini kabul etmek istemediğini, ayaklanmalar başlayınca da Ahamenişlere karşı asilere katıldıklarını haber vermektedir. Orta Asya'nın, daha sonraları Ahamenişlere sadık kaldığı görülür. Nitekim Sakalar M.Ö. VI. asırda İran'da kurulmuş bulunan Ahameniş Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi. Bu devletin kurucusu Keyhüsrev (M.Ö. 528-553) onları kendine bağladı ve böylece Mâverâünnehr, İran İmparatorluğu'nun bir parçası hâline geldi.¹⁷⁹ Dolayısıyla Merv Vahasının, Baktriya satraplığının bir parçası olarak kaldığı ya da ayaklanma bastırıldıktan sonra bu satraplığa bağlandığı varsayılabilir.¹⁸⁰

Ahamenişler dönemine (M.Ö. VI-IV. yy.) genel olarak bakıldığında bu dönemim barış, huzur, ekonomik gelişme ve nüfus artışı ile karakterize olan bir dönem olduğu görülmektedir. Bu zaman diliminde bölgede ticaret gelişti ve Orta Asya'nın geri kalan yerleriyle ticarî ve kültürel ilişkiler kuruldu. Yine Ahameniş

¹⁷⁸ Higham, *a.g.e.*, s. 222.

¹⁷⁹ Hasan Kurt, "Orta Asya'nın Etnik Ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 12, Sayı: 3-4, 1999a, s. 355.

¹⁸⁰ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 91; Usmanova, *a.g.m.*, s. 59; Herrmann, "Early and Medieval Merv...", s. 10.

döneminde burada Pers yönetimiyle de devam eden oldukça gelişmiş bir ziraat toplumu teşekkül etti. Yunan tarih ve coğrafyacılarının verdiği bilgilere itimat edilirse Büyük İskender döneminde Yunanlar burada oldukça ileri bir toplum ve ziraat tecrübesi buldular.¹⁸¹ Dolayısıyla Orta Asya, Ahameniş İmparatorluğu'nun merkezden uzak, medeniyette geri kalmış bir sömürge parçası değil; bilakis Büyük İskender ve ordusu için zengin bir hedefti.¹⁸²

Ahameniş Devleti'nin M.Ö. IV. yüzyılın başlarında zayıflamasıyla Merv yarı bağımsız bir ülkenin, yani Margiana'nın yönetim merkezi olarak varlığını sürdürmekteydi. M.Ö. 330 yılına gelindiği zaman İpek Yolu'nun gizemine kapılan ve doğuya doğru büyük bir sefere çıkan Büyük İskender son Ahameniş hükümdarı III. Dârâ'nın ordusunu mağlup ederek bölgenin büyük bir kısmını hakimiyeti altına aldı. Böylece Horasan'ı Merv'e kadar işgal etmiş oldu. Buradan da topladığı ordu ile Hindistan'a doğru sefere çıktı.¹⁸³

Büyük İskender Anadolu, Mısır ve İran'ı fethederek Akdeniz dünyası ile Doğu arasında ticarî bir bağlantı kurmak istemişti. Orta Asya'dan Çin'e ulaşan yolları kontrol altında tutmak için birçok şehir ve garnizon kurdu. Ancak Seyhun (Jaxartes) kenarında Türkmenlerle karşılaştı ve Türkmenlerin taciz saldırıları ile güneye yönelmek zorunda kaldı.¹⁸⁴ Çünkü Baktriya'nın kuzeyinde Sogdlar ve Sakalar, Baktriyalılar gibi boyun eğmeye hazır değillerdi ve işgalcilere şiddetle karşı koydular. Ancak İskender, Ahameniş İmparatorluğu'nun doğudaki sınırlarına ulaştıktan sonra, garnizonunu konuşlandırdığı Semerkant'ı aldı ve belirtildiğine göre bugünkü Hocent yakınında ya da yerinde bir kent kurdu.¹⁸⁵ Böylece Mâverâünnehr bölgesindeki Sakalar, Baktria-Yunan (Selevkid) İmparatorluğu'nun bir parçası hâline geldi. Makedonyalılar bölgede Soğdiyan ve Toharistan adında kendilerine bağlı iki satraplık (eyalet) kurdu.¹⁸⁶

¹⁸¹ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 618.

¹⁸² Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 101.

¹⁸³ Tan, *a.g.e.*, s. 22; Pirlanta, *a.g.e.*, s. 29 vd.; Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 9.

¹⁸⁴ Bahar, *a.g.m.*, s. 242.

¹⁸⁵ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 106.

¹⁸⁶ Kurt, *a.g.m.*, 1999a, s. 355.

Büyük İskender'in bölgedeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı malumat veren Dîneverî, onun Hindistan seferi dönüşünde Âmeveyh'den (Âmül)¹⁸⁷ Büyük Nehri (Ceyhun Nehri) geçerek çöle ulaştığını belirtmektedir. Rivâyete göre o, çöle doğru giderek suyun istila ettiği topraklara (yani Merv'e) geldi. Burada bir dizi imar ve iskân faaliyetlerini gerçekleştirdi. Bu minvalde taşan nehir sularının kapladığı toprakların kurutulmasını emretti. Bunun için setler inşa edildi ve sonuçta sular kurudu. Burada bir şehir inşa edildi ve şehre pamuk yetiştiricileri iskân edildi. Şehrin rustakları, köyleri ve kaleleri oluşturuldu.¹⁸⁸

Büyük İskender'in Asya seferinde kullandığı yollar daha sonraki dönemlerde büyük önem kazandı. İskender'in yanında getirdiği uzmanlar geçtikleri yolları ölçüp, haritalarını çıkarmıştı. Bu nedenle İran'dan Hazar geçitlerini aşarak Belh'e, Seyhun kıyılarına; yine Hazar geçitlerinden Herat'a, Herat'tan Kandahar, Kabil ve Hayber Geçidi'ne; İndus Havzası ve Hint Denizi'nden Basra Körfezi'ne giden yollar öğrenildi.¹⁸⁹ Büyük İskender'in doğu seferi esnasında bölgeyi yakından tanıma fırsatı bulan bu Grek coğrafyacıları Belh-Merv civarına Baktria (Baktriana); Herat tarafına Aria; Nişabur dolaylarına da Parthia adını vermişlerdir.¹⁹⁰

İslâm'ın bölgeye gelişinden birkaç asır önce, birçok fatih bölgeyi baştan sona katetmeyi başarmıştır. Ancak bunlardan çok azı bölgeyi imparatorluğunun merkezi yapmayı düşündü. Bu bağlamda Büyük İskender'in istilâsı, ilk yabancı girişimine örneklik teşkil etmektedir.¹⁹¹ Bununla birlikte onun kurduğu Büyük Makedon İmparatorluğu da tıpkı Ahemeniş Devleti gibi merkeze sıkı sıkıya bağlı olmayan satraplıklardan oluştuğundan, ölümü bu devletin dağılması için yeterli oldu. M.Ö. 323 yılında Büyük İskender öldükten sonra imparatorluğun Asya'da kalan kısmı, komutanlarından Selevkid'in kurduğu Selevkoslar Devleti'nin eline geçti.

Selevkid'in oğlu Antioh Soter I (M.Ö. 281-261) imparatorluğun dağılması için mücadele verdi. Daha kral olmadan önce doğu eyaletinin vâlisiydi ve bu sırada

¹⁸⁷ Günümüzde Türkmenistan'ın Çarçev veya Türkmenabad şehridir.

¹⁸⁸ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 37 vd.

¹⁸⁹ Bahar, *a.g.m.*, s. 243.

¹⁹⁰ Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 234; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁹¹ Manu P. Solti, *Urban Metamorphosis And Change in Central Asian Cities After The Arab Invasions*, A Thesis Presented to The Academic Faculty, Georgia Institute of Technology, Atlanta, 2005, s. 133 vd.

bölgeyi yakından tanıma fırsatı bulmuştu. Merv Vahası'nın stratejik konumunun ve verimli arazilerinin öneminin farkında olarak şehrin imarına ve tahkim edilmesine özen gösterdi¹⁹² Antioh Soter, şehri yeniden inşa ettirdi ve burasını Selevkiya veya Antiohya Margianası olarak isimlendirdi. Ayrıca baskınlara ve kumul hareketlerine karşı korunması amacıyla şehrin etrafına 250 km uzunluğunda bir de duvar ördürdü.¹⁹³

Roma'da M.Ö. 250 yılı dolaylarında çıkan iç savaşlar Horasan bölgesinin Roma ile bağının kopmasına neden olmuş ve bu bölge doğu ve batı diye ikiye ayrılmıştı. M.Ö. 190 yılında Antioh III'ün Manisa'da Romalılar karşısında büyük bir yenilgiye uğraması üzerine yapılan antlaşma neticesinde İran'da Partlar, Soğd'u da içine alan Baktriya'da Grekler tam bağımsız hâle geldiler. Merv'in de içinde bulunduğu Batı Horasan ise Partların kontrolüne geçti.¹⁹⁴ Partlar, Yunan-Baktriyalılardan aldıkları anlaşılın Merv Vahası da dahil olmak üzere bugünkü Türkmenistan'daki anayurtlarını korudular ancak fetihlerle birlikte başkentlerini de batıya taşıdılar. Daha sonra doğuda yayılmaları Orta Asya'dan çok Hindistan'a doğru olmuştur.¹⁹⁵

Kuşanlar döneminde Partlar, yalnız Nesa dolayındaki anayurtlarını değil, Merv Vahası ile Herat ve Sistan'ı da vasal reislerinin denetiminde ellerinde tutmuş olabilirler.¹⁹⁶ Parfiya hükümdarı I. Mitridat'ın (M.Ö. 172-138) M.Ö. II. asırda Merv'i topraklarına kattığı tahmin edilmektedir.¹⁹⁷ "Padişahlar Padişahı" diye anılan II. Mitridat döneminde (M.Ö. 124-88) ise İran ve Mezopotamya'nın büyük bir kısmına hakim Parfiya'nın en önemli vilâyetlerinden biri de Margiana idi.¹⁹⁸(Bkz: EK-1: Antik Dönem İran Dünyası)

Partlar zamanında Merv'in yerleşim alanı daha da genişledi. Gavur Kale'nin çevresinde tarım yapılan alanlar çoğaldı ve şehir tipi köyler oluşmaya başladı. Erk

¹⁹² Tan, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁹³ Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, St. John Simpson, et al, "The International Merv Project, Preliminary Report on The Eighth Season (1999)", *IRAN (Journal Of The British Institute Of Persian Studies)*, vol. XXXVIII, 2000, s. 12; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 12; Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 111; Higham, *a.g.e.*, s. 21 ve s. 222; Ekayew, Gündogdyew, *a.g.e.*, s. 14 vd.

¹⁹⁴ Kurt, *a.g.m.*, 1999a, s. 355; Pırlanta, *a.g.e.*, 2010, s. 30.

¹⁹⁵ Frye, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁹⁶ Frye, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁹⁷ Ekayew, Gündogdyew, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁹⁸ Tan, *a.g.e.*, s. 24.

Kale ise idare merkezi olarak kullanıldı. Yerli halk tarafından Gavur Kale ismiyle zikredilen Antiohya sanatçıların, zanaatçıların, ticaretin ve Margiana'nın gündelik yaşamının merkezi oldu.¹⁹⁹

Bu dönemde inkişaf ederek devam eden toprak medeniyetinin yanında ticaret de Asya'nın doğusuyla batısını birbirine bağlayan ve Merv'den geçen tarihi İpek Yolu'nun canlılık kazanmasıyla hızlandı. Çünkü Asya'nın batısından hareket eden kervanların ilk uğrak yeri Merv şehri oluyordu. Merv'den Belh'e ve oradan Bedehşan'ın kuzeyinden geçerek Dervaz üzerinden Kaşgar'a ve nihayet Çin'e gidiyordu.²⁰⁰ Bu ticaret yolunun Hindistan-Hazar arasında kalan kısmı uzun süre Partların kontrolünde bulunmuştur.²⁰¹

Merv'in Kuşan hakimiyeti esnasındaki durumu hakkında çok az şey bilinmektedir. Halbuki bu dönem İslâm öncesi Orta Asya şehir formunu anlamak için oldukça önem arz etmektedir. Genel olarak ifade etmek gerekirse bu dönem İran kültürü ile Çin düşüncesinin harmanlanarak Roma ile irtibatı sayesinde bu kültürün de eklendiği kendine has bir özelliğe sahip olmuştur. Kuşan İmparatorluğu'nun sahip olduğu topraklar büyük oranda susuzdur. Bu sebeple bu dönem kullanılan arazide kanalların yeniden inşa edildiği ve revize edildiği bir dönem olarak tebarüz etmiştir. Merv başta olmak üzere Semerkant, Taşkent ve diğer vahalar bunun örneklerine sahiptir.²⁰²

Part Devleti M.S. I. yüzyılın sonlarından itibaren zayıflamış ve vilayetlerin çoğu bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Margiana da bunlardan biridir. Batıda kurulan Part devleti daha uzun ömürlü olmuş, güneybatı Türkistan'da hakimiyetlerini M.S. III. yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. Yine Selevkoslardan ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Baktriya devleti de uzun süre varlığını sürdürememiş ve M.Ö. 130 yılları dolayında dağılmıştır.²⁰³

¹⁹⁹ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 13; İbrahimov, *a.g.m.*, s. 101; Hoşgeldi Tajibayev, *Türkmenistan Mimarisinde Değişim ve Devamlılık*, Basılmamış Y. L. Tezi, Gazi Ü. F.B.E., Ankara, 2007, s. 7 vd.

²⁰⁰ Çakmak, *a.g.m.*, s. 38; Higham, *a.g.e.*, s. 259.

²⁰¹ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 12 vd.

²⁰² Sobti, *a.g.e.*, s. 127 vd.

²⁰³ Tan, *a.g.e.*, s. 24; Bahar, *a.g.m.*, s. 243.

M.S. 224 yılında Part hükümdarı V. Artaban'ı mağlup eden Sâsânî Kralı Erdeşir b. Babek, devletinin sınırlarını Margiana'yı da içine alacak şekilde genişletti ve böylece Merv Sâsânîlerin eline geçti.²⁰⁴ Dîneverî, “mülûkü't-tavâif” adını verdiği, İskender'den sonra bölgeye hakim olan şehir devletlerin ömrünün 266 sene kadar sürdüğünü ve Sâsânî soyundan gelen Erdeşir b. Babek'in Horasan'da hakimiyeti sağlamasıyla bu dönemin sona erdiğini ifade etmektedir.²⁰⁵ Taberî, Erdeşir'in bu doğu seferi hakkında detaylara yer vermektedir. Dikkati çeken noktalardan bir tanesi, onun bu sefer esnasında Merv şehrine de uğrayıp fazla sayıda insanı cezalandırmış olmasıdır. Buradan, şehrin henüz tam itaatle Sâsânî hakimiyetinde olmadığı anlaşılmaktadır.²⁰⁶

Merv, Sâsânî hakimiyeti esnasında sürekli Eftalitler ile mücadelede sınır boyu vazifesi görmüştür. Uzun süren mücadelelerde kesin bir sonucun alınamayışı, Merv bölgesinde kısmen bir istikrarsızlığın yaşanmasına sebep olmuştur. Hatta Sâsânî Kralı Behram Gur döneminde (42/438) Merv yakınlarında yapılan savaşta Eftalitler yenilmiş fakat 484 yılındaki savaşta Sâsânîleri yenmeyi başarmış ve Merv'i de ele geçirmişlerdi. Ancak Sâsânî-Eftalit mücadelesi Eftalitler dağılıncaya kadar devam etmiştir.²⁰⁷

Mâverâünnehr ve çevresinde hâkim olan Eftalitler, Batı Göktürkleri'nin hedefi hâline geldi. Böylece Sâsânîlerle de ilişkileri iyi olmayan Eftalitler iki ateş arasında kaldı. Göktürk Hakanı İstemi Yabgu, 556 yılından sonra onlara karşı Sâsânîlerle askerî ve siyasî işbirliği yaptı. Neticede Eftalitler 557 yılında büyük bir yenilgiye uğradı ve toprakları Sâsânî Hükümdarı Hüsrev Enûşirvân ile Batı Göktürk Kağanı İstemi tarafından paylaşıldı. Ceyhun nehri Sâsânîler ile Göktürkler arasında, diğer ifadeyle İran ile Turan arasında sınır hâline geldi. Böylece Taşkend, Semerkant, Buhârâ ve Kiş gibi Batı Türkistan şehirleri Göktürklerin eline geçmiş oldu.²⁰⁸ Sâsânîlerin elinde kalan ve devletin sınır boyu hâline gelen Merv'de

²⁰⁴ Higham, *a.g.e.*, s. 298; Tan, *a.g.e.*, s. 24.

²⁰⁵ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 42 vd.

²⁰⁶ Taberî, *a.g.e.*, II, 41.

²⁰⁷ Tan, *a.g.e.*, s. 24. Sâsânî-Eftalit mücadelesi için bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 351; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, s. 77-78; Dîneverî, *a.g.e.*, s. 56-57 ve s. 68; Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 191 vd.

²⁰⁸ Kurt, *a.g.m.*, 1999a, s. 358.

I. Hüsrev Enûşirvân'ın emriyle bir dizi imar faaliyeti gerçekleştirilmiş, neticede şehrin bölgedeki siyasî, askerî ve ekonomik konumu daha da kuvvetlenmiştir.²⁰⁹

Enûşirvân'ın ölümünün ardından sağladığı huzur ve refah ortamı fazla uzun sürmemiş, ortaya çıkan taht kavgaları bu güzel ortamın sonunu getirmiş, devlet giderek zayıflamıştır. Bu durum kendisini Horasan coğrafyasında da hissettirmiştir Sâsânîler'in bu durumundan istifade etmek isteyen ve Horasan bölgesinde hakimiyet kurmayı plânlayan Göktürkler, Sâsânîler için mücadele edilmesi gereken yeni tehlike hâline gelmiştir. Ancak eldeki verilere göre kaynaklarda Göktürklerin Ceyhun nehrini geçerek Merv'i ele geçirdikleri hakkında herhangi bir bilgi yoktur.²¹⁰

Göktürkler hakimiyet altında tuttıkları Horasan topraklarında egemenliklerini muhafaza edememişler ve buralarda Türkîş (Türgîş) Kağanlığı, Karluklar, Huttal Türkleri, Toharistan Yabguları, Türkşâhiler, Heytal Türkleri bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamışlardır. Sâsânîlerin otoritesi altında olan bölümlerde ise kontroller sözde bir şekilde cereyan etmekteydi. Hem Sâsânîler, hem de Göktürkler buraları hâkimiyetleri altına alıp birbirleri ile savaştıkları gücü kendilerinde bulamıyor, kendi iç problemleri ile de uğraşmaktan aralarındaki tampon devletçiklere göz yumuyorlardı.²¹¹ Bu sebeple Müslüman fatihler Sâsânî topraklarına doğru yaptıkları seferlerde çok da fazla bir mukavemetle karşılaşmadan amaçlarına ulaşmışlardır. Bunda, Sâsânî hanedanının artık ömrünü tamamlamak üzere olması ve ülkede sık sık baş gösteren saltanat kavgalarının, Müslüman ordusunun karşısına çıkan Sâsânî ordusunun motivasyonunu etkilemesi etkin rol oynadı. Yerli halkın Sâsânî idaresine karşı bir bağlılığının ve inancının kalmadığını İslâm orduları karşısında tutunamayan son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd'in (ö. m. 651) sığındığı son sığınak olan Merv'de şehir halkı tarafından sahipsiz bırakılmasından anlayabiliyoruz.²¹²

Mervin İslâm öncesi tarihi hakkında verdiğimiz bu bilgilerden sonra şimdi bölgenin ve şehrin fethini de içeren Râşid Halifeler dönemine, bu dönemde yaşanan siyasi ve askeri hadiseleri ele almaya geçmek istiyoruz.

²⁰⁹ Ekayew, Gündogdyew, *a.g.e.*, s. 16.

²¹⁰ Pirlanta, *a.g.e.*, s. 38 vd.

²¹¹ Uslu, *a.g.e.*, 1997, s. 21.

²¹² Pirlanta, *a.g.e.*, s. 39.

2. RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE HORASAN FETİHLERİ VE MERV'İN DURUMU

Merv'in tarihinde, Râşid Halifeler dönemi dönüm noktalarından birini teşkil eder. Bu dönemde Merv'in de içinde bulunduğu Horasan bölgesinin fethedilmesi, bölge üzerinde günümüze kadar tesirlerini devam ettiren siyasî, kültürel, sosyal vb. bir takım değişimlerin temellerini atmıştır.

Konunun detaylarına geçmeden önce bir hususu belirtmek faydalı olacaktır. Horasan başta olmak üzere diğer bir çok bölgenin fethine dair rivâyetlerde telifi güç bir takım karışıklıkların varlığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Eldeki mevcut kaynaklarda bir şehir veya bölge ile ilgili olmak üzere fetih tarihi, fetheden kişi, sulh veya savaş ile fethedilmiş olup olmaması gibi hususlarda birbiriyle çelişik haberler yer almaktadır. Bu durum bölgenin fethinin, Hz. Ömer ile başlayıp Hz. Osman'ın hilâfeti ile devam eden süreçte uzun yıllar süren sayısız akınlar neticesinde gerçekleşmesi ve bu sebeple fetih haberlerinin birbiriyle birleştirilerek aktarılmış olmasından kaynaklanmaktadır.²¹³ Dolayısıyla bölge ve dâhilindeki şehirlerin fethine dair farklı bilgilere ulaşmak ve farklı değerlendirmelerde bulunmak mümkündür. Bu vakıyı ifade ettikten sonra şimdi bu dönemde gerçekleşen dönüşümün tarihine bir göz atmak istiyoruz.

2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi

Merv'in de içinde bulunduğu Horasan bölgesinin fethine giden sürecin esasında Hz. Ebû Bekir zamanında kendisinden Irak topraklarında Sâsânîlerle mücadele etmesi için görevlendirilmesini talep eden Müsennâ b. Hârise ile başladığını söylemek hatalı olmayacaktır. Halifenin 12/633 yılında Hâlid b. Velîd'i de bölgeye göndermesi ve Müsennâ'yı yardımcı komutan tayin etmesi ile bölgede gerçekleştirilen akınlar daha plânlı bir hale getirilmiştir. Yapılan akınlar neticesinde Hîre, Übülle ve Enbâr başta olmak üzere birçok şehir kontrol altına alındı.²¹⁴ Hâlid b. Velîd'in Suriye topraklarına kaydırılması ile askerî komutayı tekrar alan Müsennâ elde edilen toprakların korunmasının yanında İran taraflarına seferler düzenlemeye

²¹³ M. Bahauddin Varol, "İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi", *SÜİFD*, sayı: 18, Güz 2004, s. 118.

²¹⁴ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 238 vd.

de devam etti. Böylece Hz. Ömer döneminde Sâsânîlere karşı yapılacak olan kapsamlı hareketin altyapısını da hazırlamış oldu.²¹⁵

2.2. Hz. Ömer Dönemi

Sâsânîlere karşı büyük başarılar, Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında düzenlenen seferler sonucunda elde edildi. 16/637'de Kadisiye savaşında²¹⁶ başkomutan Rüstem'in öldürülmesi ve Sâsânî ana ordusunun dağıtılması ile Sevad topraklarının fethedilmesi neticesinde Sâsânîlerin başkenti Medâin İslâm ordusunun karargahı hâline geldi.²¹⁷ İsfehân'ın İslâm orduları tarafından fethiyle birlikte merkezlerini terketmek zorunda kalan imparatorluk, tekrar toparlanma mücadelesi vermesine rağmen yıkılışına kadar kaçmaya ve doğuya doğru intikal etmeye mecbur kaldı. Toparlanma denemelerinden biri olan Sevâd ile İran arasındaki Celûlâ'da III. Yezdicerd bir kez daha hezimete uğradı.²¹⁸

Bu son hezimetinin ardından Sâsânî imparatoru III. Yezdicerd Rey'e, oradan İsfehân'a, oradan Kirmân'a, son olarak ise Merv'e kaçmış ve buraya yeleşmiştir. Zehebî, Merv şehrine girdiği zaman Yezdicerd'in yanında 100 bin kişi olduğuna işaret etmektedir.²¹⁹ Onun verdiği bu rakam bize göre dönemin şartları dikkate alındığında oldukça abartılıdır. Taberî de, III. Yezdicerd'in kaçış serüveninden bahsetmektedir. Kaydettiğine göre Rey hâkimi Âbân Câzeveyh'le durum değerlendirmesi yapmış, ancak aldığı cevaptan hoşlanmayarak İsfehan'a doğru ayrılmıştır.²²⁰ Onun şehirlerde konaklayarak gerçekleştirdiği bu seyahatin amacı, muhtemelen bölgedeki mahalli otoritelerin kendisine itaatlerini kontrol ile birlikte Müslüman ordusunun ilerleyişine karşı nasıl bir taktik izleneceğinin tespitini yapmaktır. Ancak İslâmî fetihlerin seyrine bakıldığı zaman yerel yönetimlerin

²¹⁵ Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, 6. Baskı, İstanbul, 2011a, s. 84.

²¹⁶ Bkz: Belâzürî, *a.g.e.*, s. 251 vd.

²¹⁷ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 258 vd.; Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, İstanbul, 1995, s. 143.

²¹⁸ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 260 vd.; Osman Gazi Özgüdenli, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekan", *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006a, s. 11.

²¹⁹ Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, I-LII, Thk: Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Baskı, 1993, III, 325.

²²⁰ Taberî, *a.g.e.*, IV, 166-167.

Müslümanlarla savaş noktasında onunla aynı görüşte olmadığı ve istediği desteği kendilerinden alamadığı anlaşılmaktadır.

Mecûsiler'in kutsal ateşi için Merv'de bir ateşgede inşa ettirerek şehre yerleşen Yezdicerd, tarihçilerin ifadesiyle ruhunu dinlendirmiş ve kuvvetini toplamaya çalışmıştır. Ayrıca genel seferberlik ilan ederek henüz kaybetmediği bölgelerin yöneticilerinden destek talep etmiştir.²²¹ Nitekim buradan Hürmüzan'ın Faris ve Nihavend'de ayaklanmasını sağlayarak İslâm ordusunu durdurmaya çalışmıştır.²²² Çağrıya uyarak Merv'e gelen Fars soylularının Yezdicerd'le aralarında geçen tartışmalar hakkında net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Taberî buna dair bazı ipuçlarına yer vermektedir. Rivâyete göre Yezdicerd Farsların ileri gelenlerinden ve Hürmüzan ailesinden bir takım üst düzey kimseleri esir almak suretiyle kendisine itaatlerini garanti altına almaya çalışmıştır. Fakat onun bu davranışı büyük bir tepkiyle karşılanmış ve onunla yaptıkları anlaşmayı bozarak etrafında dağılıp gitmişlerdir.²²³

Hürmüzân'ın 21/642 yılında Nihavend'de İslâm ordularını durdurma girişimi de hezimetle sonuçlandı ve Müslümanların elde ettiği bu zafer, bu toprakların bir daha geri alınamayacağını ispatlamış oldu.²²⁴ Önemine binâen "Fethu'l-Fütûh" adı verilen bu zaferi müteakip, merkezî ordunun tamamen dağıldığı İran'da artık fütûhata karşı direnebilecek mahallî hâkimlerin idaresindeki küçük kuvvetlerden başkaca bir güç kalmadı. Zagros Dağları'nı tutan Sâsânî birliklerinin dağıtılması ile bölge İslâm akınlarına açılmış oldu.²²⁵ Hz. Ömer de bu başarının getirdiği özgüven ile Sâsânî kuvvetlerinin toparlanmalarına fırsat vermemek için hareketin iki koldan, Basra ve Kûfe orduları tarafından gerçekleştirilmesine karar verdi. Bunun için Kûfe ordugâhından kuzey, Basra ordugâhından ise güney istikâmetinde yürütülen askerî harekâtlar düzenlendi.²²⁶

²²¹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, I, 403; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, IV, 236.

²²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 390; Julius Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, Çev.: Fikret İşıltan, İstanbul, 1960, s. 89.

²²³ Taberî, *a.g.e.*, IV, 167.

²²⁴ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 296 vd.

²²⁵ Hodgson, *a.g.e.*, s. 148.

²²⁶ Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006a, s. 12.

Basra'dan gönderilen kuvvetler, Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ el-Huzâî'nin emrinde "Horasan'ın Kapısı" denilen Tabeseyn'e kadar ilerledi.²²⁷ Bölgeye giden koridorun açılması ile iç bölgelere doğru yoğun bir seferin yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Ahnef b. Kays, Horasan'a; Mücaşî' b. Mes'ud, Erdeşir ve Sabur'a; Osman b. Ebü'l-Âs, Istahr'a; Sariye b. Züneym, Fesâ ve Darabcird'e; Süheyl b. Adî, Kirman'a; Âsım b. Amr, Sicistan'a; Hakem b. Umeyr de Mükran'a fetih vazifesiyle gönderilmişlerdir.²²⁸

Ahnef b. Kays'ın üzerine doğru geldiğini haber alan Yezdicerd Merv'den de çıkmak zorunda kalarak Merverrûz'a kaçtı. Ahnef herhangi bir direnişle karşılaşmadan ordusunu Merv'e yerleştirdi.²²⁹ Muhtemelen Mervlilerle yapılan ilk anlaşma da bu esnada gerçekleşti. Kaynaklar bu esnada yapılan anlaşmaya dair herhangi bir bilgiye yer vermemektedir. Aynı şekilde şehri fetheden kişinin kimliğine, yapılan anlaşmanın ne zaman ve kimin tarafından yapıldığına dair farklı kayıtların sebebi de bu olsa gerektir.

Ahnef, Merv'de Hâtım b. en-Nu'mân el-Bâhilî'yi bırakarak Merverrûz'a doğru Yezdicerd'in peşine düştü. Yezdicerd burada Soğd kralı ve Çin'den yardım talebinde bulundu ancak daha yardım gelmeden Ahnef b. Kays Merverrûz istikametine doğru yönelmişti. Artık bölgede tutunamayacağını anlayan Yezdicerd, çareyi Ceyhun'u geçerek Türk topraklarına sığınmakta buldu.²³⁰ Düşmanı takip etmek isteyen Ahnef durumu Hz. Ömer'e bildirdi ancak halife henüz tam kontrolün sağlanmadığı topraklardan daha içlere doğru yeni düşmanlarla karşı karşıya gelmeyi uygun görmedi. Hz. Ömer'in "Keşke oraya hiç ordu göndermeseydim, orası ile aramızda ateşten bir deniz olmasını isterdim" şeklindeki endişesini dile getiren meşhur sözünü bu esnada söylediği rivâyet edilir.²³¹ Nitekim daha kendi hilâfeti devam ederken, fethedilen şehirlerin ekserisinde toplanan düşman birlikleri karşı saldırıya geçtiler. Ancak bu girişimler de başarılı bir şekilde bastırılarak bölgede Müslümanların hâkimiyeti korunmuştur.

²²⁷ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 611; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 235.

²²⁸ Taberî, *a.g.e.*, IV, 94.

²²⁹ Taberî, *a.g.e.*, IV, 167.

²³⁰ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 392 vd.; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 352.

²³¹ Taberî, *a.g.e.*, IV, 168.

III. Yezdicerd Türk Hakanı'yla birlikte bir süre sonra büyük bir ordu ile nehri geri katetti. Ahnef'in Belh'teki âmili korkarak yanına Merverrûz'a geldi. Ahnef Türkler saldırmadığı sürece onlara saldırmama görüşündeydi. Hakan ve ordusu Belh'te beklerken Yezdicerd gizlice Merv eş-Şâhicân'a gitti. Maksudı buraya sakladığı hazinesini almaktı. Merv'de bulunan Hâtim b. en-Nu'mân el-Bâhilî'yi muhasara etti.²³² Bu sırada Mervlilerle yazışmalar yaptı. Onlara Türklerle beraber gitmeyi ve güçlendikten sonra yeniden yurtlarını geri almayı teklif etti. Ancak Mervliler bunu kabul etmediler. Çin hükümdarı da yardım etmekten çekinince Yezdicerd ve Kisra ailesi Türk yurtlarına doğru gittiler. Bundan sonra farklı memleketlerde bir süre Hz. Osman'ın hilâfetinin ikinci senesinde öldürülünceye kadar kaldılar.²³³

2.3. Hz. Osman Dönemi

Hz. Ömer'in vefatının ardından ortaya çıkan kısa süreli otorite boşluğu, fethedilen bölgelerin kontrolden çıkmasına neden oldu. Ahnef b. Kays'ın yürüttüğü fetih hareketleri ile elde edilen yerler Hz. Osman döneminde Abdullah b. Âmir eliyle yeniden kontrol altına alınmaya çalışıldı. O, 29/649 yılında daha 24-25 yaşlarında iken²³⁴ göreve gelir gelmez bu konuda harekete geçti. Görevlendirdiği komutanlar vasıtasıyla, zaman zaman da bizzat kendisi bölgenin fethine yönelik faaliyetlerde bulundu.²³⁵ İlk olarak, Hz. Osman'ın hilâfetinin daha başlangıç yıllarında isyan eden Farslılar üzerine Ebû Berze el-Eslemî ve Ma'kil b. Yesâr komutasında ordular gönderilerek bölge tekrar itaat altına alındı. Abdullah b. Âmir de Istahr ve Gûr bölgelerini yeniden itaat altına almayı başardı. Basra'ya döndükten sonra Mücâşi' b. Mes'ûd'u Kirmân'a gönderdi ve bölge yeniden fethedildi.

²³² Şehrin fethini ele alırken de, Ahnef b. Kays'ın Mervlilerle anlaşma yapmak üzere gönderdiği ve Yezdicerd'in peşine düşerken şehirde bıraktığı komutanın Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî olduğunu belirtmiştik. İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr, daha sonra Merv'de muhasara edilen komutanın Hârise b. en-Nu'mân olduğunu kaydetmektedirler. Bkz: İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, II, 416; İbn Kesîr, *a.g.e.*, X, 167 vd. Biyografi kaynaklarında Hârise'nin Horasan fetihlerine katıldığı ve Merv topraklarına geldiğine dair her hangi bir malumata rastlamadık. Eğer her hangi bir tahkik hatası söz konusu değilse müelliflerimizce Hâtim yerine Hârise isminin sehven karıştırılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

²³³ Taberî, *a.g.e.*, IV, 170.

²³⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 161.

²³⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 76.

Horasan'a giden yolların güvenliği sağlandıktan sonra İbn Âmir, muhtemelen önceki halife döneminde bölgeye düzenlenen seferlerin komutanı olması hasebiyle bölgeyi yakından tanıdığına inandığı Ahnef b. Kays'ı öncü birlik olarak Horasan'ın kapısı olarak nitelendirilen Tabeseyn'e gönderdi. Kuşatmanın ardından Müslümanlara direnemeyeceğini anlayan şehir halkı anlaşma yapmak zorunda kaldı. Kuhistan halkı da anlaşma yapmaya razı oldu ve 600 bin dirhem ödemeyi kabul etti.

Abdullah b. Âmir'in gönderdiği Yezîd el-Cüraşî, Rüstak-Zam ve Nişabur'a bağlı bazı beldeleri fethetti. Komutanlardan Esved b. Külsüm el-Adevî de Beyhak'ı fethetti. Bu sırada İbn Âmir kendisine bağlı kuvvetler ile Nişabur'a bağlı Büst'ü ele geçirdi. Çevredeki önemli yerlerin zaptedilmesinden sonra Nişabur'u kuşatan İbn Âmir uzun bir direnişin ardından yıllık 1 milyon, bir başka rivâyete göre 700 bin dirhem karşılığında şehri teslim etmeye razı etti. Kays b. el-Heysem es-Sülemî'nin yönetim işlerine tayin edildiği Nişabur'un ardından Nesa, Ebiverd ve Serahs da sulh yapılmak suretiyle fethedilmiş oldu.²³⁶ 32/653 yılında Tûs üzerine gönderilen Abdullah b. Hâzim es-Sülemî onlarla yıllık 600 bin dirhem ödemeleri karşılığında anlaşma yapmaya muvaffak oldu. Herat da 1 milyon dirhem karşılığında anlaşma yapılmak suretiyle fethedildi.²³⁷

Abdullah b. Âmir'in Nişabur kuşatmasından başarıyla çıkması, Mervlilerin daha İslâm orduları şehre gelmeden barış istemelerini sağladı. Merv idarecileri İbn Âmir'e gelerek yıllık 2 milyon 200 bin dirhem karşılığında anlaşma talebinde bulundular. İbn Âmir bu anlaşmayı kabul etti. İbn Âmir, Hâtim b. en-Nu'mân el-Bâhili'yi 4 bin Arap ve bin acemden oluşan orduyla Merv'e gönderdi ve anlaşma yapıldı.²³⁸ Sem'ânî, Hâtim b. en-Nu'mân el-Bâhili'nin şehre gelip anlaşma yapmasından dolayı şehri fethedenin o olduğunu ifade etmektedir.²³⁹ Anlaşmada ayrıca Merv halkının Müslüman askerleri için evlerinden bir kısmını ayırmaları, mallarını onlarla bölüşmeleri, Müslümanların da kendilerine ayrılan şeylerden

²³⁶ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 391; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 235.

²³⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 164-165; Belâzürî, *a.g.e.*, s. 391-92.

²³⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 62; Belâzürî, *a.g.e.*, s. 392; Taberî, *a.g.e.*, IV, 302-303; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, V, 15; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 330. Halife b. Hayyât, haracın 1 milyon 200 bin dirhem olduğunu ifade etmektedir. Bkz: Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 164-165. Anlaşmanın 6 milyon 200 bin dirhem karşılığında yapılmış olabileceği zikredilen ihtimaller arasındadır. Bkz: Himyerî, *a.g.e.*, s. 316; İbn Kesîr, *a.g.e.*, X, 242.

²³⁹ Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 207-208.

fazlasını istememeleri gibi hususlar yer alıyordu. Kaydedildiğine göre Merv'e bağlı Sinc yerleşim birimi dışında Merv'in tamamı sulh yoluyla fethedilmiştir.²⁴⁰ Muhtemelen ilk zamanlarda halk yeterli nakit parası bulunmadığı için anlaşmaya erkek ve kadın hizmetçiler ile hayvan ve mal verilebileceğinin de eklenmesini istemiş, bu şekilde ödeme Yezîd b. Muâviye'nin iktidara gelmesine kadar devam etmiş, onun zamanında ise haraç peşin paraya çevrilmiştir.²⁴¹

Şehrin fethine dair haberlerin karışmasına bir örnek, Hz. Ömer döneminde Ahnef b. Kays'ın fetih hareketi esnasında Yezdicerd'in kaçışına dair haberin, Abdullah b. Âmir komutasında gerçekleştirilen fetihler esnasında aynen tekrarlanmasıdır.²⁴² Bu, Hz. Ömer döneminde bölgeden Ceyhun'u geçerek Türk topraklarına kaçan Yezdicerd'in Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde Abdullah b. Âmir'in genel komutanlığında gerçekleştirilen fetihler esnasında tekrar Horasan'a gelerek benzer bir kaçışı tekrarlamış olabileceğini akıllara getirmektedir. Fakat aynı tarihlerde Yezdicerd'in içinde yer aldığı bir savaşa dair herhangi bir kaydın bulunmayışı, müelliflerin az önce bahsettiğimiz gibi, haberleri karıştırmış olabilecekleri ihtimâlini kuvvetlendirmektedir. Nitekim Taberî, Yezdicerd'in kaçışından Hz. Osman dönemi fetihlerine kadar Yezdicerd'in Türk topraklarından halkı ile yazışmalar yaparak zamanını geçirdiğini ifade etmektedir.²⁴³ Ayrıca Zehebî'nin eserinde yer verdiğine göre Abdullah b. Âmir Nişabur'un fethinden sonra komutayı Ahnef b. Kays'a bırakarak Basra'ya dönmüştür.²⁴⁴ Dolayısıyla bu rivâyete itimat edersek, yeniden başkomutan olan Ahnef'in bu döneme ait fetih haberlerinin önceki fetih haberleri ile karıştırılmış olması muhtemeldir.

Ahnef, Togaşah etrafında birleşen bölge halkı ile şiddetli çarpışmaların ardından başta Merverrûz olmak üzere Toharistan, Cürcân, Tâlekân, Faryâb ve Belh

²⁴⁰ Kudâme, *a.g.e.*, s. 402; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 40; Haug, *a.g.e.*, s. 215.

²⁴¹ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 392; Yakubovskii, Bosworth, *a.g.m.*, 1991, s. 619; Haug, *a.g.e.*, s. 214; Uslu, *a.g.e.*, s. 55-56. Uslu eserinin bir diğer yerinde söz konusu malların yıllık haraca ilave olarak anlaşma metninde yer aldığını söylemektedir. Bkz: Uslu, *a.g.e.*, s. 107 vd. Şu halde bu şartı Müslümanlar değil, haracı verecek olan Merv halkı kendilerine kolaylık olsun diye eklemiş olmalıdırlar. Dolayısıyla nakit para dışındaki kayıtlar yıllık muayyen haraçtan başka bir ek ödemeyi değil, haracın kendisinin farklı cinsten ödenebilmesini ifade etmelidir.

²⁴² Bkz: İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, I, 403-404; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 329-331.

²⁴³ Taberî, *a.g.e.*, IV, 171.

²⁴⁴ Bkz: Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 331.

şehirlerini savaş veya sulh yolu ile kontrol altına almayı başardı.²⁴⁵ Abdullah b. Âmir'in genel komutanlığı bünyesinde bu dönemde Fars, Kirmân, Sicistân ve Horasan tamamen Müslümanların egemenliğine geçmiş oldu.

Bu geniş toprakların fethinden sonra Kisrâ'nın hazinesinden büyük miktarda hazine ele geçirildi. Miktarının 200 bin bedra²⁴⁶ olduğu ve her bedrada 4 bin dirhem bulunduğu ifade edilmektedir.²⁴⁷ Taberî'nin verdiği bilgiye göre bu hazine Hz. Ömer dönemindeki fetihler esnasında halkına Türk topraklarına gitmeyi teklif eden Yezdicerd'in anlaşmasızlığa düşmesi neticesinde hazinesini bırakarak kaçmak sorunda kalması ve sonra Hz. Osman dönemi fetihleri akabinde bölge halkının anlaşma yapmak için Müslümanlara teslim etmeleri ile elde edilmiştir.²⁴⁸ Makdisî de Yezdicerd'in Merv'e geldiği zaman yanında getirdiği hazine içerisinde her biri 12 bin miskal²⁴⁹ ağırlığında altından kap kakaklar ile 1000 deve yükü²⁵⁰ kadar külçenin olduğunu kaydetmektedir.²⁵¹ Birbirini tamamlar nitelikteki bu rivâyetlerden bölgenin fethinin bütün zorluk ve tehlikeleri yanında muazzam miktarda gelir sağladığı anlaşılmaktadır.

Hayatının son dört yılını İslâm ordularından kaçarak Türk yurtlarında Hâkân'ın himayesinde geçiren Yezdicerd, geride bıraktığı tebaasını yeniden örgütleyebilmek amacıyla yazışmalar yapmaktan uzak durmamıştır. Hatta bazen yanında az sayıda adamıyla nehri geçerek, örneğin Merv Hâkimi Mâheveyh ile görüşmeler yapmıştır. Muhtemelen bu görüşmelerden birinde tartışma çatışmaya dönüşmüş ve neticede son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd, 31/651-652 tarihinde Merv'e bir fersah uzaklıktaki Zerk yerleşiminde bulunan bir değirmende

²⁴⁵ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 393 vd.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 330.

²⁴⁶ Büyük miktarda gümüş paranın takasında kullanıldığını ve örfî bir ölçü birimi olduğunu tahmin ettiğimiz "bedra" hakkında detaylı malumata ulaşamadık.

²⁴⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 331.

²⁴⁸ Taberî, *a.g.e.*, IV, 171.

²⁴⁹ Miktarı 51 kiloya tekabül etmektedir. Hesaplama daha önce adı geçen Walter Hinz'e ait çalışma kullanılmamıştır. Onun çeşitli bölgelere has miskalleri kendi bulgularına dayanan 3,125 gramlık standart bir ölçek dirheminden hareketle yapma hatasına düştüğü belirtilmektedir. Bkz: Cengiz Kallek, "Miskal", *DİA*, XXX, İstanbul, 2005, s. 182. Biz de be sebeple hesaplamada 4,25 gramı esas aldık. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında geçen miskale dayalı veriler buna göre çevrilebilir. Ayrıca belirtilmesine gerek görülmemiştir.

²⁵⁰ Bir deve yükü yaklaşık 250 kg'dır. Bkz: Hinz, *a.g.e.*, s. 16.

²⁵¹ Makdisî, *el-Bed'*, V, 194-196.

öldürülmüştür.²⁵² Cesedi şehirdeki Hıristiyan cemaatinin lideri Metropolitan İliya'nın teşvikiyle Pâ-yi Bâbân Mahallesi'ne defnedilmiştir.²⁵³ İstahr'a götürüldüğü de rivâyetler arasındadır.²⁵⁴

Oğlu Fîrûz b. Yezdicerd ise iddia edildiğine göre Türkler'e sığınmıştı. Muhtemelen yanında büyük bir Mecûsî toplulukla beraber Kisrâ ailesini Türk yurtlarına götürmüştü.²⁵⁵ Soyundan bir kısmı Horasan topraklarında gizlenmeye devam etti. Aileye mensup kadınlardan Bâbûnc ve Tahmîc adlarında iki tanesi İbn Âmir'in Nişabur'u kuşatması sonrasında anlaşma karşılığı verilmişti.²⁵⁶ Bunlar halife Ali b. Ebî Talib'e gönderildiler ve Hz. Ali onlara İslâm'a girmelerini ve kendisiyle evlenmelerini teklif etti. Onlar da kendisiyle değil de iki oğluyla evlendirmesini istediler. Ancak Hz. Ali bu isteklerine olumsuz cevap vererek onları kendisinden

²⁵² İslâm tarihi ve coğrafya müelliflerinin Yezdicerd'in ölümüne dair yoğun olarak eserlerinde yer verdikleri rivayetler birbirinden oldukça muhtelif detaylar içermektedirler. Bu haberlerin telif edilmesi mümkün görünmemektedir. Sadece Taberî, Sâsâni kralının ölümüne dair en az beş farklı senaryodan bahsetmektedir. Kesin olan hususlar üzerinden bir kanaate varmak mümkündür. Buna göre; Yezdicerd'in ölümünün Müslümanlar eliyle ve savaş meydanında gerçekleşmediği kesindir. İttifaka yakın tespitle, Merv'e bağlı Zerk köyünde bir değirmende hayatını kaybetmiştir. Bütün rivayetler her ne kadar farklı sebepler öne sürse de, çoğunluğunda Yezdicerd'in ölümünde Merv Merzûbanı Mâheveyh'in ilgisinin bulunduğu işaret edilmektedir. Kimi rivâyetlerde ise Türk Hakanı'nın Mâheveyh'e yardım ettiği ilave edilmektedir. Bölgenin askerî ve siyasî olarak bu dönemde içerisinde bulunduğu durum göz önüne alınırsa, Mâheveyh'in sahip olduğu statüyü bir şekilde korumak istediği ve Merv halkının da şehrin savaş alanına döneceği endişesiyle mülk ve servetlerini kaybetmek istemedikleri ortadadır. Yeni bir maceraya atılmaktan endişe eden toprak ve servet sahiplerinin temsilcisi olarak Mâheveyh'in, eldeki verilere göre, Yezdicerd'in katledilmesi olayını tertip ettiği rahatlıkla söylenebilir. III. Yezdicerd'in ölümü hakkında bkz: Belâzürî, *a.g.e.*, s. 307-308; İbn Habîb, Ebû Ca'fer (ö. 245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, Thk: Ilse Lichtenstadter, Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, tsz., s. 363; Taberî, *a.g.e.*, IV, 293 vd.; Makdisî, *el-Bed'*, V, 196; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, I, 422 vd., s. 427-428; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 90; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, V, 13-14; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 362; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 239 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 492vd.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 370; Himyerî, *a.g.e.*, s. 287 ve s. 534-535; Yakubovskii, Bosworth, "Marw al-Shahidjan", s. 620; Haug, *a.g.e.*, s. 214.

Diğer kaynaklardan farklı olarak Dineverî III. Yezdicerd'in Merv'de değil, Zerk'teki değirmenden kaçarak, nasıl olduğunu belirtmeden sadece Nişabur'da öldüğünü ifade etmektedir. Bkz: Dineverî, *a.g.e.*, s. 139-140. O, bu rivayetinde yalnız kalmaktadır. Gerçekten öyle ise bunun bölgeye Müslümanların hakimiyet kurmasından önce olması gerekir. Ancak Yezdicerd'in Hz. Ömer döneminde Ahnef b. Kays tarafından gerçekleştirilen fetihler esnasında Merv üzerinden Türk topraklarına gittiği kesindir.

²⁵³ Taberî, *a.g.e.*, IV, 298; Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 620.

²⁵⁴ Taberî, *a.g.e.*, IV, 293; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, V, 13-14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 493; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, I, 427-428.

²⁵⁵ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 307-308.

²⁵⁶ Taberî, *a.g.e.*, IV, 302; Himyerî, *a.g.e.*, s. 316.

talep eden Horasan dihkânlarından birine hediye etti. Bu dihkân iki cariyeyi de yanına alarak Horasan'a döndü.²⁵⁷

Yezdicerd'in Merv'de bulunduğu sıralarda bir cariyesiyle beraber olduğu, ölümünden sonra bu cariyesinden bir erkek çocuğu dünya geldiği ve soyunun Horasanda "Muhaddec" lakabı verilen bu çocuk vesilesiyle devam ettiği rivâyet edilir. Kuteybe'nin valiliği döneminde yapılan seferlerden birinde bu nesilden iki cariyeye ele geçirildi. Bunlardan biri Haccâc'a gönderildi, o da bu cariyeyi Velid b. Abdülmelik'e gönderdi. Rivâyete göre Velid b. Abdülmelik'in "en-Nâkıs" lakaplı oğlu Yezîd b. Velid bu cariyeden değildir.²⁵⁸

2.4. Hz. Ali Dönemi

Hz. Ali döneminde (36-40/656-661) merkezî otoritede meydana gelen zaafılardan dolayı Horasan'ın genelinde itaatsizlik emareleri ortaya çıkmaya başladı. Şehirler içerisinde en dikkate değer tutumu Mervlilerin gösterdiğini söylemek yanlış olmaz. Zira Merv Merzubanı Mâheveyh, diğer Horasan dihkânlarının aksine Hz. Ali Kûfe'deyken huzuruna gelerek kendisine bağlılığını ifade etti. Hz. Ali onun için bölgedeki toprak sahibi yerel yöneticilere, Mâheveyh'in cizyeyi toplamakla yetkili olduğuna dair bir talimatname verdi. Ancak Merv dışındaki yerel otoriteler devletin içinde bulunduğu zaafiyetten istifade ederek vergi vermekten imtina ettiler. Hz. Ali, isyan edenlerin üzerine Ca'de b. Hübeyra el-Mahzûmî'yi gönderdi, ancak herhangi bir başarı elde edilemedi.²⁵⁹

Horasan'a 37/658 yılının sonlarında tayin edilen Hâlid b. Kurre el-Yerbû'î et-Temîmî hem Nîşâbur hem de Merv halkıyla yeniden anlaşma yapmaya muvaffak oldu ve 38/659 yılında orada vali olarak kaldı. Bu arada Hz. Ali'nin Horasan'dan aldığı tek ganimet, bu Nîşâbur savaşından elde edilendir. Hz. Ali döneminin sonuna kadar bölge genellikle karışık vaziyette kaldı.²⁶⁰ Dolayısıyla ancak itaat eden

²⁵⁷ Taberî, *a.g.e.*, V, 64; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, V, 129.

²⁵⁸ Taberî, *a.g.e.*, IV, 293; İbn Kesîr, *a.g.e.*, X, 240.

²⁵⁹ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 395; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 678.

²⁶⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 182; Belâzürî, *a.g.e.*, s. 395; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 83; Taberî, *a.g.e.*, V, 64; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 626-27; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, V, 99, s. 129; Kudâme, *a.g.e.*, s. 405; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 235; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 19-20.

yerlerden vergi toplanmış, diğerleri ise olduğu gibi kendi hallerine bırakılmak zorunda kalınmıştır.

Bundan sonra Hz. Ali, Abdurrahman b. Ebzâ el-Huzâî'yi Horasan'a tayin etti ve halife Ali'nin şehid edilmesine kadar aynı vazifede kaldı. Hz. Ali döneminin genel özelliğini ifade etmek gerekirse, tayin edilen valiler bu dönemde ciddi faaliyetler gerçekleştirememişler, hâlihazırda itaat etme eğiliminde olan yerleri muhafaza etmekle yetinmişlerdir. Hatta bu tarihlerde merkezî otoritenin zayıflığından istifade eden Tohâristan halkının büyük bir ordu ile geri çekilen Arap birliklerinin terkettikleri toprakları istilâ ettiği ve Yezdicerd'in oğlu Fîruz'u İran tahtına çıkararak şah ilân ettikleri belirtilmektedir.²⁶¹

3. EMEVÎLER DÖNEMİNDE MERV

Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın siyasî birliği sağlaması fetih hareketleri alanında çok geçmeden semeresini vermiştir. Nitekim merkezî otoritenin sağlanması akabinde Horasan ve Sistan gibi uzak bölgelerdeki toprakların kontrol altına alındığı, hatta yeni bölgelere asker sevkiyatının yapıldığı görülür. Kays b. el-Heysem b. Kays b. es-Salt es-Sülemî ve Hâlid b. el-Ma'mer'in başarılı bulunmadıkları için kısa süren valiliklerinden sonra Muâviye tarafından Basra valiliğine Abdullah b. Âmir atandı.²⁶² Onun umûmî valiliği döneminde Merv şehrinin de bulunduğu Horasan toprakları çok kısa bir sürede kontrol altına alınmaya muvaffak olundu. 41/661 yılında Horasan ve Sistan'a doğru hareket ederek bölgedeki diğer şehir halklarıyla birlikte Mervlilerle de bir anlaşma yaptı. Muhtemelen bu sefer sonrasında, daha önce de olduğu üzere, Merv ile yapılan ilk anlaşmanın geçerliliği teyit edilmiştir. İktidar değişikliğine rağmen Merv halkı ilk fetih esnasında teahhüt ettikleri anlaşma şartlarının yeni fâtihler karşısında korunmasına özen göstermişler ve savaşmaktan ziyade anlaşma yolunu tercih etmişlerdir.

²⁶¹ Uslu, *a.g.e.*, s. 60.

²⁶² Belâzürî, *a.g.e.*, s. 395.

45/665 yılında Basra valiliğine getirilen Ziyâd b. Ebîh, el-Hakem b. Amr el-Ğıfârî'yi emir olarak Horasan'a gönderdi.²⁶³ Muâviye'nin devletin idarî düzenine dair bir takım yenilikler tesis etmesine istinaden yine muhtemelen onun desteğiyle valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından Horasan'ın idarî taksimatı yapılarak Merv şehri eyaletin merkezi yapıldı. Yine vali Ziyâd'ın eliyle ordugah merkezi olarak başta Merv olmak üzere Horasan'ın değişik yerlerine aileleriyle birlikte 50 bin savaşçı iskân edildi.²⁶⁴ Böylece doğuya doğru yapılan seferlerin daha iç bölgelere ve plânlı bir vaziyette yapılması sağlanmış olundu.

Muâviye'nin bölgeye dair dikkat çeken icraatlarından bir tanesi Horasan idarecilerinin tespiti konusunda oldukça kararsız bir tavır sergilemesi ve genellikle kısa süren bir dizi atamalar gerçekleştirmesidir. Bu dönemde Merv'de emir ve vekil vazifesiyle görev yapanlara ilave olarak Hâlid b. Ma'mer es-Sedûsî, Ubeydullah b. Ziyâd ve onun kardeşleri Abdullah b. Ziyâd ile Abdurrahman b. Ziyâd ve Sa'id b. Osman vali sıfatıyla Horasan'a tayin edilmişlerdir.²⁶⁵ Belki de bu durum, onun izlediği bir siyasetten kaynaklanmaktaydı.

Ubeydullah b. Ziyâd'ın Basra valiliği esnasında 55/675-676 yılında Horasan'a atanan Eslem b. Zür'a el-Kilâbî burada herhangi bir icraata girişmemiştir. Üstelik Merv halkı haracın ağırlığından şikayet edince haraçlarını keyfi olarak 100 bin dirhem artırmış,²⁶⁶ bu uygulamasıyla da halkın nefretini körüklemiştir. Neticede bu ve benzeri birtakım olaylar bir süre sonra görevden azledilmesine sebep olmuştur.

Muâviye 56/675 senesinde Ubeydullah b. Ziyâd'ı azlederek buraya Sa'id b. Osman b. Affân'ı atadı.²⁶⁷ Vali Sa'id b. Osman da haraç görevlisi ile yaşadığı anlaşmazlık neticesinde Muâviye tarafından azledilerek yerine Selm b. Ziyâd tayin edildi. Buna benzer zimmet suçlamaları ve mal kavgaları maalesef Horasan'ın özellikle Emevî idaresi altında örneğine çok sık rastlanan bir durum hâline gelmiştir.

²⁶³ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 78.

²⁶⁴ Halife Muâviye ve vali Ziyâd b. Ebîh tarafından gerçekleştirilen idari düzenlemeler ve iskân faaliyetlerine çalışmanın ilgili başlıkları altında daha detaylı değinilmiştir.

²⁶⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 78. Ayrıca bkz: Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 225.

²⁶⁶ Makdisî, *el-Bed'*, VI, 4.

²⁶⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 224.

Selm b. Ziyâd yönetiminde güçlendirilen Merv garnizonundan Mâverâünnehr bölgesine önemli akınlar yapılmış ve bölgedeki şehir sakinleri anlaşma yapmaya mecbur bırakılmışlardır.²⁶⁸ Bu başarılarının yanında ılımlı yönetim anlayışından dolayı, Muâviye ve ardından oğlu Yezîd dönemi boyunca Horasan valiliği yapan Selm b. Ziyâd'ı bölge halkı çok sevdi. Öyle ki bir sene içerisinde binden fazla yeni doğan çocuğa Selm adı verildiği kaydedilmektedir.²⁶⁹ Ancak Muâviye II'nin 64/684'te ölümü neticesinde patlak veren merkezdeki hilâfet kavgası Horasan'a da ulaşmış oldu.²⁷⁰ Bu durum karşısında halkın teveccühünü kazanmış olan Selm dahi isyanla başedemeyeceğini anlayarak yeni halifeye birinci ağızdan bilgi vermek üzere Merv'den ayrıldı. Daha Nişabur'da iken kendisini karşılayan Abdullah b. Hâzim yerine bıraktığı şahsın adını duyunca: “Mudar Kabilesi arasında yerine geçirecek hiç kimse bulamadım da, gidip Horasan'ı Bekir b. Vâil Kabilesi ile Ummanlılar arasında mı paylaştırdın!” diyerek çıkmış ve biraz cebren de olsa kendisi adına Horasanı yönetmek için ahitname almayı başarmıştı. Böylece Arap kabileleri arasındaki mücadelede Kays Kabilesi reisi Abdullah b. Hâzim baskın gelerek Merv'i ele geçirdi ve Horasan'ın tek hakimi oldu.²⁷¹

Emevî idaresi bir süre sonra diğer kabilelerin de hoşnutsuzluğu sebebiyle Abdullah b. Hâzim'i yönetimden uzaklaştırmak arzusunu açığa vurdu. Bu sebeple Emevî yönetimi ile araları gitgide açıldı. Şunu ifade etmek gerekir ki Horasan'da hem Hz. Osman (23-35/644- 656) hem de Emevîler döneminde (41-132/661-750) üst düzey görevlerde bulunduğu bilinen²⁷² Abdullah b. Hâzim'in mutlak mânâda Emevî karşıtı olduğunu söylemek mümkün değildir. Zübeyrî hareketine verdiği desteğin hilâfete en layık hanedanı tercih etme meselesi olarak değerlendirilmesi için elimizde sağlam deliller olduğunu söylemek oldukça zordur. Muhtemelen onun Horasan'da başlattığı bu hakimiyet mücadelesi, verdiği hizmete karşılık kendi hakkı olduğu

²⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, V, 347.

²⁶⁹ Taberî, *a.g.e.*, V, 545.

²⁷⁰ Taberî, *a.g.e.*, V, 546.

²⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 44-45; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VI, 28; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 683; Uslu, *a.g.e.*, s. 66; Tan, *a.g.e.*, s. 28; Hasan Kurt, “Süfyani Emeviler Sonrasında Horasan Ve Mâverâünnehr'de İç Mücadeleler (64-85/683-704)”, *AÜİFD*, c. 42, Sy.: 1, 2001b, s. 275 vd.; Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 494.

²⁷² Mustafa Fayda, “Abdullah b. Hâzim”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 106; Kurt, *a.g.m.*, 2001b, s. 274-275.

düşüncesi ile birlikte, temsil ettiği asabiyyetin bölgedeki çıkarlarının korunması uğrunadır.²⁷³

Abdullah b. Hâzim kendisini Horasan'da istemeyen Rebia ile iktidar çekişmesinde Temîmlilerden yardım gördü. Ancak Herat topraklarına hakimiyet konusunda onlarla anlaşmazlığa düştü. Özellikle savaşta oğlunun öldürülmesi İbn Hazim'in Temîmlilerle geri dönülmesi imkansız bir savaşa tutuşmasına sebep oldu.²⁷⁴ Onun Arap yarımadasının muhtelif yerlerinden gelip Horasan'a yerleşen kabilelerle yaptığı bu tür iç savaşlar Abdülmelik b. Mervân'ın iktidarı ele geçirmesine kadar devam etti.²⁷⁵

Temîmliler, Abdullah b. Hâzim karşısında topluca savaştıkları sürece galip gelemeyeceklerini anladılar. Bu yüzden içlerinden bir kısmının Tûs yönüne gidip Abdullah'ı üzerlerine çekmesi, Merv'de bulunanların ise bu sırada onu valilikten devirmesi hususunda anlaştılar. Böylece Abdullah b. Hâzim iki ateş arasında kalacak ve Temîmlilere karşı mücadelede zor duruma düşecekti. Temîmlilerin uygulamaya koyduğu bu plan gereğince, Bahîr b. Verkâ bir toplulukla Tûs'a, oradan da Eberşehr'e gitti ve İbn Hazim'i tanımadığını ilan etti. Bunun üzerine Abdullah b. Hâzim, Temîmli olmasına rağmen Bükeyr b. Vişah'ı Merv'de vekil bırakarak, Eberşehr'de bulunan Bahîr b. Verka'ya karşı bir sefer düzenledi.²⁷⁶

Onun vekili olarak kalan Bükeyr b. Vişah fırsatını bulduğu en uygun ortamda Abdullah b. Hâzim'e ihânet etti. Şöyle ki Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliğini tanıma şartıyla kendisine sunduğu Horasan'ın resmî idârecisi olma teklifini düşünmeden kabul etti.²⁷⁷ Böyle bir gelişme karşısında Nişabur'a girmekten vazgeçen Abdullah b. Hâzim, 72/691 senesi tekrar Merv'e doğru yola çıkmışsa da kendisini takip etmek üzere Nişabur'dan ayrılan Bahîr b. Verkâ onu Merv'e 3 fersah uzaklıktaki Şâhmüzğand²⁷⁸ denen köyde yakalamış, çıkan çatışmada Abdullah b.

²⁷³ Kurt, *a.g.m.*, 2001b, s. 281.

²⁷⁴ Taberî, *a.g.e.*, V, 623; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 287-88; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, II, 215 vd.

²⁷⁵ Fayda, "Abdullah b. Hazim", *DİA*, I, 107; Tan, *a.g.e.*, s. 28.

²⁷⁶ Kurt, *a.g.m.*, 2001b, s. 284.

²⁷⁷ Makdisî, *el-Bed'*, VI, 27.

²⁷⁸ Taberî, *a.g.e.*, VI, 176; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, II, 249. Merv'e sekiz fersah mesafede yer alan bir köyde yakalandığı da söylenmektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 396 .

Hâzim, Bahîr b. Verkâ'nın adamlarından Veki' b. Umeyra el-Kuray'î tarafından öldürülmüştür.²⁷⁹

Bükeyr b. Vişâh'ın Merv'deki yöneticiliği 74/693 senesine kadar sürmüştü, bu tarihte de azledilmiştir. Horasan'da baş gösteren Temîm ayaklanması o kadar şiddetlenmiştir ki halk için bölgede yaşamak büyük bir çileye dönüşmüştür. Bu sebeple halife Abdülmelik'e mektuplar yazarak kendisinden kimsenin itiraz edemeyeceği Kureyş'e mensup bir yöneticiyi bölgeye atmasını talep etmişlerdir. Halife de çok sevdiği ifade edilen Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i Merv'e vali olarak göndermiştir.²⁸⁰ Bu tefrika Horasan'da istikrarsızlığı bir yönüyle tırmandırmış görünmesine rağmen, diğer yönüyle Emevî halifesinin hoşuna gitmiş olmalıdır. Çünkü Horasan Araplarının başvurusu üzerine bölgeye göndereceği vali, tamamen onun inisiyatifıyla tayin edilmiş olacak, dolayısıyla da kendisini doğrudan Emevî halifesine bağlı hissedecektir.²⁸¹

Ümeyye, Horasan'a geldiği esnada hem isyan eden İbn Hazim'in oğlu Musa b. Abdillâh b. Hazim es-Sülemî ile hem de Merv'deki hakimiyetinden vazgeçmek istemeyen ve şehri ele geçiren Bükeyr b. Vişâh es-Sekafi ile savaşmak zorunda kaldı. Ümeyye işe eyaletin başkenti Merv'i ele geçirmekle başlamayı daha doğru buldu ve şehri kuşattı. Bir süre sonra iki taraf arasındaki mücadele sokak çatışmalarına dönüşmeye başladı. Bundan rahatsız olan ve zamanla halkın desteğini kaybedebileceğini düşünen Bükeyr, Ümeyye'ye barış teklif etti. Ümeyye ve taraftarları bu tekliften memnun kaldı. Sonuçta taraflar arasında yapılan antlaşmaya göre mâlî isteklerle birlikte bir de eman talep etti. Halife Abdülmelik tarafından bu antlaşma kabul edildi ve böylece Ümeyye şehre girebildi. Ancak daha sonra yeniden isyan hazırlığında olduğu haberini alınca Bükeyr'i yakalatarak boynunu vurdurdu.²⁸²

Mühelleb b. Ebû Sufra 78/697 senesinde Haccâc tarafından Horasan'a vali tayin edilince yerine oğlu Muğire'yi Merv'e gönderdi.²⁸³ Onun Merv'de vefatı

²⁷⁹ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 401; Taberî, *a.g.e.*, VI, 176; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 169; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 683; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VI, 121-122; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 308.

²⁸⁰ Taberî, *a.g.e.*, VI, 199-200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 414-415.

²⁸¹ Kurt, *a.g.m.*, 2001b, s. 287-288.

²⁸² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 190-191; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, II, 323 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 472 vd.; Kurt, *a.g.m.*, 2001b, s. 291.

²⁸³ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 196.

üzerine diğer oğlu Yezîd halef olarak iki sene civarında Kuteybe b. Müslim valiliğe memur edilinceye kadar (85/705) bu vazifede kaldı.²⁸⁴

Kuteybe 85/704 veya 86/705 senesi tâyin edildiği vilayete doğru yola çıktı ve Horasan'a girdi. Henüz daha Merv'e gelmeden yolda Horasan'ın, Soğd'un ve Mâverâünnehr'in birtakım dihkânları yanına gelerek şehirlerinin anahtarlarını kendisine teslim ettiler ve itaatlerini bildirdiler.²⁸⁵

Kuteybe, valiliği döneminde özellikle Mâverâünnehr bölgesine akınlar düzenleyerek bölgede Müslümanların hakimiyetini sağlamaya çalıştı. Burada zaman zaman Türklerle şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Eftalitlerin süregelen Horasan üzerindeki tehdidi, ancak vali Kuteybe b. Müslim'in Horasanlılar'dan oluşturduğu askerî birlikle 91/710 yılında Badegîs Tarhanı Nizek'i esir edip öldürmesi ve Toharistan Yabgusu'nu rehin alması ile sona erdi.²⁸⁶

Kuteybe diğer taraftan Horasan'daki kabile rekabetinin önüne geçebilmek maksadıyla Mühelleb taraftarlarını Merv'den uzaklaştırıp Semerkant'a yerleştirdi. Ancak Haccâc'ın ölümünden sonra kendi akıbetinden endişe etmeye başladı.²⁸⁷ Bu sebeple olsa gerek, Halife I. Velîd'in ölüm haberini alınca çıktığı seferden apar topar Merv'e döndü. Daha sonra yeni halife Süleyman b. Abdülmelik'e isyan eden Kuteybe, isyan sırasında hayatını kaybetti (96/715). Süleyman b. Abdülmelik, Kuteybe'yi görevden el çektirip Yemenli birini vali yaptığı zaman durum kontrol edilemez bir hal aldı.²⁸⁸

Kuteybe'den sonra Müslümanlar İran'ın doğusunda kalan topraklarda çok etkili olamamışlardır. Zira Emevî halifelerinin bu bölgeye atadığı yöneticiler çok ender olarak görevlerinin hakkını verebilmişlerdir.²⁸⁹ Hatta daha Emevîler'in kuruluşundan itibaren hilâfetin doğu topraklarına tayin edilen valiler hükümet merkezine gönderecekleri meblağdan başka, bütün soylarına zengin bir yaşantı sağlayacak parayı toplayabilmek için yönettikleri ülke halklarına gösterdikleri şiddet,

²⁸⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 294-295 Jumabayev, *a.g.e.*, s. 21.

²⁸⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 291; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VI, 271; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 25.

²⁸⁶ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 406; Taberî, *a.g.e.*, VI, 454 vd. ve IX, 503 vd.; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 236.

²⁸⁷ Uslu, *a.g.e.*, s. 119.

²⁸⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 313 vd.; Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 5-6.

²⁸⁹ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 21-22.

hatta şeriat hükümlerini hiçe sayan tutumları Emevî Devleti'ni çöküntüye götüren nedenler arasında sayılmaktadır.²⁹⁰

Kuteybe'nin bertarafında, Arap kabilelerine liderlik eden Vekî' b. Sûd, Horasan valiliğinin kendisine verilmesi için girişimlerde bulunmaktaydı. Üstelik Horasan askerlerinin onayıyla Ebû Miclez Lâhik b. Humeyd'i Merv'e tayin etmişti.²⁹¹ Vekî', Süleyman'ın kendisini atayacağından emin bir vaziyette bir süre Horasan'ın başında kaldı. Ancak Süleyman öyle yapmadı ve Yezîd b. el-Mühelleb'i Irak valiliğiyle beraber Horasan'a atadı.²⁹² Yezîd, Horasan'a geldi ve Kuteybe'nin adamlarına iyi davranarak Vekî' b. Ebû Sûd'u hapsedti.²⁹³

Ömer b. Abdülaziz'in halife olduğu haberini alan Yezîd, oğlu Muhalled'i yerine vekil bırakarak Horasan'dan ayrıldı. Kabilesinden bir takım kimselerin karşı çıkmasına rağmen, o vakte kadar elde ettiği geliri yanında götürerek halifenin huzuruna çıktı. Ancak görüşme beklediği neticeyi vermedi ve Ömer b. Abdülaziz onu azledip yerine Adıyy b. Ertat el-Fezarî'yi atadı. Çok vakit geçmeden Cerrâh b. Abdullah el-Hikemî'yi Horasan'a atadı. Cerrâh Muhalled b. Yezîd b. el-Mühelleb'i yakalayarak isyan etmesine mâni oldu.²⁹⁴

Cerrâh'ın gayretleriyle birtakım iç meseleler çözüme kavuşturulmaya başlandı. O, Horasan'ın ancak "kılıç ve kırbaç" sayesinde idare edilebileceği fikrindeydi. Ancak Halife Ömer b. Abdülaziz, bunu kabul etmediği için onu azlederek yerine Abdurrahman b. Nu'aym el-Ğâmidî'yi tayin etti.²⁹⁵ İlk olarak ona Mâverâünnehr'deki Müslümanların ailelerinin ve çocuklarının Merv'e nakledilmesi talimatını verdi. Halife muhtemelen Türk bölgelerinden gelecek akınlar konusunda endişeliydi. Ancak bölgede bulunan Müslüman iskâncılar yerlerinde kalmayı tercih ettikleri için intikal gerçekleşmedi.²⁹⁶

²⁹⁰ Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi (Emeviler-Abbasîler)*, Ankara, 1968, s. 127-128.

²⁹¹ Bkz: Kurt, "Horasan ve Mâverâünnehrde Haccac Ekolünün Çöküşü", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, c. 14, sayı: 3-4, Ankara, 2001a, s. 474.

²⁹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 318; Taberî, *a.g.e.*, VI, 528.

²⁹³ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 82 vd.

²⁹⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 83.

²⁹⁵ Taberî, *a.g.e.*, VI, 561 vd.; Tan, *a.g.e.*, s. 32.

²⁹⁶ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 83.

Ömer b. Abdülaziz'in bölgeye dair olumlu siyasetinin göstergelerinden bir tanesi de haraç görevlisi olan Akabe b. Zür'a et-Tâî'ye, kanaatine göre Müslümanlara ait suğurlardan daha önemli kabul ettiği Horasan suğurunda haracı korumasını, ancak zulmetmeden almasını emretmesidir. Hatta halife eğer gelirler maaşlarına yeterli gelmezse kendisine bildirdiği taktirde yeterli miktarda mal yardımı yapacağını dahi bildirmiştir. Ancak haraç görevlisi yaptığı denetimde haracın dağıtıldıktan sonra arttığını gördü ve durumu halifeye bildirdi. Halife Ömer de artan kısmın ihtiyaç sahiplerine dağıtılması talimatını verdi.²⁹⁷

II. Yezîd'in halifeliğinde (102-103/720-721), 103/721 senesinde Horasan'a gelen Sa'id b. Abdülaziz'in valiliği²⁹⁸ sırasında isyanlar devam etti. İsyancıları bastırmakta başarılı olamayınca Sa'id b. Amr el-Haraşî, Horasan valiliğine getirildi.²⁹⁹ Daha sonra Horasan valisi olan Müslim b. Sa'id ve onun yerine geçen vali Esed b. Abdullah (ilk valiliği 109/727) yine bölgedeki ahaliyi itaat altına almaya çalıştıysa da pek başarılı olamadı.³⁰⁰

Horasan valisi Esed b. Abdullah'ın Türklerle yaptığı birçok savaşta mağlubiyete uğraması üzerine halife Hişâm tarafından yerine Eşres b. Abdullah es-Sülemî, Horasan valisi tayin edildi (109-111/727-729). Horasanlılar vali Esed'in azledilmesine ve yerine Eşres'in görevlendirilmesine çok sevindiler.³⁰¹ Nitekim Eşres döneminin bize göre en dikkat çekici hadisesi halkın büyük teveccühüne mazhar olan, onun başlattığı İslâmlaştırma hareketidir. O, Semerkant ve Buhara başta olmak üzere Aşağı Türkistan'ın değişik şehirlerine elçiler göndererek Müslümanlığı seçenlerin vergilerden tamamen muaf tutulacaklarını ilan ettirdi. Bu çabalar kısa zamanda semeresini vermiş, kitle halinde İslâmlaşmalar başlamıştır. Ancak çoğalan Müslüman sayısı ters orantılı olarak vergi gelirlerinde büyük çapta azalmalar başladı. Bu durum karşısında telaşlanan Eşres vergi tahsildarlarına “daha önce kimlerden haraç alıyorsanız ister Müslüman olsun ister olmasın, yine onlardan aynı miktar haracı alınız” talimatını verdi. Sonuçta bu yanlış uygulamalar bölge halkında Emevî iktidarına karşı huzursuzlukları artırmış ve hatta yer yer idareye karşı

²⁹⁷ Taberî, *a.g.e.*, VI, 568 vd.

²⁹⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 333.

²⁹⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 328.

³⁰⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 346 vd.

³⁰¹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 52.

isyanlara neden oldu.³⁰² Türklerden de yardım alan Soğdlular vali Cüneyd b. Abdurrahman'ı zor durumda bırakmış, vali Semerkant ve Buhara hariç bölgenin tamamının Türklerin eline geçmesine engel olamadı. Tarihî kayıtlarda yer verilen 115/733 yılında hüküm sürdüğü bildirilen kıtlığın sebebinin Zerefşan vadisinin Türkler tarafından işgal edilmesi neticesinde Merv'in erzakını sağlayan bölgelerin kontrolünün kaybedilmesi olabileceği tahmin edilmektedir.³⁰³

Vali Eşres'in vergi konusundaki yanlış uygulamasının neticelerinden bir tanesi de 116/734 yılında patlak veren Hâris b. Süreyc isyanıdır. Esasında onun isyanı, az önce zikrettiğimiz Soğd isyanının devamı niteliğindedir.³⁰⁴ Hâris b. Süreyc et-Temîmî ilk başlarda 110/728 yılında Horasan valisi olan Eşres b. Abdullah ile birlikte hareket ediyordu.³⁰⁵ Ancak daha sonra "Allah'ın kitabı ve Peygamber'in sünneti" adına siyah bayrağı açarak "ehlü'z-zimme ile yapılan anlaşmaya uyulacağını, Müslümanlardan haraç alınmayacağını ve hiç kimseye zulüm yapılmayacağını" vaad ederek Emevî iktidarına baş kaldıran Hâris, yeni Müslüman olanların büyük desteğini kazanmayı başardı. Ayrıca Horasan'daki Mudar'a mensup kabileler de onunla birlik olmuştu.³⁰⁶

Hâris, Abbasî davetçileri gibi Muhammed soyundan razı olunacak birine biat için siyah elbise giyinerek ilk defa Merv yakınlarında Suğran'da ortaya çıktı. Topladığı askerlerle Fâryâb'ı ele geçirdikten sonra Belh'te bulunan Nasr b. Seyyâr'a eman vererek onu şehirden çıkardı. Hâris, Belh'in idaresini Abdullah b. Hâzîm'in oğullarından birine vererek Cüzcân, Tâlekân ve Merverrûz'u aldı. Bütün Toharistan bölgesine hâkim olduktan sonra topladığı vergileri adamları arasında dağıttı. Bölgedeki Ezdliler, Temîmliler, Bekrliler ve Türkler onun saflarına katıldılar. Cüzcân, Faryâb ve Tâlekân halkının da desteğini sağlayan Hâris, halkın şehri ona teslim etmek istediklerini bildirmesi üzerine Merv'e geldi.³⁰⁷

³⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 188 vd.; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1992, s. 28.

³⁰³ Tan, *a.g.e.*, s. 32

³⁰⁴ İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, s. 102.

³⁰⁵ Uslu, *a.g.e.*, s. 120.

³⁰⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII, 20; Tan, *a.g.e.*, s. 34.

³⁰⁷ Taberî, *a.g.e.*, VII, 95 vd.; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VII, 169-170; Nadir Özkuyumcu, "Hâris b. Süreyc", *DİA*, XVI, İstanbul, 1997, s. 201; Uslu, *a.g.e.*, s. 121; Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi Ve İslâma Giriş*, İstanbul, 1978, s. 147-148.

Hâris, Merv'e girdiğinde Ezd ve Temîm kabileleri ile bölgedeki dihkânlar onun yanında yer alıyordu. Taberî'nin isimleriyle birlikte kaydettiğine göre Cüzcân dihganı, Faryâb dihkânı, Tâlekan meliki ile Merv dihkânlarından Giryâgus adında biri Hâris'in yanında gelen nüfuz sahibi kimselerdendi.³⁰⁸ Merv'de Hişâm'ın yeni tayin ettiği vali Âsım b. Abdullah el-Hilâlî ile yapılan savaşta (116/734) Hâris ve adamları yenildiler. Bu yenilgi ordusunda huzursuzluk meydana getirdi ve Bekrlilerin kendisinden ayrılıp Âsım'ın tarafına geçmesine sebep oldu. İkinci karşılaşmada ise adamlarının çoğu Merv kanalları ve Murgap Nehri'nde boğularak öldüler. Hâris ile birlikte gelen dihkânlar da memleketlerine döndüler.³⁰⁹ Bunun üzerine Hâris ve taraftarları Âsım'ın kendilerine dokunmaması şartıyla Merv'i terkettiler. Ancak Hâris tekrar toparlanıp Âsım üzerine geldi. Yaptıkları görüşmede halifeye gönderecekleri birer elçiyle onu Kitap ve Sünnet'e davet edecekler ve içlerinden birinin vali olarak tanınmasını talep edeceklerdi.³¹⁰ Kaynaklarda zikredilen diğer bir takım talepleri göz önüne alındığında, bu isyanın salt siyasi idareyi değiştirmekten ziyade, bir ıslah ve demokratikleşme çabası olarak değerlendirilmesi mümkündür.³¹¹

Olaylar Hâris ve destekçilerinin bekledikleri gibi gerçekleşmedi. Halife Hişâm bu olaylar karşısında Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi, o da kardeşi Esed b. Abdullah'ı Horasan'a gönderdi. Elçilere yolda rastlayan Esed onları geri çevirdi ve 20 bin adamıyla Merv'e geldi. Esed'le yapılan savaşta Hâris yenildi ve kaçtı, adamlarının büyük bir kısmı da öldürüldü.³¹² 117/735 yılını Hâris'le mücadele ederek geçiren Esed, ertesi yıl onunla ittifak yapmış olan Huttel üzerine yürüdü ise de Türgiş Hakanı'nın yardıma gelmesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldı.³¹³

Esed, Hâris ve adamlarını kovalamaya devam etti. Tirmiz ve Semerkant'ı Hâris taraftarlarından temizledikten sonra 118/736'de Hâris'in sığındığı Tohâristan'da Tabüşkan Kalesi'ne Ezd kabilesinin lideri Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'yi 6 bin kişiyle gönderdi. Benû Berz ve Hâris'in akrabaları olan Tağlebîler

³⁰⁸ Taberî, *a.g.e.*, VII, 96.

³⁰⁹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 97; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 76 vd.

³¹⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 346.

³¹¹ Atçeken, *a.g.e.*, s.107.

³¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 221 vd.

³¹³ Taberî, *a.g.e.*, VII, 43; Uslu, *a.g.e.*, s. 121-122.

de oradaydı. Savaş neticesinde Hâris az sayıda adamıyla birlikte kaçmak zorunda kaldı. Kirmânî burayı fethettikten sonra ileri gelenlerden elli kişiyi öldürttü, geriye kalanlara türlü cezalar verdi.³¹⁴ Esed, Belh şehrine yerleşerek Hâris b. Süreyc'in birlikte olduğu Cüzcân taraflarında baskınlar yapan Tohâristan hakanına savaş açtı. Hakan, 119/737 yılında yapılan savaşta yenilince Uşrusuna'ya geri çekildi. Böylece vali Esed'in Türklerle mücadeleyi kuvvetlendirmek için eyalet merkezini Merv'den Belh şehrine nakletmesi bir bakıma netice vermiş görünmektedir.³¹⁵

Hâris b. Süreyc'in isyanının 128/746 yılında Nasr b. Seyyâr tarafından öldürülünceye kadar sürmesi bölgedeki Emevî karşıtlığının boyutlarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Ayrıca bu tarihlerde bölgedeki isyan hareketlerinin artık daha plânlı hale geldiği ve bir bakıma Abbasî ihtilâline zemin hazırladığı söylenebilir.³¹⁶ Nitekim Horasan'daki Emevî iktidarı, Hâris b. Süreyc isyanıyla meşgul iken bir taraftan da Abbasî propagandası gizli bir şekilde devam etmekteydi.

118/735 yılında Bükeyr b. Mâhân, Ammâr b. Yezîd'i Horasan'a Abbasî taraftarlarına yönetici olarak gönderdi. Ammâr Merv'e gelince ismini değiştirip "Hıdâş" ismini almıştır. Merv'de propaganda faaliyetlerine hız veren Hıdâş ilk zamanlar insanları Muhammed b. Ali'nin bayrağı altında toplamayı başardı. Fakat Hıdâş'ın daha sonra Abbasî davetini terkederek Hürremiyye mezhebine yöneldiği görülür. İslâm itikadına aykırı görüşleri Merv'de yayılıp haber Horasan valisi Esed b. Abdullah'a ulaşınca, adamlarını onu yakalamakla görevlendirdi. Tutuklanıp valinin huzuruna getirilen Hıdâş, ağır sözlerle valiye ithamlarda bulununca vali eziyetle öldürülmesini emretti. Nihayetinde Âmül bölgesinin vergi âmiri olan Yahya b. Nuaym eş-Şeybânî'ye gönderilen Hıdâş'ın cesedi Âmül'ün meydanında çarmıha gerildi.³¹⁷

³¹⁴ Taberî, *a.g.e.*, VII, 109 vd.; Ay.m., VII, 337 vd.; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 249 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 229 vd.

³¹⁵ Uslu, *a.g.e.*, s. 122; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, s. 236; Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 495; Varol, *a.g.m.*, s. 128.

³¹⁶ Varol, *a.g.m.*, s. 128.

³¹⁷ Taberî, *a.g.e.*, VII, 109; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 60 vd.; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VII, 200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 229; Himyerî, *a.g.e.*, s. 5. Ayrıca bkz: Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, Ankara, 1999, s. 54 vd.; Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 73; Ali Delice, "Abbâsî İhtilal Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri", *Ekev Akademi Dergisi*, c. I, sy.: 4, Mayıs 1999, s. 65.

Hıdâş olayı neticesinde propaganda merkezi ile irtibatı kesilen Merv'deki Abbasî taraftarları Süleyman b. Kesir'i İmam Muhammed b. Ali ile görüşmeye göndermişlerdir. Görüşme neticesinde Horasan'daki davetin başına Merv'in önde gelen isimlerinden Süleyman b. Kesir geçirildi. Ancak daha sonra ne olduysa Muhammed b. Ali, Bukeyr b. Mahan'ı Horasan'daki davetin lideri olarak gönderdi.³¹⁸

Bu tarihlerde Merv'de bir dizi yönetici değişikliğinin gerçekleştiği görülür. Hâlid b. Abdullah gitgide kötüleşen durumu kontrol altına alabilmek amacıyla kardeşi Esed b. Abdullah'ı Horasan'a vali tayin etti. Ancak 108/726 senesinde bizzat halife Hişâm tarafından azledilerek yerine Eşres b. Abdullah es-Sülemî atandı. Sonra onu 113/731 senesinde azleden Hişâm Cüneyd b. Abdurrahman'ı atadı. 115/733 senesinde onu da azletti ve Asım b. Abdillâh b. Yezîd el-Hilâlî'yi atadı. Sonra ikinci kere valilik Hâlid b. Abdullah'a bırakıldı. O da yerine kardeşi Esed b. Abdullah'ı Merv'e gönderdi.³¹⁹ Bu tayinlerden anlaşılan o ki Horasanda kabile asabiyeti üst seviyeye çıkmış ve hilâfet merkezi kısa süreli atamalarla durumu kurtarma siyasetine mecbur olmuştur.

Esed b. Abdullah'ın vefatından sonra, 120/738 senesinde Nasr b. Seyyâr vali olarak atandı.³²⁰ Nasr b. Seyyâr'ın valiliği zamanında Horasan, o devre kadar görülmemiş bir refaha ulaştı. Ancak vilayet dahilinde asayişî yeniden sağlamayı başaramadı. Nasr, Mudarî olduğundan valiliğinin ilk dört yılında kumandanlarını hep bu kabileden seçti. Bu da Yemenîlerle çeşitli ihtilâflar yaşamasına neden oldu. Barış umuduyla sonraları Yemenli Araplardan da kumandan tayin etmeye başladı. Ancak yine de Yemenli Arapların 126/744 yılında başlattıkları isyanlarına engel olamadı.³²¹ Esed'in ölümünden sonra bir müddet Horasan'ı idare etmiş olan Cudey b. Ali el-Kirmânî, 126/744'de patlak veren bu isyanın başındaydı. Aralarının açılmasına sebep, valinin Kirmânî'yi reislik makamından azletmesi ve Merv kahenzinde hapsedmesi gösterilmektedir. Merv'de meskûn bulunan Ezd'e mensup kimseler Kirmânî'nin hapsedilmesinden büyük rahatsızlık duydular. Yaklaşık bir aylık bir

³¹⁸ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 110.

³¹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 358-359.

³²⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 358 vd.; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 110.

³²¹ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 22.

hapislikten sonra Kirmânî'yi taraftarlarının bir gece operasyonu ile hapsedildiği yerden kurtarması artık geri dönülmez bir intikam ateşinin fitilini ateşlemiş olmaktadır.³²²

Nasr ve Kirmânî arasındaki mücadele şiddetlenip Horasan'daki fitne artınca bir rivâyete göre Nasr kendi inisiyatifiyle, bir rivâyete göre halife Yezîd b. Velid'den izin aldıktan sonra, bir rivâyete göre ise muhtemelen Merv'deki Hâris taraftarlarından bir grup Yezîd'e giderek eman dilemesi sonucunda Hâris'e eman verildi. Nasr'ın gayesi, Hâris'in gücünden faydalanarak Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'yi ve diğer muhaliflerini bertaraf etmektir. Böylece Hâris on iki sene Türkler arasında kaldıktan sonra Merv'e doğru yola çıktı.³²³ Onun Türklerle bu şekilde kurduğu yakın ilişkiler İslâm'ın iyi bilinmesine ve Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasına büyük katkı sağlamıştır. Türk Hakanı'nın bizzat Hâris b. Süreyc'e İslâm'ı kendi topraklarında yayma izni verdiği bilinmektedir.³²⁴

Hâris, Türk memleketinden 127/745 senesinde Merv'e geldi.³²⁵ Nasr'ın komutanlarından Selm b. Ahvez ve adamları onu Merv'in köylerinden Küşmâhen'de karşıladılar. Nasr da Hâris'i Merv'de Buhârahudâ Sarayı'na yerleştirerek en güzel şekilde ağırladı.³²⁶ Nasr kendisine yönetim ve para teklif etti. Ancak o, Allah'ın kitabı ve sünnetiyle amel ile hayırlı kimselerin yönetici olmasından başka bir talebinin olmadığını yineledi. Ayrıca Kirmânî'ye haber göndererek eğer Nasr bu talebini yerine getirmez ise onunla mücadelede kendisine yardım edeceğini bildirdi. Merv'deki Temîm kabilesinin ileri gelenleri de Hâris'e biat ettiler. Sayılarının 3 bin kadar olduğu ifade edilmektedir.³²⁷

Askerî hazırlıkların yanında Nasr ve Hâris Merv'de ve ona bağlı köy, şehir ve kasabalarında büyük bir propagandaya giriştiler. Hâris, amacını bildiren mektuplar göndererek Merv'e giden yollar üzerindeki yerleşim birimlerinde ve mescitlerde okutulmasını sağladı. Böylece büyük bir insan topluluğu onun bu çağrısına katıldı.

³²² Dîneverî, *a.g.e.*, s. 351-352; Taberî, *a.g.e.*, VII, 288 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 316-320; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 210-212.

³²³ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 217.

³²⁴ Esin, *a.g.e.*, 1978, s. 151-152.

³²⁵ Taberî, *a.g.e.*, VII, 309; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VII, 258.

³²⁶ Uslu, *a.g.e.*, s. 122.

³²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 336; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 241-243.

Nasr da karşı propaganda kabilinden adamı el-Hasan b. Sa'd'ı çağırarak Merv'de Hâris'in Allah'ın düşmanı olduğunu ve bu hususta kendisine yardım etmeleri gerektiğini bildiren hutbeler okuttu.³²⁸

Mücadelenin bir diğer tarafını 129/747 yılında bölgeye gelen ve Abbasî davetinin lideri konumuna yükselen Ebû Müslim el-Horasânî³²⁹ teşkil etmekteydi.³³⁰ Çok kısa bir sürede alenî davete başlayarak Merv'in Fenîn,³³¹ Sefizenc,³³² Cîrenc,³³³ Mâhôn³³⁴ ve Âlîn (veya el-Lîn)³³⁵ adlı yerleşim yerlerinde karargâhlarını kurmuştu.³³⁶ İzleyeceği mücadele taktiği olarak yapmacık bir nezaketle dost düşman herkesi kendi taraftarı hâline getirmek ve ustaca bir maharetle Mudarlılar ile Himyerlileri birbirlerine düşürmeyi benimsedi.³³⁷ Üstelik Merv'deki Arap unsurlar kendisiyle savaşmak üzere aralarında yazılı sözleşme dahi yapmışlardı.³³⁸ Ancak ileri düzeyde siyasî zekası sayesinde bölgedeki iki muhalif gurubu birbiriyle savaştırdığı halde ne Mudarlılar ne de Himyerliler ona herhangi bir suçlama yöneltmemişlerdir.³³⁹

Özetle ifade etmek gerekirse, tarihler 130/748'i gösterdiğinde Horasan'da iktidar için savaşan dört büyük güç bulunmaktaydı. Bunlar Emevî otoritesini temsil eden Nasr b. Seyyâr, başında olduğu Ezd kabilesi ve kendi istikbali için mücadele eden Ali el-Kirmânî, Abbasî ihtilâli için çalışmalarına hız vermiş olan Ebû Müslim

³²⁸ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 245.

³²⁹ Kimliği konusundaki tarihî kayıtlar oldukça karmaşık ve çelişkilidir. Bkz: Makdisî, *el-Bed'*, VI, 92 vd. Bu durum onun efsanevî bir şahsiyet hâline gelmesinde etkili olmuştur. Konuya dâir bir değerlendirme için bkz: Bkz: Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, 1999, s. 60 vd.

³³⁰ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 337 vd.

³³¹ Finnin de denilen yer Merve üç fersah mesafededir. Merv'in coğrafi bakımdan en güzel yerlerindedir. Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 252 vd. Huzâ'a'nın mevlası Ebû'l-Hakem İsa b. A'yün el-Fenîni ve Ebû Müslim'in beytülmal sorumlusu olan kardeşi Büdeyl bu köyendir. Ebû Müslim buraya geldiğinde onun evinde konaklamış ve buradan elçilerini Horasan'ın değişik yerlerine göndermiştir. Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 278-279.

³³² Huzâ'a kabilesinin iskan edildiği bir köy olup Abbâsî dâilerinden Süleyman b. Kesir'in yönetimindeydi. Bkz: Taberî, *a.g.e.*, VII, 355.

³³³ Merv'in büyük yerleşim birimlerindedir. Çalışmanın ileriki bölümlerinde yerleşim birimleri ele alınırken hakkında detaylı malumat verilecektir.

³³⁴ Merv'e üç fersah mesafede bir köydür. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 33; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1217.

³³⁵ Huzâ'a'ya ait bir köy olup daha önce ismi geçen Sefizenc ile aynı tarafta bulunduğunu tahmin ediyoruz. Bkz: Taberî, *a.g.e.*, VII, 355; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 29.

³³⁶ Taberî, *a.g.e.*, VII, 355 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 359; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 262 vd.; Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, 1999, s. 73 vd.

³³⁷ Bkz: Taberî, *a.g.e.*, VII, 369.

³³⁸ Taberî, *a.g.e.*, VII, 367; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 366-367.

³³⁹ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.m.*, 1991, s. 620; Üçok, *a.g.e.*, s. 74.

el-Horasânî ve bunların hepsinden farklı olarak görünüşte Haricî fikirlerini yaymaya çalışan ancak aslında Rebîa'nın çıkarlarına hareket eden Haricî lider Şeybân b. Seleme'dir.³⁴⁰ Ebû Müslim onu kendisine biat etmeye davet edince o da "asıl ben seni davet ediyorum" diyerek Ebû Müslim'e karşı geldi. Ebû Müslim eğer itaat etmeyecekse şehirden çıkıp gitmesini söyledi. Bunun üzerine Şeybân ve Bekr b. Vâil'e mensup taraftarları Serahs'a gittiler. Ebû Müslim, yine de elçi göndermeye devam etti. Ancak o, gelen elçileri hapsedti. Nasr ile nihâî savaşa girmeden önce Ebû Müslim, komutanlarından Bessâm b. İbrahim'i Şeybân'la savaşmak üzere gönderdi. Bessâm onu ve taraftarlarından bir kısmını öldürdü. Sağ kalıp kaçmayı başaranlar ise Nasr b. Seyyâr'a katıldılar.³⁴¹

Nasr b. Seyyâr ise Hâris b. Süreyc ile mücadele etmekteydi. Nasr karşısında yenilgiye uğrayan Hâris bu defa Cüdey' b. Ali el-Kirmânî ile anlaşarak Ezdlilerin desteğini aldı³⁴² ve Nasr'ın üzerine yürüdü. Bozguna uğrayan ve bu iki asi kumandanla baş edemeyeceğini anlayan Nasr, Merv'i terketmek zorunda kaldı. Böylece şehre Cüdey' b. Ali el-Kirmânî hakim oldu.³⁴³ Merv şehrine giren Hâris ile Cüdey'in ittifakı uzun sürmedi. Hâris'in ordusundaki Ezdliler ile Kirmânî'nin ordusundaki Temîmliler, Nasr b. Seyyâr'ın emrindeki soydaşları ile savaştıklarına pişman olup ordudan ayrıldılar ve Bişr b. Cürmüz'un liderliğinde toplandılar. Bu gelişme üzerine Hâris b. Süreyc, Cüdey' ile yaptığı ittifakı bozarak Bişr'in tarafına geçti ve anlaşmazlık bir savaşla sonuçlandı. Hâris, Cüdey' b. Ali karşısında mağlup olarak hayatını kaybetti.³⁴⁴ (Receb 128/Nisan 746) Böylece Merv'de Kirmânî'nin hakimiyeti tesis edilmiş oldu. Aynı zamanda bu olay Merv'de Yemen hakimiyetinin başladığını ve Mudar devrinin sonra erdini haber veriyordu.³⁴⁵

Hâris b. Süreyc'in öldürülmesi ile vali Nasr b. Seyyâr Araplar arasındaki en büyük hasmından kurtulmuş oluyordu. Nasr, hilâfetin Emevîler'den Abbasîler'e geçmesinde baş rolü oynamış olan Ebû Müslim gibi tehlikeli bir rakiple karşılaşma

³⁴⁰ Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 143-144; Guzman, *a.g.e.*, s. 274.

³⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VII, s. 276-277

³⁴² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII, 21.

³⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 349.

³⁴⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 383; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 347 vd.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XIII, 218; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 252-253; Özkuyumcu, *a.g.m.*, s. 201; Uslu, *a.g.e.*, s. 123.

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 255.

idi, hiç şüphesiz diğer âsileri bertaraf etmeye muvaffak olacaktı.³⁴⁶ Nitekim bu olaydan çok zaman geçmeden Nasr b. Seyyâr uzun bir mücadeleden sonra Cüdey' b. Ali el-Kirmânî'ye eman vermiş ancak daha sonra hile ile onu Merv meydanında asmıştır.³⁴⁷

Babasının ölümünün ardından Kirmânî'nin oğlu, beraberindeki Rebia ve Ezd'e mensup taraftarlarla birlikte Serahs'a sığındı. Burada birtakım Haricî grupların da desteğini alan İbnü'l-Kirmânî Merv'e doğru harekete geçti. Nasr b. Seyyâr da Mudarlılarla birlikte ona doğru gelmekteydi. Aralarında Merv'in köylerinden Gâr ve Ebzen denen köylerde şiddetli çarpışmalar oldu. Birbirine üstünlük sağlayamayan iki taraf arasında çatışma yaklaşık bir buçuk sene kadar devam etti.³⁴⁸

Diğer taraftan Merv çevresinde karargahını kuran Ebû Müslim şehre erzak ulaştıran yolları tutmuştu. Kuşatmayı yarmak isteyen Nasr, ordusunu Ebû Müslim'in üzerine gönderdi. Ebû Müslim de komutanlarından Malik b. el-Heysem el-Husai'yi karşılamak üzere gönderdi. İki taraf arasında Merv'in bir köyünde gerçekleşen bu savaşta Nasr'ın askerleri büyük bir hezimet yaşadı.³⁴⁹ Muhtemelen bu yenilginin tesiriyle 130/748 senesinde Nasr b. Seyyâr İbnü'l-Kirmânî ile barış yapmaya razı oldu. Anlaşmaya göre ikisi beraber Ebû Müslim'e karşı savaşacaklardı. Ancak Ebû Müslim, Ali b. el-Kirmânî'yi kendi tarafına çekmekte zorlanmadı ve Ali b. el-Kirmânî, Ebû Müslim'e haber göndererek surlardan şehre girmesini ve kendisinin de bulunduğu bölgeden saldırıya geçeceği haberini gönderdi. Ancak Ebû Müslim güvenmediğini önce onun saldırıp şehre girdikten sonra kendisinin gireceğini haber verdi. Kanaatimize göre bu ittifak yapılmasaydı Ebû Müslim'in şehre girmesi pek mümkün değildi.³⁵⁰ Böylece Ali el-Kirmânî şehrin surlarından içeri saldırıya geçti. Nasr ile Ali savaşırken Ebû Müslim de diğer taraftan saldırıya geçti. Zor duruma düşen Nasr, ailesinden bazılarını dahi geride bırakarak Merv'den kaçmak zorunda

³⁴⁶ Barthold, *a.g.e.*, 1990, s. 209.

³⁴⁷ İbn Habîb, *a.g.e.*, s. 484.

³⁴⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 389; İbn Habîb, *a.g.e.*, s. 255.

³⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VII, 270-271.

³⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VII, 275.

kaldı. Böylece ailesinden geride kalanlar ile Nasr'ın Merv'deki bütün mülkü şehirle birlikte Ebû Müslim tarafından ele geçirilmiş oldu.³⁵¹

Ebû Müslim ordusuyla birlikte Merv şehrine girdiğinde iki taraf birbiriyle savaşmaktaydı. Ebû Müslim bu manzara karşısında şu ayeti okudu: “Şehre ahalisinin haberi olmadan girdi. Bu esnada iki adam birbirleriyle dövüşüyordu. Biri kendi tarafından, diğeri düşmanlarındandı”.³⁵² Sonuç olarak Merv'in Ebû Müslim tarafından ele geçirildiği 7-9 Rebûlâhîr 130/15-17 Aralık 747 tarihi, 100/718-719 tarihinde başlayan Abbasî ihtilâl hareketi için dönüm noktası olmuştur. Psikolojik olarak motive olan Abbasî taraftarı güçler, Merv merkezli başkaldırı girişimleriyle bütün Horasan'a hakim olmaya muvaffak olmuşlardır.³⁵³

Merv'i kontrolü altına alan Ebû Müslim, Nasr'ın peşine düşerek ihtilâlin önündeki son engeli kaldırmayı hedeflemiştir. Bu amaçla komutanlarından Kahtabe b. Şebîb'i, Tûs'ta bulunan oğlu Temîm b. Nasr b. Seyyâr üzerine'i göndermiştir. Temîm b. Nasr'ı yenilgiye ugratıp Tûs'u ele geçiren Kahtabe, Nişabur'da karargah kurmuş olan Nasr'a yönelmiş, karşı koyma gücü ve cesareti olmadığını anlayan Nasr Nişabur'u terk ederek Cürcan istikâmetine doğru gitmiştir. Nişabur'u da herhangi bir direnişle karşılaşmadan ele geçiren Kahtabe, Nasr'ı kaçmasına müsaade etmeden yakalamış ve onu ortadan kaldırmıştır. Böylece Ebû Müslim, Horasan'ın tamamında hakimiyetini tesis etmiştir.³⁵⁴ Kahtabe daha sonra Emevî taraftarı Irak kuvvetleri üzerine giderek onları yenmeyi başarmıştır.³⁵⁵

Konuya son vermeden önce Merv'in Abbasî ihtilâlinde oynadığı role değinmek istiyoruz. Abbasîlerin ihtilâlin hareket merkezi olarak Horasan'ı ve özellikle de Merv şehrini tercih etmelerinin sosyo-psikolojik, siyasî, ekonomik, dînî ve jeopolitik nedenlerinin var olması gerekir.³⁵⁶

³⁵¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 390-391; Taberî, *a.g.e.*, VII, 377 vd.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII, 26-27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 376 vd.; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XIII, 235; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 285. Ayrıca bkz: Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, XXIX, 222; Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 495.

³⁵² Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, 1999, s. 91. Ayet için bkz: Kasas Sûresi, 28/15.

³⁵³ Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 147.

³⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VII, 276-277; Pırlanta, *a.g.e.*, s. 213 vd.

³⁵⁵ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 370; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VII, 278.

³⁵⁶ Horasan'ın ihtilâl merkezi seçilmesindeki etmenlere dair geniş bir değerlendirme için bkz: Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 39.

Bazı kaynaklarda Horasan'ın ve Merv'in Abbasî ihtilâlindeki yerine dair işaretler bulmak mümkündür. Örneğin kaynakların bazısında Horasan'dan bahsedilirken “Abbasî davetinin evi” deyimiyile bu hususa işaret edilirken, bir diğesinde Merv'de bulunan Ebü'n-Necm el-Mu'aytî'ye ait eve vurgu yapılmakta ve ilk defa Abbasîler'in nişanı olan siyah giysilerin burada boyandığı kaydedilmektedir.³⁵⁷

Abbasî ihtilâlinin mevâlînin omuzlarında yükseldiği inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak ihtilâlin başarıya ulaşmasında tek faktörün mevâlînin desteği olmadığı, daha önceki isyan hareketlerinde mevâlînin verdiği destekten anlıyoruz. Örneğin İranlı mevâlînin önemli bir kısmı Hz. Alî-Muâviye mücadelesinde Hz. Ali'nin yanında yer aldı. Aynı mevâlî, Muhtâr es-Sekâfi'nin Kûfe'deki isyanında ona destek verdi. İsyân hareketi kısa sürede o derece Arap aleyhtarı bir mahiyet kazandı ki, muhalifleri Muhtâr'ın ordugâhında bir tek Arapça kelimenin işitemediklerini söylemekteydiler. Muhtâr'ın katlinden sonra Irak umumî valisi Haccâc'a karşı vukû bulan Abdurahmân b. Muhammed b. Eş'as isyanının tabî destekçileri de yine aynı mevâlî idi.³⁵⁸ Ancak bu teşebbüslerin hiçbiri tam olarak amacına ulaşamadı.

Hz. Ali dönemi iktidar mücadelesiyle başlayan, Hz. Hüseyin ile devam eden ve benzerlerini Emevîler dönemi boyunca gördüğümüz başkaldırı hareketleri Irak ve Hicaz merkezli hareketlerin başarıya ulaşmasının mümkün olmadığını ispatlamış olmaktaydı. Nitekim propagandanın başlangıç aşamasında, Abbâsoğulları'ndan Muhammed b. Ali'nin o dönem coğrâfî ve fikrî yapılanmayı tahlil eden düşüncelerinden bu gerçeğin tam manasıyla kavrandığı anlaşılmaktadır. O bir konuşmasında Kûfe ve çevresini Ali ve evlâdı taraftarı, Basra ve çevresini siyasî çatışmalara mesafeli, Cezîre halkını Hâricî ve ahlâken “Hıristiyan Müslüman”, Suriyelileri Emevîlere itaatten başka bir şey bilmeyen kimseler, Mekke ve Medine halkını ise Ebû Bekir ve Ömer sevdalısı olarak tarif etmektedir. Komnuşmasının devamında, Horasan'da kalabalık olmasının yanında siyasî herhangi bir tarafa henüz meyletmemiş güçlü bileğe sahip kimselerin bulunduğu, dolayısıyla ihtilâl için en

³⁵⁷ Himyerî, *a.g.e.*, s. 533; Ömerî, *a.g.e.*, III, 223.

³⁵⁸ Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006a, s. 14.

vermesi hemen burada ifade edebileceğimiz şehrin sahip olduğu hususiyetlerdendir. Nitekim dâîlerden önemli bir kısmının ticari faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir.³⁶⁶ Zaman zaman Emevî yöneticilerinin Abbasî propagandacılarını kovuşturması esnasında bu kimselerin savunmalarında bölgeye ticaret maksadıyla gelip gittiklerini öne sürmeleri, az önce dile getirdiğimiz hususu ıspatlar mahiyettedir.³⁶⁷

Sonuç olarak, bölgede ihtilâlin baş aktörleri gerek bölgeye sonradan yerleşen Arap kabile mensupları, gerek İslâm'a girmiş mevâlî ve gerekse henüz cizye ve haraç ödeyen yerli halk olsun Emevî iktidarından bir şekilde memnun olmayan halk kitlesidir.³⁶⁸ Bunlar Abbâsilerin başlattığı propaganda ve yaydığı ideoloji etrafında birleşerek el birliğiyle Emevî iktidarına son vermek suretiyle yeni bir dönemin kapısını aralamışlardır.

4. TÂHİRÎLER'İN HAKİMİYETİNE KADAR ABBASÎLER DÖNEMİNDE MERV

Merv, fethinden sonra tarihinde iz bırakan en büyük değişim süreçlerinden birini iktidarın Emevîler'den Abbasîler'e geçişi ile birlikte yaşamaya başladı. Bu devir, Merv açısından sadece yeni bir siyasî oluşumun yönetime gelmesini değil; aynı zamanda sosyal ve kültürel alanda da farklı bir yaklaşımın sergilenmesiyle birlikte karşılıklı iletişimin üst düzeye çıktığı bir dönemi de temsil etmektedir. Merv'in içinde yer aldığı önemli hadiseler çerçevesinde, Tahirîler'in bölgeyi

³⁶⁶ Taberî, *a.g.e.*, VII, 362-363.

³⁶⁷ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 332-333; Taberî, *a.g.e.*, VI, 616-617; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 146 ve s. 185 vd.; Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 397 vd. Ayrıca bkz: Üçok, *a.g.e.*, s. 72 vd. Beckwith, Merv'de patlak veren ihtilâl hareketini dünyada VIII. asırda Çin'de, Bizans'ta, Tibet'te ve diğer değişik coğrafyalarda yaşanan siyasi otorite değişimleriyle birlikte değerlendirmekte ve ihtilâli düzenleyenlerin Merv'deki tüccarlar olduğunu öne sürmektedir. Bkz: Beckwith, *a.g.e.*, s. 140. Yukarıda ifade edildiği üzere ihtilâli tek bir sebebe ve tek bir toplumsal sınıfa indirgemek mümkün görünmemektedir. Bununla beraber ihtilalde ticaretin etkisine vurgu yapması bakımından tespit zikredilmeye değerdir.

³⁶⁸ Barthold, *a.g.e.*, 1990, s. 213; Yazıcı, *a.g.e.*, s. 5; Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, 1999, s. 46; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 236; Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 61; Roberto Marin Guzman, "Orta Asya ve Horasan'da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", Çev.: Mustafa Demirci, *İSTEM*, Yıl: 6, Sayı: 12, 2008, s. 274; Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu Ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev.: Müjdat Kayayerli, İstanbul: Ötüken Yay., 2001, s. 266; Durî, *a.g.e.*, 1991, s. 80; Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi 4 (Abbâsiler Dönemi)*, 2. Baskı, İstanbul, 2011c, s. 23.

yönetimleri altına almalarına kadarki Abbasî hakimiyetini bir kaç başlıkta ele almak istiyoruz.

4.1. Ebû Müslim el-Horasânî'nin Hâkimiyeti

Abbasî ihtilâlinin başarıya ulaşmasında Horasan'daki davetin son lideri, kim olduğu ve nereden geldiği konusunda kaynaklarda çok farklı rivâyetlerin nakledildiği Ebû Müslim el-Horasânî'nin rolü herkesçe kabul edilen bir husustur.³⁶⁹ Kendi zamanında da öyle görülmüştür ki ihtilâlden sonra Horasan'ın idaresi uhdesinde bırakılmış ve bir bakıma onun nezdinde Abbasî Hilâfeti yöre halkına olan minnet borçlarını hizmet ederek ödemeye gayret göstermişlerdir. Yine yerli halkı temsil eden kimselerin bir takım önemli mevkilere getirilerek ve mevâlî ile Araplar arasındaki iktisadî ve içtimaî eşitsizliğin ortadan kaldırılarak vefa gösterildiği söylenebilir.³⁷⁰

Ebû Müslim kendisine destek veren Horasan halkı içerisinde 136/753-754 yılına kadar kalmaya devam etmiş ve bölgenin idaresini üstlenmiştir.³⁷¹ Onun yönetimi altında Merv şehri büyük bir atılım göstermiş ve tarihinde bir kez daha kapsamlı imar ve iskân faaliyeti gerçekleştirilmiştir.³⁷²

Abbasî Hilâfeti, Emevî iktidar mümessillerinden geriye kalanları yok etme faaliyetinden sonra “ihtilâl önce kendi çocuklarını yer” kuralı gereği ihtilâlin gerçekleşmesinde hayati role sahip olan Ebû Seleme el-Hallâl ve Horasan'daki davetin önde gelenlerinden Süleymân b. Kesîr'i³⁷³ bertaraf etmekle devam etti. Bunun için bizzat görevlendirilen ihtilâl lideri Ebû Müslim 132/750 senesi her ikisini

³⁶⁹ Bkz: Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilâli*, s. 60 vd.

³⁷⁰ Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006a, s. 15.

³⁷¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 85.

³⁷² Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 181. Ebû Müslim döneminde gerçekleştirilen imar ve iskan faaliyetlerine konuya dair ayrılan başlıklarda detaylı malumat verildiği için burada ayrıca zikredilmesine gerek duyulmamıştır.

³⁷³ İhtilâlin başarıya ulaşmasında en büyük paya sahip olan isimlerden biri Süleyman b. Kesîr el-Huzâî idi. On iki nakibin önde gelenlerinden olan Süleyman b. Kesîr'in kabilesinin Merv ve civar bölgelerdeki nüfuz ve etkisi; onu hareket içerisinde güçlü bir konuma getirdi. Bu bağlamda onun ihtilâlin başarıya ulaşmasında en çok emeği geçen birkaç kişiden biri olduğunu söylesek durumu abartmış olmayız. Çünkü İmam Muhammed b. Ali tarafından gönderilen davetçilere en büyük desteği Süleyman b. Kesîr ve kabilesi verdi. İhtilal hareketi Süleyman b. Kesîr'in kabilesinin yoğun biçimde yaşadığı Sefizenc kasabasında başladı. Bkz: Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 183.

de ortadan kaldırdı.³⁷⁴ Böylece ihtilâl fiilî destek veren Alioğullarına iktidarda hak talep etme girişimlerine verilecek cevap en üst perdeden verilmiş oldu.

Ebû Müslim'in Merv'e yerleşmesinden hemen sonra karşılaştığı hâricî sorunların en büyüğü Batı Türkistan'da askerî bir güç olmaya hazırlanan Çinlilerdi. Batı Türkistan, uzunca bir süredir Çinlilerle Türkler arasında nüfuz mücadelesine sahne olmaktadır. Bu tarihlerde bölgede güçlü Türk devletinin bulunmaması, Çinlilerin bölge üzerinde bazı emeller beslemelerinde etkili oluyordu. Çinliler, nihayet bekledikleri zamanın geldiğini düşünerek, 747'de büyük bir ordu ile batıya doğru ilerlemeye başladılar. Düşman karşısında duramayacağını anlayan Türk hükümdarı Müslüman Araplar'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine Horasan valisi Ebû Müslim, Ziyâd b. Salih komutasında güçlü bir orduyu Çinlilere karşı göndermiştir.³⁷⁵

Ziyâd üzerine gelen Çin ordusunu Temmuz 751 tarihinde mağlup etti. Böylece İslâm ve Çin medeniyetlerinden hangisinin Türkistan'a hakim olacağı meselesi bu suretle halledilmiş oldu. Buna ilave olarak Talas savaşının Türk, İslâm ve dünya tarihi açısından bir çok neticesi olduğu günümüz tarihçileri tarafından dile getirilmektedir.³⁷⁶

Ebû Müslim'in komutanlarından Ziyâd b. Salih'in 133/751 yılındaki Talas savaşında Çin ordusuna karşı göstermiş olduğu başarısı, onun şöhretini daha da artırdı. Halk artık onun yenilmez olduğunu düşünüyordu.³⁷⁷ Kendisi de bölgenin huzuru ve sükûnu adına yapılması gerektiğini düşündüğü bütün işleri tamamlamış, kalbi itmi'nân bulmuştu.³⁷⁸ Ancak Abbasî iktidar sahipleri cephesinden bakınca Horasan'da Abbasî halifesinin adı duyulmuyordu. 128-132/745-750 yılları arasında Abbasî iktidarının teorisyenlerini Humeyme'deki yakın çevreleri dışında kimse tanımamaktaydı.³⁷⁹

³⁷⁴ Apak, *a.g.e.*, 2011c, s. 51.

³⁷⁵ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 17; Apak, *a.g.e.*, 2011c, s. 53 vd.

³⁷⁶ Barthold, *a.g.e.*, 1990, s. 211-212; Apak, *a.g.e.*, 2011c, s. 56 vd.

³⁷⁷ Tan, *a.g.e.*, s. 36; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 24.

³⁷⁸ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 181.

³⁷⁹ Apak, *a.g.e.*, 2011c, s. 67.

Durumun vehâmetini ve önemini, daha kardeşinin halifeliği esnasında çok iyi anlayan Ebû Ca'fer el-Mansûr, halife olduktan sonra sürekli olarak Ebû Müslim'i bertaraf etmenin çarelerini aramaya başladı. Sonuçta âdeti olduğu üzere sinsice hazırlanmış bir plân sayesinde Ebû Müslim'i, Horasan'da Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrahim ez-Zühli'yi bırakarak yalnız başına sarayına gelmeye ikna etmiş ve orada bir suikastla öldürtmüştür.³⁸⁰ Onun kesik başının Merv'de ve bütün Horasan'da dolaştırılarak halka teşhir edilmesi,³⁸¹ Abbasî iktidar çevresinin halktan gerçek gücün kimde olduğunun akılda tutmalarını ve kendilerinin iyi bildikleri iktidardan düşürmeye yeltenmemelerini istediklerine işaret eder.

4.2. Ebû Müslim el-Horasânî Sonrası Siyasî Durum

Ebû Müslim'in 137/755 yılındaki katlinden sonra Merv'in de içinde bulunduğu topraklarda Abbasî hakimiyetine karşı bir takım siyasî ve dini hareketler zinciri meydana gelmiştir. Ebû Müslim'in kanını taleple ortaya çıkan, sırasıyla ifade etmek gerekirse Nişabur merkezli olan Sinbad (Sünbâz) (137/755),³⁸² ardından Mâverâünnehr bölgesinde patlak veren İshak et-Türkî isyanı³⁸³, Herat ve Sistan'da Üstazsis (768-769) ve Mukanna' (776-783) isyanları uzun bir süre Abbasî siyasetini ve bölge halkının gündemini meşgul etmiştir.³⁸⁴

Ebû Müslim ismi etrafında hurafelerle bezenmiş mistik hikâyelerin etkisine kapılan İslâm dışı birçok unsur; tek bir amaç uğruna bir araya geldi ve iktidar mücadelesini tekrardan başlattı.³⁸⁵ Bu siyasî, sosyal ve dînî yönü bulunan olaylar sadece ortaya çıktıkları bölgelerde değil, genel olarak Horasan'da ve özelde Merv'de

³⁸⁰ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 85; Varol, *a.g.m.*, s. 131.

³⁸¹ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 185.

³⁸² İsyân hakkında bkz: Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara, 2001, s. 128 vd.

³⁸³ Bu konuda bkz: Ahmet Güzel, *Abbasî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Konya, 2012, s. 38.

³⁸⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 85; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 181; Üçok, *a.g.e.*, s. 88; Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 495; Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006a, s. 15; Apak, *a.g.e.*, 2011c, s. 77 vd. Bihâfrîd'in ortaya çıkışı Ebû Müslim'den öncedir. Gerdîzî bölgede bulunan Zerdüş halkın din alimleri olan "mevbedlerin" Ebû Müslim'e gelerek Bihâfrîd'den kendi dinlerini de yozlaştırdığı için şikayetçi olduklarını, Ebû Müslim'in de Bihâfrîd'i yakalatarak astırdığını ve taraftarlarını dağıttığını kaydeder. Bkz: Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 181 vd.

Burada ismine yer vermediğimiz bir takım benzer hareketler daha sonraki süreçte de ortaya çıkmıştır. Hatta toplumsal düzeyde bu tür görüşlere sahip firkaların XII. yüzyılda dahi mevcut olduğu bilinmektedir. Bkz.: Barthold, *a.g.e.*, 1990, s. 215; Daniel, Elton L., *History of Iran*, Londra, 2001, s. 69 vd.

³⁸⁵ Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 209 vd.

en azından fikri düzeyde etkili oldular.³⁸⁶ 137/755 senesi valilik görevini üstlenen Benû Zühl'den Ebû Dâvûd Hâlid b. İbrahim,³⁸⁷ bu tür isyanlarla uğraşmak durumunda kaldı. 140/758 yılında Merv'de bir gece vakti ordu mensubu Ebû Müslim taraftarlarıyla girdiği çatışmada feci şekilde can verdi. Olayın sorumluları Ebû Dâvûd'un adamları tarafından yakalanarak cezalandırıldılar.³⁸⁸

Daha önce Mansûr'un şurta sorumlusu olan Abdülcebbar b. Abdurrahman valiliğe getirildi.³⁸⁹ Vâli olarak geldiği 140/758'de Abdülcebbar, komutanlardan bazılarını "Ali b. Muhammed'in çocukları adına insanları biate davet ediyorlar" gerekçesiyle tutukladı. Buhara şehrinin sahibi olduğu ifade edilen Mücaşi' b. Harîs el-Ensârî, Kuhistan'ın sahibi olduğu kaydedilen Temîm'in mevlası Ebû'l-Muğîre Hâlid b. Kesîr ve el-Harîs b. Muhammed ez-Zühlî yakalananıp öldürülenler arasındadır. el-Cüneyd b. Hâlid b. Herîm et-Tağlibî, Ma'bed b. el-Halil el-Müzenî adlı kimseler ise dövdürülerek cezalandırıldılar. Bunlarla birlikte Horasan'da görevli komutanlardan ileri gelen birtakım şahıslar da hapsedildiler. Ayrıca Ebû Dâvûd'un amillerine de ondan kalan malları vermeleri konusunda baskı yapıldı.³⁹⁰

Abdülcebbar b. Abdurrahman, bir müddet sonra Horasan'ın idaresini tamamen eline aldı. Artık kendine güveni iyice gelmişti. Merkezî otoriteye dahi muhalefet etmekten çekinmiyordu. Mansûr 141/758 senesinde oğlu Mehdî'yi Horasan ve Taberîstan seferine gönderdi. Bu esnada Mehdî Abdülcebbar'ı etkisiz hale getirmesi için komutanlarından Harb b. Ziyâd'ı üzerine gönderdi. Harb ile savaşan Abdülcebbar yenilerek Zemm tarafından nehri geçmek ümidiyle kaçmaya başladı. Ancak emeline ulaşmadan yanındaki katibiyle birlikte Ezdlilere ait pamuk tarlaları içerisinde yakalandı ve Ebû Cafer'e gönderildi.³⁹¹ Mehdî Horasan'da olduğu sürede Rey'de ikamet etmiş, Horasan'a Esîd b. Abdullah el-Huzâî'yi göndermiştir.³⁹²

Esîd'in yönetimi altında bölgede Üstazsis ayaklanması meydana geldi. İsyanın siyasî, dinî ve ekonomik yönleri bulunmaktaydı. Bunlar kısaca Mehdî'ye

³⁸⁶ Haussig, *a.g.e.*, 2001, s. 266-267.

³⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 432.

³⁸⁸ Makdisî, *el-Bed'*, VI, 83; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 185.

³⁸⁹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 85; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 185.

³⁹⁰ Taberî, *Târîh*, VII, 503.

³⁹¹ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 185 vd.; Apak, *a.g.e.*, 2011c, s. 107 vd.; Güzel, *a.g.e.*, s. 39 vd.

³⁹² Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 85-86.

veliaht olarak biat edilmesi, Üstazsis'in elindeki gümüş madenin işletilmesi konusunda devletle anlaşmazlığa düşmesi ve onun Mecûsîliği yayma girişimi olarak özetlenebilir.³⁹³ Mehdî, onunla mücadele etmeleri için Ebû 'Avn Abdülmelik b. Yezîd'i ve Hâzim'i gönderdi. Bir kalede sıkıştırılan Üstazsis, eman dilemiş ve Mehdî tarafından eman verilmiştir. Esîd, 150/767 senesinde Horasan'da vefat etmiştir.³⁹⁴

Esîd'in vefatı üzerine Mehdî buraya Humejd b. Kahtabe et-Tâî'yi atadı. Bir süre bu görevde kaldıktan sonra Halife Mansûr onu azletti ve yerine Ebû Avn Abdilmelik b. Yezîd'i atadı. 143/760 senesi Merv'e gelen Ebû Avn, yedi sene Horasan'ı idare ettikten sonra Mansûr onu da azletti.³⁹⁵ Akabinde Horasan'a gelen Abduh b. Kadîd yedi ay gibi kısa bir süre valilik yaptıktan sonra azledildi.³⁹⁶

Mehdî hilâfete geçince Humejd b. Kahtabe'yi görevine iade etti. Ölünceye kadar bu vazifede kaldı.³⁹⁷ Kendisinden sonra oğlu Abdullah b. Humejd, 159/776 senesine kadar aynı görevde kaldı.³⁹⁸

Mehdî döneminde doğu topraklarında yaşanan en önemli olaylardan bir tanesi Mukannâ' isyanıdır. İsyân hareketinin Merv'de patlak vermesi, konumuz açısından önem arz etmektedir. Hâşim b. Hakîm olarak isimlendirilen Mukanna', Merv civarı yerlilerinden olup daha önceleri Ebû Müslim'in ve sonra da vali Abdulcabbâr'ın hizmetinde bulunmuş idi.³⁹⁹ Son derece zeki bir insan olan Hâşim b. Hakim'in sihir ve büyücülüğü de öğrendiği ve bu konuda oldukça mâhir olduğu aktarılmaktadır. Daha evvelki zamanlarda Horasan emîri Ebû Ca'fer ed-Devânîkî'nin komutanları arasında yer almaktaydı. Yüzünü örtmeye başladığından itibaren Mukannâ' olarak bilinmeye başladı ve bu isimle şöhret buldu.⁴⁰⁰

Kısa sürede bütün Horasan'ı kapsayan ve sosyal düzeni bozmaya muvaffak olan bu hareket, her ne kadar siyasî olsa da lideri tarafından dinî bir veche vermek amacıyla bir takım iddialar da savunmuştur. Buna göre "Allah Adem'i yaratmış ve

³⁹³ Bkz: Zorlu, *a.g.e.*, s. 160 vd.

³⁹⁴ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 187; Güzel, *a.g.e.*, s.43 vd.

³⁹⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 86; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 186 vd.

³⁹⁶ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 186.

³⁹⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 86.

³⁹⁸ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 188.

³⁹⁹ Barthold, *a.g.e.*, 1990, s. 215.

⁴⁰⁰ Güzel, *a.g.e.*, s. 198-204; Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 225-226.

uygun zemine sahip olduğuna işaret etmektedir.³⁵⁹ Elbette bu, siyasî ve hizipsel bağlılığı ana kriter olarak alan bir tahlildir.³⁶⁰

Abbasî ihtilâlinde Merv'in oynadığı rolü, bir diğer ifadeyle Abbasoğulları'nın iktidara giden süreçte Merv şehrine yükledikleri misyonu gösteren en bariz ipuçlarından bir diğeri, bölgeye tayin edilen dâîlerin şehirlere göre dağılımıdır. Abbâsilerin yetmiş dâîsinden kırkı, on iki nakîbin tamamı Merv'dendir.³⁶¹ Diğer Horasan şehirlerinin temsilcileri ise daha alt kademede istihdam edilmişlerdir. Dolayısıyla bu durum bize Horasan bölgesinin faaliyet alanı olduğunu, Merv şehrinin ise hareketin merkezi seçildiğini anlatmaktadır.³⁶² Bunda Merv'in mesafe olarak Emevî başkentine uzak olmasının yanında Basra ve Kûfe'de yaşanan politik havadan uzak oluşu etkili olmuştur.³⁶³

Ebû Müslim'in, Horasanlılarla arasındaki güven krizini aştıktan sonra üst düzey davet yöneticilerinin katıldığı bir toplantıda ihtilâlin başlatılacağı şehri tespit etmek için yaptıkları istişarede Merv şehrinin ihtilâlin geleceği bakımından kilit bir noktada görüldüğü anlaşılmaktadır. Harezmi, Merverrûz ve Merv şehrinin gündeme geldiği konuşmada Süleyman b. Kesir'in de desteklediği üzere toplantıya katılanlardan Ebû Muzaffer'in Merv'in stratejik konumuna işaret eden şu görüşü revaç bulmuştur: "Kök sökülürse dal yerinde kalmaz. Sizler Merv'den başka bir yerde bu harekete kalkışırsanız gücünüz tükenir, düşmanlarınız ise güçlenir".³⁶⁴

Şehrin tarih boyunca sahip olduğu bazı hususların bu tercihe etki ettiğini söylemek gerekir. Özellikle İpek Yolu üzerinde bulunması hasebiyle ihtilâlin ihtiyaç duyacağı maddi imkanın sağlanması, şehirdeki canlı ticaretin de pekiştirdiği kozmopolit sosyal yapının³⁶⁵ Abbasî propagandacılarının gizlenmesine olanak

³⁵⁹ Müellifi Meçhul, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 206.

³⁶⁰ Muhammed b. Ali'nin Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu bölgelere dair tahlili hakkında değerlendirmeler için bkz: Abdulaziz Abdülaziz Durî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Çev: Sabri Orman, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991, s. 77-78. Ayrıca bkz: Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, 1999, s. 36-37; Varol, *a.g.m.*, s. 130; Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 37; Delice, *a.g.m.*, s. 51-52.

³⁶¹ Müellifi Meçhul, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 217 vd.; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VII, s. 276; Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, 1999, s. 43-44; Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 60; Delice, *a.g.m.*, s. 59.

³⁶² Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 61. Dalkılıç Emevî iktidarının kuvvetli olduğu, eyaletin başkenti Merv'in hareketin merkezi seçilmesini "Humeyme taktiği" olarak, bir diğer ifadeyle "siyasi ironi" olarak kabul etmektedir. Bkz: Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 62.

³⁶³ Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, 1999, s. 38; Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 40;

³⁶⁴ Müellifi Meçhul, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 273 vd.; Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 115 vd.

³⁶⁵ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.m.*, 1991, s. 620.

onun şekline bedenine girmiş, sonra Nuh'u yaratıp onun şekline girmiş, daha sonra Ebû Müslim el-Horasânîyi yaratarak onun suretine girmiş ve sonunda ondan kendisine hulûl etmiştir.” Siyasî emellerine dînî söylemlerini alet eden bu isyan lideri ve taraftarlarıyla mücadele etmek üzere halife Mehdî tarafından Sa'îd el-Haraşî komutasında büyük bir ordu gönderildi. Sığındığı kalede bir süre kuşatma altında kaldıktan sonra kurtulma ümidi olmadığını anlaması üzerine kendisi ve taraftarlarıyla birlikte intihar ederek hayatlarına son verdiler.⁴⁰¹ Böylece Humeyd b. Kahtabe ile birlikte sonraki valileri de müşkil duruma sevkeden, Horasan'ı siyasî ve sosyal yönden tehdit eden büyük bir isyan girişiminden kurtulmuş olundu.

Yusuf b. İbrahim el-Berm ve yandaşları vali Humeyd döneminde isyan etmişler ve Buşenc, Talekan, Guzgânân ve Merverrûz'u ele geçirmeyi başarmışlardı. Bu isyancılar Ebû Avn zamanında Belh'te yapılan savaşta bozguna uğratılmışlardır. Bu olayın akabinde Mehdî, Ebû Avn'ı valilikten azletti.⁴⁰²

Mehdî'nin atadığı Mu'az b. Müslim önce kardeşi Seleme'yi yerine göndermiş sonrasında 161/778 senesi kendisi Merv'e gelmişti. Yukarıda anlatıldığı üzere Mukanna' isyanıyla mücadelesinden sonra Mehdî'den görevinden affını talep etti.⁴⁰³ Talebini kabul eden halife onun yerine el-Müseyyeb b. Züheyr ed-Dabî'yi atadıktan sonra hilâfetinin sonuna doğru onu da azlederek Ebü'l-Abbâs Fazl b. Süleyman et-Tûsî'yi (783-787) atadı.⁴⁰⁴ Ebü'l-Abbâs öncü olarak Sa'îd b. Beşîr'i Horasan'a gönderdi. Sa'îd, 167/783 senesi Muharrem ayında Merv şehrine geldi. Ebü'l-Abbâs da aynı yıl Rebiülevvel ayında Merv'e geldi. Bir dizi imar faaliyeti gerçekleştiren vali, Merv'de ziraatte kullanılan suya tehakküm etmiş bulunan eşrafa ve askerî kesime mani olarak ve selefenden kalan haraç ve cizyeye dair bazı haksız uygulamaları da kaldırarak halkın teveccühünü kazanmıştır.⁴⁰⁵

Halife Hâdî döneminde, Horasan topraklarının idaresinden sorumlu olan Hârûn er-Reşîd bu tarihten itibaren bölgedeki siyasî gelişmeleri yakından takip etti.

⁴⁰¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 87; Taberî, *a.g.e.*, VIII, 135; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VIII, 247; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 211 vd.; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 188; Apak, *a.g.e.*, 2011c, s. 115 vd.

⁴⁰² Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 189.

⁴⁰³ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 189 vd.

⁴⁰⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 86-87.

⁴⁰⁵ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 190 vd.

İlk önce Cafer b. Muhammed İbnü'l-Eş'as el-Huzâî'yi Horasan'a gönderdi.⁴⁰⁶ Ancak Ca'fer'in felç geçirerek vefatı sonrasında hakimiyetin korunamaması neticesinde bölgeye bir dizi atamanın gerçekleştirildiği görülmektedir. Hârûn, Ca'fer'in yerine onun oğlu Abbas'ı atamış, üç yıl valilik yaptıktan sonra 175/791'de azletti.⁴⁰⁷ Sonra sırasıyla dayısı Ğatrîf b. Atâ'yı, Hamza b. Mâlik b. el-Heyssem el-Huzâî'yi ve sonunda da Bermekîlerden Fazl b. Yahya'yı tayin etti. 177/793-794 senesinde Horasan'a gelen Fazl b. Yahya Belh üzerinden Toharistan'a girerek burada bir dizi fetih gerçekleştirdi. Mâverâünnehr bölgesinde çıkan isyanları bastırmaya muvaffak oldu.⁴⁰⁸

Hârûn er-Reşîd, oğlu Muhammed el-Emîn'i yetiştirmesi için onu Abbasîler'in doğu bölgesi valisi sıfatıyla Fazl'ın yanına gönderdi. Ancak bir süre sonra Fazl'ı Bağdat'a geri çağırınca yerine Amr b. Şurahbil'i vekil bırakıp Bağdat'a dönmek zorunda kaldı. Halife onun yerine Mehdî'nin dayısı Mansûr b. Yezîd b. Mansûr el-Himyeri'yi Horasan'a vali tayin etti (179/795).⁴⁰⁹ Mansûr'un oğlu Sa'id babasından önce Horasan'a giderken Fazl Horasan'dan dönüyordu.

Mansûr b. Yezîd'in valiliği de uzun ömürlü olmadı ve aynı yıl halife Ca'fer b. Yahyâ'yı Horasan ve Sicistan valiliğine tayin etti. Ancak sadece yirmi gün sonra bu görevden alınarak halifenin muhafız birliğinin kumandanlığına getirildi. Ca'fer b. Yahya'nın bu ve benzeri tayin edildiği valilik görevlerinde Bağdat'tan uzun süre ayrı kalamaması halife ile olan yakınlığından kaynaklanmaktadır.⁴¹⁰ Yerine Ali b. İsâ b. Mâhân Horasan'a vali oldu (179/796).

Ali'nin valiliğe atanması üzerinden çok zaman geçmeden Cürcan bölgesinde Muhammira isyanı ikinci defa patlak verdi. Daha önce halife Mehdî döneminde 162/778-779 tarihinde Abdülkahhar isimli bir şahsın önderliğinde isyan etmişler ve başarılı bir şekilde bastırılmışlardı.⁴¹¹ Ancak bölgede varlığını korumayı başardığı anlaşılan taraftarlar, bu sefer hareketin başında Amr b. Muhammed el-Amarrakî adlı bir şahıs olduğu halde 179/795-796 tarihinde ikinci isyan hareketini başlattılar.

⁴⁰⁶ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 191.

⁴⁰⁷ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 191.

⁴⁰⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 87 vd.; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 192-193.

⁴⁰⁹ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 193.

⁴¹⁰ Hakkı Dursun Yıldız, "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 4.

⁴¹¹ İsyana dair detaylı bilgi için bkz: Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 234 vd.

Durumdan haberdar edilen halife sorumluların yakalanıp cezalandırılması talimatını verdi. Bunun üzerine hareketin lideri olduğu öne sürülen kişi ele geçirilerek Merv’de idam edildi ve müntesipleri dağıtıldı.⁴¹²

Ebü’l-Hasîb, 185/801 senesinde Nesâ’da isyan etti. Kısa sürede büyük bir taraftar kitlesini etrafına toplamayı başararak Ebîverd, Tûs ve Nişabur’u ele geçirdiler. Bir ara Merv’i de kuşatmalarına rağmen başarılı olamadılar. Yapılan savaşta yenilerek Serahs taraflarına çekildiler ve burada yeniden toparlanmaya çalıştılar.⁴¹³ Ertesi yıl Ali b. İsâ b. Mâhân, Merv’den Ebü’l-Hasîb ile mücadele etmek üzere Nesâ’ya doğru yola çıktı ve isyancıları bastırmada başarılı oldu.⁴¹⁴

Vali Ali, Horasan’ı etkileyen bir takım Haricî isyanlarını da bastırdı.⁴¹⁵ Ancak on sene kadar devam eden valiliği sürecinde yönetimde sert tutumları sebebiyle halkın nefretini kazandı. Birçok kimse onun zulmünden kaçarak halifeye sığınmak zorunda kalmıştı.⁴¹⁶ Yine de başta Mervliler olmak üzere Nişabur ve Tus halkları tarafından defalarca şikayet edilmesine rağmen hilâfet merkezindeki konumunu kullanarak bir şekilde görevden el çektirilmesine mâni olmayı başarıyordu.⁴¹⁷

Bölge halkı son çare olarak hilâfet merkezine kuvvetli bir mesaj vermek niyetiyle Râfi’ b. el-Leys b. Nasr b. Seyyâr liderliğinde Semerkant’ta ayaklandı (191/806-807). Ayaklanmanın lideri ile verilen mesaj açıklı. Tüm Mâverâünnehr bölgesini ele geçiren isyancılar Belh şehrinden Merv’e kadar olan bölgede Abbasî otoritesinin yitirilmesine sebep oldular. Defalarca gönderilen orduya ve isyandan sorumlu tutulan vali Ali b. İsâ’nın azledilmesine rağmen sonlandırılmayan isyanı bastırmak üzere bizzat halife Hârûn doğuya sefere çıkmıştır. Fakat bu sefer esnasında Tus’ta rahatsızlanmış, sonrasında da vefat etmiştir. Vefat ettiği sırada Horasan’ın idaresinde Herseme b. A’yen bulunmaktaydı.⁴¹⁸

⁴¹² Taberî, *a.g.e.*, VIII, 266; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XIII, 604; İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, IX, 47.

⁴¹³ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 273; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XIII, 630; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 338; İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, IX, 103.

⁴¹⁴ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 275; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XIII, 634; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 527.

⁴¹⁵ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 193-194.

⁴¹⁶ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 5-6.

⁴¹⁷ Pırlanta, *a.g.e.*, s. 218.

⁴¹⁸ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 391; Ya’kübî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 87-88; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 194-195; Apak, *a.g.e.*, 2011c, s. 138.

4.3. Emîn-Me'mûn Arasındaki İktidar Mücadelesi

Hârûn er-Reşîd, Tus'ta hastalığı arttığı sırada oğlu Me'mûn'u ileri gelen bazı devlet ricaliyle beraber Merv'e gönderdi. Bunlar; Abdullah b. Malik, Yahya b. Muaz, Esed b. Yezîd b. Mezyed, el-Abbas b. Cafer b. Muhammed b. el-Eş'as, es-Sindî İbnü'l-Haraşî, Nu'aym b. Hazim, kâtibi Ali ve veziri Eyyûb b. Ebû Sümeyr (veya Semîr) adlı devlet ricali idi.⁴¹⁹

Hârûn er-Reşîd 186/802 yılında kendisinden sonra önce büyük oğlu Emîn'i, ondan sonra Me'mûn'u ondan sonra da Mu'temen'i veliaht olarak tayin etmişti. Bu ilânla birlikte Irak dahil bütün Batı eyaletlerini Emîn'e, Doğu eyaletleri Me'mûn'a, el-Cezîre, Avâsım ve Suğûr'u ise Mu'temen'e verdiğini ilân etmişti. 193/809 yılında Hârûn er-Reşîd vefat edince Emîn halife olmuş ve herkes onun halifeliğini tanımıştı. Me'mûn o esnada Horasan'ın merkezi olan Merv'de idi. Bu sıralarda Herseme halen Horasan valisi olarak onun adına hareket ediyordu.⁴²⁰ Herseme'yi Semerkant'a Râfî' b. Leys ile mücadele etmesi için gönderdi. Sonuçta eman dileyerek şehirden çıkmayı kabul etmesi üzerine Me'mûn'a gönderildi. Me'mûn'un fetih haberiyle birlikte Râfî'i kardeşi Muhammed'e göndermesi henüz iplerin gerilmediğini göstermektedir. Me'mûn 193/808 senesinin geri kalanını ve 194/809 senesini Merv'de geçirdi.⁴²¹ Ancak Bağdat'taki halife kısa bir süre sonra kardeşlerini veliahtlıktan azletmeyi isteyince Me'mûn ile arasında ihtilâf çıktı. Emîn'le Me'mûn arasındaki mücadele kısa süre sonra çarpışmaya dönüştü.⁴²²

Me'mûn'un ilk zamanlar, kardeşi Emin'in veliahtlıktan çekilmesine dair isteklerine gönülsüz de olsa olumlu baktığı, ancak bu sırada ileri gelen bürokratlarından Fazl b. Sehl ve çevresinin onu bu fikirden caydırdığı bilinmektedir. Me'mûn'a halifeliği kendisine tevdi edeceği sözünü veren Fazl b. Sehl, bu andan itibaren hem askerî hem de idarî yönetimi uhdesinde birleştirerek Emin ile mücadele

⁴¹⁹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 88; Taberî, *a.g.e.*, VIII, 341.

⁴²⁰ Uslu, *a.g.e.*, s. 97; Varol, *a.g.m.*, s. 134.

⁴²¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 88-89.

⁴²² Emin-Me'mûn mücadelesi hakkında detaylı bilgi için bkz: Nahide Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, Ankara, 2016, s. 30 vd.

işini üstlenmişti. Dolayısıyla halifeliğin Me'mûn'a geçişinde vezir Fazl b. Sehl ve temsil ettiği bütün bölgeye ait güçlerin rolü büyüktür.⁴²³

Me'mûn kardeşiyle mücadele konusunda son derece sıkı tedbirler aldı. Hakimiyetindeki bölgelerin her bir yanına güvendiği kimseleri istihbarat ve teftiş göreviyle gönderdi. Bölgeye giriş ve çıkışlarda günümüz vize uygulamasına benzer bir uygulamayı ihdas etti. Yazılı bir belge olmaksızın giriş yapmanın tek yolu tanınmış bir kişi veya tüccar olmaktı.⁴²⁴

Me'mûn'un büyük bir orduyla gönderdiği Tahir b. Hüseyin Emîn tarafından önce Ali b. Îsâ b. Mâhân ve sonrasında Abdurrahman b. Cebele komutasındaki orduları sırasıyla yenilgiye uğratarak Bağdat'ı kuşattı. Herseme b. A'yen'in de yardıma gelmesiyle güçlenen ordu Emîn'in kuvvetlerini dağıtarak Bağdat'a girmeyi başardı.⁴²⁵ Böylece Horasan'ın gücünü arkasına alan bir kez daha başarıya ulaşmış oluyordu. Me'mûn bu tarihten sonra halife olarak Merv'de yaşamaya devam etti. Hilâfete geçişini müteakip beş yıl boyunca imparatorluğu Doğu İran'daki Merv şehrinden idare etti.⁴²⁶

4.4. Me'mûn Dönemi: Merv'in Payitaht Zamanları

Me'mûn Merv'de iktidarı süresince halka karşı adil ve müşfik olmaya gayret etti. Hilâfeti elde etmesi karşılığında büyük yardımlarını gördüğü bölge halkına minnet borcunu ödemek kabilinden olmak üzere bir yıllık haracı üzerlerinden kaldırdı. Harikulade bir saraya yerleşerek dünyevi estetik zevklerinin yanında İslâmî yaşantısıyla da dikkatleri çekmeyi başardı. Hergün Merv Mescidi'ne gelmeyi ihmâl etmiyor, davalara bizzat gözcülük ediyor, âlimleri ve fakîhleri koruyup kolluyor, zulme uğrayan insanları dinliyor ve onların meseleleriyle ilgileniyordu.⁴²⁷

Merv şehri Abbasîler zamanında medenî ve kültürel en büyük gelişmeyi Me'mûn (808-817) zamanında yaşamıştır. Şehrin rabaz bölümünde daha evvel Ebû

⁴²³ Mesut Can, *Fazl b. Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Ü. S.B.E., Konya, 2010, s. 7 vd.

⁴²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 404.

⁴²⁵ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 195 vd.

⁴²⁶ Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006a, s. 15-16.

⁴²⁷ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 128.

Müslim ile başlayan bu terakkî, Me'mûn'un şehre gelmesi ve Merv'i hilâfetin başkenti yapması ile doruk noktasına ulaşmıştır.⁴²⁸

Me'mûn, kardeşiyle mücadele işinde olduğu gibi, halife olarak Merv'de kaldığı süre içerisinde devlet yönetimine dair bütün işleri Zürriyâseteyn lakabını verdiği veziri Fazl b. Sehl'e bıraktı. Böylece kendisini ilmî ve kültürel faaliyetlere adama fırsatını yakalamış oldu. Dolayısıyla Abbasî yönetim merkezinin Merv'de olduğu sürede meydana gelen özellikle siyasî olaylarda vezir Fazl b. Sehl'in büyük rolü bulunmaktadır.⁴²⁹

Harun er-Reşîd'in devlet ricâlinden olan ve Me'mûn'un yetiştirilmesinde payı bulunan Herseme b. A'yen, Me'mûn'un halifeliği elde etmesinden sonra halifenin yanındaki konumunu veziri Fazl'a kaptırmış görünmektedir. Muhtemelen bu sebepten dolayı Herseme'nin vezir ile ilişkileri olumlu bir seyir izlememiştir.

199/814'te İbn-ü Tabâtabâ adında birisinin Kûfe'de çıkardığı isyanı bastırmakla görevlendirilen Herseme, hemen sonrasında vezir Fazl b. Sehl tarafından Mısır'a gönderilmek istenmesini kabullenemedi. Buna ilâve olarak tecrübeli komutan Irak'ta hâlâ tehlikenin mevcut olduğunu düşünüyordu. Bu niyetlerle halifeyle görüşebilmek ümidiyle Merv'e doğru yola çıktı. Ancak verdiği emre itaat edilmediğini gören vezir, kendi konumundan da endişe ederek Herseme daha Merv'e gelmeden halifeyi ona karşı kışkırttı. Halifenin huzuruna çıkan Herseme daha meramını anlatmadan Fazl'ın adamları tarafından derdest edilip hapse gönderildi. Bir süre sonra da hapisten ölüm haberi geldi.⁴³⁰ Herseme Abbasoğulları tarafından sevilen bir kimseydi. Onun ölüm haberini alan Bağdat halkı tepki olarak bu sırada burada görev yapan vezirin kardeşi Hasan b. Sehl ve amillerini "O ve amillerinin şehirlerini yönetmesinden razı olmadıklarını" söyleyerek şehirden kovdular.⁴³¹ Herseme'nin öldürülerek bertaraf edilmesi, Bağdat'taki Abbasoğulları'nın ileriki tarihlerde çıkardıkları isyan girişimlerinde bir bahane olarak öne sürülmeye devam edilmiştir.

⁴²⁸ Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 495.

⁴²⁹ Bkz: Can, *Fazl b. Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti*, s. 7 vd.

⁴³⁰ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 89; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 389; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XIV, 115. Ayrıca bkz: Üçok, *a.g.e.*, s. 96; Can, *a.g.e.*, s. 43 vd.

⁴³¹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XIV, 115.

Abbasî Hilafeti'nin Merv döneminde vukû bulan önemli hadiselerinden bir tanesi de Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edilmesidir. 202/817 senesinde Me'mûn, Fazl b. Sehl'in yakını olan Racâ b. Ebü'd-Dahhâk'ı, Ali er-Rızâ'yı getirmesi için Bağdat'a gönderdi. Ali er-Rızâ'yı Merv'de büyük bir törenle karşılandı ve kendisine izzeti ikramda bulunuldu. Sonra Me'mûn yakın devlet adamları ve saltanat üyeleri ile bir toplantı tertip etti. 24 Mart 817 yılında bu toplantıda Ali er-Rızâ'yı veliaht ilan ettiğini bildirdi. Bu kararına sebep olarak Abbasoğulları ve Alioğulları hakkında uzun uzun düşündüğünü ve bunlar arasında hilâfete en layık olanın Ali er-Rızâ olduğuna karar verdiğini öne sürdü. Veliaht tayin edilmesinden sonra Ali'nin adı bu tarihlerde basılan dirhem ve dinarlar üzerine dahi bastırıldı. Bununla da yetinmeyen Me'mûn Abbâsilerin nişanı olan siyah rengin terkedilerek yerine elbiselerde, bayraklarda ve diğer resmi işlerde yeşil rengin kullanılmasını emretti. Hilâfet topraklarının dört bir köşesine de aynı şeyi yapmalarına dair elçiler ve mektuplar gönderildi. Yalnız Basra amili İsmail b. Ca'fer b. Süleyman b. Ali el-Hâşimî'nin yeşil giymeyi reddettiği kaydedilir. Ancak Me'mûn'un kendiyile gönderdiği orduya karşı koyamıyacağını anlayarak teslim olmuş, bir süre hapis kaldıktan sonra muhtemelen izlenen siyasetin yanlışlığı anlaşıldığı sıralarda serbest bırakılmıştır. Bu sırada haberi alan Bağdat'taki Abbasoğulları bu sefer tepkilerini daha net bir şekilde ortaya koyarak 5 Muharrem 202/24 Temmuz 817'de Me'mûn'u hilâfetten azletmiş ve yerine İbrahim b. el-Mehdî'ye biat etmişlerdir.⁴³²

Vaziyeti Horasan'dan düzeltmeyeceğini anlayan halife Me'mûn, bizzat işleri eline almak üzere 202/817'de Bağdat'a doğru yola koyuldu.⁴³³ Me'mûn'un Bağdat'a dönüşü sırasında Fazl b. Sehl'in öldürülmesiyle İran unsuru idaredeki etkisini kaybetmiş, bu da Me'mûn'un politikalarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Henüz Bağdat'a gelmeden önce veliaht tayin ettiği Ali er-Rızâ'nın öldürülmesi, insanlara emrettiği yeşil giyme uygulamasından vazgeçip tekrar siyahlara dönmesi bu değişimin ilk belirtileri olmuştur.⁴³⁴

⁴³² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 302-303; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 440-441; Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 102. Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edilmesine dair değerlendirmeler için bkz: Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı*, s. 51 vd.; Can, *a.g.e.*, s. 46 vd.

⁴³³ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 564.

⁴³⁴ Varol, *a.g.m.*, s. 135; V.V. Barthold, *a.g.e.*, 2004, s. 66.

Me'mûn daha Bağdat yolunda iken Horasan'a Recâ b. Ebi'd-Dahhâk'ı atamıştı. Bu kişi Fazl b. Sehl'in kız kardeşinin kocasıdır. Me'mûn 204/820 senesi Safer ayının ortasında Bağdat'a geldiği sıralarda Horasan Recâ'nın yönetiminde yeniden karıştı. Bunun üzerine Ğassân b. Abbâd'ın bölgeye tayin edilmesiyle durum düzeltildi.⁴³⁵ Yeni vali 205/820 senesinin ortalarına kadar bu vazifede kaldıktan sonra Tâhir b. Hüseyin b. Mus'ab el-Buşencî, ısrarlı gayretleri sonucu kendisinin bölgeye görevlendirilmesini sağladı. Ancak bir süre sonra Me'mûn'la arası açıldı. Me'mûn'un onu zehirleterek 207/822'de ortadan kaldırttığı iddia edilmektedir.⁴³⁶

Tâhir b. Hüseyin'in Horasan valiliğine tayin edilmesi, Merv şehri açısından bir dönüm noktasını daha teşkil eder. Bu tarihten itibaren şehrin ve bölgenin yönetim işleri merkezden bağımsız olarak Tâhirî hanedan mensupları tarafından yürülmüştür. Yine onun oğlu Abdullah tarafından eyalet merkezinin Merv'den Nişabur'a nakledilmesi şehrin siyasî ve idari merkez olma vasfını yitirmesinin yanında ilmî ve kültürel üstünlüğünü de yavaş yavaş kaybetmesine sebep olmuştur.

5. MERV'İN İDÂRÎ YAPISI

Merv şehri İslâmiyet'in bölgeye girmesi ve İslâm otoritesinin yerleşmesi sürecinde içinde bulunduğu coğrafyanın diğer şehirlerinden farklı bir rol üstlenmiştir. Bu şehir sonraki süreçte fetih harekâtının düzenleneceği Ceyhun Nehri'nin ötesine geçilen bir koridorun sonunda yer alması, burada büyük bir garnizonun kurulması ve Horasan eyaletinin merkezi hâline gelmesi ile yalnız kendi sınırları dahilinde değil bütün Horasan ve hatta Orta Asya bölgesinde tecrübe edilecek olan İslâmiyet ile yerel kültürler arasındaki irtibatın bir nüvesini teşkil etmiştir.

Bu başlık altında yukarıda ifade edilen geniş bir alandan yalnız idârî sahada Merv'de İslâmî dönemde devamlılık arz eden hususlar ile bu dönemde meydana gelen değişimleri ve tesis edilen yeni idârî sistemin karakterini ortaya koymaya çalışacağız.

⁴³⁵ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 197.

⁴³⁶ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 90-91; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 197 vd.

5.1. İslâm Öncesi Dönemde İdarî Durum

Murgap Nehri'nin kollarının oluşturduğu vahada şehir devlet olarak varlık sahnesine çıkan Merv, içinde yer aldığı bölgenin merkezî yerleşim birimi olma vasfını uzunca bir süre devam ettirmiştir.⁴³⁷ Büyük imparatorlukların tarih sahnesine çıkması ile yeni siyasî ve idarî düzenler teşekkül etmiş, bu büyük idarî sisteme eklenen Murgap Vahası'nın eyalet hâline getirilmesi ile de Merv şehri, içinde bulunduğu bu eyaletin yönetim merkezi olmuştur. Büyük siyasî organizasyonların zayıflamasına bağlı olarak kimi zaman da bağımsız bir devletin başkenti hâline gelmiştir. Örneğin M.Ö. I. binin ikinci yarısında Merv, Margiyana Devleti'nin merkeziydi.⁴³⁸ Margiyana'da M.Ö. 552'de bir isyan patlak verdiğinde Daryus I, Dadarşiş adlı Baktriya satrapını isyanı bastırmaya davet etti. Bu olaydan sonra Margiyana Baktriya'ya bağlandı. Merv bölgesi ancak M.Ö. II. yüzyıldan sonra Part Devleti'ne bağlı hale geldi.⁴³⁹ Ancak genel olarak Kuşan İmparatorluğu sonrasına tekabül eden zamandan itibaren bölgede gerçek yetki, güç ve hakimiyetin merkezi yönetimlerden ziyade yerel beylere geçtiği söylenebilir.⁴⁴⁰

Şehrin Part dönemi idarî yapısına dair herhangi bir malumata sahip değiliz. Fakat Büyük İskender'in, Fars hükümdarı III. Daryus'u (Dârâ) mağlup ederek bölgeye girmesi neticesinde şehri fethetmesinden sonra birtakım idari düzenlemelere gittiği bilinmektedir. Tarihî kayıtlara göre, bu süreçte şehir çevresinde yeni yerleşim birimlerinin tesis edilmesi ile birlikte şehrin sınırlarının tayin edilmesi, idarî taksimat ve görevlilerin tespiti gibi faaliyetler gerçekleştirilmiştir.⁴⁴¹

İslâm'ın bölgeye girdiği zamanlarda Merv'in idarî yapısı büyük oranda bu zamanda şehre hakim olan Sâsânî idare sistemine benzemektedir. Bu sistemin temelleri Erdeşir b. Babek'in Part yönetimine son vererek bölgeyi kontrol altına alması ve imparatorluğun yönetim sistemini teşkil etmesiyle atılmış, ardından tahta çıkan Enûşirvân unvanına sahip Hüsrev I (M.S. 531-579 civarı) ile idare sistemindeki reformlara devam edilmiştir. Buna göre devlete ait topraklar dört kısma ayrılarak her

⁴³⁷ Cerasetti, *a.g.e.*, s. 22.

⁴³⁸ İbrahimov, *a.g.e.*, s. 95-96.

⁴³⁹ Usmanova, *a.g.m.*, s. 59.

⁴⁴⁰ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 183.

⁴⁴¹ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 11.

bir kısma spehbed (Arapça Isbehbez) adı verilen askerî yetkililer atanmıştır.⁴⁴² Böylece devletin kuzey sınırını Azerbaycan, Ermeniyeye ve Cebel bölgeleri, batı sınırını Rum topraklarına kadar Irak, güney sınırını Faris ve Bahreyn'e kadar Huzistan toprakları, Merv'in içinde bulunduğu doğu sınırını ise Horasan ile birlikte Kirman ve Sicistan oluşturmaktaydı.⁴⁴³

“Kârnâme” adında siyasetnâme türü bir eser bıraktığı ifade edilen⁴⁴⁴ Erdeşir, Horasan topraklarını da âdet olduğu üzere dörde ayırarak her bir bölümüne (yani rub‘-ç. erbâ’, dörtte bir anlamına gelir) “merzübân” (veya merzbân) adı verilen yöneticiler tayin etmiştir. Kelimeyi oluşturan “merz” ifadesi Farsça’da “sınır”, “pân” ise “bekçi” anlamına gelir. Sınır boylarının yönetiminden sorumlu olan Merzübânlar, sorumluluk bakımından Spehbedlere bağlıdırlar ve Horasan’ın büyük şehirlerinde ikamet etmektedirler. Bundan dolayı da çoğu zaman ikamet ettikleri şehirlere nispet edilmektedirler. Bahsi geçen taksimata göre Horasan’ın bir rub‘u Merv eş-Şâhicân Merzübânı’na; bir rub‘u Belh ve Toharistan Merzübânı’na; bir rub‘u Buşenc, Badegis, ve Sicistan da dahil Herat Merzubanı’na; bir rub‘u da Mâverâünnehr Merzübânı’nın yönetimine bırakılmıştır.⁴⁴⁵

⁴⁴² Ya’kûbî, *Târîh*, I, 221. Barthold m. VII. asırda bölgedeki siyasi otoriteyi temsil eden “merzübân” sınıfının m. VIII. asırla birlikte yerini “spehbedlere” bıraktığı görüşündedir. Bkz: Barthold, *a.g.e.*, 1990, s. 80. Halbuki spehbed sınıfı ileriki pasajlarda değinileceği üzere merzûban sınıfının bağlı olduğu eyalet yöneticilerini temsil etmektedir. Müslümanların bölgeyi fethetmeleri sürecinde şehirleri temsil üzere merzûban ve dihkân sınıfının rol alması ve spehbedlerin muhtemelen gizlenmeyi ve kaçmayı tercih etmeleri Barthold’un ifade ettiği gibi bir yanıltıcı manzarayı ortaya çıkarmış olmalıdır. Buna ilave olarak, bazı araştırmacılar tarafından ileri sürüldüğü gibi spehbedler klasik kaynaklarımız tarafından merzûban olarak da kaydedilmiş veya gerçekten bölgede Sâsânî otoritesinin kalmadığını gösteriyor olabilirler. Son olarak, Horasan’da İslâmî dönemde spehbede dair bir kayıt Hârûn er-Reşîd zamanında görmekteyiz. Rivayete göre Hârûn er-Reşîd Vendâd Hürmüz ve Şervîn adlı iki kişiyle görüştükten sonra Vendâd adlı şahsı Horasan Spehpedi olarak atamıştır. Bkz: İbnü’l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 566.

⁴⁴³ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 67; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁴⁴⁴ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 71. Erdeşir’e ait olduğu söylenen bir eser günümüz İran kültür muhitinde yer almaktadır. Bkz: *Kârnâme-yi Erdeşîri Bâbek*, Pehlevîce’den Farsça’ya aktaran: Kâsım Hâşimî Nejat, Tahran, 1991.

⁴⁴⁵ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 18; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 71; Mes‘ûdî, Ebü’l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 346/957), *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, Thk: ‘Abdullâh İsmâ’îl es-Sâvî, Kâhire, trz., s. 91. Detaylı bilgi için bkz: Tahsin Yazıcı, “Merzûban”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 255 vd.; Haug, *a.g.e.*, s. 221, 21 nolu dipnot; Beckwith, *a.g.e.*, 35 nolu dipnot, s. 123; Mürsel Öztürk, *a.g.e.*, s. 1.

Müslümanların daha İran'ın fethinden önce merzübân kelimesini bildikleri tahmin edilmektedir. Nitekim ashâb-ı kirâmdan Fîrûz ed-Deylemî'nin amcasının kızının adının Merzübân olması bahsettiğimiz iddiayı destekler mahiyettedir.⁴⁴⁶

Merv merzübânının adı İslâmî kaynaklarda Mâheveyh olarak geçmekte, ayrıca diğer kaynaklarda “Mâhôte” ve “Mâhûî Sûrî” olarak da adlandırılmaktadır. Tam adı Mâheveyh b. Mâfnâh b. Fîd, künyesi Ebû Berâz'dır.⁴⁴⁷ Bir görüşe göre bu şahıs, “Kengeres” soyundan gelmekte ve Türk Hakanı'nın damadı olmaktadır.⁴⁴⁸ Şehirde “Ki Merzübân” yani “Merzübânın Konağı” diye tercüme edilebilen bir konak bulunmakta olup isminden de anlaşıldığı üzere Merv Merzübânı burada ikamet eder ve şehrin yönetim işleri bu binada gerçekleştirilirdi.⁴⁴⁹

Merv'e bağlı küçük kasaba ve köyler daha düşük derecede kabul edilen toprak sahibi soylular tarafından idare edilmekteydi. Bu kimselere “dihkân” adı verilmektedir.⁴⁵⁰ Farsça dih (köy) ile -gân nisbet ekinden meydana gelen dihgân, daha sonra Arapça'ya geçmiştir. Sâsânîler döneminde genellikle bir veya daha fazla sayıda köyün yönetiminden sorumlu olan dihkânlar bu dönemin sonlarına doğru tıpkı Merv'de olduğu gibi şehirleri de yönetmeye başlamışlardır.⁴⁵¹ Nitekim İslâmî kaynaklar, Merv'in idarecisi Mâheveyh'e atıfta bulunurlarken bazen “Merv Merzübânı”, bazen de “Merv Dihkânı” nitelemesini kullanmaktadırlar.⁴⁵²

Mes'ûdî'ye göre dihkânlar, “şehric” denen belediye reislerinden sonra Fars eşrafının ikinci tabakasını oluşturmaktadırlar. Yine ona göre bu zümre ayrıca ilk dihkânlık yapan kişi olarak ifade ettiği Vehkirt b. Ferdâl b. Siyâmek b. Nursî İbnü Kiyûmers'in soyundan gelmektedirler. Dihkânlar beş mertebeden oluşmakta ve giydikleri elbiseler bu mertebelere işaret etmekteydi.⁴⁵³ Mertebeleri ise muhtemelen

⁴⁴⁶ Uslu, *a.g.e.*, s. 106 vd.

⁴⁴⁷ Taberî, *a.g.e.*, IV, 296.

⁴⁴⁸ Esin, *a.g.e.*, 1978, Bölüm II, 839 nolu dipnot, s. 246.

⁴⁴⁹ Bkz: İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 612-613; Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 70. Çalışmamızın şehrin mimarî yapısına ayrılan bölümünde bu yapıya dair daha detaylı bilgi verilmektedir.

⁴⁵⁰ Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, 1999, s. 36.

⁴⁵¹ Faruk Sümer, “Dihkan”, *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, s. 289; Ahmad Tafazzolî, “Dehqân”, *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/dehqan>, (08.11.2015).

⁴⁵² Bazı örnekler için bkz.: Belâzürî, *a.g.e.*, s. 308; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 77; Istahrî, *a.g.e.*, s. 260; Makdisî, *el-Bed'*, III, 173; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 165; İbn Haldun, *a.g.e.*, II, 584.

⁴⁵³ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, I, 314.

asalet derecelerinden ileri gelmeyip “köy dihkânı”, “şehir dihkânı” ve “bölge dihkânı” gibi mesûliyet alanlarının genişliğiyle ilişkili olmalıdır.⁴⁵⁴

İbn Miskeveyh ise önceki rivâyetten farklı olarak Farslarda dihkânlık sistemini hükümdarlarından Menuşehr’in tesis ettiğini, her köye bir dihkân atayarak halkın bu kimselere itaatini sağladığını ifade etmektedir.⁴⁵⁵ Bu iki rivâyet birbiriyle çelişir gibi görünse de, Vehkirt Menuşehr’den çok daha evvel hüküm sürmüş olan Huşeng’in kardeşi olduğuna göre, biz muhtemelen dihkânlığın onun zamanında tesis edilmiş olduğunu ve daha sonra Menuşehr tarafından birtakım yeni düzenlemelere gidildiğini düşünebiliriz. Bununla beraber dihkân sınıfının çok daha sonraları yukarıdaki pasajlarda Sâsânî yönetim sisteminde reformlar gerçekleştirdiğini ifade ettiğimiz Hüsrev I (M.S. 531-579 civarı) zamanında ortaya çıktığı da ihtimal dahilindedir.⁴⁵⁶

Bu topraklarda tarih sahnesine çıkışlarına dair çelişkili rivâyetlere rağmen bir gerçek vardır ki, o da bu soylular sınıfının tek toprak sahibi olma vasfını taşıdıklarıdır. Dihkânlar oldukça geniş bağımsız hayata sahip olmakla birlikte farklı zaman dilimlerinde değişik merkezi otoritelere bağlı kalmayı da başarmışlardır. Bu sınıf dışında kalan sıradan köylüler ise yerel asilzâde ve dihkânların işbirliğine muhtaç durumda bulunmaktaydı.⁴⁵⁷

Gerek bölgenin fetih süreci gerekse fetih sonrasında, şehre ve bölgeye hakim olan Müslüman kuvvetlerle her türlü siyasî ve askerî ilişkilerin “merzûbân” ünvanına sahip kimse tarafından yürütüldüğü, yapılan anlaşmalarda da şehir ve çevresindeki yerli halkı bu kimselerin temsil ettiği görülmektedir. Dolayısıyla dönemin bürokrasi kadroları ve idarî sistemine dair İslâm fütuhatından sonraki süreci ihtiva eden haberlerde herhangi bir ipucuna rastlanması mümkün görünmemektedir. Ancak İslâmî kaynaklardan Fars kültürüne bir şekilde vakıf olan müelliflerin eserlerinde kisralar ve onlara bağlı yönetici sınıfa dair bilgiler yer almaktadır. Mesela Ya’kûbî ve Mes’ûdî merzûbân dışında, kimisinin merkezde kimisinin de taşrada görevli kimselerden oluşan bir takım bürokrat kadrolarının isimlerine yer vermektedirler.

⁴⁵⁴ Sümer, *a.g.m.*, 1994, s. 289.

⁴⁵⁵ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, c. I, s. 61. Ayrıca bkz: Yakubovskii, Bosworth, *a.g.m.*, 1991, s. 619.

⁴⁵⁶ Detaylı bilgi için bkz: Haug, *a.g.e.*, s. 218 vd.

⁴⁵⁷ Solti, *a.g.e.*, s. 140 vd.

Bu müelliflerin eserlerindeki ifadelerinden hareketle Merv’de bulunduğunu tahmin ettiğimiz diğer yönetici sınıfına ulaşmaktayız. Buna göre Merv’de merzübân dışındaki idarecilerden bir tanesi şehrin şehristan kısmının yönetimini üstlenen “şehrîc” adı verilen kimsedir. Şehrîc, Arapça “reîsü’l-beled” yani günümüzdeki belediye başkanının bulunduğu makama karşılık gelmektedir. Mes’ûdî’nin ifadesine göre merkezdeki bürokratik sınıfın dışında şehirlerde yer alan Fars eşrafının birinci tabakasını bunlar oluşturmaktadırlar.⁴⁵⁸ Şehrin diğer bir kısmını teşkil eden ve diz adı verilen içkalesinin yönetimine ise “dizdâr” denilen komutan bakmaktaydı.⁴⁵⁹

Şehirdeki, devlete ait her türlü yazı işlerini üstlenen bir katibin olduğuna işaret eden “debîrbez” adlı bir görevli bulunmaktadır. Merv’de büyük bir ateşgedenin varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla müelliflerin kaydettikleri “mevbez” (veya mevbed) adlı kişi şehirde din işlerinin yürütülmesinden ve ateşgedenin yönetiminden sorumlu olmalıdır. Bu kimselerin alt kademelerinde “herbez” (veya herbed) adı verilen ateşgedenin idaresine yardımcı kimseler de bulunmaktaydı. “Mevbezü mevbezân” (mevbezlerin mevbezi) ünvanına sahip olanı ise muhtemelen imparatorluğun merkezinde, eyaletlerdeki mevbezlerin sorumlu olduğu kimsedir.⁴⁶⁰

İslâm fetihlerinden sonra uzun bir süre hakkında herhangi bir kayda rastlayamadığımız mevbeze dair ilk tarihi kayda Ebû Müslim el-Horasânî’nin valiliği döneminde rastlamaktayız. Bölgede Emevîler’in son dönemlerinden itibaren adını duyuran Bihâferîd adlı bir Mecûsînin peygamberlik iddiasında bulunarak bir takım sapık fikirlerle ortaya çıkması üzerine durumdan rahatsız olan Mecûsîlerin din alimleri Mevbezler, Ebû Müslim’e gelerek bu şahıs hakkında şikayetçi olmuşlar ve tedbir alınmasını talep etmişlerdir. Ebû Müslim onu yakalatarak asılmasını sağlamıştır.⁴⁶¹ Mevbez sınıfına dair bir diğer kayıt, yine Abbâsiler döneminde olmak üzere, Me’mûn dönemine aittir. Bu habere göre Me’mûn’un veziri Fazl b. Sehl’in makamında iken Horasan Mevbezi’ne Mihrican ve Nevruz’un nasıl ortaya çıktığı ve

⁴⁵⁸ Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, s. 90.

⁴⁵⁹ Altungök, *a.g.m.*, s. 451.

⁴⁶⁰ Ya’kûbî, *Târîh*, I, 222; Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, s. 90 vd.

⁴⁶¹ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 182.

Farsların neden bu ismi verdikleri sorulmuş ve o da cevap vermiştir.⁴⁶² Bu rivâyetlerden anlaşıldığı üzere Abbâsiler ile birlikte Zerdüştlerin dînî liderlerinin de görünür hale geldiği ve devlet nezdinde itibar kazandığı söylenebilir. Mes'ûdî de kendi zamanında yani 345/956'den önce dahi Farslar tarafından tanınan bir Mevbez'in varlığından bahsetmektedir.⁴⁶³ Bunlar dışında birtakım Sâsânî idareci sınıfına ait görevlilerin adlarına yer verilmekle birlikte, bunların Merv gibi taşra yönetimine tâbi bir şehirde bulduklarını düşünmemekteyiz.

5.2. Merv'in İslâmî Dönemde İdârî Yapısı

İktidarların değişimleri, doğal olarak toplumların birçok yönden etkilenmelerine sebep olurlar. Özellikle Merv'de olduğu gibi farklı ırk, kültür ve din havzasından gelen yepyeni bir etkiye maruz kalınması toplumsal, siyasî, idârî, kültürel vb. değişimlerin daha kökten olmasına neden olabilmektedir.

İslâm'ın bölgeye hakimiyetinden sonra Merv'de meydana geldiğini tespit ettiğimiz idârî değişimleri iki başlık altında değerlendirmeyi uygun bulmaktayız. Bulardan birincisi, Müslümanların hakimiyetinden önceki süreçte var olup incelediğimiz zaman diliminde hâlen devam ettiğini tespit ettiğimiz hususlardır. Daha sonra ise İslâmî dönemde şehrin idaresinde meydana gelen yeni düzenlemeler hakkında bilgiler vereceğiz.

5.2.1. Sâsânî Yönetim Sisteminin Devamlılığı ve Yerel Hâkim Sınıfın Konumu

İslâm orduları İran'ın doğusundaki topraklara ve Orta Asya'ya girdikleri vakit, M.S. VII. asrın ortalarında toplumun tamamı "dihkân" ve "merzûbân" adı verilen insanlar tarafından temsil edilmişlerdir.⁴⁶⁴ Değişimin en çok hissedildiği alan Sâsânî siyasî kadroları ile dînî otorite sınıfı idi. İslâmî fetihler esnasında Zerdüşt kilisesinin rahipleri ve Şehinşah'ın aile fertleriyle asillerden oluşan bir grup başka ülkelere göç etmişlerdi. Babasının öldürülmesinden sonra Çin'e kaçan Fîrûz'un⁴⁶⁵

⁴⁶² İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 267. Yukarıda yer verilen haberlerden de anlaşıldığı üzere Uslu'nun din adamları sınıfı olan mevâbize sınıfına ilk üç asırda Horasan'da rastlanılmadığına dair tespiti isabetli değildir. Bkz: Uslu, *a.g.e.*, s. 113.

⁴⁶³ Bkz: Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s. 91.

⁴⁶⁴ Sobti, *a.g.e.*, s. 140 vd.

⁴⁶⁵ Beckwith, *a.g.e.*, 35 nolu dipnot, s. 123.

bahsi geçen kraliyet üyeleri, dînî liderler ve bürokrasinin önde gelenlerini yanında götürdüğünü tahmin ediyoruz. Bununla beraber Sâsânî İmparatorluğu'nun muazzam bir hızda çökertilmesine rağmen İslâm'ın bu büyük zaferi bölgedeki mevcut sosyal yapıyı kökten değiştirmemiştir.⁴⁶⁶ Nitekim neredeyse bütün şehirlerde dihkânlar ile azınlıkları oluşturan Hıristiyanlardan piskoposlar, Yahudilerden ise hahambaşları tarafından vergi toplanılmasına devam edilmiştir.⁴⁶⁷

Merv özelinde, şehrin fethine ve bu döneme dair bilgiler ihtiva eden eserlerde “merzûbân” ve “dihkân” dışında Sâsânî devlet otoritesini temsil eden diğer kadrolara dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Müslümanlarla gerçekleştirilen her türlü askerî ve siyasî ilişkiler Merv'de bulunan merzûbân tarafından yürütülmüş, şehir merkezi dahil olmak üzere civarındaki yerleşim birimleri de bu merzûbân tarafından temsil edilmiştir.

Merv topraklarında hakim sınıfı oluşturan dihkânların yeni güç karşısında bir kaç defa yenilendiğini tespit ettiğimiz anlaşmalar yapmak suretiyle önceleri Sâsânî idaresi altında sahip oldukları bürokratik, ekonomik ve toplumsal statülerinin devam etmesi isteğinde oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle, Sinc yerleşim yeri haricinde⁴⁶⁸ Merv'in tamamının sulh yoluyla fethedilmiş olması halkın ve gerçekte büyük toprak sahibi sınıfların mülklerini ve ekonomik çıkarlarını İslâm hakimiyeti içerisinde devam ettirmelerine olanak sağlamıştır. Hatta Merv'de dihkânlar kendileri ve aileleri için başlangıçtan itibaren müşterek cizyede bir muafiyet hakkı elde etmişlerdir.⁴⁶⁹

Zimmîlerden devlet idaresinde istifade etme geleneği, zaman zaman hilâfet merkezi tarafından tenkit edilse de, Hulefâ-i Râşidîn devriyle birlikte başlamıştır. İslâm Devleti'nin doğu vilayetlerinde Mecûsîlerden, diğer vilayetlerde Hıristiyanlardan yararlanıldığı bilinmektedir.⁴⁷⁰ Dört halife sonrası hilâfet merkezinde durum farklı değildir. Arapçı bir politika izledikleri söylenegelen Ümeyyeoğulları Hilâfetinde divanların başkanlarının çoğunluğunu mevâliden

⁴⁶⁶ Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006a, s. 12 vd.; Sobti, *a.g.e.*, s. 301.

⁴⁶⁷ Haussig, *a.g.e.*, 2001, s. 263.

⁴⁶⁸ Burası savaş yoluyla fethedilmiştir. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 264.

⁴⁶⁹ Abdülaziz Dûrî, “İslâm'ın İlk Yıllarında Horasan'da Vergi Sistemi”, Çev.: Halil İbrahim Hançabay, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII, sayı: 22 (2010/2), s. 216-217.

⁴⁷⁰ Necdet Hammaş, “Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdaredeki Rolü”, Çev: İrfan Aycan, *AÜİFD*, c. 37, sayı: 1, 1997, s. 188.

kimseler oluşturmaktaydı.⁴⁷¹ Bu kimselerin İslâm dünyasında Emevî iktidarının zayıflamasında etkisi olan Şu'ûbiyye hareketinin güçlenmesinde önemli rollerinin olduğu bilinmektedir.⁴⁷²

Müslümanlar açısından yukarıda ifade edilen durumun büyük yararlarının olduğunu, hatta fethi takip eden süreçte yerel otoritelerin konumundan istifade etmenin iki açıdan zorunluluk olduğunu öne sürebiliriz.⁴⁷³ Birincisi Sâsânî iktidarı döneminde halk toprağı işleyen olduğu halde gerçek sahibi değildir. Toprakların sahibi dihkânlardır. Dolayısıyla askerî gücü elinde tutanlar dihkân sınıfı olduğu gibi yapılan anlaşmalarda siyasî anlamda muhatap kesim yine aynı sınıf olmak durumundadır. İkinci olarak, fethi takip eden süreçte daha yeni tesis edilen İslâm hakimiyetinin bölgede halk ile ilişkilerinin yürütülmesi, toprak sisteminin korunması, vergilerin toplanması gibi hususlarda yerel hakim sınıfın kabiliyetlerinden istifade etmesi de bir bakıma zorunluluktur. Nitekim bu sınıfın zaman zaman Araplar nezdinde Mecûsîlerin reisi olarak kabul edildiğini görüyoruz.⁴⁷⁴ Yine Horasan'ın genelinde olduğu gibi dihkân sınıfı Merv'de de vergi memurluğu ve belediye hizmetlerinin yanında ziraat işlerinde Müslüman Arap yerleşimcilere danışmanlık hizmeti vermekteydiler.⁴⁷⁵

Merv'deki yerel elit toplumsal sınıfın İslâm idaresi altında varlığına dair dikkat çekici bir ifade Merv Merzübânı'nın Kûfe'de bulunan Hz. Ali'nin huzuruna gelip anlaşmanın yenilenmesi ve vergilerin toplanmasına dair yetkinin kendisinde olduğuna dair yazılı bir belgenin verilmesi haberinde yer almaktadır. Bu rivâyette halife tarafından Merv Merzübânı'na Merv'deki "dihkânlara, esâvireye ve dihşelârlara" bildirilmek üzere resmi bir belge verilmiştir.⁴⁷⁶ Bu haberde geçen dihkânların, ne olduğuna dair herhangi bir bilgiye henüz ulaşamadığımız "esâvire"nin ve "dihşelâr"ın Merv'de bulunan yerel hakim sınıfı temsil ettiği açıktır.

⁴⁷¹ Hammaş, *a.g.m.*, s. 182.

⁴⁷² Durî, *a.g.e.*, 1991, s. 92.

⁴⁷³ Sümer, *a.g.m.*, 1994, s. 289-290.

⁴⁷⁴ Uslu, *a.g.e.*, s. 107.

⁴⁷⁵ Uslu, *a.g.e.*, s. 111-112.

⁴⁷⁶ Belâzürfî, *a.g.e.*, s. 395; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, V, 99. Gelen kişinin Mâheveyh'in oğlu olduğu da rivayeler arasındadır. Bkz: Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 165.

Merv Merzübânı Mâheveyh'in Müslümanlar nezdinde farklı bir konumda olduğu söylenebilir. Onun mali işlere ve muhtemelen ziraat alanlarının vergilendirilmesi gibi hususlardaki yeteneğine istinaden Hz. Ali döneminde Mısır'a vali tayin edilen Kays b. Sa'd b. Ubâde'nin yanında Mısır'a haraç memuru olarak görevlendirildiğini görüyoruz.⁴⁷⁷

Kaynaklarda Merv'de şehir merkezi dışındaki birimlerde bulunan dihkânlara dair de birtakım kayıtların olduğu görülmektedir. Örneğin Merv'in Cîrenc şehrinde Sencân b. Ferrahusrî adlı bir dihkândan bahs olunmaktadır. Müslümanlığı kabul ettikten sonra Abdullah b. Mübarek'in ilim meclislerine katıldığı ifade edilen bu dihkân daha sonraları irtidat etmiş ve Nasr b. Seyyâr tarafından yakalanarak idam edilmiştir.⁴⁷⁸ Görüldüğü gibi dihkânların Müslüman idarecilerle olan ilişkileri her zaman olumlu bir hava içerisinde gerçekleşmemiştir. Buna dair bir diğer örneği, Soğd bölgesinden bir dihkânın vali Sa'îd el-Haraşî döneminde yakalanıp Merv Kahendezi'nde hapsedilmesi ve ardından idam edilmesini zikredebiliriz.⁴⁷⁹

Sonuç olarak, Müslümanların şehre tam olarak hakimiyetinden sonra Sâsânî iktidarından kalma siyasî ve dînî kadroların şehri terk ettiği veya bir şekilde önemsizleşerek ortadan kalktığı söylenebilir. Bunların dışında başta yerli halk olmak üzere onların temsilcileri olarak hareket eden merzübân ve dihkânlar siyasî güçleri hariç olmak üzere mevcut sınıfsal ve ekonomik konumlarını korumuşlardır. Bölgeye gelen Müslüman komutanlar ile yapılan anlaşmalar neticesinde devam eden süreçte Müslüman idaresiyle olan ilişkileri bahsedilen konumun devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bu durum daha ziyade incelediğimiz zaman dilimi içerisinde henüz bölgeye yabancı olan İslâm idaresinin ihtiyacı ve İslâm'ın sahip olduğu hoşgörü ile açıklanabilir. Nitekim bahse konu toplumsal sınıflar bölgenin zamanla İslâmlaşmasına paralel olarak yavaş yavaş hayat sahnesinden ayrılmışlardır.

5.2.2. Yeni İdârî Düzenlemeler

Merzübân ve dihkânların kısmen önceki vazifelerini koruyarak şehrin yönetiminde rol almalarının yanında şehirde siyasî, askerî ve adlî otoriteyi temsil

⁴⁷⁷ Makdisî, *el-Bed'*, V, 216.

⁴⁷⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 457.

⁴⁷⁹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 12.

edenler İslâm idaresinin taşra yapılanmasının ana unsurları olan valilik ve kadılık kurumlarıdır. Burada konumuzun sınırlarını aşması hasebiyle bu kurumların kendilerinden ziyade Merv'deki mevcudiyetleri, mahiyetleri ve geçirdikleri değişimler üzerinde durmak istiyoruz.

5.2.2.1. Valilik

Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler döneminde bölge valiler aracılığıyla yönetilmiştir. Abbâsiler döneminde de bir süre bölge valiler aracılığıyla yönetilmişse de Halife Me'mûn'la birlikte bölge özerk bir yapıya kavuşmuş, halife Emîn'in 198/813'de mağlubiyetiyle birlikte Merv hilâfetin yeni merkezi hâline gelmiştir.⁴⁸⁰ Şehir bu vasfını Me'mûn'un 202/817'de Merv'den Bağdat'a intikaline kadar korumuştur.

Bölgedeki İslâm fütûhâtı süresince Ceyhun nehrine kadar Merv'i de içine alan bütün bölgenin idaresi Basra valiliğine bırakılmıştır. Hz. Ömer'in Basra valiliğine atadığı Ebû Mûsa el-Eş'arî tarafından görevlendirilen komutanlar eliyle bölge fethedilmiş, devam eden süreçte idare Basra valilerinin elinde olmuştur.⁴⁸¹ Kimi zaman da doğrudan halifeler tarafından Horasan'a valiler atanmıştır.⁴⁸² Bu valilerin genellikle Kaysîlerden Temîm ve Bekr koluna mensup Basra askerleri arasından seçildikleri görülür. Bunlardan Horasan valiliğinde bulunmuş olan Mühelleb b. Ebû Sufra ile oğlu Yezîd ve Mufaddal'ı örnek olarak burada zikredebiliriz.⁴⁸³

Bölgenin idârî sistemine dair köklü düzenlemelerin çok erken bir vakitte, Emevîler'in kurucusu Muâviye döneminde plânlandığı söylenebilir. Geniş sınırlara ulaşmış olan devletin sahip olduğu bu geniş arazinin güvenliğini sağlamanın yanında üzerindeki insanları idare etmek de bir o kadar zor olmaktadır. Hz. Ömer döneminden itibaren bölgedeki çoğu şehrin müteaddit defa yeniden fethedilmek durumunda kalınması bir takım tedbirlerin alınması gerektiğinin işaretlerini vermekteydi. Dolayısıyla Muâviye öncelikle eldeki bu büyük coğrafyayı idârî

⁴⁸⁰ Haşim Şahin, Yunus Arifoğlu, "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, c. VIII, Sy.: 3, 2013, s. 375 vd.

⁴⁸¹ Varol, *a.g.m.*, s. 117.

⁴⁸² Özgüdenli, "Merv", *DİA*, XXIX, 221; Uslu, *a.g.e.*, s. 103.

⁴⁸³ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, s. 236.

taksimat açısından Suriye, Irak, Mısır ve Hicaz olarak dörde ayırmakla ve bölgeleri yönetecek idarecileri belirlemekle işe koyuldu.⁴⁸⁴ Hatta bir ara Horasan'ı Basra'dan ayrı bir bölge olarak düşünüp bizzat oraya Ubeydullah b. Ziyâd'ı atmasına rağmen, bu durum kısa bir süre sonra tekrar eski hâline, yani Basra valilerinin kontrolüne bırakılmıştır. 41/661 yılında Muâviye tarafından Basra valiliğine getirilen Abdullah b. Âmir aynı zamanda Horasan ve Sicistân'dan da sorumlu olmuştur. Böylece bölgeye atanan valiler ya bizzat kendileri bölgeyi kontrol altında tutmaya çalışmışlar, ya da görevlendirdikleri idareciler eliyle bu işi yerine getirmişlerdir. Ancak bu idarî yapı nedeniyle Basra valiliğinde yapılan değişiklikler doğrudan Horasan'ı da etkilemiş ve valilerin değişmesine neden olmuştur.⁴⁸⁵

Horasan'ın fethinde Basra valisi olan Abdullah b. Âmir ve komutanı Ahnef b. Kays'ın büyük katkısı olmuştur. Bu açıdan bakıldığında zaman Abdullah b. Âmir ilk Horasan valisi olarak kabul edilebilir. Horasan'ın ilk valisi olarak el-Ahnef b. Kays'ı göstermek ise yanlıştır. Nitekim bazı kaynaklarda Horasan'a ilk giren kişi olarak Abdullah b. Âmir gösterilmiştir.⁴⁸⁶ Bu da onun Horasan'ın ilk valisi olduğu görüşünü kuvvetlendirir.⁴⁸⁷ Abdullah b. Amir Horasan'da kendisine üs olarak Nişabur'u seçmiştir. Ancak bu durum çok kısa sürmüştür, tek bir merkez yerine Irak valileri bölgenin önemli şehirlerine birer idâreci atamışlardır. Dolayısıyla Abdullah b. Âmir'den sonra Abdullah b. Tahir'in Horasan valiliğine kadar bölgenin başkentliğini Merv üstlenmiştir.⁴⁸⁸

Muâviye tarafından başlatılan idarî reform hareketi 45/665 yılında Basra valiliğine atanan Ziyâd b. Ebîh tarafından ve muhtemelen yine Muâviye'nin desteğiyle sürdürülmüştür. Irak umum valiliğinin uhdesine bırakıldığı⁴⁸⁹ Ziyâd Horasan'ı Basra'daki fesat ortamından etkilenmesi sebebi ile idarî yönden dört

⁴⁸⁴ İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750), *AÜİFD*, 1999, s. 147.

⁴⁸⁵ Varol, *a.g.m.*, s. 117.

⁴⁸⁶ Bkz: Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 76.

⁴⁸⁷ Uslu, *a.g.e.*, s. 104.

⁴⁸⁸ Pırlanta, *a.g.e.*, s. 277-278. Dalkılıç Emevî valisi Hişâm b. Abdülmelik döneminde Nişabur'un yeniden başkent olduğunu kaydeder. Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 3. Ancak buna dair herhangi bir kayda rastlayamadığımızı ifade edelim. Tespitimize göre Ziyâd b. Ebîh'in valiliği döneminde önemli miktarda askerinin iskanıyla birlikte bölgenin garnizonu hâline gelen Merv, aynı zamanda Horasan'ın eyalet merkezi hüviyetine de kavuşmuştur. Şehir bu vasfını yalnızca vali Esed b. Abdullah el-Kasrî zamanında vilâyet merkezinin Belh'e taşınması ile geçici bir süreliğine kaybetmiştir.

⁴⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 210.

bölgeye ayırmış; Merv'e Emîr b. Ahmer'i, Nişabur'a Huleyd b. Abdullah el-Hanefî'yi, Merver-Rûz, Faryâb ve Tâlekân'a Kays b. Heysem'i, Herat, Bağdîs ve Bûşenc'e ise Nâfi' b. Hâlid'i tayin etmiştir. Horasan'a Umeyr'den sonra Hakem b. Amr el-Ğıfârî tayin edilmiştir.⁴⁹⁰

Bölgenin bu idârî yapısı Emevîlerin daha sonraki dönemlerinde de devam etti. Örneğin 102/720 yılında Yezîd b. Abdülmelik halife olunca kardeşi Mesleme'yi Kûfe, Basra ve Horasan'a vali tayin etmiş, Mesleme de Horasan'a Saîd b. Abdülazîz'i görevlendirmişti. Bu uygulamanın Abbasîler döneminde devam ettirildiğini söyleyebiliriz.⁴⁹¹

Merv, Me'mûn'un kardeşiyle giriştiği iktidar kavgasına kadar bölgenin vilayet merkezi olma vasfını sürdürdü. Yalnız Emevîler'in valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî döneminde Hâris b. Süreyc isyanıyla daha etkili mücadele edebilmek amacıyla valilik merkezi Belh şehrine taşındı. İsyân hareketinin bastırılması sonrasında ise eyaletin yönetim merkezi yeniden Merv oldu. Me'mûn kardeşiyle mücadelesinden zaferle çıkması sonrasında ise Bağdat'ta ikamet etmeyip bir bakıma bölge halkına vefa borcunu ödemek niyetiyle devleti Merv'den yönetmeye devam etti. Böylece Merv, Abbasî Halifeliği'nin başkenti olma vasfına kavuştu.

Merv'in Abbasîler dönemindeki yükselişi gibi, yine bu dönemde İslâm siyasî ve kültürel hayatındaki imtiyazlı konumunu kaybedişi de Me'mûn'un iktidarı döneminde gerçekleşti. Me'mûn Bağdat ve ülkenin diğer bölgelerinde çıkan iç karışıklıkları bastırmak maksadıyla çıktığı Bağdat seferi sonrasında bir daha Merv'e dönmedi. Bölgeye atanan Tâhir b. Hüseyin yönetiminde bir süre daha vilâyet merkezi vazifesi gören Merv, bu dönemde merkezin Nişabur'a taşınması ile ilim ve kültür merkezi olmaya devam etmekle birlikte, idare merkezi vasfını uzun bir süre geri alamamıştır.⁴⁹² Bu tarihten itibaren Abbasîlerin bölgenin idaresi hususunda valilerin sürekli değiştirilmesi usulünü terk ettikleri görülür. Sonraki Abbasî halifeleri bölgeye genellikle bölgenin sorunlarını bilen, halkın güvenini kazanmış ve

⁴⁹⁰ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 396; Taberî, *a.g.e.*, V, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 49. Babasının ölümünden sonra Basra valiliğine getirilen Ubeydullah ise Horasan'a Eslem b. Zûr'a el-Külâbî'yi görevlendirmiştir. Varol, *a.g.m.*, s. 117; Aycan, *a.g.m.*, s. 149.

⁴⁹¹ Varol, *a.g.m.*, s. 117-118.

⁴⁹² İstahrî, *a.g.e.*, s. 258.

herkesin tanıdığı önemli ailelerden kimseleri atamışlardır. Yine bu siyasetin tesiriyle bölgede babadan oğla geçen bir idarecilik sistemi teşekkül etmiştir. Merkezî otoritenin zayıflaması gibi sonuçlarının yanında bu sistemin İslâm'ın bölgeye tam mânâsıyla yerleşmesini sağladığı söylenebilir.⁴⁹³

Çalışmanın siyasî olaylar kısmında Merv'de görev yapmış olan valilere yer verildiği için burada valilerin bir listesinin verilmesine gerek duyulmamıştır.⁴⁹⁴

5.2.2.2. Kadılık

Merv'de siyasî otoriteyi temsil eden validen sonra, şehrin toplumsal hayatının tanziminde etkili olan kurumlardan bir tanesi de kadılık makamıdır. Özellikle fethin hemen akabinde gerçekleştirilen iskânlar ile şehre yerleşen Müslüman kesimin toplumsal hayatın devamına dönük adli işlemlerine cevap verilmesi kadınlar eliyle mümkün hale gelmektedir.⁴⁹⁵ Bireyler arası ve bireylerin devlet ve toplum ile ilişkilerinin düzenmesi vazifesi bu kurum üzerinde bulunmaktadır.

Merv'de kadılık müessesesinin ortaya çıkması şehrin idare merkezi hâline gelmesiyle doğru orantılıdır. Bölgenin Irak valiliğine bağlı olduğu zamanlarda şehirde herhangi bir kadı bulunmadığına göre valilerin ve orduda görevli bilgili kişilerin kadılık yaptıkları tahmin edilebilir.⁴⁹⁶ Horasan'ın müstakil bir eyalet hâline gelmesi ve Merv'in eyalet merkezi olması ile kadılık makamı da şehirde hizmet vermeye başlamıştır. İlerleyen zamanlarda muhtemelen adlî işlemlerin hızlandırılması ve iş yükünün hafifletilmesi gibi maksatlarla Merv'in yanında Horasan'ın diğer büyük şehirlerine de kadılar atanmıştır.⁴⁹⁷

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda çalışmanın zaman sınırları dahilinde Merv'de kadılık yaptığı ifade edilen kimseler⁴⁹⁸ şunlardır:

⁴⁹³ Jumabayevev, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁹⁴ Gerdîzî eserinde "Ahbâru Ümerâi Horasan" başlığı altında Horasan'da idarecilik yapmış olan kimselere sırasıyla yer vermekte ve haklarında bilgiler aktarmaktadır. Merv valilerine ait bir listeye buradan ulaşılabilir. Bkz: Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 163.

⁴⁹⁵ Bkz: Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 42.

⁴⁹⁶ Uslu, *a.g.e.*, s. 113.

⁴⁹⁷ Uslu, *a.g.e.*, s. 113.

⁴⁹⁸ Merv kadılarına dair bir liste için bkz: Ebû Zür'a ed-Dımeşkî (ö. 281/893), Abdurrahmân b. 'Amr, *Târîhu Ebû Zür'a*, Thk: Şükrullah Nimetullah el-Gavcânî, Dımeşk, trz., s. 207; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan (ö. 571/1176), *Târîhu Dımeşk*, I-LXXX, Thk: 'Amr b. Ğarâme el-'Amravî, *Dârü'l-Fikr*, 1995, XXVII, 138; Uslu, *a.g.e.*, s. 114 vd.

Süleymân b. Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî (ö. 105/723)

Merv’de muhtemelen babasından sonra, kardeşi Abdullah’tan önce kadılık yapmış olup bu özelliği fazla bilinmediği için tarihi kayıtlarda daha çok kardeşi Abdullah meşhurdur.⁴⁹⁹ Babası, İmran b. Husayn, Yahya b. Ya’mer ve Hz. Aişe’den hadis rivâyet ettiği belirtilmektedir. Kendisinden de Alkame b. Mersed, Abdullah b. Ata, Aylan b. Cami’ gibi kimseler hadis almışlardır. Kardeşi Abdullah’a nispetle hadis rivâyetinde daha muteber olduğu ifade edilmektedir.⁵⁰⁰ 105/723 senesinde Merv’in Fenîn köyünde vefat etmiş ve burada defnedilmiştir.⁵⁰¹ Babası Horasan’a gelen sahâbeden olup Merv’i vatan edinenlerdendir. Her ne kadar kaynaklarda belirtilmemiş olsa da babası Büreyde b. el- Husayb (ö. 63/682-83) Merv’in ilk kadısı kabul edilebilir.⁵⁰²

Abdullah b. Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî (ö. 115/733)

Hz. Ömer’in halifeliğinin üçüncü yılında dünyaya gelmiştir.⁵⁰³ Abdullah, Yezîd b. Mühelleb zamanında kadılığa tayin edildi. Cerhe uğramış olup, hadiste zayıf ve münker kabul edilmiştir.⁵⁰⁴

Yahyâ b. Ya’mer (ö. 129/747)

Künyesi Ebû Süleyman olup Benû Avf b. Bekr kabilesinin Cedîle Kays kolundandır. Künyesinin Ebû Sa’îd olduğu da söylenmektedir.⁵⁰⁵ Basra’dan gelip Merv’e yerleşmiş ve Yezîd b. Mühelleb’le beraber 84/703 yılında Horasan’ın Bâdgis şehrinde fetihlerde bulundu. Kuteybe b. Müslim zamanında Merv’de kadılık yaptı. Arap Dili bilgisinin yanında fazilet ve verası ile de tanınırdı. Aynı zamanda fakih ve sika bir muhaddistir. Bir merkebin sırtında bölge bölge dolaşarak ilim öğrettiği rivâyet edilir.⁵⁰⁶

⁴⁹⁹ Zehebi, *Târîhu’l-İslâm*, VII, 393; İbnü’l-İmâd, Abdülhay el-Hanbelî (ö.1089/1678), *Şezerâtü’z-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb*, I-XI, Thk: Mahmûd el-Arnaûd, Dimeşk-Beyrut, 1986, II, 35; İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXVII, 138.

⁵⁰⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, VII, 165; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 303.

⁵⁰¹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, IV, 303.

⁵⁰² Uslu, *a.g.e.*, s. 114.

⁵⁰³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 216.

⁵⁰⁴ Ebû Zür’a ed-Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 207; Uslu, *a.g.e.*, s. 114.

⁵⁰⁵ Sem’ânî, *a.g.e.*, IX, 404 vd.

⁵⁰⁶ Ebû Zür’a ed-Dimeşkî, *a.g.e.*, s. 207; Sem’ânî, *a.g.e.*, IX, 404 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 114.

Ebü'l-Menâzil Osman b. Ubeydullah el-Kindî

Kadı Şüreyh'in kardeşinin oğludur. Amcası Şüreyh'ten rivâyette bulunmuş, kendisinden eş-Şeybânî ve el-Haccâc b. Ertât rivâyet almışlardır.⁵⁰⁷

Ömer (veya Amr) b. Sâlim Ebû Osman el-Ensârî

Aslen Medîneli olup yaklaşık olarak 100/718 tarihlerinde Horasan'a gelerek Merv'e yerleşti. Merv'de ve Irak'ta bulunan ilim ehli kendisinden rivâyette bulundu.⁵⁰⁸

Ebü'l-Mübarek el-Kindî

Eşres b. Abdullah döneminde Merv kadılığına atanan bu şahsın fıkıh bilgisinin olmadığı söylenir. Bu sebeple daha sonra yerine tavsiye üzerine Muhammed b. Zeyd atanmıştır.⁵⁰⁹

Muhammed b. Zeyd b. Ali el-Abdî

Basralı olup daha sonra Merv'e yerleşti ve bir süre kadılık yaptı (110/728'den önce). Saîd b. el-Müseyyeb ve Saîd b. Cübeyr'in ashabındandır. Mısırlılar ve Mervliler ondan rivâyette bulundular. Bu iki şahıs, Horasan valisi Eşres tarafından görevlendirilmişlerdi.⁵¹⁰

Günümüz Merv kalıntılarının bulunduğu alanda Muhammed b. Zeyd adına bir türbe bulunmaktadır. İlk türbenin Abbasîlerin iktidara gelmesiyle Muhammed b. Zeyd'in mezarının bulunduğu yerin üstüne inşa edildiği tahmin edilmektedir. XII. asır başlarında harap hale gelen türbenin, Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer döneminde veziri Şerefüddin el-Kummî gözetiminde 1112 veya 1113 tarihlerinde inşa ettirildiği belirtilmektedir.⁵¹¹

⁵⁰⁷ İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 197. Ayrıca bkz: Ebû Zür'a ed-Dımeşkî, *a.g.e.*, s. 560.

⁵⁰⁸ Ebû Zür'a ed-Dımeşkî, *a.g.e.*, s. 207; Uslu, *a.g.e.*, s. 114

⁵⁰⁹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 52.

⁵¹⁰ Uslu, *a.g.e.*, s. 114.

⁵¹¹ Ekayew, Gündogdyew, *a.g.e.*, s. 36 vd.

Abdullah b. Müslim es-Sülemî el-‘Âmirî (ö. 110/728 civarı)

Lakabı Ebû Tîbe olup Mervlidir. Süleym kabilesinin mevlâsıdır. Merv’de kadılık yapmış, Abdullah b. Büreyde’den rivâyette bulunmuş ve kendisinden de Fazl b. Musa el-Mervezî rivâyet almıştır. Yaklaşık 110/728 tarihlerinde vefat etmiştir.⁵¹²

Ebû Sehl el-Kâsım b. Mücâşi’ en-Nârnâbâzî

Merv’in Nârnâbâz köyünden olup Abbasî hareketinde rol alan on iki nakipten biridir. Ebû Müslim ihtilâl hareketini başlattığı sıralarda Merv’in Mâhôn köyünde karargah kurduğu zaman onu kadılığa atamıştır.⁵¹³

Ya’kub b. el-Ka’ka’ b. el-A’lem el-Ezdî, Ebü’l-Hasan (ö. 120/738 civarı)

Basralı olup sika bir muhaddistir. Atâ b. Ebî Rebah’tan hadis dinlemiştir. Abdullah b. Mübârek ve Süfyân es-Sevrî ondan hadis nakletmiştir. Ebû Müslim el-Horasânî zamanında Merv’e tayin edildi ve oraya yerleştiği bilinmektedir.⁵¹⁴

Muhammed b. Sâbit el-Abdî

Aslen Basralı olup Ebû Müslim el-Horasânî döneminde Merv’de kadılık yaptı. O ve Ebû Müslim’in Horasan’daki adamlarından İbrahim b. Meymûn es-Sâîğ bazen bir araya gelir ve istişareler yapardı. Bir gün Ebû Müslim adamlarından birini kendisi hakkında sorular sormak ve katledilmesine cevaz olup olmadığına dair görüşlerini öğrenmek üzere İbrahim’e ve Muhammed’e gönderdi. İbrahim soruya olumlu cevap vermiş, Muhammed b. Sâbit ise bu işe imanin engel olduğunu söyleyerek geçiştirmiştir. İhtilâl sonrası Ebû Müslim bu ikisinden İbrahim’i suikast ile ortadan kaldırmış, Muhammed’i ise Merv kadılığına tayin etmiştir. Abdullah b. Mübârek, Muhammed b. Sabit’te İslâm’ın nurunu gördüğünü söylemekte olup kendisinden hadis nakletmiştir.⁵¹⁵

⁵¹² İbn Hacer el-Askalânî, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Lisânü’l-Mîzân*, I-VII, Thk: Dâiratü’l-Ma’rif en-Nizâmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1971, VII, 269 ve 470.

⁵¹³ Sem’ânî, *a.g.e.*, XIII, 7-8.

⁵¹⁴ İbn Sa’d, *a.g.e.*, VII, 262; Ebû Zür’a ed-Dımeşkî, *a.g.e.*, s. 207; Uslu, *a.g.e.*, s. 114 vd.

⁵¹⁵ İbn Sa’d, *a.g.e.*, VII, 262; Ebû Zür’a ed-Dımeşkî, *a.g.e.*, s. 207; Uslu, *a.g.e.*, s. 114.

Îsâ b. Müseyyeb el-Becelî (ö. 140/757 civarı)

Kûfe kadılığından sonra Horasan kadısı olarak atanmış ve Merv'e gelmiştir.⁵¹⁶

Hüseyin b. Vâkıd el-Küreyzî el-Mervezî (ö. 159/776)

Künyesi Ebû Ali olup ismi Hasan olarak da geçmektedir.⁵¹⁷ Abdullah b. Amir b. Küreyz el-Kureşî'nin mevlâsıdır. Abdullah b. Büreyde'den hadis nakletmiştir.⁵¹⁸

Abdülmü'min b. Hâlid el-Hanîfî (ö. yakl. 140/757)

Mervli olup Abdullah b. Büreyde, İkrime ve daha başkalarından rivâyette bulunduğu, kendisinden de Fazl b. Musa ve Zeyd b. el-Hubâb gibi kimselerin rivâyet aktardığı kaydedilir. Merv'de bir süre kadılık yapmıştır.⁵¹⁹

Yûnus b. Nâfi' Ebû Gânim el-Mervezî (ö. 159/776)

Bu şahıs, Abdullah b. Mübârek'in ilk hocalarındandır. Amr b. Dînâr, Ebü'z Zübeyr ve Kesîr b. Yezîd'den rivâyette bulunmuş, kendisinden de Merv ehlinden Ebû Tümeyle Yahya b. Vâzih, Abdullah b. Mübârek, Mu'âz b. Esed ve Utbe b. Abdullah rivâyet almışlardır.⁵²⁰

Ebû İsme Nuh b. Yezîd, Ebû Meryem (ö. 173/789)

Mervli olup mevâlîdendir. Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ilk toplayan kişi olduğu için "el-Câmî" lakabıyla ünlüdür. Ebû Hanîfe ve İbn Ebû Leylâ'dan fıkıh öğrenmiştir. Abbasî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilâfeti zamanında Merv'e kadı oldu. Hadisçi Zührî'nin ravileri arasında yer alır. Derslerinde hadis meclisi, Ebû Hanîfe'nin görüşleri meclisi, Arapça nahiv meclisi ve şiir meclisi şeklinde dört halka oluşturduğu rivâyet edilir. İyi bir fıkıh âlimi olup Horasan'da Cehmiyye'ye karşı şiddetli mücadelelerde bulunmuştur.⁵²¹

⁵¹⁶ Uslu, *a.g.e.*, s. 114.

⁵¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 215.

⁵¹⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 94 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 114.

⁵¹⁹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, X, 338; Uslu, *a.g.e.*, s. 114.

⁵²⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, IX, 674; Uslu, *a.g.e.*, s. 114.

⁵²¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 175-176; Uslu, *a.g.e.*, s. 114-115.

5.3. Merv'e Bağlı Yerleşim Birimleri

Sâsânî toprak idaresinin bir sonucu olduğunu zannettiğimiz bir uygulamaya göre tıpkı Horasan'ın dört ayrı bölgeye (rub', çoğulu erbâ') ayrılması gibi⁵²² Merv şehri de dört rub'a ayrılmaktaydı. İdârî anlamda İslâmî dönemde bu rub'ların herhangi bir fonksiyonunun kalmadığını söyleyebiliriz. Nitekim İslâm coğrafya eserlerinde bu birimlere dair atıflar oldukça azdır. Merv'in dört rub'unun da yalnızca iki tanesinin adını tespit edebiliyoruz. Bunlar Sükâdim (veya Tekâdüm) ve Harkân rub'udur.⁵²³ Sem'ânî'nin yer verdiği bir kayıttan şehre ait yerleşim birimlerinin adı geçen rub'lara dahil olup olmamasına göre tesnif edilebildiği anlaşılmaktadır. O, Nârnâbâz adlı köyün Merv'in Tekâdüm rub'undan bir köy olduğunu belirtmektedir.⁵²⁴ Ancak bu tasnif yönteminin idare sistemindeki işlevsizliği, yeterince bilinmeyişi gibi sebeplerle dönemin coğrafyacıları tarafından yaygın olarak kullanılmamaktadır.

Modern çalışmalarda da bahsettiğimiz belirsizlik sebebiyle birtakım yanlış değerlendirmelerin yapıldığı vakidir.⁵²⁵ Diğer bir kısmında ise Merv'in oldukça yüksek miktarda olduğu anlaşılan yerleşim yerlerinden çok az bir kısmına işaret edilmekle yetinildiği görülmektedir.⁵²⁶

Bu başlık altında özellikle ilk dönem İslâm coğrafya müelliflerinin eserlerinde yer verdikleri Merv'e bağlı yerleşim birimlerine yer vereceğiz. İslâm coğrafyasına dair klasik kaynakları dikkatli bir şekilde taramak suretiyle, gerek şehrin büyüklüğüne gerekse idârî yapısına işaret eden çok sayıda yerleşim yerinin ismini tespit ederek haklarında kısa bilgiler verdik. Söz konusu yerleri klasik kaynaklarda müelliflerin ifadeleri doğrultusunda iki kategoride değerlendirebiliriz.

⁵²² Bkz: İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 614; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 351.

⁵²³ Taberî, *a.g.e.*, VII, 358 ve VII, 363.

⁵²⁴ Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 7.

⁵²⁵ Bu sonuncusu Hırfân Rub'u şeklinde de kaydedilmektedir. Bkz: İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 266. Tekâdüm kelimesinden hareketle bu kelimeye "daha önce yerleşenler" manasının verilmesine dair J. Wellhausen, M.A. Shaban ve E. Daniel'in katıldığı tartışmaya yer veren Nahide Bozkurt ve Dalkılıç, sonuç olarak "sükadim" kelimesinin Daniel'in ortaya koyduğu üzere bir yerleşim birimi olduğu sonucuna varmaktadırlar. Bkz: Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, s.76 vd; Dalkılıç, *a.g.e.*, 389 nolu dipnot, s. 120. Bizim bir önceki dipnotta yer verdiğimiz Sem'ânî'nin kaydı da "sükâdim" kelimesinin "şehrin dört bölümünden birine verilen ad" olduğunu ortaya koymaktadır.

⁵²⁶ Bkz: el-Vezne, *a.g.e.*, s. 33 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 41 vd.

Şimdi bunlardan ilki olan, Merv'in şehir merkezi dışındaki nispeten diğer yerleşim birimlerinden daha büyük olan ve kaynaklarda müdün, kûre, nahiye, belde ve karye olarak isimlendirilen yerleşim yerlerini ele almaya geçiyoruz.

5.3.1. Merv'in Şehirleri

Merv'in merkez yerleşim alanı dışında, idârî bakımdan kendisine bağlı bulunan ve Müslüman coğrafyacılar tarafından "müdün" olarak adlandırılan, kendisine nispeten daha küçük şehirleri bulunmaktadır. Bunlar zaman zaman kûre, nahiye veya belde olarak da zikredilmektedir.⁵²⁷ Adı geçen yerleşim birimlerini kanaatimize göre günümüzdeki ilçeler mesabesinde görmek mümkündür. Klasik eserlerde açıkça ifade edilmemekle birlikte muhtemelen etrafındaki küçük köylerle birlikte bu büyük yerleşim birimlerinin idaresini dihkânlar üstlenmektedir. Merv'in şehirlerinden olan Cirenc'e nispet edilen bir dihkânın var olduğuna dair tarihi kayıt, kanaatimizi destekler mahiyettedir.⁵²⁸

Merv'in şehirlerine dair en derli toplu kayda İstahrî, İbn Havkal, Hudûdü'l-Âlem müellifi ve Makdisî'nin eserlerinde rastlanılmaktadır. Bunlardan İstahrî ve muhtemelen onu takiben İbn Havkal aynı rivâyete yer vermektedirler. Bu iki müellifin ortak kaydını başlangıç noktası kabul ederek Merv şehirlerine dair bir tablo oluşturmaya çalışırsak aşağıdaki gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır:

⁵²⁷ Bkz: İstahrî, *a.g.e.*, s. 284 vd.; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456 vd.; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 299 vd.; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 118. Ortaçağ İslâm coğrafya eserlerinde medine, nahiye, kûre, tassûc, kasaba, karye vb. kelimelerin kullanılmasına dair tam bir birlik olduğu söylenemez. Aynı yerleşim birimi için bunlardan birden fazla terimin kullanılabildiği görülmektedir. Örneğin bir yerleşim birimi için bir müellif karye tanımını yaparken, aynı yüzyıla yakın bir başka müellif medine tabirini kullanabilmektedir. Bu durum, yerleşim birimlerinin tasnif edilmesi esnasında karmaşıklığa neden olmaktadır. Bu husus ve söz konusu kavramlar hakkında detaylı bir değerlendirme için bkz: Pırlanta, *a.g.e.*, s. 59 vd., 290 nolu ve devam eden dipnotlar.

⁵²⁸ Sem'ânî'nin kaydettiğine göre Sencân b. Ferrahüsri el-Cirencî adlı şahıs Merv'in Emevîler döneminde yaşamış olan dihkânlarından. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 457.

Istahrî ve İbn Havkal	Makdisî	Hudûdü'l-Âlem Müellifi
Küşmeyhen	-----	√
Hürmüzferra	√	√
Bâşân (Mâşân)	√	√
Sinc (Sink)	√	-----
Cîrenc (Kîrenk)	√	-----
Dandanakân	√	-----
Karîneyn (Berkediz)	-----	-----
Harak	√	-----
Sûsegân	√	√
Zerk ⁵²⁹	-----	√
Merverem	-----	-----
-----	Sahbe ⁵³⁰ (Serahs)	-----
-----	Sencân	-----
-----	-----	Şâbrinc

Tablo-1: Merv'e Bağlı Şehirler (Müdün)

Istahrî ve İbn Havkal şehrin merkezine ilave olarak yukarıda ismi verilen yerlerden Zerk ve Merverem dışında dokuz yerleşim yerinde daha birer minber bulunduğunu ifade etmektedirler.⁵³¹ Böylece şehir merkezi dışında Müslüman nüfusun varlığına işaret edilmekle birlikte şehrin idari şemasının da anlaşılmasına katkı sağlamış olmaktadır.

⁵²⁹ Zerk'in Merv müdüne dahil olup olmadığına dair Istahrî ve İbn Havkal'ın kaydında kullandığı ifadelerde bir belirsizlik söz konusudur. Ancak Hudûdü'l-Âlem müellifinin Zerk'i Merv'in şehirlerinden sayması bu şüpheyi ortadan kaldırmaktadır.

⁵³⁰ "Sahbe" olarak tahkik edilen ibare doğrusu şüphelidir ve bu şehrin varlığına dair herhangi bir ipucuna ulaşılamamıştır. Tam olarak tahkik edilemediğini düşündüğümüz bu ibareye dair bir ipucunu yine Makdisî eserinin ileriki kısımlarında vermektedir. Şöyleki o, Serahs'ı Merv'e bağladığını söylese de Merv'in şehirleri arasında zikretmemektedir. Makdisî, buranın durumu hakkında şüpheleri olduğunu ancak şehrin kendisine ait bir ordusu olmadığı için burayı bir küre veya nahiye saymadığını, Merv'le aynı özellikleri taşıdığı ve yakın olduğu için de Merv'e bağladığını ifade etmektedir. Dolayısıyla "Sahbe" olarak okunan ibarenin aslında Makdisî'nin kendi ifadelerine göre Serahs olması gerekir. Burası hakkında ilerideki sayfalarda bilgi verilirken "Serahs" olarak zikredilecektir.

⁵³¹ Istahrî, *a.g.e.*, s. 263; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 436-437. İdrîsî ise Zerk ve Merverem'le birlikte Harak, Sahbe (Serahs kastediliyor) ve Sencân'ı da dışarda tutarak diğer sekiz yerleşim yerinde minber bulunduğunu kaydetmektedir. Bkz: İdrîsî, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh (560/1165), *Nüzhetü'l-Müşâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, I-II, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, h. 1409, I, 476-477. Böylece O, Merv'e bağlı sekiz ilçeye işaret etmiş olmaktadır.

Ya'kûbî eserinde şehre ait kürelerin olduğunu belirttikten sonra yukarıda birinci sütunda yer verilen Zerk ve Sûsegân dışında Erâm Kîlbek ve Cerrâre adlı yerleşim birimlerini zikretmektedir.⁵³² Ancak haklarında başkaca bir bilgiye yer verilmeyen söz konusu yerlere diğer kaynaklarda rastlamıyoruz.

Kaynaklarımızda başta Serahs olmak üzere Ebîverd ve Nesâ gibi yerleşim merkezlerinin Merv'e bağlı olup olmadığı konusunda farklı kanaatler mevcuttur. Tespitimize göre adı geçen beldeler ve benzerlerinin diğer şehirlere bağlı olarak değerlendirilmesinin yanında müstakil olarak da var olduklarını kabul etmek mümkündür. Bu konudaki farklı rivâyetler muhtemelen şehir sayısının fazla olması sebebiyle adlarını zikretmeyi unutmaya, yahut da daha kuvvetli bir ihtimalle Merv'in şehirlerine dair sahip olunan kanaatteki farklılıklara delâlet etmektedir. Buna ilaveten Müslümanların bölgeye hakimiyetiyle birlikte sağlanan istikrar ve gerçekleştirilen iskânlar sonucu yerleşim birimlerindeki fizikî ve demografik büyümenin, müelliflerin bu yerleri tasnifinde ve tespitlerinde farklılıklara neden olması ihtimâli gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Biz burada ele almak istediğimiz konunun dağılmaması maksadıyla sadece tabloyu oluşturan müelliflerin ifadelerine itibar ederek sadece ihtilaf bulunan hususa kısaca işaret etmekle yetinmek sityoruz.⁵³³

Müelliflerin eserlerinde kaydettiği, yukarıda işaret edildiği üzere Merv'in şehri olarak ifade edilen yerleşim birimlerinin her biri hakkında kısa bilgi vermekte fayda vardır. Buna göre Merv'e bağlı büyük yerleşim birimleri şunlardır:

5.3.1.1. Küşmeyhen/Küşmeyhân/Keşmâhân (كشماهان\كشميهان\كشميهن)

Merv'den doğuya doğru bir merhale mesafede bulunmaktaydı.⁵³⁴ Burası şehre ait ziraat alanlarının son sınırı olup Dermeskân adlı kapıdan çıkılarak Hürmüzferra üzerinden gidilen Buhara yolu üzerinde, Hürmüzferra'dan önce gelmekteydi. "Küşmeyhan üzümü" adında kuru üzümüyle meşhur bir şehirdi. Burada büyük güzel bir mescit, mamur çarşılar bulunmaktaydı. Su ihtiyacını büyük bir

⁵³² Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 57. Bu isimleri Uslu, Merv'de dokunan elbiselere verilen adlar olarak değerlendirmektedir. Bkz: Uslu, *a.g.e.*, s. 40. Ancak gerçekte bunlar diğer coğrafya müelliflerinin de belirttikleri gibi Merv'e bağlı yerleşim birimlerinin adıdır.

⁵³³ Konuya dair detaylı bir değerlendime için bkz: Pırlanta, *a.g.e.*, s. 98 vd.

⁵³⁴ İstahrî, *a.g.e.*, s. 284; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456.

nehirden karşılamaktaydı. Yine burada çok sayıda hanlar ve hamamlar bulunmaktaydı. Bahçelerinde bol çeşitli meyveler yetiştirirdi.⁵³⁵

5.3.1.2. Hürmüzferra (هرمزفراه)

Küşmeyhan'ın karşısında, bir fersah uzakta yer almaktaydı. Harezmi'e ulaştıran Sîfâne Çölü yolu bu şehrin kıyısından geçiyordu.⁵³⁶ İslâm orduları bölgeye geldiği vakit burada bulunan askerin başındaki Fars komutanı Hürmüz, Müslümanlardan kaçtığı için bu adı almıştır. Daha sonraları buraya Mesferâ denmiştir.⁵³⁷ Orta büyüklükte bir şehir olup çarşı ve diğer yapılara sahiptir. Ayrıca kendine ait bir minberi vardır.⁵³⁸

5.3.1.3. Bâşân/Mâşân/Fâşân (باشان\ماشان\فاشان)

Burası kaynaklarda Mâşân ve Fâşân adıyla da kaydedilmekte olup bazen köy olarak nitelenmektedir.⁵³⁹ Hürmüzferra'ya giden yolda, ondan bir fersah geride yer alıyordu.⁵⁴⁰ Camisi kuyumcuların içindeydi. İçme suyunu nehrin kollarından karşılardı.⁵⁴¹ Binaları düzenli, hamam ve otellere sahip bir yer olup Merv'in şehirlerinden Hürmüzferra'ya uzaklığı üç mildi.⁵⁴²

Ğur topraklarından Herat'a geçerken Merv'e bağlı Bâşân şehrinde geçilmekteydi. Bâşân ile Herat arası bir günlük mesafeydi. Şehir küçük olmakla birlikte burada çarşılar ve zenaat ehli bulunmaktaydı.⁵⁴³

5.3.1.4. Sinc/Sink (سنج\سنك)

Merv'de Sinc isminde iki yerleşim yeri bulunmaktaydı. Bunlardan küçük olanına halk tarafından Sinc Abbâd denilmekteydi.⁵⁴⁴ Merv'e dört fersah uzaklıkta

⁵³⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 463; İdrîsî, *a.g.e.*, I, 476; Le Strange, *a.g.e.*, s. 400. Ayrıca bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 115-118; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1168; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 37.

⁵³⁶ İstahrî, *a.g.e.*, s. 284; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456.

⁵³⁷ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 126 vd. ve 403; Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 397-400; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1270 ve 1457.

⁵³⁸ İdrîsî, *a.g.e.*, I, 476. Ayrıca bkz: Le Strange, *a.g.e.*, s. 399.

⁵³⁹ Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 133-136; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 118; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 153; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 322 ve IV, 231; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1014.

⁵⁴⁰ İstahrî, *a.g.e.*, s. 284; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456.

⁵⁴¹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 312. Le Strange, *a.g.e.*, s. 399; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁵⁴² İdrîsî, *a.g.e.*, I, 477.

⁵⁴³ İdrîsî, *a.g.e.*, I, 470.

⁵⁴⁴ İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 744; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 35 vd.

yer alan bu köye kaynaklarda Şenk, Senc Abbâdî, Sinc Abbâd, Abbâd, Neşk Abbâd ifadeleriyle işaret edilmiştir.⁵⁴⁵

Büyük Sinc ise aslında bir zamanlar Merv'in en büyük köylerinden olup burada bulunan bir nehir kenarında kurulduktan sonra şehir hâline gelmiştir. Bu yerleşim yeri Merv'in savaşıla fethedilen yerlerindedir. Bilindiği üzere Merv, sulh yoluyla fethedilmiştir.⁵⁴⁶

Sinc Merv ile Serahs yolu arasında, Merv'den bir merhale uzaktaydı.⁵⁴⁷ Makdisî'nin Sink dediği şehir oldukça mamur olup camisi çarşı tarafındaydı. Kıyısında yer aldığı nehir, şehrin arkasında kalmakta ve bitişiğinde bağ, bahçe ve bostanlar bulunmaktaydı.⁵⁴⁸ Kendisine ait bir minberin bulunduğu Sinc şehri, Merv'in şehirlerinden Hürmüzferra'ya benzemekteydi.⁵⁴⁹

Şehrin bir takım önemli şahısların nispet edildiği mahallelerinden bazılarında kaynaklarda yer verilmektedir. Mânegân Mahallesi ile Sem'ânî'nin ailesinin arazilerinin bulunduğu Züvâlganc Mahallesi bunlardandır.⁵⁵⁰

Ebû Dâvûd Süleyman b. Ma'bed b. Kûsecân es-Sincî'nin memleketi burasıdır. 257/871'de vefat eden bu alimin aynı yerde bulunan mezarı, Sem'ânî'nin zamanında bizzat onun tarafından tamir ettirilmiştir.⁵⁵¹ Yine Sem'ânî'nin kayıtlarından anlaşıldığına göre Arapların Ezd Kolu'nun bir batını olan Ahmer Sülalesi'ne mensup kimseler burada yaşamaktaydılar.⁵⁵² Şehrin sosyal yapısına ve iskâna dair ipuçları içermesi bakımından bu bilgi dikkate şayandır.

5.3.1.5. Cîrenc/Kîrenk (جیرنج اکیرنگ)

Merv'den altı fersah uzaklıkta, vadi kıyısındaki Zerk yerleşmesinden bir fersah geride yer almaktaydı.⁵⁵³ Makdisî'nin Kîrenk olarak kaydettiği şehir

⁵⁴⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 75 ve V, 286; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 744, 913 ve III, 1372. Ayrıca bkz: el-Vezne, *a.g.e.*, s. 36.

⁵⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 264.

⁵⁴⁷ İstahrî, *a.g.e.*, s. 284; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456.

⁵⁴⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 312; Le Strange, *a.g.e.*, s. 400; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 36.

⁵⁴⁹ İdrisî, *a.g.e.*, I, 476-477.

⁵⁵⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 340-41 ve XII, 59; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 155 ve V, 44.; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 673.

⁵⁵¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 263.

⁵⁵² Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 124.

⁵⁵³ İstahrî, *a.g.e.*, s. 284; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456.

diğerlerine nispeten büyükce olup ortasından üzerinde değirmenlerin olduğu bir nehir geçmekte ve böylece nehir şehri ikiye ayırmaktaydı.⁵⁵⁴ Şehrin her iki yakasını birbirine bağlayan büyük bir köprü bulunmakta olup bazı çarşıları bu köprü üzerinde kurulmuştu. Diğer müelliflerden farklı olarak şehrin mesafesini on fersah olarak veren Yâkût, Tatar saldırısı öncesi şehri gezdiğini, binalarının güzelliği, çarşısının büyüklüğü ve kalabalıklığı karşısında hayretini ifade etmektedir.⁵⁵⁵ Şehirlerden Bağdat'a benzediği ifade edilmektedir.⁵⁵⁶

5.3.1.6. Dandânakân (دندانقان)

Serahs yolu üzerinde, çölün ortasında Merv'den bir merhale veya diğer bir kayda göre on fersah uzakta yer almaktaydı. Moğol istilası sonrası harap hale gelen şehrin geride kalan kalıntılarından şehri gören coğrafyacılara buranın bir zamanlar şehir olduğunun anlaşılabilirdiğini kaydederler.⁵⁵⁷ Şehir bir zamanlar kale ve sur, Cuma mamisi, pazar yeri, hamam ve hanlara sahipti.⁵⁵⁸ Merv'den uzaklığını on iki fersah olarak veren İbn Şemâil, yaşadığı dönemde (VIII./XIV. asır) harap halde olan şehirden geriye yalnız bir ribat ile minare kaldığını belirtmektedir.⁵⁵⁹ Merv'in mezraları güneybatıda bu şehrin yakınlarında sona ermekteydi.⁵⁶⁰

5.3.1.7. Karîneyn/Berkediz (قرینین ابرکنز)

Şehirden dört merhale uzakta, Merv Vadisi kıyısında yer alıyordu.⁵⁶¹ Yâkût el-Hamevî, şehirle arasındaki mesafeyi onbeş fersah olarak kaydeder. Aynı şekilde Merverrûz şehri ile arasındaki mesafe de onbeş fersaktır. Beldeye Karineyn denilmesinin sebebi de bir görüşe göre buranın Merv eş-Şâhicân ile Merverrûz'un

⁵⁵⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 312; İdrîsî, *a.g.e.*, I, 477.

⁵⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 199. ayrıca bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 366. Ayrıca bkz: el-Vezne, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁵⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 45.

⁵⁵⁷ İstahrî, *a.g.e.*, s. 284; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456; Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 381; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 477.

⁵⁵⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 312; İdrîsî, *a.g.e.*, I, 477.

⁵⁵⁹ İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 537.

⁵⁶⁰ Le Strange, *a.g.e.*, s. 400.

⁵⁶¹ İstahrî, *a.g.e.*, s. 285; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456.

tam ortasında yer almasından dolayıdır.⁵⁶² Merv'in güneydoğu kapısı yani Sencân Kapısı'ndan çıkılarak Karîneyn üzerinden Merverrûz'a ulaşıldı.⁵⁶³

Berkediz de denen bu şehir muhkem bir kahendeze sahip olup kendisine ait Cuma camii ve minberi bulunmaktaydı. Bostan, bağ ve bahçeleri akarsularla sulanmaktaydı.⁵⁶⁴ Hudûdü'l-Âlem müellifi kendi zamanında burada halen Mecûsîlerin yaşadığını ve kendilerine Bihâferîdiyye adını verdiklerini kaydeder.⁵⁶⁵

5.3.1.8. Harak/Harah (خرق‌آخړه)

Serahs-Ebiverd yolu arasında, şehirden üç fersah uzakta yer almaktaydı.⁵⁶⁶ Camisi çarşının dışında olup içme suyunu caminin kible tarafında yer alan bir nehrin kollarından sağlamaktaydılar.⁵⁶⁷ Merv'in mezrâlarından olan Harak ile Sûsegân mezrâsı arasında bir fersah mesafe vardı.⁵⁶⁸ Kimi kaynaklarda büyük, mâmur bir köy olarak tasvir edilmektedir.⁵⁶⁹

5.3.1.9. Sûsegân/Şâvşekân (سوسقان اشوشكان)

Harak'la aynı hizada, ondan bir fersah daha uzaktadır.⁵⁷⁰ Şehirden dört fersah uzakta, beriye tarafında, çölün kıyısında yer almaktaydı.⁵⁷¹

Oldukça mâmur bir halde olan şehirde ayrıca kıymetli ipek dokumacılığı yapılmaktaydı. Yâkût el-Hamevî, söz konusu dokumaları bizzat gördüğünü kaydetmektedir.⁵⁷² Akarsuya sahip olan şehirde ziraî faaliyetler de yürütülmekteydi.⁵⁷³

⁵⁶² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 338. Ayrıca bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 402-403; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1087.

⁵⁶³ Le Strange, *a.g.e.*, s. 400; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁶⁴ İdrîsî, *a.g.e.*, I, 477.

⁵⁶⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 117.

⁵⁶⁶ İstahrî, *a.g.e.*, s. 285; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456 vd.

⁵⁶⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 312.

⁵⁶⁸ Le Strange, *a.g.e.*, s. 399-400.

⁵⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 360; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 460.

⁵⁷⁰ İstahrî, *a.g.e.*, s. 285; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 457.

⁵⁷¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 297 Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 281. Ayrıca bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 755 ve 777; Le Strange, *a.g.e.*, s. 399-400.

⁵⁷² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 316.

⁵⁷³ İdrîsî, *a.g.e.*, I, 477.

5.3.1.10. Zerk (زرق)

Merv Vadisi kıyısında, şehirden yedi fersah uzakta yer almaktaydı.⁵⁷⁴ Merv'in güneydoğu kapısı yani Sencân Kapısı'ndan çıkılarak Karîneyn üzerinden Merverrûz'a ulaşıldı. Şehirden bu yönde 6 fersah uzaklıkta, nehrin kenarında Cîrenc (Kîrenk) bulunmakta, buranın bir fersah ötesinde ise Zerk yer almaktaydı. Zerk'te şehre içme ve sulama suyunu taşıyan Murgap Nehri'nin sularının taksim edildiği ilk dağıtım merkezi yer almaktaydı.⁵⁷⁵

5.3.1.11. Sencân/Sincân (سنجان)

Makdisî dışında görebildiğimiz kadarıyla Sencân'ı Merv'in şehri kabul eden coğrafya müellifi bulunmamaktadır. Burası şehrin kapılarından birisi olan Sencân Kapısı'nın adını aldığı, şehre çok yakın konumda bulunan bir köydür. Şehrin bu kapısına Dersenkân da denilmekteydi.⁵⁷⁶ Sem'ânî'nin ifadesine göre köy bu adı Ebû Racâ Muhammed b. Hamdeveyh b. Sincân el-Hûrgânî es-Sencânî'nin dedesine nispet edilmek suretiyle almıştır.⁵⁷⁷

5.3.1.12. Serahs (سرخس)

Şehre “Serhas” denildiğini de kaydeden Yâkût el-Hamevî, burayı Merv'in şehirlerinden birisi olarak kaydetmemektedir. Merv ile Nişabur arasında bulunan şehir, her iki şehre de altı merhale mesafededir. Rivayete göre Fars hükümdarı Keykavus adamlarından Serhas adlı birisine burayı vermiş, o da şehrin ilk imar faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Bu sebeple de şehre onun adı verilmiştir. Büyük İskender de daha sonraları şehir hayatının gelişmesi için burada birtakım imar ve iskân faaliyetlerinde bulunmuştur. Dördüncü iklim bölgesinde yer alan şehir 33° 20” boylam, 73° enlemde yer almaktadır.⁵⁷⁸

Coğrafya müelliflerinin kaydettiğine göre bu şehrin Cuma camisi, küçük çarşıları ve diğer büyük çarşı hep beraber rabazda yer almaktadır. Özellikle yaz

⁵⁷⁴ Istahrî, *a.g.e.*, s. 284; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 137; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 663; Himyerî, *a.g.e.*, s. 287.

⁵⁷⁵ Le Strange, *a.g.e.*, s. 400.

⁵⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 263. Ayrıca bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 774; Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 258; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 263.

⁵⁷⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 259.

⁵⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 208.

aylarında iyice sularının çekilmesi sebebiyle sürekli akan bir nehri olmayan şehirde halk içmesuyunu çoğunlukla kuyulardan sağlamakta ve mezarlarını da ihtiyaç halinde kuyulardan sulamaktaydılar.⁵⁷⁹

5.3.1.13. Merverem (مرورم)

Cîrenc ile aynı güzergâh üzerinde, şehirden vadi kıyısıyla beraber dört fersah uzaktaydı.⁵⁸⁰ Diğerlerine oranla şehir hakkında elde mevcut bilgiler oldukça azdır.

5.3.1.14. Şâbrinc/Şâberenc (شابرنج)

Yalnız Hudûdül-Âlem müellifinin “Merv’in şehri” olarak kaydettiği⁵⁸¹ yerleşim birimi hakkında diğer coğrafya müelliflerinin eserlerinde buna dair herhangi bir malumata rastlanmamıştır. Yâkût el-Hamevî buranın Merv’e üç fersah uzaklıkta, çölün ortasında bir “köy” olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸²

5.3.2. Merv’e Bağlı Köyler

Şehre bağlı köy yerleşimlerini zikrederken, klasik eserlerde ismine köy olarak işaret edilenlere yer verilmiştir. Daha önce bahsedildiği üzere bazı müellifler tarafından köy olarak kaydedildiği halde coğrafya müellifleri tarafından Merv’in müdünü olarak ifade edilenlere Merv’e bağlı şehirler bahsinde işaret edilmiştir.

Genel mânâda Horasan bölgesinde, özelde ise Merv Vahas’ında yer alan köyler Müslüman Arapların daha önceleri tanık oldukları köylerden farklı yapıda idiler. Makdisî, Horasan bölgesinde Bağdat’ın şehirlerinden daha büyük köylerin var olduğunu söylemekle⁵⁸³ sözü edilen duruma işaret etmek istediği kanaatindeyiz.

Ulaşılan kaynaklarda ismi zikredilen ve Merv’e bağlı olduğu ifade edilen iki yüzün üzerinde köy bulunmaktadır. Merv’in gerek fizikî yapısının yakından tanınması, gerekse ziraî hinterlandının tam olarak gözler önüne serilmesi bakımından söz konusu köylerin tespitinin önem arz ettiği kanaatindeyiz. Bununla birlikte Merv’in bu tarihte Müslümanların yoğun olarak iskân edildiği bölge olması hasebiyle burada yer vereceğimiz detaylı malumatın, ilk dönem yürütülen iskân

⁵⁷⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 312 vd.; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 208.

⁵⁸⁰ Istahrî, *a.g.e.*, s. 284; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456.

⁵⁸¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 118.

⁵⁸² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 303. Ayrıca bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 770.

⁵⁸³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 122.

faaliyetlerinin ve bölgede gerçekleşen İslâmlaşmanın mahiyetinin anlaşılmasına da katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

Merv'in, hakkında bir takım bilgilere ulaştığımız köyleri şunlardır:

Âlîn (الين): Hârkân nehrinin aşağısında yer alan Merv'in köylerinden birisiydi. 12 nakipten ve Talhatü't-Talhât'ın mevlası olan Ebû Mansûr Talha b. Razik b. Esed el-Âlînî bu köye nispet edilen kimselerdendi.⁵⁸⁴

Bâğ u Berzen (باغ و برزن): el-Bâğî nisbesiyle işaret edilen yer, iki kelimededen oluşan ve aslı Farsça olan "Bâğ u Berzen" adlı köydür. Burası birbirine bitişik halde Bâğ ve Berzen adlı iki köyden müteşekkildi. Merv'e iki fersh mesafedeydi. Eskilerden İsmail el-Bağî bu köyden olup el-Fazl b. Musa'dan rivâyette bulunmuştur.⁵⁸⁵

Bâlegân (بالقان): Sem'ânî'nin yaşadığı zamanlarda harap ve terkedilmiş haldeydi. Geriye yalnızca bu isme nispet edilen bir nehir kaldığı belirtilmektedir.⁵⁸⁶

Bâlîn/el-Lîn (بالين\اللين): Arap kabilelerinden Huzâ'a'ya ait olduğu ifade edilen bir köydür. Sefizenc ile aynı tarafta bulunduğunu tahmin ediyoruz.⁵⁸⁷

Bârân/Dizeh Bârân (باران\دزه باران): Merv'in köylerindendi.⁵⁸⁸ Dizeh Bârân da denilmekteydi.⁵⁸⁹ Ebû Sehl el-Kasım b. Mücaşi' b. Temîm b. Habîb b. Ubeyd b. Âmir el-Mürâ'î en-Nârnâbâzî de buralıdır. Bu şahıs Abbasî davetinin on iki nakibinden biridir. Ebû Müslim Mahôn'a geldiğinde onu kadılığa atamıştı.⁵⁹⁰ Ölümüne yakın halife Mehdiye bir mektup yazarak ona ulaştırılmasını vasiyet etti. Bu mektupta "kelime-i şهادetten sonra Ali b. Ebû Talib'in onun vasîsi olduğu" ibaresi de bulunuyordu.⁵⁹¹

⁵⁸⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 81.; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 56; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 6.

⁵⁸⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 47 ve II, 157-158; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 155; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 183; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 382.

⁵⁸⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 58; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 329; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 157.

⁵⁸⁷ Taberî, *a.g.e.*, VII, 355. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 29; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1214.

⁵⁸⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 23.

⁵⁸⁹ İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 150; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 319.

⁵⁹⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 7-8.

⁵⁹¹ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 176.

Behârîn/Behârayn (بهارين): Merv'in köylerindendi.⁵⁹² Rakkâd b. İbrahim el-Behârî bu köyden olup 246/860 senesinde vefat etmiştir.⁵⁹³

Bekird (بکرد): Merv'e üç fersah mesafede bir köydü. Sellâm el-Bekirdî bu köydenidir. Beznân adlı köye, Hişâm b. Ferrahüsri'nin yanına gelir giderdi. Yezîd en-Nahvî onun evine saklanmış, Ebû Müslim de saklandığı yerden çıkartarak Yezîd en-Nahvî ile birlikte boyunlarını vurdurtmuştur.⁵⁹⁴

Belâşcird (بلاشجرد): Merv'e dört fersah mesafede bir köydü.⁵⁹⁵ Rivayete göre Cahiliyye döneminde Farsların hükümdarlarından Belâş İbnü Fîrûz tarafından inşa edilmiştir.⁵⁹⁶

Belcân (بلجان): Kemsân köyü yakınlarında bir köydür. Yâkût el-Hamevî, Kemsân ile Belcân köylerinin birbirine bitişik halde olduğunu aktarır. Ayrıca Basra ile Abbadab arasında da aynı adla bir köy bulunmaktadır. Eskilerden Muhammed b. Abdullah el-Belcanî bu köye nispet edilmekte olup 276/889'da burada vefat etmiştir.⁵⁹⁷

Bensâragân/Kûsâragân (كوسارقان\بنسارقان): Merv'e iki fersah mesafede, Nevs ile Ersâbend köyleri arasında yer almaktaydı. Halk buraya Kûsâragân demektedir.⁵⁹⁸

Bervencird (برونجرد): Çölün kıyısında yer alan büyük bir köydü. Sem'ânî ve Yâkût el-Hamevî gibi müellifler yaşadıkları dönemde köyün harap halde olduğunu aktarmaktadırlar.⁵⁹⁹

Besîne (بسينة): Merv'e iki fersah mesafedeydi.⁶⁰⁰ Bessam b. Ebû Bessam es-Sascirdî buralıdır. Bu şahıs, Abdullah b. Mübârek'in eserlerini kendisinden

⁵⁹² Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 370; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 233.

⁵⁹³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 514.

⁵⁹⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 296; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 474; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 214.

⁵⁹⁵ İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 215.

⁵⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 477.

⁵⁹⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 302; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 479; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 216.

⁵⁹⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 340-341. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 500; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 225.

⁵⁹⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 189; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 405; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 190.

⁶⁰⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 238; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 424; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 198.

dinlemiştir. Ebû Hamza Muhammed b. Meymun es-Sükkerî ve Nuh b. Ebû Meryem ile görüşmüştür.⁶⁰¹

Buhcermân/Bahcermiyân (بخجرميان/بخجرمان): Farsça'da Buğcermân olarak ifade edilen köy Merv'in Enderâbe denilen yerleşim biriminin yakınında yer almaktaydı. Belh'teki ordu, intikali esnasında burada konaklardı.⁶⁰²

Bûyenk/Bûyenc/Bûyenh/Bûyene (بوينه/بوينك/بوينه/بوينج): Kaynaklarda farklı telaffuzlarına işaret edilen bu köy Merv'e iki fersah mesafedeydi. Ebû Abdurrahman el-Hüseyn b. el-Müsenna b. Abdülkerim b. Raşid el-Büyencî el-Mervezî (ö. h. 300'den önce) bu köydendir. Abdullah b. Mübârek'in arkadaşı Ebû Sa'îd el-Büyencî de bu köydendir.⁶⁰³

Bûzenşâh (Nûranşâh veya Nurşâh): Arapların batınlarından birisi olan Halûk veya Halûka adı verilen batna mensup kimseler yaşamaktaydı.⁶⁰⁴ Merv'den dört fersah mesafede bir köydü. Çok eski bir köy olduğu ifade edilen yer, daha sonraları harap hale gelmiş ve halkı yeni yerleşim birimine taşınmışlardı. Tabiûndan Dırar b. Amr b. Abdurrahman el-Buzenşâhî bu köydendir. Abdullah b. Ömer ile görüşmüş, ondan ve diğer ashaptan bazılarından rivâyette bulunmuştur.⁶⁰⁵

Bünân: Merv'in köylerinden olduğu ifade edilmekle⁶⁰⁶ birlikte böyle bir yerin varlığına dair şüpheler de bulunmaktadır.⁶⁰⁷ Sem'ânî'nin bu köye dair herhangi bir kayda yer vermemesi buranın Merv'in köylerinden olmadığı görüşünü kuvvetlendirmektedir.

Bürsâncird: Merv'e üç fersah mesafede bir köydü. Tâbiûn ulemasından bazıları bu köye yerleşmiş ve buraya nispet edilmişlerdir.⁶⁰⁸

Büşvâzeg (بشوانق): Merv'e beş fersah mesafede, şehrin yukarı kesiminde yer almaktaydı. Seleme b. Beşşar el-Büşvâzegî, Kadı Muhammed b. Beşşar el-Büşvâzegî ve Abdullah b. Beşşâr'ın kardeşidir, Abdullah b. Subayh el-Büşvâzegî de bu

⁶⁰¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 16-17.

⁶⁰² Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 109-110; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 356; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 170.

⁶⁰³ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 368; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 513-514; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 233.

⁶⁰⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 185; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 507; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 229.

⁶⁰⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 358.

⁶⁰⁶ İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 223.

⁶⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 497.

⁶⁰⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 161-162; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 383; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 183.

köydeydirler. Bu ismi geçen son şahıs Ömer b. Abdülaziz'e bu köyden giden heyet içerisinde yer almaktaydı.⁶⁰⁹

Büznân (بزنان): Şehre yakın bir köy olup zaman içerisinde şehir merkeziyle birleşerek şehrin bir mahallesine dönüşmüştü. Daha sonraları terkedilerek harap hale geldiği kaydedilmektedir.⁶¹⁰

Câverse (جاورسة): Merv'den üç fersah mesafedeydi. Abdullah b. Büreyde'nin kabri bu köydeydi. Berat gecesinde Merv halkı ve civarındaki insanlar burada toplanırlardı.⁶¹¹

Cenûcird (جنوجرد): Serahs yolu üzerinde, Merv'in beş fersah uzağında yer alan bir köydür.⁶¹² Merv'den Nişabur taraflarına giden kafilelerin ilk durak yeridir.⁶¹³

Ciyâser (جياسر): Merv'in köylerindedir.⁶¹⁴ Seryekbâre denilmekte iken ta'rib olarak bu şekilde söylenir olmuştur. Ebü'l-Halil Abdüsselam b. el-Halik el-Mervezî el-Cisarî bu köydeydir. Tabi'ûndan olup Enes b. Malik'i görmüştür. Kendisinden Zeyd b. el-Hubâb rivâyette bulunmuştur.⁶¹⁵

Cûbân/Kûbân (جوبان\كوبان): Bölgenin yukarı kesimlerinde yer alan, Merv'in köylerinden biriydi. Kûban da denilmekteydi.⁶¹⁶ Taberî'nin ifadesinden buranın Merv'in Sekadüm rub'undan olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹⁷

Cûbâr (جوبار): Merv'in köylerindedir. Farsçada "cû" "küçük nehir", "bâr" ise "nehirin aktığı mecrası" anlamındadır. Bu şekilde kelime "küçük nehrin aktığı mecrâ" anlamına gelmektedir. Cûbâr ayrıca Isbahan'da bir mahallenin adıdır.⁶¹⁸

Cûlahtücân (جلختجان): Bölgenin yukarı kesimlerinde, şehirden beş fersah mesafede bir köydü.⁶¹⁹ Buradan birçok alim yetişmiştir.⁶²⁰

⁶⁰⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 250; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 429; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 20.

⁶¹⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 212; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 410; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 193.

⁶¹¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 179; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 96; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 307.

⁶¹² İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 352. Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 356 vd.

⁶¹³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 172-173.

⁶¹⁴ İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 364.

⁶¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 195.

⁶¹⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 378-380; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 354 ve III, 1184; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 176 ve IV, 486.

⁶¹⁷ Taberî, *a.g.e.*, VII, 358

⁶¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 175-176. Ayrıca bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 373; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 354.

Cündefergân/Cîfergân/Cünfergân (جندفرقان اجنفرقان): Merv'in köylerindendi. Asba' b. Alkame b. Ali el-Hanzalî el-Cündefergânî buralıdır. Ebû Zür'a es-Sencî'nin belirttiğine göre bu zat İkrime ve İbn Büreyde ile görüşmüştür.⁶²¹

Dârakân (داركان): Merv'e bir fersah mesafede bir köydü. Merv'den yola çıkan hacıların konakladıkları yerlerden birisiydi.⁶²²

Derîceh/Derîcag (دریجة ادريجق): Merv'e bir fersah, iki mil veya daha az mesafede olduğu ifade edilen bir köydü. Tabiûndan Abdülaziz b. Hubeb b. el-Esedî ed-Dericekî buralıdır.⁶²³

Dersînân (درسينان): Bölgenin yukarısında, Merv'e dört fersah mesafede bir köydü. Abdan b. Sinan ed-Dersinanî buralıydı.⁶²⁴

Dervâzeh Masercistân/Dervâzeg (دروازق \ دروازه ماسرجستان): Aslının Dervâzeh veya Dervazeh Masercistân olduğu ifade edilen köy Merv'e bir fersah mesafede yer almaktaydı. Diyûgân adlı köyün yakınındaydı. Kadim köylerden olup İslâm ordularının bölgeye ilk geldiği sıralarda konakladığı yerlerdendir.⁶²⁵

Dizeh/Dizeg (دزق \ دزه): Kelimenin aslı "Dizeh" olup nisbet yapılırken gaf harfi getirilmektedir. Birden fazla yere ad olan kelimenin sadece Merv çevresinde dört yerleşim yerine izafet edildiği anlaşılmaktadır. Bunlar Dizegu Hafs, Dizegu Şîrâzâd, Dizegu Bârân ve Dizegu Miskîn adlı köylerdir. Bunların dışında Merverrûz'a ait Yukarı Dizeg (Dizeg el-Ulyâ), Peçdîh'e ait Aşağı Dizeg ile Mâverâünnehr istikametinde Zâmîn ile Şaş arasında da aynı ada sahip yerleşim yerleri bulunmaktadır.⁶²⁶ Hudûdü'l-Âlem müellifi Merv'e bağlı olduğunu ifade ettiği Dizeg adlı yerleşim biriminden bahsetmekte ve Bir dağın tepesinde kurulu olan

⁶¹⁹ İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 340.

⁶²⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 300-301; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 150.

⁶²¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 348; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 170. Ayrıca bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 350.

⁶²² Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 275-276. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 423; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 507.

⁶²³ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 341; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 453; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 525.

⁶²⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 336; Yâkût el-Hamevî, II, 450-451; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 523.

⁶²⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 339-340; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 452; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 524.

⁶²⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 454; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 525-26. Ayrıca bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 344-345.

şehrin ortasından Merv Nehri'nin geçtiğini haber vermektedir. Burası oldukça güzeldir ve bol meyve çeşidine sahiptir.⁶²⁷

Ebrînağ/Ebrîneh (ابرينق \ ابرينه): Merv'in köylerindendi.⁶²⁸ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Abdullah b. el-Hakim el-Ateki el-Mervezî el-Firyânânî buralıydı. Merv'in muhaddislerindendi. Kabri Sem'ânî'nin yaşadığı dönemde (VI./XII. asır) halen bu köyde bulunmakta ve halk tarafından ziyaret edilmekteydi.⁶²⁹

Ebû Davut Süleyman b. Kesir b. Ümeyye el-Huzâi es-Sîgazencî bu köydedir. 12 nakipten birisidir. Oğlu Hamza b. Süleyman yetmişler meclisindedir. Dedesi Ümeyye b. Es'ad, Rıdvan Ağacı'nın altında Allah Rasulüne biat edenlerdendi.⁶³⁰

Ebü'l-Hakem İsâ b. A'yün el-Fenînî, Huzâa'nın mevlası ve Ebû Müslim'in beytülmâl sorumlusu Büdeyl'in kardeşidir. İhtilâl esnasında onun evinde Ebû Müslim konaklamış ve elçilerini Horasan'ın değişik yerlerine göndermiştir.⁶³¹

Endeğan (أندغن) : Bölgenin yukarı kesimlerinde, Merv'e beş fersah mesafede bir köydü. Abbâd b. Esîd el-Endeğnî buralıdır. Zahid bir kimse olup Abdullah b. Mübarek'le görüşmüştür.⁶³²

Enderâbe (أندرابة) : Merv'in köylerinden olup askerlerin sevk esnasında ikamet ettiği yerlendendi.⁶³³ Şehre iki fersah mesafedeydi.⁶³⁴

Erzengâbâz (أرزنگاباذ): Merv'e bağlı bir köydü.⁶³⁵ Merv'in Ersâbend köyü ile kaynaklarda Erzengâbâz olarak ifade edilen bu yerin aynı yerleşim birimi olması muhtemeldir. Nitekim Sem'ânî, Ersabend olarak kaydettiği köye nisbet edilen kimselerden bahsederken ersenâbâdî nisbesini kullanmaktadır. İsimler arasındaki telaffuz benzerliği dikkatlerden kaçmamaktadır.

⁶²⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 117.

⁶²⁸ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 72; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 15.

⁶²⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, IX, 229.

⁶³⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 347-351.

⁶³¹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 278-279

⁶³² Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 362; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 261.

⁶³³ Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 361.

⁶³⁴ İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 122; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 260.

⁶³⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 150; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 55.

Fâz/Bâz (فاز \ باز): Farsların Bâj, Müslüman Arapların Bâz olarak kastettiği yer Merv'den yedi veya altı fersah uzakta yer alan bir köydü. Daha sonra halk tarafından Fâz denilmeye başlanmış olup aynı adla Nişabur ve Tus arasında bir yerleşim yeri daha bulunmaktaydı.⁶³⁶

Finnîn/Fenîn (فنين): Merv'e üç fersah mesafedeydi. Merv'in en güzel yerlerindendi. Süleyman b. Büreyde b. el-Husayb'ın mezarı burada bulunuyordu.⁶³⁷

Fîrûzâbâd (فیروزآباد): Merv'e üç fersah mesafede bir şehirdi. Fîrûzâbâd Harak da denilmekteydi. İhtimal ki Merv'in Harak adlı köyünün yakın muhitinde olduğu için bu ad kullanılmıştır. Yâhut da bu isim, daha meşhur olan Harak'ın diğer adıdır.⁶³⁸ Aynı adla Şîrâz yakınlarında bir belde daha vardı. Buranın ismini Azduddevle değiştirmiştir. Diğeri az önce ifade edilen Firuzabad Harak'tır. Bir diğeri ise Herat topraklarındadır.⁶³⁹

Fürsâbâz (فرساباد): Merv'e iki fersah mesafededir. Abdülhamid b. Hamid el-Füsâbâzî buralıydı. Bu kimse tabiîne yetişmiştir. Âmir eş-Şa'bî'den rivâyette bulunmuştur.⁶⁴⁰

Ġalatân (غلطان): Şehre dört fersah mesafede bir köydü.⁶⁴¹ Bu köy, Cüdey' b. Ali el-Kirmanî'nin Merv'de hapsedilmesi sonrasında onu kurtarmaya gelen adamlarının toplandığı yerdî.⁶⁴²

Ġazag/Ġazak (غزك\غزق): Halkın "k" harfi ile telaffuz ettiği belirtilen bu köye dair her ne kadar Merv'in bu adla bir köyünün olduğu ifade edilse de Sem'ânî bölgede böyle bir köyün var olduğuna dair herhangi bir malumat işitmediğini belirtmekte, muhtemelen Ġarg adlı köyle karıştırıldığını kaydetmektedir.⁶⁴³ Aynı adla Fergana'da da bir köy bulunmaktaydı.⁶⁴⁴

⁶³⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 321 ve IV, 229; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 152; Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 35.

⁶³⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 252-253; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1045.

⁶³⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 279.

⁶³⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 283; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1050.

⁶⁴⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 180.

⁶⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 208. İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 999.

⁶⁴² İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 211.

⁶⁴³ Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 34; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 195 ve 201.

⁶⁴⁴ İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 992.

Harag/Harak (خرق\خره): Merv'e üç fersah mesafede bir köydü. Kendisine ait güzel bir çarşısı ve camisi olduğu ifade edilen köyün oldukça büyük bir yer olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴⁵

Hartat/Harta (خرطة\خرط): Merv'e altı fersah mesafede, çölde Şâvân adlı yerleşim birimine yakın bir köydü. Halk buraya Harta adını kullanmaktaydı.⁶⁴⁶

Hımgâbâz/Hıngâbâz/Hamigâbâz (خمقاباذ\خفقاباذ): Telaffuzu konusunda oldukça farklı görüşler olan bu yer, Hafsâbâz taraflarında Merv'e dahil olan bir köydü.⁶⁴⁷

Hürmüzğand (هرمزغند): Merv'e beş fersah uzakta bir köydü. Abdülhakem b. Meysera el-Hürmüzğandî buralıydı. Ehâdîsü'l Fiten adlı eserin sahibidir.⁶⁴⁸

İfşîrgân (افشیرقان): Merv'den beş fersah mesafede, beldenin yukarı kesiminde Neşk adlı köye yakın bir yerdeydi.⁶⁴⁹

İsfes/Sebs/İsbes (اسفس\اسبس\اسبس): Merv'in yukarısında Fâz adlı köyün yanında bulunmaktaydı. Hâlid b. Rakkad b. İbrahim ez-Zühîlî el-İsfesî buradan neşet etmiştir. Katip ve alim bir kimsedir.⁶⁵⁰

Kemsân (كمسان): Kemsân, Merv'den beş fersah uzakta yer alan bir köydü.⁶⁵¹ Büyük (Ümmehâtü'l Kurâ) köylendendi. Güzel bir camisi ve çarşısı bulunmaktaydı. Moğol istilasında harap hale gelmiş, daha sonraları ise yeniden imar ve iskân edilmiştir.⁶⁵²

Kencükân (كنجكان): Bölgenin yukarı kesiminde yer alan köylendendi. Sem'ânî'nin zamanında harap halde bulunmaktaydı.⁶⁵³

Külahtücân (كلختجان): Şehre beş fersah mesafede yer alan büyük bir köydü. Bülehtücân da denilmekteydi. Farslar Külâhkân demekteydiler.⁶⁵⁴

⁶⁴⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 97-98.

⁶⁴⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 90; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 359; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 460.

⁶⁴⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 195; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 389; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 481.

⁶⁴⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 397; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 402-403; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1457.

⁶⁴⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 327-328; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 232; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 101.

⁶⁵⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 229; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 178; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 73.

⁶⁵¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 443-444.

⁶⁵² Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 146; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 479; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1178; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁵³ Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 156; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 482.

Külhabâgân/Cülhabân (كلخابان/جلخابان): Merv'in köylerindendi. Sem'ânî'nin verdiği bilgiye göre isimdeki "cim" harfi "kâf"a dönüşmüştür.⁶⁵⁵

Lâkümâlân (لاكمالان): Merv'e beş fersah mesafede bir köydü. Halkı temiz kalpliliği ve zühdü ile tanınmaktaydı.⁶⁵⁶

Levker/Lûker (لوكر): Merv vadisi taraflarında, Pencdih köyü yakınlarında, Berkediz köyünün karşı tarafında yer alan bir köydü. Merv'den Herat tarafına giden yol üzerinde yer almaktaydı. Sem'ânî'nin zamanında harap olduğu aktarılmaktadır.⁶⁵⁷ Yâkût, şehrin kalıntılarından hareketle bir zamanlar buranın şehir olduğunu tahmin ettiğini kaydetmektedir.⁶⁵⁸

Mâbersâm (مابرسام): Merv'e dört fersah mesafede bulunan bir köydü. Buraya Arapça bazı kelimeleri çağrıştırmasına istinaden "Mîm Sîm" veya "Mîm Sâm" denildiği kaydedilmektedir. Buradan birçok alim yetişmiştir.⁶⁵⁹

Mâhân/Mâhuvân/Mâhôn (ماخان/ماخوان): Bu yer Merv'in köylerinden olup, Ebû Müslim el-Horasânî ihtilâl faaliyetlerinin bir kısmını burada organize ettiği için onunla özdeşleşmiştir. Merv'e üç fersah mesafededir.⁶⁶⁰ Abbasî İhtilâlinin hazırlık evresinde Ebû Müslim'in Merv'in yerleşim yerlerinden Sefzenc'den sonra askerlerini topladığı bir diğer köydür.⁶⁶¹

Mâhiyân (ماهيان): Merv'e üç fersah uzakta bir köydü.⁶⁶² Yâkût el-Hamevî ise şehre yaklaşık iki fersah mesafede olduğunu belirtir.⁶⁶³

Mihrebânân (مهربانان): Mihr kelimesi Yâkût el-Hamevî'nin belirttiğine göre güneş veya muhabbet ve şefkat anlamındadır. Merv'in köylerindedir.⁶⁶⁴

Mihrebendegaşâh (مهربندگشاہ): Çölde, Merv'e üç fersah mesafede bir köydü. Sem'ânî, kendi zamanında neredeyse harap halde olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶⁵

⁶⁵⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 136; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 476.

⁶⁵⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 136.

⁶⁵⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 458-459; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 8; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1195.

⁶⁵⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 229-230.

⁶⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 26. Ayrıca bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1211.

⁶⁵⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 1-2. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 32; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1216.

⁶⁶⁰ Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 9.; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 33; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1217.

⁶⁶¹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 363.

⁶⁶² Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 63.

⁶⁶³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 49. Ayrıca bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1224.

⁶⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 232; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1338.

Mîrmâhân (ميرماهان) : Şehir merkezine bitişik, Dervâze adlı köye yakın meşhur bir köydü.⁶⁶⁶

Nârnâbâz (نارناباذ): Merv'in köylerinden, Tekâdüm rub'undan bir köydü. Sem'ânî burayı bilmediğini, sorduğu kimselerin de bilemediklerini aktarmaktadır. Ona göre burası bir zamanlar vardı ancak daha sonraları terkedilmiş ve izleri kaybolmuştur.⁶⁶⁷

Nevş (نوش): Merv'e bağlı bir köy olup Farsça'da Nevc denmekteydi. Aynı adla üç tane daha köy bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi Nevs Künârkân da denen Nevs Bâyeş, ikincisi Nevs Ferâhînân ve sonuncusu Nevs Mahledân'dı.⁶⁶⁸ Muhtemelen bu köylerin isimleri başlarındaki "nevs" eki getirilmeden kullanılmaktaydı. Ferâhînân'ın ayrı bir madde olarak kaynaklarda kaydedilmesi de bundandır.⁶⁶⁹

Râmâşâh (راماشاه): Merv'in köylerindendi.⁶⁷⁰ Çölün iç kısımlarında olduğu ifade edilen bu köy, Mezhic kabilesinin Beni Zebîd kolundan olan ve Benû Katî'a'nın mevlası Ebû Abdullah el-Fâz İbnü Musa es-Sînânî el-Mervezî'nin ikamet ettiği yerlendendi. Asrının önde gelen imamlarından olan bu zât, tabiûndan pek çok kimseyle görüşme imkanı bulmuştu. O, Sînân adlı köyde ikamet ederken sonraları bu köye taşınmış ve orada vefat etmiştir.⁶⁷¹

Rîvegân (ريوفان): Merv'in köylerindedir.⁶⁷² Zûlâh köyü yanında yer aldığı veya Zûlah'ın bir mahallesi olduğu da söylenmiştir. Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ukbe er-Rivgânî buraya nispet edilmektedir. İshâk b. Râhûye el-Hanzalî'nin onların mevlası olduğu söylenir.⁶⁷³

⁶⁶⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 493-494; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 233; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1339.

⁶⁶⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 523-524. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 242; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1343.

⁶⁶⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 7-8. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 251; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1348.

⁶⁶⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 200-201.

⁶⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 245 ve V, 311. İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1023 ve 1395 vd.

⁶⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 16; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 596.

⁶⁷¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 355-358.

⁶⁷² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 115; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 650.

⁶⁷³ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 222.

Rûzbâr (رونبار): Merv'in Berkediz köyü ile Cîrenc şehri arasında bulunan bir yerdi. Burada şehre su getiren kanallarının kotununun yükseltilmesinde kullanıldığını tahmin ettiğimiz dolaplar (su çarkları) bulunmaktaydı.⁶⁷⁴

Sahrâbâz (صخراباذ): Merv'in köylerindendi. İsmi Sahr b. Abdullah b. Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî'ye nispet edilir. Onun Yezd adında bir çocuğu vardı. Bu köyde onun soyundan kimseler çoğalmıştır.⁶⁷⁵

Sedîver/Sedevver (سدیوراسدور): Merv'in köylerindendi. Ebü'l-Âliye'nin arkadaşı er-Rebî' İbnü Enes'in kabri bu köyde bulunmaktaydı. Tabiûna yetişmiş olan Ebü'l-Münzir Sellâm b. Süleyman es-Sedîverî de bu köyden neşet etmiştir.⁶⁷⁶

Sefîzenc (سفینج): Abbasî ihtilâli esnasında Ebû Müslim'in taraftarlarını topladığı yerlerin başında gelmekteydi. Merv'in Harkan rub'una dahil olup Merv'e dört fersah mesafe uzakta bulunmaktaydı. Taraftarların burda toplanması buranın oldukça büyük bir köy olduğunu gösterir. Ayrıca burada bir kalenin varlığından bahsedilmektedir. Köyün Huzâ'a kabilesinin yönetiminde olduğu ve başlarında Süleyman b. Kesîr'in bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷⁷ Kaynaklarda "Segîdünc"⁶⁷⁸, "Sîgazenc" ve "Sîfezenc"⁶⁷⁹ şeklinde kaydedilenler de büyük ihtimâlle burasıdır.

Sinc/Sinc Abbâd/Şenk (سنج اشنگ اسنج عباد): Merv'de Sinc isminde iki yerleşim yeri bulunmaktaydı. Bunlardan küçük olanına halk tarafından Sinc Abbâd denilmekteydi.⁶⁸⁰ Merv'e dört fersah uzaklıkta yer alan bu köye kaynaklarda Şenk, Senc Abbâdî, Sinc Abbâd, Abbâd, Neşk Abbâd ifadeleriyle işaret edilmiştir.⁶⁸¹ Daha önce geçtiği üzere bunlardan büyük olanı Merv'in şehirleri arasında sayılmaktadır.

Şâhmüzğand (شاهمیغند شاهمزغند): Merv'e sekiz fersah mesafedeydi. İbn Hazim ve adamlarının yapılan savaş sonucunda yenilerek öldürüldüğü köydü.⁶⁸²

⁶⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 77-78; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 639.

⁶⁷⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 281. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 395; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 834.

⁶⁷⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 108. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 202; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 701.

⁶⁷⁷ Taberî, *a.g.e.*, VII, 355.

⁶⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 228; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 721.

⁶⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 298. Ayrıca bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 767.

⁶⁸⁰ İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 744; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 35 vd.

⁶⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 75 ve V, 286; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 744, 913 ve III, 1372. Ayrıca bkz: el-Vezne, *a.g.e.*, s. 36.

⁶⁸² Taberî, *a.g.e.*, VI, 176; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, II, 249.

Şekelân (شکلان): Merv'e bir fersah uzakta yer almaktadır. İmam Ebû İsm'e Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. Me'mûn eş-Şekelân buralıdır. İmam, müftî, vaiz birisiydi.⁶⁸³

Şemîhen (شمیهن): el-İsfendî nehrinin aşağısında, Merv'e iki fersah uzaklıkta bulunan bir köydür. Muhammed b. Abdullah b. Kahzâd eş-Şemîhenî buralıdır. Nadr b. Şumeyl, Abdân, Yezîd b. Ebû Hakîm, el-Hasan b. Bişr ve başkalarından rivâyette bulunmuştur. Kendisinden Müslim b. el-Haccâc el-Kuraşî Sahih'inde rivâyette bulunmuştur. 262/876'da vefat etmiştir.⁶⁸⁴

Şemîrân (شمیران): Merv'e sekiz fersah mesafedeydi. Moğollar 1153'te burayı istila etmişlerdi. Bir süre boş kalan köye daha sonra halkından bazılarının geri dönüp tekrar yerleştiği haber verilmektedir.⁶⁸⁵

Şevvâl (شوال): Fâşân adlı köyün karşısında yer alan, iyi bilinen bir yerdir.⁶⁸⁶ Merv'e üç fersah mesafedeki köyde Sem'ânî kendilerinin burada arazisinin olduğunu, buranın oldukça verimli bir yer olduğunu ifade etmektedir. Yine onun ifadesine göre on iki nakipten birisi olan Ebû Uyeyne Mûsa b. Ka'b b. Uyeyne el-Mûra'î buralıdır.⁶⁸⁷

Şîrnaşîr/Şîrnahacîr (شیرناشیر/شیرناحیر): Çölde, Merv'e üç fersah mesafede bir köydü. Sem'ânî'nin zamanında harap haldedir.⁶⁸⁸ Yâkût el-Hamevî de çok eski bir tarihte harap hale geldiğini kaydeder.⁶⁸⁹

Tilyân (تليان): Merv'in köylerindendi.⁶⁹⁰ Hâmid b. Âdem et-Tilyânî el-Mervezî buralıdır. Abdullah b. Mübârek ve daha başka kimselerden hadis nakletmiştir. Kendisinden Muhammed b. 'İsâm el-Mervezî ve daha başkaları rivâyette almışlardır. H. 239 senesinde vefat etmiştir.⁶⁹¹

⁶⁸³ Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 138-139.

⁶⁸⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 155. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 366; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 814.

⁶⁸⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 154. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 365; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 813.

⁶⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 370; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 818.

⁶⁸⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 167-171.

⁶⁸⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 231.

⁶⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 199 ve III, 382; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 825.

⁶⁹⁰ İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 273.

⁶⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 45.

Tûs (طوس): Merv'in köylerindedir.⁶⁹² Ebü'l-Feyz Bahr b. Abdullah b. Bahr et-Tûsî el-Mervezî bu köydendi. Ebû Dâvûd Süleyman İbnü Ma'bed es-Sencî'nin öğrencilerindendi.⁶⁹³

Üştürc/Üştürc Bâlâ (أشترج\أشترج بالآ): Merv'in yukarı kesimlerinde yer alan bir köydü. Üştürc Bâlâ (Yukarı Üştürc) da denilmekteydi. Üştürc el-Esfel (Aşağı Üştürc) adlı bir yerin de var olduğu ifade edilmektedir.⁶⁹⁴

Vâhekân (واهكان): Sem'ânî, buranın Merv'e bağlı bir köy olduğu ve muhtemelen terkedildiği veya isminin değiştiği kanaatindedir.⁶⁹⁵

Zebûyeh (زبوية): Merv'e bağlı köylerden olup⁶⁹⁶ Merv'den iki fersah uzakta yer almaktaydı. Sem'ânî dedelerinden kendisine intikal eden arazilerin yer aldığını söylemektedir. Dedesi Kadı Ebû Mansûr Muhammed b. Abdülcebbâr es-Sem'ânî'dir.⁶⁹⁷

Zeğandân (زغندان): Merv'in nahiyelerinden sinc yakınlarında bir köydür.⁶⁹⁸ Merv'e altı fersah mesafedeydi. Merv'in önde gelen fakihlerinden Ebû Muhammed Süleyman b. Abdullah ez-Zeğandanî (ö. h.221) buralıdır.⁶⁹⁹

Zerazm/Zerzem (زرزم) : Şehre altı fersah mesafede, kemsân adlı köyün yakınında yer almaktaydı. Sem'ânî'nin yaşadığı zamanlarda harap hale gelmiş olan köyden geriye yalnızca ziraat yapılan araziler kalmıştır.⁷⁰⁰

Zerk (زرک): Bölgenin yukarı kesimlerinde, şehre altı fersah mesafede bir köydü. 31/651 senesinde, Hz. Osman'ın hilâfetinin sekizinci senesi Yezdicerd b. Şehriyâr bu köyde öldürülmüştü.⁷⁰¹

⁶⁹² İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 280.

⁶⁹³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 55 ve s. 57.

⁶⁹⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 259; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 196; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 80.

⁶⁹⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 276-277.

⁶⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 131; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 658.

⁶⁹⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 260-261.

⁶⁹⁸ İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 667.

⁶⁹⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 306-307.

⁷⁰⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 281-282. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 136.

⁷⁰¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 284.

Zimlig/Zümülğ (زملق): Sem'ânî, kelimenin doğrusunun Zümliğ olduğunu söylemektedir. Sinc şehrine yakın bir köydü. Sem'ânî'nin yaşadığı dönemde (VI./XII. asır) harap haldeydi.⁷⁰²

Haklarında bilgi verdiğimiz bu köyler dışında, aşağıda yer alan köylerin de kaynaklarda Merv'e bağlı olduğu belirtilmektedir:

Angulgân (أنقلان),⁷⁰³ Bâbgarân (بابقران),⁷⁰⁴ Bâbşîr (بابشیر),⁷⁰⁵
 Bâchôst (باجخوست),⁷⁰⁶ Bâğnâbâz (باغناباد),⁷⁰⁷ Bahîrâbâd (بحیرآباد),⁷⁰⁸
 Bâlâ/Kôlâ (بالا کوالا),⁷⁰⁹ Belkiyân (بلکیان),⁷¹⁰ Bemlân (بملان),⁷¹¹ Benîrgân (بنیرگان),⁷¹²
 Bermâgân (برماقان),⁷¹³ Beşbih/Beşbig (بشبق ایشبه),⁷¹⁴ Beymân (بیمن),⁷¹⁵
 Beysân (بیسان),⁷¹⁶ Bezîs (بذیس),⁷¹⁷ Bûteh (بوتہ),⁷¹⁸ Bûzencird (بوزنجرد),⁷¹⁹
 Bündükân (بندکان),⁷²⁰ Bürz (برز),⁷²¹ Büşân (بشان),⁷²² Bûzmâgân (بزماقان),⁷²³

⁷⁰² Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 317-318; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 149-150; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 670.

⁷⁰³ Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 377; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 272; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 126.

⁷⁰⁴ Bölgenin yukarı kesimlerinde yer almaktaydı. Hakkında bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 6; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 145; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 308.

⁷⁰⁵ Dervâzg adlı köyün yakınında, Merv'e bir fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 5; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 144; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 308.

⁷⁰⁶ Sem'ânî'ye göre Merv'e dört fersah mesafedeydi. Bkz. Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 11 vd. İki fersah mesafede olduğu da kaydedilmektedir. Bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 147; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 313. Sem'ânî, doğma büyüme Mervli olduğu için onun görüşünün isabetli olduğu kanaatindeyiz.

⁷⁰⁷ Yâkût el-Hamevî buranın Merv'in köylerinden olduğunu tahmin ettiğini kaydetmektedir. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 325-26. Ayrıca bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 155.

⁷⁰⁸ "Bahîrâbâz" olarak da telaffuz edilmekte olup şehre mesafesine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 350; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 167.

⁷⁰⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 73; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 328; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 156.

⁷¹⁰ Merve bir veya iki fersah mesafe olduğu kaydedilmektedir. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 319; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 489; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 219.

⁷¹¹ Merv'e bir fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 329; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 494-495; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 222.

⁷¹² Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 343; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 227; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 502.

⁷¹³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 403; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 188.

⁷¹⁴ "Beşbigi" şeklinde nisbet edilen köydür. Merv'e beş fersah mesafede bulunmaktaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 240. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 424; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 199.

⁷¹⁵ Hûcân köyü yakınlarında bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 409. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 534; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 245.

⁷¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 527-528; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 241.

⁷¹⁷ Şehre beş fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 122-123; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 362; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 173.

⁷¹⁸ Kemsân adlı köyün yanında yer almaktaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 349; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 506; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 229.

⁷¹⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 357-58; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 507; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 229.

⁷²⁰ Merv'e beş fersah mesafede bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 337; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 499; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 225.

⁷²¹ Kemsân köyü yakınlarında, Merv'e beş fersah mesafede bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 160-161; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 381; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 182.

Cîhan (جیخن),⁷²⁴ Cîramezdân (جیرمزدان),⁷²⁵ Cîranahcîr (جیرنخجیر),⁷²⁶ Cîşebur (جیشبر),⁷²⁷ Cûlahbâgân (جلخابقان),⁷²⁸ Cûlfâr (جلفار),⁷²⁹ Cûlfer/Kûlber (جلفراکلیر),⁷³⁰ Cürcesâr (جرجسار),⁷³¹ Cürmîhen (جرمیهن),⁷³² Cüveybâr (جویبار),⁷³³ Çâgân/Çağân Kûh/Sâgân (جاغان/جاغان کوه/اساغان),⁷³⁴ Delgâtân (دلغاتان),⁷³⁵ Destecird (دستجرد),⁷³⁶ Deynebâz (الدینباز),⁷³⁷ Dînehmezdân (دینه مزدان),⁷³⁸ Dîşân (دیشان),⁷³⁹ Dübzend/Dübzen (دبزند/دبزن),⁷⁴⁰ Dürbîgân (دربیقان),⁷⁴¹ Endâg (انداق),⁷⁴² Ersâbend (أرسابند),⁷⁴³ Ervâ (أروی),⁷⁴⁴ Erzengâbâz (أرزنقاباذ),⁷⁴⁵ Felâkird (فلاکرد),⁷⁴⁶ Felânân (فلانان),⁷⁴⁷ Fencikân (فنجکان),⁷⁴⁸ Fendevîn (فندیون),⁷⁴⁹ Ferâgân (فراغان),⁷⁵⁰

⁷²² Bölgenin yukarı kesiminde Andeğan denen köye yakın bir köydür. Merv'den iki fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 240; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 424.

⁷²³ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 211; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 410; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 193.

⁷²⁴ Merv'e dört fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 452-453; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 197; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 365.

⁷²⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 456-457; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 198; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 366.

⁷²⁶ İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 366.

⁷²⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 461-462; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 200; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 367.

⁷²⁸ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 150.

⁷²⁹ İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 342.

⁷³⁰ Merv'den iki fersah uzakta bir köydü. Merv halkı Külber demektedir. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 303-304; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 154; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 342.

⁷³¹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 123; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 324.

⁷³² Bölgenin yukarı kesimlerinde yer almaktaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 250-251; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 129; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 328.

⁷³³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 191; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 361-362.

⁷³⁴ Aslı Çâgân ve Çağân Kûh iken Arapçalaşarak Sâgân halini almıştı. bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 252; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 389; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 829.

⁷³⁵ Merv'den dört fersah uzakta yer almaktaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 366-367; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 531.

⁷³⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 346; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 454-455; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 526.

⁷³⁷ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 545. Ayrıca bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 581.

⁷³⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 455; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 546.

⁷³⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 543; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 580.

⁷⁴⁰ Şehirden beş fersah mesafede, Kemsân adlı köyün yanında bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 304-305; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 512. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 437.

⁷⁴¹ Merv'e beş fersah mesafede bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 331; Yâkût el-Hamevî, II, 449; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 521.

⁷⁴² Merv'e iki fersah mesafede bulunan bir köydü. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 260.

⁷⁴³ Merv'den iki fersah uzakta yer alan bir köydü. Buradan sayısız alim yetişmiştir. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 165-166; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 151; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 55.

⁷⁴⁴ Merv'den iki fersah uzakta yer almaktaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 177-178; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 164-165; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 63.

⁷⁴⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 150; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 55.

⁷⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 270; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1040.

⁷⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 271; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1041.

⁷⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 277; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1044.

⁷⁴⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 278.

⁷⁵⁰ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 244; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1022.

Ferhâzcird (فرهازجرد),⁷⁵¹ Fernâbâd (فرناباد),⁷⁵² Fernebâz (فرنباذ),⁷⁵³
 Fervâcân/Pervâcân (فرواجان),⁷⁵⁴ Fesâbâz (فسآبآذ),⁷⁵⁵ Festügân/Bestügân
 (فستقان ابسئكان),⁷⁵⁶ Fîmân (فيمان),⁷⁵⁷ Firyânân (فريانان),⁷⁵⁸ Fûteg (فوتق),⁷⁵⁹
 Füncekân (فنجكان),⁷⁶⁰ Fündîn (فندين),⁷⁶¹ Fürâhînân (فراهينان),⁷⁶² Ğarg (غرق),⁷⁶³
 Ğavlegân (غولقان),⁷⁶⁴ Ğûlgân (غولقان),⁷⁶⁵ Ğultân (غلطان),⁷⁶⁶ Ğûriyân (غوريان),⁷⁶⁷
 Habâg (خباق),⁷⁶⁸ Hafsâbâz (حفصآبآذ),⁷⁶⁹ Hâlidâbâd/Hâlidâbâz (خالدآباد),⁷⁷⁰
 Heferfer (هفرفر),⁷⁷¹ Heftecird (هفتجرد),⁷⁷² Hoccân/Huveccân (خوجان),⁷⁷³
 Hûrgân (هورقان),⁷⁷⁴ Husrâbâz (خسرآباد),⁷⁷⁵ Hüsrevşâh (خسروشاه),⁷⁷⁶

⁷⁵¹ Merv'e bir kaç fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 204-205; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 258; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1033.

⁷⁵² Merv'den beş fersah uzaklıkta, oldukça mamur ve arazisi geniş bir köydü. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 256; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 37; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1031.

⁷⁵³ Merv'e beş fersah mesafede büyük bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 197.

⁷⁵⁴ Merv'e bir fersah mesafede olup, aslı Pervâcân'dı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 200. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 257; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1032.

⁷⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 249; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1027.

⁷⁵⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 261; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1035

⁷⁵⁷ İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1053.

⁷⁵⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 208-209. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 259; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1034.

⁷⁵⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 279; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1046.

⁷⁶⁰ Bûskâr necân adlı köyün yanında, Merv'e iki fersah uzakta yer alan bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 246.

⁷⁶¹ Merv'den beş fersah uzakta yer alan, kadim bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 249. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 278; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1045.

⁷⁶² Merv'e dört fersah mesafedeydi. Burdan birçok alim yetişmiştir. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 167-168.

⁷⁶³ Merv'e üç fersah mesafede, ziraate elverişsiz olan Levs köyü yanında bulunmaktaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 27; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 195; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 990.

⁷⁶⁴ Merv'den beş fersah mesafede bulunan bir köydü. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 220; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 1006.

⁷⁶⁵ Kemsân taraflarında, bölgenin yukarı kesiminde, Merv'e beş merhale mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 94-95.

⁷⁶⁶ Bölgenin yukarı kesiminde yer alan köy, Merv'e dört fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, X, 70.

⁷⁶⁷ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 218; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 1005.

⁷⁶⁸ Şehre altı fersah mesafede, Cîrenc adlı şehre yakın bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 35-36; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 343.

⁷⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 276 ve IV, 486; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 413.

⁷⁷⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 20-21.

⁷⁷¹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 408; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1462.

⁷⁷² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 408; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1462.

⁷⁷³ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 223; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 399-400; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 488.

⁷⁷⁴ Merv'e beş fersah mesafede, Merv'in şehirlerinden Sinc'e yakın bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 438-439; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 420; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1467.

⁷⁷⁵ Merv'e iki fersah mesafede bulunmaktaydı. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 370; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 466.

⁷⁷⁶ Merv'e iki fersah mesafede, meşhur bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 129; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 371; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 467.

İbrîneh/İbrînag (ابرينق البرينه),⁷⁷⁷ Kâdis (قادس),⁷⁷⁸ Kâlahsân (كالخسان),⁷⁷⁹ Kâzeh (كازة),⁷⁸⁰
 Kefcîn (كفجين),⁷⁸¹ Kelhabâgân (كلخباقان),⁷⁸² Kencrûz (كنجروذ),⁷⁸³
 Kerîrâ/Cerîrâ (كريراجريرا),⁷⁸⁴ Keyhârân (كيخاران),⁷⁸⁵ Külâşkird (كلاشکرد),⁷⁸⁶
 Kürâbâz (کرابادز),⁷⁸⁷ Ma'merân (معران),⁷⁸⁸ Mâlân (مالان),⁷⁸⁹ Mâstî (ماستی),⁷⁹⁰
 Merğabân (مرغبان),⁷⁹¹ Mesûs (مسوس),⁷⁹² Mihrîcân (مهربجان),⁷⁹³ Mîlâgân (میلانگان),⁷⁹⁴
 Mîlâzcird (میلانجرد),⁷⁹⁵ Mu'nân (معنان),⁷⁹⁶ Müğnân (مغنان),⁷⁹⁷ Mülcekân (ملجکان),⁷⁹⁸
 Mürîn Deşt (مرین دشت),⁷⁹⁹ Nâfgân (نافقان),⁸⁰⁰ Nemekbân (نمکبان),⁸⁰¹ Neşk (نشک),⁸⁰²
 Rahân (رخان),⁸⁰³ Rîkenc/Rîkenz/Rîkenc Abdân (عبدان اریکنج),⁸⁰⁴

⁷⁷⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 94.

⁷⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 290-291; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1054.

⁷⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 432; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1144.

⁷⁸⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 17. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 430; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1143.

⁷⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 468.

⁷⁸² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 476; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1175.

⁷⁸³ İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1180.

⁷⁸⁴ Merv'e dört fersah mesafede bir köydür. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 262-263. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 131; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 329.

⁷⁸⁵ Merv rüstakına ait bir köy olduğu iddia edilse de Sem'ânî buna karşı çıkmakta ve Mervlilerin bu adla bir köy bilmediklerini delil göstermektedir. Ona göre burası Yemen'de bir köydü. Bkz.: Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 194.

⁷⁸⁶ Merv'e iki fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 185. Külâşkird olarak da telaffuz edildiği belirtilmektedir. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 474; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1173.

⁷⁸⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 227-228. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 116; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 320.

⁷⁸⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 352; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 158; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1290.

⁷⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 43; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1221.

⁷⁹⁰ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 41; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1220.

⁷⁹¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 193.

⁷⁹² Bölgenin yukarı kesiminde, Merv'e yedi fersah uzaklıkta bir köydür. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 267-268; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 130; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1272.

⁷⁹³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 234; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1339.

⁷⁹⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 538.

⁷⁹⁵ Merv'in Harkan rub'una bağlı bir köydü. Bkz: Taberî, *a.g.e.*, VII, 358.

⁷⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 162.

⁷⁹⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 371.

⁷⁹⁸ Merv'e iki fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 425; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 190; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1306.

⁷⁹⁹ Kısaca Mürîn de denilen, Merv'e iki fersah mesafede bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XII, 212; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 119; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1264.

⁸⁰⁰ Bölgenin yukarı kesiminde, Merv'den altı fersah uzakta bulunmaktaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 15. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 254; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1351.

⁸⁰¹ Sinc şehrine yakın, Merv'e beş fersah mesafede bir köydür. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 184-185; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 305; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1390.

⁸⁰² Merv'e beş fersah mesafede bir köydür. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XIII, 100-101.

⁸⁰³ Merv'den altı fersah uzakta bir köydür. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 97-98.

⁸⁰⁴ Merv'e iki fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, IX, 182-183; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 77; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 914.

Ruhhân (رخان),⁸⁰⁵ Sângân (صانقان),⁸⁰⁶ Sângân (سانقان),⁸⁰⁷ Sânvâcird (سانواجرد),⁸⁰⁸
 Sâsancird (ساسانجرد),⁸⁰⁹ Selmânân (سلمانان),⁸¹⁰ Sînân (سينان),⁸¹¹ Sirv (سرو),⁸¹²
 Sükendân (سکندان),⁸¹³ Şâbây (شبابي),⁸¹⁴ Şâberâbâz (شابرآباد),⁸¹⁵
 Şâbeseh/Şâfeseğ (شابسۀ اشافسق),⁸¹⁶ Şâbûrtezeh (شاپورتزه),⁸¹⁷ Şâvân (شاوان),⁸¹⁸
 Şâvşâbâz (شاوشاباذ),⁸¹⁹ Şehmîl (شهميل),⁸²⁰ Şeklân (شکلان),⁸²¹ Şenc (شنج),⁸²² Şikk (شق),⁸²³
 Şic (شيچ),⁸²⁴ Tahş/Tahç (طخش طخج),⁸²⁵ Taysefûn (طيسفون),⁸²⁶ Tîrkân (تيرکان),⁸²⁷

⁸⁰⁵ Merv'e altı fersah mesafede bir köydü. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 38; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 610.

⁸⁰⁶ Merv'den altı fersah uzakta, çöle yakın bir köydü. Tahminimize göre Küşmeyhan tarafındaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 263; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 178 ve 390; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 685 ve 831.

⁸⁰⁷ Şehre beş fersah mesafede yer almaktaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 35-36. Telaffuzu birbirine yakın olan, bir önceki yer ile aynı yer olması muhtemeldir. Ancak müellifler şehre uzaklıklarını farklı verdikleri için ayrı değerlendirilmiştir.

⁸⁰⁸ Şehre beş fersah mesafedeydi. Aynı isimle Serahs'ta da bir köy bulunmaktaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 36-37; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 178-179; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 685.

⁸⁰⁹ Şehirden çöle doğru giden yol üzerinde, dört fersah mesafede yer almaktaydı. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 171; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 683.

⁸¹⁰ Merv'e üç fersah mesafede bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 175. Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 239; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 729-30.

⁸¹¹ Merv'e beş fersah mesafede, Sinc'e bir fersah uzaklıktaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 355-358. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 300; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 768; Uslu, *a.g.e.*, s. 44

⁸¹² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 218; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 711.

⁸¹³ Sinc yakınlarında, Merv'e beş fersah mesafede bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 163-164. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 231; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 723.

⁸¹⁴ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 303.

⁸¹⁵ Merv'e beş fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 1 vd.; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 303; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 770.

⁸¹⁶ Aslı Şâbeseh olan isim Arapçalaşarak Şâfeseğ hâline gelmiştir. Bu köy, Merv'e iki fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 26; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 303; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 770.

⁸¹⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 3; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 304; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 770.

⁸¹⁸ Şehre altı fersah mesafede, çöle yakın bir mevkide yer almaktaydı. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 40 vd.; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 315; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 776. Günümüzde Sulu Tepe adı verilen eski yerleşim yerinin 1.5 km kuzey doğusunda yer alan bir harabedir. Bkz: Seccâdî, *a.g.e.*, s. 248.

⁸¹⁹ Merv'e bir fersah mesafede bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 43. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 316; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 777.

⁸²⁰ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 370; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 823.

⁸²¹ Şehre bir fersah mesafede bulunmaktaydı. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 316. Ayrıca bkz: İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 808.

⁸²² Sekâdüm rub'una ait bir köydü. Bkz: Taberî, *a.g.e.*, VII, 358.

⁸²³ Merv'e iki fersah uzakta yer almaktaydı. Şikkî Nev veya Eşç el-Hadîse de denilmekteydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 134-135.

⁸²⁴ Merv'e beş fersah mesafede yer alan bir köydü. Nese adlı köy ile bitişik haldeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 209. Yâkût, aslının Şiy olduğunu, buraya Şicî olarak nisbet yapıldığını ifade etmektedir. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 386.

⁸²⁵ Merv'e iki fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, IX, 56-57; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 23; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 881.

⁸²⁶ Merv'e iki fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, IX, 124 vd.; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 55; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 901.

Tûsân (طوسان),⁸²⁸ Türkân (تركان),⁸²⁹ Tüvüs/Tüüs (توس),⁸³⁰ Üsbôdag (اسبوداق),⁸³¹ Üştâhost (اشتاخوست),⁸³² Üvâyig/Öyg (أوابق),⁸³³ Zâriyân (زاريان),⁸³⁴ Zendân (زندان),⁸³⁵ Zûlâh (زولاه),⁸³⁶ Zürrak (زررق).⁸³⁷

Sonuç olarak, yukarıda haklarında bilgi verdiğimiz ve isimlerine işaret ettiğimiz köy yerleşimleri bize, İslâm'ın ilk dönemlerinde Merv şehrinin fizikî yapısı hakkında bir takım ipuçları sunmaktadır. Buna göre şehir, Müslümanların bölgeye gelmesiyle birlikte merkezinde meydana gelen büyümenin bir benzerini, köy yerleşimlerinde yaşamıştır. Elbette İslâm öncesi durumu hakkında elimizde karşılaştırma yapmamıza olanak sağlayan bir veriye sahip değiliz. Ancak şunu kesin olarak ileri sürebiliriz ki, zannedilenin aksine, Merv'in şehir merkezinden daha kalabalık bir nüfusun kırsal kesimde yaşadığına dair bir iddia henüz çürütülebilmiş değildir. Bilakis yukarıdaki veriler söz konusu iddiayı destekler mahiyettedir. Ayrıca bu veriler ışığında İslâmlaşmanın şehir menşeli bir hareket olduğu kadar kırsal alanda da aynı hızla yaşanmış olabileceğini düşünmemize yarayacak fikrî zeminin var olduğu ortadadır.

⁸²⁷ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 115-116. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 65; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 285.

⁸²⁸ Merv'e iki fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, IX, 94-95; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 49; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 897.

⁸²⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 23; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 259.

⁸³⁰ Merv'e beş fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 103.

⁸³¹ Harkân rub'una ait bir köydü. Bkz: Taberî, *a.g.e.*, VII, 358.

⁸³² Merv'den üç fersah uzakta bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 258; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 80.

⁸³³ Sekâdüm rub'una ait bir köydü. Bkz: Taberî, *a.g.e.*, VII, 358.

⁸³⁴ Merv'den bir fersah mesafedeydi. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 229; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 126; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 654.

⁸³⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 153; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 672.

⁸³⁶ Merv'e üç fersah mesafede bir köydü. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 347-348; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 159; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 676.

⁸³⁷ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 137; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 663

II. BÖLÜM

MERV'İN COĞRAFÎ VE JEOPOLİTİK DURUMU, FİZİKÎ YAPISI VE MİMARÎ ÖZELLİKLERİ

Şehirlerin doğup gelişmesinde şüphesiz, içinde yer aldığı coğrafyanın etkisi büyüktür. Aynı şekilde şehir hayatının ve tesis edilen maddî medeniyet unsurlarının türü ve yapısında da coğrafyanın tesirlerini görmemiz mümkündür. Bu sebeple Merv şehri hakkında daha sağlıklı bilgilere ve kanaatlere ulaşabilmek için bu konuda bir takım tespitlere yer vermemiz isabetli olacaktır. Ardından yine coğrafya ile bağlantılı olduğunu düşündüğümüz, şehrin fizikî yapısı ve mimarî özellikleri hakkında ulaşılan bilgi ve bulgulara yer vereceğiz.

1. COĞRAFÎ VE JEOPOLİTİK DURUMU

Merv'in çok eski zamanlara uzanan tarihi, ancak onun günümüz Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan Karakum Çölü'ndeki geniş ve verimli vahadaki stratejik konumuyla tam olarak kavranabilir. Bugün adı geçen vaha bir milyonu aşkın bir popülasyonu barındırdığı gibi, zamanın en hareketli bölgelerinden birini teşkil etmekteydi.¹ Bu sebeple yıllar boyunca bu geniş ve verimli arazinin kontrol altına alınması zamanın güçleri açısından son derece önemli kabul edilmiştir.² Biz de şimdi Merv'in tarih boyunca önemli bir yer kabul edilmesinde etkili olan coğrafi amillerin neler olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

1.1. Coğrafi Durumu

Günümüz Merv'i, Aşkabat-Çarçev demiryolunun üzerinde bir eyalet merkezi durumundadır. Ancak konumuz olan Eski Merv şehri (Köhne Merv) bugünkü

¹ Herrmann, "Early and Medieval Merv...", s. 1.

² Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, St. John Simpson, et al., "The International Merv Project, Preliminary Report on The Fourth Season (1995)", *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, Vol. XXXIV, 1996, s. 2.

Merv'in yaklaşık olarak 6 km kadar batısında, Murgap Nehri'nin aşağı bölümü içerisinde yer almaktadır.³

Merv şehri Horasan'ın kuzeyinde, Afganistan'daki Bâbâ Dağları'ndan doğan Murgap Nehri'nin oluşturduğu verimli vaha (Merv Vahası) üzerinde bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle burası Karakum Çölü'nün içlerine doğru kuzeye akan Murgap Nehri'nin oluşturduğu bir iç deltadır.⁴ Merv Vahası hâlihazırda Buhara ve Semerkant'a doğru doğu-batı istikametinde giden ana yol üzerindeki Amu Derya'nın geçiş noktasında bulunan Karakum Çölü'nde 85x75 km'lik bir alanı kapsamaktadır.⁵ Şehir bu vahanın ortasında, antik zamanlarda Murgap'ın ana kolunun aktığı yerde yer alır. Birbirini izleyen şehirler 1000 hektarın üstünde bir alanı kaplayarak M.Ö. V. yüzyıldan günümüze kadar burada doğup gelişmişlerdir.⁶

Antik ve Ortaçağ'da Merv ve çevresini de içine alan Kopet Dağı'nın kuzey bölümü Margiana (Güney Türkmenistan), Yukarı Amu Derya'nın (Ceyhun/Oxus) kuzeyi ile güneyini kapsayan ve Belh şehrinin de yer aldığı Baktriana (Toharistan/Kuzey Afganistan, Güneydoğu Özbekistan, Güney Tacikistan) olarak bilinmekteydi.⁷ Ayrıca şehrin bulunduğu bölge, büyük Horasan'ın dört bölgesinden (rub'undan) birisini teşkil ediyordu. Merv rub'u sadece Merv şehrini değil; Merverrûz, Serahs, Dandanakan gibi önemli yerleşim birimlerini de içine almaktaydı.⁸ Nişabur, Herat ve Belh ile birlikte Merv, İslâm coğrafyacıları tarafından Horasan'ın "ümmehât" denen büyük şehirlerinden kabul edilmekteydi.⁹

Tarih kitaplarında Horasan kelimesi Merv şehri ile özdeşleşmiş, kimi zaman Horasan kelimesi ile Merv şehri kastedilmiştir.¹⁰ Kabaca sınırlarını belirtmek gerekirse, şehri doğudan Ceyhun Nehri, batıdan Serahs, güneyden Merverrûz,

³ Çoruhlu, *a.g.e.*, 1999, s. 191

⁴ Herrmann, Masson, et al., "IMP:Preliminary Report on The First Season (1992)", s. 40; St John Simpson, "Merv, An Archaeological Case-Study From The Northeastern Frontier of The Sasanian Empire", *Journal of Ancient History*, sayı: 2 (2), 2014, s. 6.

⁵ UNESCO, *a.g.e.*, s. 171.

⁶ Williams, "Ancient Merv...", s. 40.

⁷ İbrahim Çeşmeli, "Moğollar Öncesi Orta Asya'da Süryani Hıristiyanlığı", *Arkeoloji ve Sanat*, 140: Mayıs-Ağustos 2012, s. 196; Bahar, *a.g.m.*, s. 243.

⁸ Mehmet Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (M.705-796)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi S. B.E., Kayseri, 2009, s. 3-4. Horasan'ın rub'ları hakkında bkz.: İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 614; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 351; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 455-456.

⁹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 350.

¹⁰ Uslu, *a.g.e.*, s. 26-27.

kuzeyden de Harezmi çevrelemekteydi.¹¹ Günümüzde Horasan toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv (modern Mari), Nesa ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herat yöresi Afganistan, diğer kısmı da İran sınırları içerisinde kalmıştır.¹²

Merv şehri Sâsânîler döneminde imparatorluğun doğusunda İran kavimleri ile Turan kavimlerinin sınırında bulunuyordu.¹³ Burası, Türk devletlerinin de güney veya batı sınırını oluşturmaktaydı. Kesin sınırlardan bahsetmek hayli zor olmakla birlikte Ceyhun ırmağının iki taraf arasındaki tabii sınırı teşkil ettiğini söylemek mümkündür.¹⁴ Merv, imparatorluğun sınır boyu olmakla beraber Soğd, Harezmi şehir devletleri ile Batı Türkleri gibi steplerde yaşayan güçlere komşuydu.¹⁵ Bu özelliğine binaen şehir, Horasan ve bütün İran'ın Doğu'dan vuku bulabilecek istilâlara karşı kapısı ve aynı zamanda idare merkezi durumundaydı. İslâm fütuhâtından sonra da Orta Asya'nın fethinde önemli bir ordugâh şehir olarak mühim rol oynamıştır.¹⁶

Şehrin rustakları,¹⁷ Harezmi yönünde Râşt adı verilen şehre kadar uzanmaktaydı. Burası bulunduğu yönde Horasan'ın en uç yerleşim birimi olarak tasvir edilmektedir. Kültürel mânâda burası, İslâm dünyasının toprakları ile Türk toprakları arasında bir sınır vazifesi görmekteydi. Türklerin akın yaparken bu şehri kullandıkları ifade edilmektedir.¹⁸ Anlaşıldığı kadarıyla bu durum, Harun er-Reşîd zamanında Fazl b. Yahya b. Hâlid b. Bermek'in burada bir kapı inşa etmesine kadar devam etmiştir.¹⁹

¹¹ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 14 vd.

¹² Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 234.

¹³ Çakmak, *a.g.m.*, s. 38.

¹⁴ Sebahattin Samur, "İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", *Bilimname*, c. IX, 2005/3, s. 93; Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001, s. 11.

¹⁵ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.m.*, 1991, s. 620.

¹⁶ Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 494.

¹⁷ Rustak terimi, tek bir köyü ifade edebildiği gibi birden fazla köyden oluşan yerleşim birimini veya neredeyse şehir büyüklüğüne ulaşmış bir yerleşim birimini ifade edebilmektedir. Konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz.: Pırlanta, *a.g.e.*, 292 nolu dipnot, s. 59 vd.

¹⁸ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 619.

¹⁹ Haug, *a.g.e.*, s. 16.

İslâm coğrafyacılarının neredeyse tamamına yakınının kendilerinden önce de var olduğu bilinen “yedi iklim metodunu”²⁰ bildikleri, bir kısmının da bunu eserlerinde kullandığı bilinmektedir. Merv’in yer aldığı iklim konusunda, eserlerinde bu bilgiye yer verenler arasında tam bir mütabakatın var olduğu söylenemez. Örneğin Ya’kûbî’ye göre yedi iklimden beşincisi Merv’in olduğu yerdir. Merv buranın merkezini teşkil etmektedir.²¹ Yâkût el-Hamevî ise Batlamyus’a atfen şehrin beşinci iklimde yer aldığını ancak Ebû Avn İshak b. Ali’nin Zîc adlı eserinde şehri dördüncü iklimde saydığını ifade eder. Eserinin daha önceki bölümünde de şehri dördüncü iklim bölgesinde sayar.²² Şehrin dördüncü iklimde yeraldığını ifade eden daha başka müellifler de bulunmaktadır.²³ Anlaşıldığı kadarıyla Horasan’ın bazı şehirleri dördüncü, bazıları ise beşinci iklimde yer almaktadır. Ancak coğrafyacılar arasında hangi şehirlerin dört, hangilerinin beşinci iklimde yer aldığı konusunda farklı tespitler söz konusudur. Hatta Merv’e bağlı bazı yerleşim birimlerinin dahi farklı iklim bölgelerinde yer aldığına dair kanaatler de mevcuttur.²⁴

Şehrin bulunduğu koordinatlar hususunda tam bir birliğin olmadığı görülmektedir. Yâkût el-Hamevî, Batlamyus’tan aktararak şehrin boylamını 67°, enlemini 40° olarak vermekte, Ebû Avn İshak b. Ali’nin ise Boylamı 84° 20’, enlemi 37° 35’ olarak tespitine işaret etmektedir.²⁵ Görüldüğü üzere zamanın imkanlarına bağlı olarak yapılan tespitler arasında epey bir fark bulunmaktadır.

Günümüz tespitlerine göre ise Merv 37° 35’ 59” kuzey enlemi, 61° 49’ 59” doğu boylamında yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği ise ortalama 205 metredir.²⁶

Merv bölgesinde nehir kollarının oluşturduğu vahalar dışında kalan kısımları çöller meydana getirmektedir. Bu çöllerin büyük kısmını Karakum Çölü teşkil eder. Çöl asla aşılamayacak bir çöl değildir ancak tarih boyunca İran Platosu ile Orta Asya

²⁰ Bkz: Murat Ağarı, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *AÜİFD*, 47 (2006), sy. 2, ss. 195-216.

²¹ Ya’kûbî, *Târîh*, I, 116.

²² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 113 ve I, 30.

²³ Makdisî, *el-Bed’*, IV, 51 vd.; Kalkaşendî, *a.g.e.*, IV, 393-394.

²⁴ Bkz: İdrîsî, *a.g.e.*, II, s. 695.

²⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 113.

²⁶ Bkz: <http://archive.cyark.org/ancient-merv-info> (12.10.2015); Özgüdenli şehrin koordinatlarının 37° 30’ kuzey enlem ve 62° 10’ boylam olduğunu belirtmektedir. Bkz: Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 491.

arasında sınır olarak kalmıştır.²⁷ Karakum Çölü Murgap Deltası'nın hemen doğusunda yer alır. Doğuda Amu Derya, güneyde ise Garabil Platosu ile çevrelenmiştir. Burası Merv şehirlerinden Amu Derya Nehri'ne ve oradan Buhara ve Semerkant'a ulaşabilmek için geçilmesi gereken bir yerdir.²⁸ Kaynaklara aksettiği üzere Merv halkı tarih boyunca kum fırtınaları ve ziraâ alanların kum istilasına maruz kalması gibi sorunlarla uğraşmak durumunda kalmışlardır.²⁹ Bu sebeple olsa gerek, şehrin topraklarının kumlu olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca muhtemelen sulamanın verdiği olumsuz etkiden dolayı toprakları tuzludur.³⁰

Şehir ve civarında herhangi bir yüksek coğrafi oluşuma rastlanmamaktadır. Topoğrafik açıdan oldukça sade bir görünüm arz eden Merv'in içinde bulunduğu bölgenin neredeyse tamamına yakın kısmı yüksekliği deniz seviyesinden 50-300 m. arasında değişen düz bir arazi yapısına sahiptir.³¹ Şehri tasvir eden Ortaçağ İslâm müellifleri de şehrin bu özelliğine vurgu yapmaktadırlar.³²

Bölgede zaman zaman depremlerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan bir kaç tanesi büyüklüğü ve halk üzerindeki tesiri sebebiyle kaynaklarımızda zikredilmeyi başarmıştır. Rivayetlerden birine göre 203/819 senesinde Merv ile Âmül arasında çölün ortasında meydana gelen depremde bir su kaynağı toprak yüzeyine çıkmış, daha sonra burada meydana gelen yeşil alanda bir köy yerleşimi teşekkül etmişti.³³

Merv'in düz arazi yapısını bozan tek doğal etmen Murgap Nehri'dir. Arapça kaynaklarda "Murğâb" olarak zikredilen nehrin ismi, İbn Havkal'ın bahsettiğine göre aslen Merv Âb (yani Merv Suyu)'dır.³⁴ Ancak İstahrî, Murğab'ın bu nehrin kaynağı olan yerin adı olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu kaydetmektedir.³⁵

²⁷ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 21.

²⁸ Tim Williams, Paul Wordsworth, "Merv to The Oxus: A Desert Survey of Routes and Surviving Archaeology and The Site of Merv in Turkmenistan", *Archaeology International*, 12, pp. 27-30. DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/ai.1207>, s. 27.

²⁹ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 525; Makdisî, *el-Bed'*, IV, 104; Salvatori, *a.g.m.*, s. 19.

³⁰ İstahrî, *a.g.e.*, s. 258; Samur, *a.g.m.*, s. 96.

³¹ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 7.

³² Bkz: İstahrî, *a.g.e.*, s. 258; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 434; İdrîsî, *a.g.e.*, I, 476; Himyerî, *a.g.e.*, s. 532; İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ (749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, I-XXVII, Thk: İbrâhîm Sâlih, Abudabi, 2002, c. III, s. 223.

³³ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 210-211; Kudâme, *a.g.e.*, s. 107. Ayrıca bkz: Himyerî, *a.g.e.*, s. 534.

³⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435.

³⁵ İstahrî, *a.g.e.*, s. 261.

Makdisî, Murgap Nehri'ni Merveyn Nehri olarak isimlendirmektedir.³⁶ Nehir bu ismi, kendisinin de tasvir ettiği üzere Merverrûz'a (Küçük Merv) ve Merv eş-Şâhicân'a (Büyük Merv) uğramasından dolayı almış olmalıdır.

Murgap, Bamyân³⁷ Dağı'nın kuzeyinden doğar³⁸, Merverrûz'a ait Levker ve Hozân ile Merv eş-Şâhicân'a ait Karîneyn köyleri arasından geçerek Yukarı Merv'e doğru uzanır, sonra Aşağı Merv'e doğru kıvrılarak Merv'den yaklaşık bir merhale uzakta büyük bir vadide her iki tarafından tahtalarla set çekilmek suretiyle suyu tutulurdu. Burada akışı kontrol altına alındıktan sonra Merv'e doğru yol alır, sonunda şehirden çıkarak çölde kaybolurdu.³⁹

Murgap Nehri'nden dört nehir kolu ayrılmakta ve bu kollar da daha küçük sayısız kollarıyla Merv şehrinin Rabaz ve mahallerini kuşatmaktaydı. Büyük nehir kolları şehrin kuzeydoğusunda yer alan Razîk, güneydoğusundaki Es'adî, Serahs taraflarına doğru güneybatısında yer alan Hürmüzferra ve kuzeybatısında yer alan Mâcân'dır.⁴⁰ Çalışmamızın ilerleyen safhasında şehrin su şebekesine dair ayrılan başlık altında konuya detaylı olarak değineceğimizden dolayı şimdilik sadece nehir kollarını zikretmekle yetiniyoruz.

Merv topraklarında yer aldığı ifade edilen Kevâl adlı bir nehirden daha bahsolunmaktadır. Bu nehir kıyısında Merv'e bağlı birkaç köy bulunmaktaydı. Hafsâbâz köyü bunlardandır.⁴¹

Klasik coğrafya eserleri çalışmamız sınırları içerisine giren zaman diliminde şehrin ikliminin tam olarak nasıl olduğuna dair yeterli malumat vermemektedirler. Makdisî genel mânâda Horasan'ın Heytal'den daha az soğuk olduğunu, Merv'in havasının Şam'ın havasına benzediğini belirtmektedir.⁴² İdrîsî ise Merv'in ılıman ve

³⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 330.

³⁷ Cüzcan ile Horasan sınırında bir şehirdir. Bkz: *Hudûdü'l-Âlem*, s. 122.

³⁸ Bâmyân Dağı'ndan birçok kaynak çıkmakta ve farklı bölgelere dağılmaktadır. Merv'e doğru akan dışında Sicistan'a, Herat'a, Belh ve Harezm'e akanları da bulunmaktadır. Bkz: Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 68 vd.

³⁹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 68-69; Belâzürî, *Fütûh*, s. 393; İdrîsî, *a.g.e.*, I, 476; İstahrî, *a.g.e.*, s. 261; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 330; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 58; İbn Şemâil, *a.g.e.*, c. 3, s. 1262.

⁴⁰ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 15 vd.

⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 486.

⁴² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 322.

orta derecede neme sahip bir havasının olduğunu söylemekle yetinmektedir.⁴³ Bu ifadelerden, kuru bir iklime sahip olan bölgeye nispetle Murgap Nehri'nin kollarının kuşattığı Merv'de buharlaşmanın etkisiyle nemli bir havanın oluştuğu anlaşılmaktadır.

Merv'in de yer aldığı bölgede zaman içerisinde gerçekleşen iklim değişikliklerini gözardı ederek yakın dönem ve günümüz verilerinden istifadeyle bir sonuca ulaşmak mümkün olabilir. Bu sebeple söz konusu verilere kısaca değinmek istiyoruz.

XIX. yüzyıl seyahatnamelerinde ifade edildiğine göre, Merv'de kış mevsiminde kar en fazla bir ay görülürdü. Yine bir ay kadar ilkbahar yaşanır, sağanak halinde fırtınalı yağışlar meydana gelirdi. Yazın sıcaklık ise oldukça fazla olurdu. İlkbahar ve sonbaharda kuzeybatıdan esen şiddetli rüzgârlar çölden kaldırdıkları kumlarla bitkilerin üzerlerini örterek tepecikler oluştururdu. Çölün istilâ ettiği alanlarda çalılıklar ve diğer bazı bitkiler hayat bulurken, Murgap Nehri'nin kıyıları, boyları üç metreyi aşan ve yakacak olarak da kullanılan kamışlarla ve çalılıklarla örtülüydü.⁴⁴

Zamanımızda, genel olarak meteorolojik hareketlerin günlük ve yıllık büyük değişimler gösterdiği bölgede tam bir kara iklimi hüküm sürmektedir. Ortalama sıcaklık değeri 11-18 C° arasında değişmektedir. Ocak ayı ortalaması -6 C° ile +30 C° arasında, Temmuz ayı ortalaması +30 C°'yi aşmaktadır. Çöllerde ise sıcaklık öğle saatlerinde +60 C°'ye çıkabilmektedir.⁴⁵ Bölge yağış yönünden oldukça fakirdir.⁴⁶ Yıllık yağış miktarı çoğunlukla 250 mm'nin altında kalır. En yağışlı bölümler, bölgede dağ kıvrımlarının kuzey kesimlerinde 350-450 mm yıllık yağış miktarıyla görülür.⁴⁷

Bölgede doğal bitki örtüsü odunsu çalılıklar ile otlardan meydana gelmektedir. Çeşitli türdeki ağaçlara ise daha ziyade vahalarda rastlamak

⁴³ İdrisi, *a.g.e.*, I, 476.

⁴⁴ Seda Yılmaz Vurgun, "Seyahatnamelerin Işığında Ondokuzuncu Yüzyılda Merv Şehri", *History Studies*, c. V, Haziran/2013, s. 243.

⁴⁵ İbrahimov, *a.g.e.*, s. 73-74.

⁴⁶ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 7.

⁴⁷ Dolukhanov, *a.g.e.*, s. 76.

mümkündür.⁴⁸ Yazdığı anıları, çok az bilinen Çin kaynaklarından biri olarak kabul edilen Du Huan 765’de 10 yıl Merv’de esir kaldıktan sonra ülkesine dönmüştür.⁴⁹ O, anılarında “köyler ve çitle çevrili alanlar birbirine bitişik haldedir ve her yerde ağaçlar vardır”⁵⁰ demek suretiyle Merv Vahası’nda yetişen ağaçlara işaret etmiş olmalıdır.

1.2. Şehrin Ana Yolları ve İpek Yolu’ndaki Konumu

Murgap Deltası’nın aşağı kısmında yer alan ve stratejik bir mevkiye sahip olan şehir bu özelliğini büyük oranda tarihî İpek Yolu üzerinde olmasına borçludur. Hindistan, Afganistan, Çin ve Türkistan’a giden kervan yollarının kavşak noktasında yer alarak bu vasfını önemli bir zaman sürecinde muhafaza etmiştir.⁵¹ Partların egemenliği altında inkişaf ederek devam eden toprak medeniyeti İpek Yolu ile yükselişine hız katmıştır.⁵² Ana ticaret yollarıyla Hindistan’a bağlanan Merv, böylece ithal ürünlerle birlikte çok daha farklı kültürlerle de ev sahipliği yapar duruma gelmiştir.⁵³

İpek Yolu’nun ana güzergâhı, Çin’i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya’ya, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur limanlarına bağlayan kara yoludur.⁵⁴ (Bkz.: Şekil 2: İpek Yolu Güzergâhları, M.Ö. 100 civarı) Bu yol üzerindeki Karakum Çölü, Murgap Deltası’nın hemen doğusunda yer alır. Doğuda Ceyhun Nehri ile, güneyde Garabil Platosu ile çevrelenmiştir. Burası, Merv şehirlerinden Amu Derya Nehri’ne ve oradan da Buhara ve Semerkant’a ulaşabilmek için geçilmesi gereken yaklaşık 180 km’lik bir yola sahiptir.⁵⁵

⁴⁸ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 7.

⁴⁹ Herrmann, “Early and Meadival Merv...”, s. 3.

⁵⁰ Herrmann, “Early and Meadival Merv...”, s. 6.

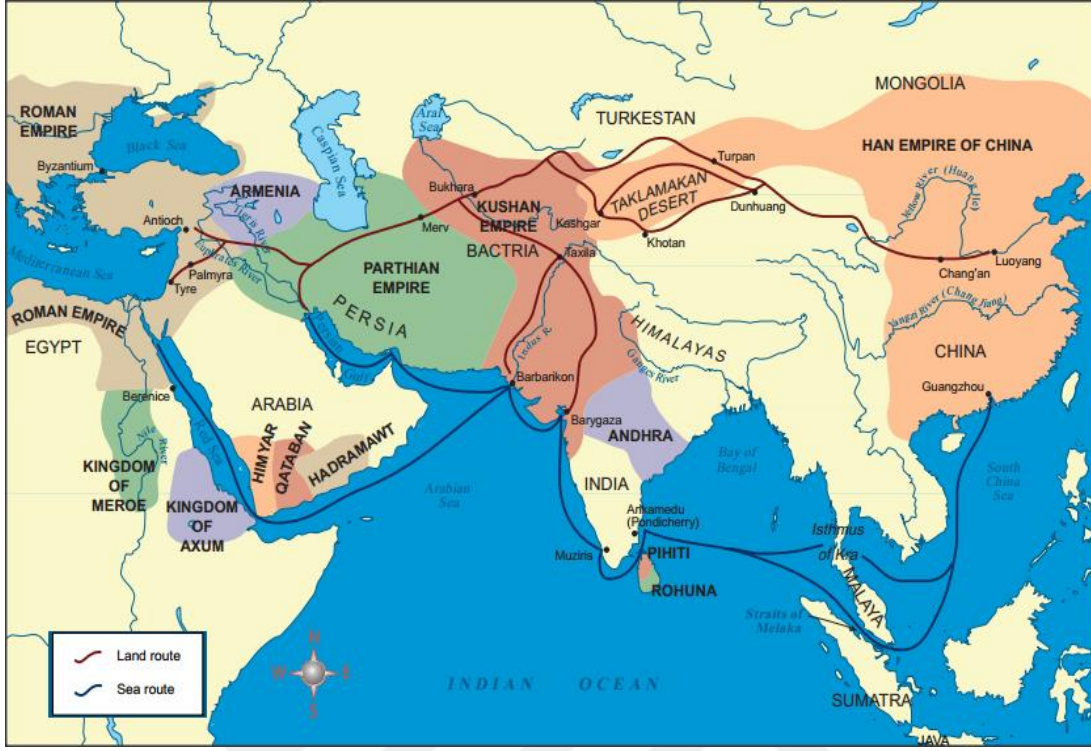
⁵¹ Vurgun, *a.g.e.*, s. 241vd.

⁵² Çakmak, *a.g.m.*, s. 38.

⁵³ Griffiths Dafydd, Ann Feuerhach, “Early Islamic Manufacture of Crucible Steel at Merv, Turkmenistan”, *Archaeology International*, DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/ai.0312>, <http://www.ai-journal.com/article/view/180>, (2.7.2013), s. 36.

⁵⁴ Nebi Bozkurt, “İpek Yolu”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 369.

⁵⁵ Herrmann, “Early and Meadival Merv...”, s. 1.

Şekil 3: İpek Yolu Güzergâhları, M.Ö. 100 civarı⁵⁶

Tarihî kaynaklarda yer verildiği üzere de Merv'den Ceyhun üzerinde yer alan Âmul'e giden yolun, İpek Yolu'nun önemli bir kolu olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklar bu yol boyunca yer alan konaklama yerlerinin adlarını vermektedirler. Araştırmalar sonucunda Merv'den Âmul'e giden muhtemelen en az iki yol olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁷ Merv'e ait yollar hakkında en sistemli bilgileri sunan İbn Hurdazbih, de bu tahminlerle örtüşür şekilde doğu yönünde Merv'den iki yolun ayrıldığını ifade etmektedir. O ve diğer bazı kaynakların kaydettiğine göre, Merv'den doğu istikametinde biri Şaş ve Türk illerine ve diğeri Belh ve Toharistan taraflarına olmak üzere iki yol gitmektedir. Birinci yol ve üzerindeki konaklama merkezleri şöyledir:

Merv'den Küşmeyhân'a 5 fersah⁵⁸ mesafedir. Burası çöl yolu üzerinde el-Ğuz'a komşu büyük bir köydür. Küşmeyhân'dan ed-Divân'a 6 fersah, oradan et-

⁵⁶ http://games.maps.com/ref_map.aspx?pid=11448, (07.05.2016).

⁵⁷ Williams, Wordsworth, *a.g.m.*, s. 29 vd.

⁵⁸ 15 mil yani yaklaşık 30 km'dir. Bir fersah 3 mile eşittir. Bu da yaklaşık 6 km etmektedir. Bkz: Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev.: Acar Sevim, İstanbul, 1990, s. 76. Çalışmada geçen

Tahmelec'e 2 fersah, buradan el-Mansif'a 4 fersah, oradan el-Ahsâ'ya 8 fersah, buradan Bi'ru Osman'a 3 fersah, buradan el-Akîr (veya el-Ukayr)'a 3 fersah ve buradan da Ceyhun'un geçiş noktalarından Âmül'e 5 fersaktır. Böylece Merv'den Âmül'e 36 fersaktır.⁵⁹

Makdisî, Merv'den Âmül'e gittiği tahmin edilen alternatif güzergâhın varlığını doğrulayan bilgiler vermektedir. Ona göre bu yol güzergâhı şu şekildedir:

Merv'den Küşmeyhân'a bir merhale, sonra Ribâtü'l-Hadîd'e bir merhale, sonra Ribâtu Nasrak'a bir merhale, sonra Cebbu Hammad'a (Bi'ru Hammâd) bir merhale, Ribâtu Bâris'e bir merhale, buradan Âmül'e bir merhale ve Ceyhun Nehri'ne bir fersaktır.⁶⁰

Âmül Merv'den Buhara'ya giden yol üzerinde, Ceyhun'un batısında bir yerdir. Ahamenişler döneminde Âmül, Baktria ve Soğdia satraplıklarına (eyaletlerine) giden yol üzerinde yer almaktaydı.⁶¹ Merv ile aralarında 6 merhale yani 124 mil vardı. Âmül ile Ceyhun nehri arasında ise üç mil vardı. Nehrin doğusunda, tam karşısında Farabr (veya Farab) vardı. Âmül, Âmû ve Âmeveyh olarak da isimlendirilmekteydi. Karıştırılmaması için Zemm Âmülü, Ceyhun Âmülü, Kıyı Âmülü veya Çöl Âmülü de denir. Güneybatıya doğru uzanan Merv yolunda her bir merhalede kuyular bulunmaktaydı. Bunun dışında nehrin kenarına kadar her tarafından çölle kuşatılmıştır. Ekilebilen arazilere sahiptir ve harika üzümleri vardı.⁶²

Âmül'den nehir istikametinde Tirmiz taraflarına doğru dört merhale sonra Zemm şehri gelmekteydi. Zemm, Âmül büyüklüğünde bir şehirdi. Burası modern Kerki yerleşmesidir ve Demir Çağda Buhara taraflarından buranın karşısında Ahsîsek şehri yer almaktaydı. Büyüklük olarak Âmül gibiydi. İstahrî'ye göre ise Zemm, Amül'den imar bakımından geriydi.⁶³ Âmül'den Zemm'e ulaşmak ancak Horasan tarafından mümkün olmaktadır. Bu ikisi birlikte Horasan'dan doğuya

her bir fersah ölçüsü, bu bilgilerle kıyas edilerek bulunması mümkün olduğu için, günümüz ölçü birimine çevrilerek dipnotta gösterilmeyecektir.

⁵⁹ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 25 ve s. 202; Kudâme, *a.g.e.*, s. 98.

⁶⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 348.

⁶¹ Herrmann, "Early and Medieval Merv...", s. 3.

⁶² İstahrî, *a.g.e.*, s. 281; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 58; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 452; Himyerî, *a.g.e.*, s. 5; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 6; Le Strange, *a.g.e.*, s. 403; Wilhelm. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yay., 1990, s. 85-86.

⁶³ İstahrî, *a.g.e.*, s. 281.

seyehat eden yolcuların nehri geçtiği yerlerdi. Âmül daha çok Mâverâünnehr'e geçmek için kullanılmaktaydı. Her iki şehrin de etrafını çöl çevrelemekteydi.⁶⁴

Amu Derya'dan doğu istikametinde giden yolun devamından kısaca bahsetmek gerekirse; Âmül'den nehrin kıyısına kadar bir fersah, bu noktada nehrin tam karşısındaki Ferber'e (veya Farab) bir fersah, sonra Ümmü Ca'fer Kalesi'ne giden çöl yolu altı fersah, buradan Beykend'e altı fersah, sonra Buhara'nın sur kapısı iki fersah, sonra Mâseteyn'e bir buçuk fersah ve Buhara'ya bir buçuk fersahtır. Böylece Âmül'den Buhara'ya ondokuz fersah olmaktadır.⁶⁵ İbnü'l-Fakîh, Âmül-Buhara arasını onyeddi fersah olarak vermektedir.⁶⁶ Buhara'dan sonra Semerkant gelmekte, nihaî olarak bu yol kuzey-doğu istikametinde Talas, Türk ülkeleri ve Çin'e ulaşılmaktadır. Aynı yolun Belh güzergâhından Hindistan'a veya Aral Gölü'nün kuzeyinden Baltık bölgesine gidilebilmekteydi. Siyasî ve iktisadî öneminden dolayı olsa gerek, İslâm coğrafyacıları ana yollar üzerinde yer alan her şehir arasındaki mesafeyi, konaklama yerlerini yukarıda gördüğümüz gibi ayrıntılı olarak belirtmektedirler.⁶⁷

Merv'den çıkan bir başka güzergâh da Toharistan taraflarına gitmekteydi. Bu yolun büyük şehirlerinden Merverrûz'a kadar olan kısmı şu şekildedir:

Merv'den Fâz denen köye 7 fersah, Faz'dan Mehdî Âbâd'a çöl yolu üzerinden 6 fersah, Mehdî Âbâd'dan Yahya Âbâd'a 7 fersahtır. Burası vadinin ortasındadır. Bu konaklama yerinde hanlar bulunmaktadır. Yahya Âbâd'dan el-Karîneyn'e 5 fersahtır. el-Karîneyn vadinin kenarında büyük bir tepenin üzerindedir. Buradan Esed Âbâd'a 7 fersah, oradan Havzan'a (veya Hûzan) 5 fersahtır. Havzan'dan vadi kıyısındaki Ahnef b Kays'a nispet edilen küçük bir köy olan Kasru'l-Ahnef'e 4 fersahtır. Buradan da Merverrûz'a 5 fersahtır.⁶⁸ Bu yol, Belhe ulaştıktan sonra Kaşgar istikametinde Tibet'e, Kabil yönünde Hindistan'a

⁶⁴ İdrîsî, *a.g.e.*, I, 481; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 670; Le Strange, *a.g.e.*, s. 404; Williams, Wordsworth, *a.g.m.*, s. 27.

⁶⁵ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 25.

⁶⁶ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 621.

⁶⁷ Samur, *a.g.m.*, s. 96.

⁶⁸ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 32 ve s. 209 vd.; Kudâme, *a.g.e.*, s. 105 vd. Makdisî Merv ile Merverrûz arasındaki yol üzerinde farklı isimlerde durak yerlerine işaret etmektedir. Bu yolun alternatif bir yol olduğu da düşünülebilir. Bkz: Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 347-348.

veya Tirmiz tarafına doğru yönelerek Merv'den Türkistan içlerine giden diğer yola kavuşmaktadır.

Merv'i batıya bağlayan ana yol ise Serahs'a ulaşmaktadır. Bu güzergâh ve konaklama merkezleri şu şekildedir:

Serahs'tan Kasru'n-Neccâr'a 3 fersah, buradan Üştürmeğâk'a 5 fersah, Talestâne'ye 6 fersah, Dandanakân'a 6 fersah, buradan Yenücerd'e (Kenûkerd) 5 fersah, buradan Merv'e 5 fersah. Aynı yol güzergâhında Serahs'tan batıya doğru gidildiğinde ise Nişabur gelmektedir. Serahs-Nişabur arası 6 merhaledir. Böylece Nişabur'dan Merv'e 70 fersah olmaktadır.⁶⁹

Merv merkezli ana yollara göz attığımız vakit, bu yollar üzerinde yer alan konaklama merkezlerinin çoğunun surlarla çevrili şehirler olduğu görülür. Örneğin yukarıda belirttiğimiz Merv ile Serahs arasındaki konaklar yerli halkın Türk akınlarına karşı savunduğu kalelerle korunmaktaydı.⁷⁰

Merv'in kaynaklarda zikredilen diğer bazı şehirlere olan uzaklığı şöyledir; Herat'a 12 merhale, Ebîverd'e 6 merhale, Belh'e 348 mil veya 126 fersaktır.⁷¹ Belh ile Merv arasındaki yol dolambaçlı olarak dağların eteklerinden giderdi. Murgap Nehri'ne varınca kuzey-batıya döner ve nehir kıyısını takip ederek Merv'e ulaşırdı.⁷² Kalkaşandî, Merv ile Nişabur, Herat, Belh ve Buhara arasındaki her bir mesafenin 12 günlük bir yolculuk olduğunu ifade etmektedir.⁷³

Merv'in kendisine bağlı onbir şehrine (nahiyelerine) olan mesafesine gelince, klasik coğrafya kaynaklarında şu şekilde kaydedilmektedir:

Merv'den Küşmeyhân'a bir merhaledir. Küşmeyhân tarafında, onun solundan bir fersah uzakta Hürmüzferra yer almaktadır. Bu şehrin kenarında Sîfâyeç Çölü üzerinden Harezmi'e ulaştıran yol bulunur. Yâkût el-Hamevi, buraya daha sonraları

⁶⁹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 56; İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 202; Kudâme, *a.g.e.*, s. 97; İdrîsî, *a.g.e.*, II, 691.

⁷⁰ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 56; Haug, *a.g.e.*, s. 127 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 39.

⁷¹ Bkz: İstahrî, *a.g.e.*, s. 28; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 454; Himyerî, *a.g.e.*, s. 532; İdrîsî, *a.g.e.*, I, 480 ve 486.

⁷² Barthold, *a.g.e.*, 1990, s. 83.

⁷³ Kalkaşendî, *a.g.e.*, IV, 393 vd.

Mesferâ adının verildiğini kaydetmektedir.⁷⁴ Bâşân, Hürmüzferra yolu üzerinde, ondan bir fersah öncesinde yer alır. Senc (veya Sinc), Serahs ve Merverrûz yolu arasında, şehirden bir merhale mesafededir. Cîrenc, şehirden altı fersah uzakta, vadinin kıyısındaki Zerk'ten bir fersah önce gelir. Merverem, aynı yol üzerinde, vadi kıyısında, şehre 4 fersah mesafededir. Dandanakân, Merv'den iki merhale uzakta ve Serahs yolu üzerindedir. Karîneyn, Merv Vadisi kıyısında, Merv'den dört merhale uzakta bulunmaktadır. Harak, Serahs-Ebîverd yolu üzerinde, şehirden yaklaşık üç fersah uzakta yer almaktadır. Sûsegân, Harak'ın solunda ancak ondan bir fersah daha uzaktadır.⁷⁵

2. FİZİKÎ YAPISI

Merv, tarihte M.Ö. 500'lerden itibaren varlığını devam ettiren bir dizi şehirden müteşekkildir. Bu şehirler birçok yerde olduğu gibi birbiri üzerine değil, yanlarına kurulmak suretiyle özellikle arkeoloji için bulunmaz bir fırsat sunmaktadır.⁷⁶ Bugün eski Merv'in içinde bulunduğu alanda kaynaklarımızda "kahandez" (içkale) olarak nitelendirilen ve sonradan Erk Kale adı verilen yeri de müstakil olarak ele alırsak dört adet sit alanı vardır:

Erk Kale: Arkeolojinin Ahamenişler veya daha erken döneme tarihlendirdiği, Müslümanların Merv olarak tanıdıkları yerleşim alanının ilk iskâna uğrayan kesimidir. Müslüman coğrafyacılar tarafından burası Merv şehrinin "içkalesi" olarak kabul edilmiştir.

Gavur Kale: Sâsânîler ve erken İslâmî dönemi içine almaktadır. Müslümanlar şehre geldiklerinde şehristan olarak kabul edilen kısım burasıdır.

Sultan Kala: Gavur Kale yerleşiminin batısında, önceleri "rabaz" (kenar mahalle/varoş) olarak iskâna uğrayan kısımdır. Burası 2.-7./8.-13. yüzyıl Merv'idir ki, milâdî 1221 tarihinde Moğol istilâsı (548/1153) ile yıkılmıştır.

⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 126.

⁷⁵ İstahrî, *a.g.e.*, s. 284 vd.; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 456 vd.

⁷⁶ Dafydd, Feuerhach, *a.g.m.*, s. 36; Herrmann, *Monuments of Merv*, s.14.

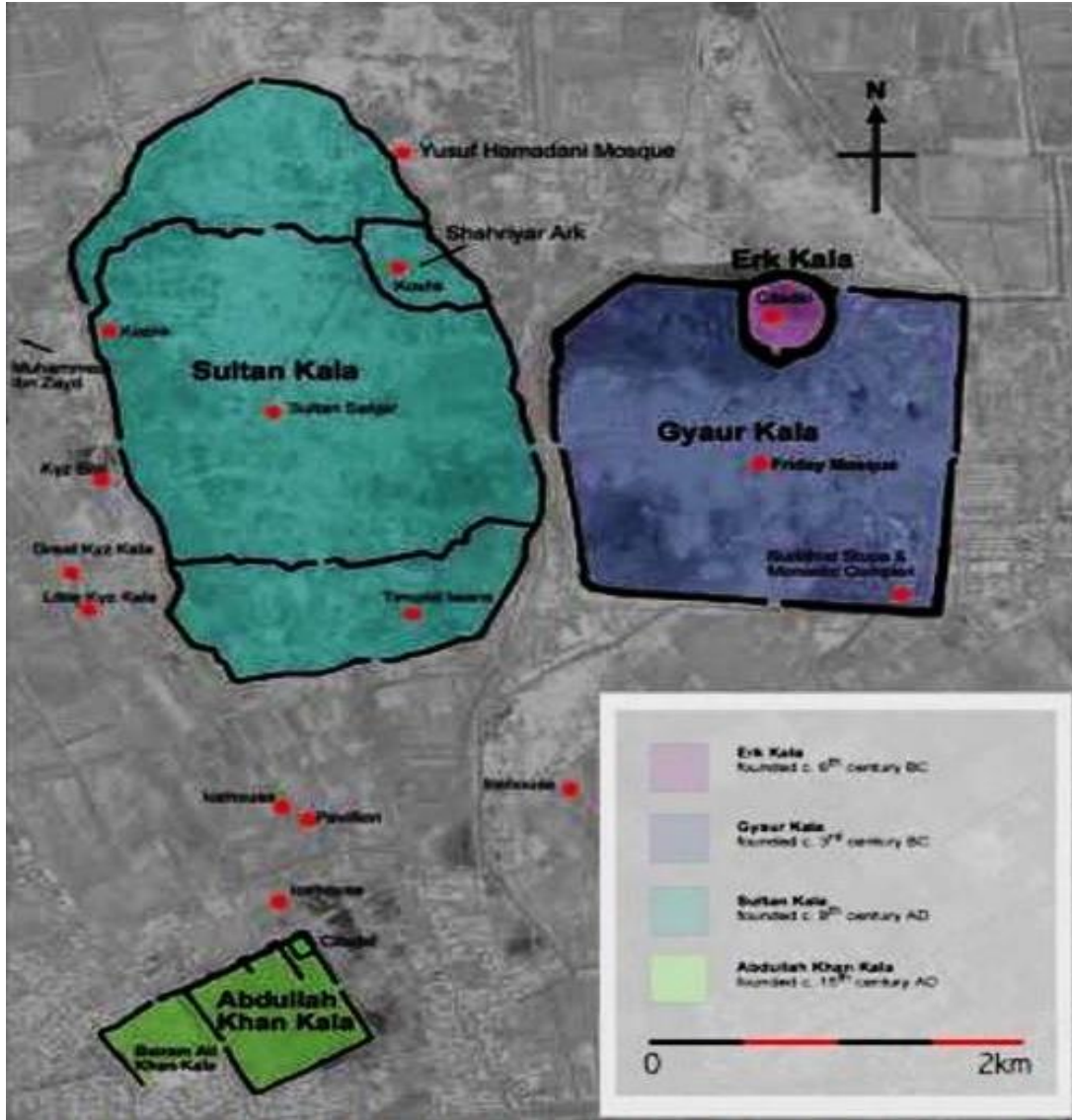
Abdullah Han Kale: Merv'in, Sultan Kale'nin güneyindedir. Şahrüh tarafından 812/1409'da yeniden inşa edilmiştir.⁷⁷

Çalışmamızın zaman dilimi sınırları içerisinde Merv şehri, “kahendez” olarak kabul edilen Erk Kale, “şehrîstan” olarak bilinen Gavur Kale ile Müslümanlarca “rabaz” diye isimlendirilen ve çok daha sonraları Sultan Kale adını alarak şehrin merkezi hâline gelecek olan yerleşim alanından oluşmaktaydı. Dolayısıyla şehrin topoğrafyasından bahsederken adı geçen üç bölümde değerlendirmeyi uygun görmekteyiz.⁷⁸

⁷⁷ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 619.

⁷⁸ Şehri çevreleyen ve doğal olarak şehir ile doğrudan irtibatı bulunan zirâî alanların da şehrin topoğrafyasının bir parçası olduğu söylenebilir. Bkz: Sobti, *a.g.e.*, s. 188 vd. Ancak, biz de önceden genel kabul görmüş geleneği takip ederek ve yalnız kent merkezini göz önünde bulundurduğumuzu belirterek şehrin kent topoğrafyasını ortaya koyarken “üçlü kent modelini” kullanacağız.

Şekil 4: Merv'in Sit Alanları⁷⁹

⁷⁹ Tim Williams, "Unmanned Aerial Vehicle Photography: Exploring The Medieval City Of Merv, On The Silk Roads Of Central Asia", *Archaeology International*, No:15, 2011-2012, s. 55.

2.1. Kahendez/İçkale

Kahendez olarak bilinen içkaleler, doğu sınır boylarında oldukça yaygın bir savunma enstrümanıdır. Bu yapılar İslâm öncesi dönemde mevcuttur ve fetihlerden sonra farklı amaçlarla var olmaya devam etmiştir. Çoğu zaman araştırmacılar ünlü şarkiyatçı Barthold'un özetle "bir kale ve kahendez bir şehirle beraber bulunursa surla çevrili bir içkale vazifesi görür"⁸⁰ iddiasını aynen kabul etmişlerdir. Barthold ise bu görüşünü ileri sürerken muhtemelen Yâkût el-Hamevî'nin kahendez terimini açıklarken kullandığı ifadelerinden ilham almış olmalıdır.⁸¹ Ancak bir kahendez her ne kadar kale gibi görünse de kaynaklarımız bunların farklı fonksiyonlar icra ettiğini ispatlamaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, kahendez yalnız bir savunma enstrümanı olmaktan ziyade, yine şehrin savunmasında rolü olan, aynı zamanda halkın da günlük yaşamında payı bulunan bir kentsel birim olmaktadır.⁸² Elbette bu kalenin en önemli fonksiyonu hükümdarın ya da şehrin idârî görevlilerinin oturduğu yer olmasıdır. Diğer bütün idârî yapılar onun çevresinde toplanmaktaydı.⁸³

Şehrin kahendezini teşkil eden ve günümüzde Erk Kale olarak adlandırılan yer, Merv şehirleri içerisinde en eski ve en uzun süre iskâna uğrayan şehirdir. Arkeolojik çalışmalar bu şehrin M.Ö. VI. asırda Ahamenişler devrinde kurulduğuna işaret etmektedir. Özellikle bu kaynaklardan meşhur Büyük Dârâ'nın Batı İran'daki Bisitun Kitabeleri dikkat çekicidir.⁸⁴ Bununla beraber daha eski tarihlere gitmesi, onların öncülleri olan Medler zamanında kurulmuş olabileceği de iddia edilmektedir.⁸⁵ Buna göre, Erk Kale'nin savunma duvarına doğru yer alan bölüm ilk savunma duvarının inşa edildiğini göstermekle beraber kayda değer bir şehrin

⁸⁰ V.V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İlave ve Eklerle Çev: Fuad Köprülü, 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, s. 49.

⁸¹ Bkz: Hamevî, *a.g.e.*, IV, 419.

⁸² Haug, *a.g.e.*, s. 99 vd.

⁸³ Salih Özçamca, *Büyük Selçuklu Şehirleri ve Ulaşım-Ticaretteki Yerleri (Üç Kaynağa Göre-El-Belazuri, El-Bundari, Er-Ravendi)*, Basılmamış Y.L. Tezi, Uludağ Ü. S. B.E., Bursa, 2007, s. 33 vd.

⁸⁴ UNESCO, *a.g.e.*, s. 170.

⁸⁵ Herrmann, "Early and Medieval Merv...", s. 8.

Margiana'nın daha Ahameniş İmparatorluğu'nun satraplıklarından biri hâline gelmeden evvel burada yer aldığını göstermektedir.⁸⁶

Şekil 5: Erk Kale'nin Havadan Görünümü⁸⁷

Erk Kale şehir merkezi 20 hektarlık (400x500 mt.) bir alanı kaplamaktadır. 30 metre yüksekliğe ulaşan, güçlü kerpiç duvarlarla çevrilmiş, şehrin ortasındaki devasa bir yapıyla beraber 15 metre yükseklikteki bir tepe üzerinde konumlanmıştır. Makdisî de şehrin düz bir arazide yer almasına rağmen kahandezinin bir tepe üzerinde kurulduğunu belirtmektedir.⁸⁸ Kurulmasını takiben zaman geçtikçe Antik Merv, yani Margiana vilâyetinin yeni merkezi süratle Orta Asya'nın önemli şehirlerinden birisi olarak tarihteki yerini aldı. Oynadığı rol ve önemi günbegün büyüyen şehir, hızla doğunun kültürel merkezlerinden biri hâline geldi.⁸⁹

Şehrin kuruluşunu ele aldığımız bölümde ifade edildiği üzere, Büyük İskender'in Doğu Seferi sonucunda bölgeyi hâkimiyetleri altına alan Selevkoslar

⁸⁶ Usmanova, *a.g.e.*, s. 55.

⁸⁷ Herrmann, "A Central Asian City...", s. 33.

⁸⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 311.

⁸⁹ Masson, *a.g.e.*, 1991, s. 181; Herrmann, "A Central Asian City...", s. 33; Herrmann, "Merv: Queen of The World", *Minerva (The International Review of Ancient Art and Archeology)*, Vol. VII, Number: 6, Britain, 1996, s. 18; Usmanova, *a.g.e.*, s. 59.

zamanında Antioh I (M.Ö. 281-261) tarafından Merv şehri yeniden inşâ edilmiştir. Gavur Kale adı verilen şehrin kurulması ile daha önceki şehir yani Erk Kale, yeni yerleşimin kuzey duvarının tam ortasında kalarak bir iç kaleye dönüşmüştür. Moğol istilasına kadar bir şekilde fonksiyon icra etmeye devam etmiştir. Harap hale gelmesine yakın son zamanlarında ise gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır.⁹⁰ Kaynaklarda erken İslâmî dönemde kahandezin muhtemelen muhkem bir yer olması sebebiyle hapisane olarak da kullanıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır.⁹¹

Erk Kale'ye sadece güneyden bir tek giriş olduğu anlaşılmaktadır.⁹² Duvarların ve bölgenin en yüksek kesimi güneydoğudaki kule görünümlü olan yerdir. Burası muhtemelen içkaleye giren kısmın korunması vazifesini yerine getirmekteydi. Yine muhtemelen tıpkı Buhara'da olduğu gibi bir rampa aracılığı ile kale hendeği üzerinden atlanarak girilmekteydi. İçkalenin güney kesimleri birtakım yerleşim binalarına sahiptir ki, batıya doğru uzanan platform üzerinde bir zamanlar erken İslâmî dönemine ait yönetim binaları bulunmaktaydı. Kuzey kesimlerindeki alçak kesimler, Orta Asya şehirlerinin karakteristik özelliğidir.⁹³

Şehrin bu kısmında ev boyutlarında küçülmeye rağmen yerleşim alanında herhangi bir kesintiye dair işaret yoktur. Dolayısıyla Sâsânî ve sonrasında İslâmî dönemde içkalede iskânın devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu özellik, bölgeye diğer başka yerlerde olmayan tarihî, arkeolojik ve sanatsal bir özellik katmaktadır.⁹⁴

Zamanın tahribine direnen kahandezin, Abdullah b. Mübârek'in dışının kırılmasına yol açan bir olayı anlatan rivâyete göre yavaş yavaş yıkılmaya yüz tuttuğu anlaşılmaktadır.⁹⁵ O ve arkadaşı Ebû İshak et-Talekânî birgün kahendizın gölgesinde otururlarken birden yukarıdan kerpiç parçaları düşmeye başlamış, büyük parçalardan biri Abdullah b. Mübârek'in dışına isabet ederek kırılmasına yol açmıştı.⁹⁶ Makdisî, kendi zamanında artık şehrin bu kısmının birkaç ev dışında

⁹⁰ Tim Williams, "Training Courses at The Old Silk Road City of Merv, Turkmenistan", *Archaeology International*, vol. 9, pp. 53-57. DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/ai.0914>, s. 55; Haug, *a.g.e.*, s. 106 vd.

⁹¹ Bkz: Taberî, *a.g.e.*, VII, 289; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XIV, 115; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 170.

⁹² Williams, "Training Courses. ..", s. 55.

⁹³ Herrmann, "Early and Medieval Merv...", s. 10.

⁹⁴ Herrmann, Kurbansakhatov, *a.g.e.*, 1994, s. 54.

⁹⁵ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 614.

⁹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 244.

tamamen harap halde olduğunu, ancak bir rehber eşliğinde gezilebildiğini aktarmaktadır.⁹⁷ Erken dönemde savunma aracı olarak kurulmuş olan Erk Kale bu tarihlerde artık kavun, karpuz ziraatinin yapıldığı bir alan hâline gelmiştir.⁹⁸ Bu durum şehrin geçirdiği topoğrafik değişimi gözler önüne sermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

2.2. Şehristan (Medine)/Asıl Şehir

Şehrin topografyasını oluşturan bölümlerden, Müslüman coğrafyacılarının klasik eserlerinde medine veya şehristan olarak isimlendirilen kısma gelince, burası halkın ekseriyetinin yaşadığı yerdir ve şehir denildiği vakit ilk akla gelmesi gereken bölümdür.

Konuya geçmeden önce birkaç hususu dile getirmekte fayda mülhaza ediyoruz. Şöyle ki, şehrin büyüüp gelişmesine bağlı olarak yeni yerleşim alanlarının kurulması ve özellikle şehristanının daha batıya kayması neticesinde eski şehristan (medine) ile karıştırılması söz konusu olabilmektedir. Bazı klasik eserlerde adı geçen karmaşayı önlemek amacıyla şehrin ilk yerleşim alanı olan kahendezine “el-medîne ed-dâhile” denildiği görülmektedir.⁹⁹ Bu ifadeden, şehrin asıl medinesi içerisinde kalan içkalesini anlamalıyız.

Günümüz araştırmacılarının çalışmalarında da buna benzer bir karmaşanın varlığı hâlen devam etmektedir. Bugün karşılaşılan karmaşayı önlemek maksadıyla “ilk şehristan” veya “orijinal şehristan” tabirinin kullanılmasının isabetli olduğu söylenebilir.¹⁰⁰ Bir diğer yöntem de şehrin bu kısımlarına çok daha sonraları verilen isimleri kullanmaktır.

Günümüzde Gavur Kale adı verilen, Merv’in ilk şehristanı Selevkid hükümdarı Antioh I (281-261) tarafından kurulmuş ve burası bir zamanlar Antiohya Margiyana’nın metropolisi mevkisine yükselmiştir. Bu kuruluş aşamasından sonra Erk Kale, Helenistik dönem şehrinin (Gavur Kale’nin) iç kalesi hâline geldi.¹⁰¹

⁹⁷ Makdisi, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 312.

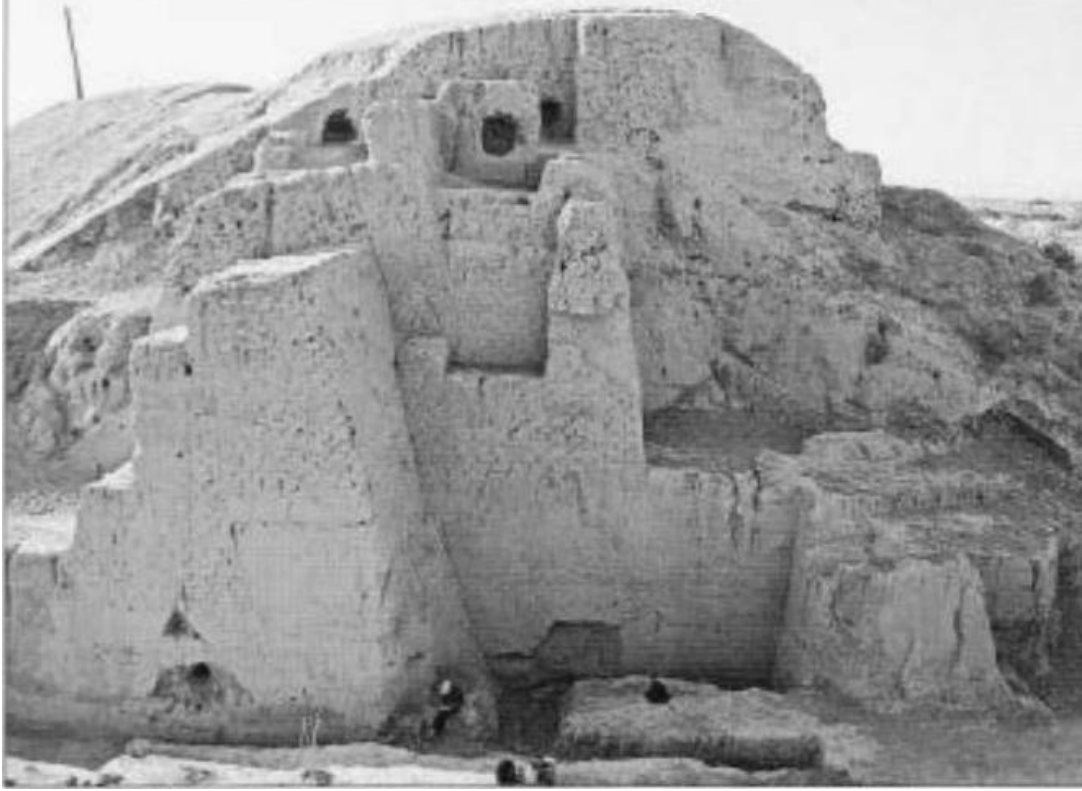
⁹⁸ Istahrî, *a.g.e.*, s. 259; Sobti, *a.g.e.*, s. 54.

⁹⁹ Bkz: Sem‘ânî, *a.g.e.*, VIII, 266 ve X, 525.

¹⁰⁰ Örneğin bkz: Sobti, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁰¹ UNESCO, *a.g.e.*, s. 170; Herrmann, “Early and Medieval Merv...”, s. 10.

Buradan hareketle şehrin, yöneticinin sarayı etrafında geliştiği söylenebilir.¹⁰² Sâsânîler ve erken İslâm devirlerinde şehir buradan ve civarındaki meskûn mahâlden ibaretti. Şehir, Ebû Müslim zamanında Gâvur Kale'den taşarak batıya doğru büyümüş ve Mâcân Ark'ı üzerinde birtakım binaların yanında bir cami ile dârülimâre inşa edilmiştir.¹⁰³

Şekil 6: Gavur Kale Duvarlarından Bir Kesit¹⁰⁴

Makdisî, şehristanın düzlük bir arazide yer aldığını ifade etmektedir.¹⁰⁵ Gavur Kale, kabaca kare plânlıdır. 2 km'ye varan duvarları içerisinde oldukça önemli binaların tarihî kalıntılarını barındırmaktadır.¹⁰⁶ Helenistik karaktere sahip olduğu tahmin edilmekte olup, haç biçiminde ana caddelere sahip olduğu ve binaların bu caddeler üzerinde yoğunlaştığı düşünülmektedir.¹⁰⁷ Şehri gezen Çinli Budist Du

¹⁰² Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 619.

¹⁰³ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 18.

¹⁰⁴ Williams, "Training Courses. ..", s. 56.

¹⁰⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 310 vd.

¹⁰⁶ UNESCO, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁰⁷ Herrmann, "Early and Medieval Merv...", s. 11; Herrmann, *a.g.e.*, 1996, s. 19 vd.

Huan tarafından yapılan tasvirde de bu durum anlaşılmaktadır. O, şu ilgi çekici detaylara yer verir:

“Şehir duvarları içerisinde tuzlalar; ayrıca iki tane Budist tapınağı vardır. Şehir duvarları ve evler çok ince ve yüksektir. Şehir bölümleri oldukça düzenlidir.”¹⁰⁸

Gavur Kale'nin köşelerini teşkil eden yerler ortak bir özellik olarak daha alçaktırlar. Kuzeybatı ve güneybatıda yer alan köşeleri tepeciklerden oluşan alanlardan arınmış durumdadır. Bu şekliyle kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinden topoğrafik olarak farklılık arz eder. Toprak izleri bu tepeciklere sahip olan yerler üzerinde bir zamanlar sağlam binaların yer aldığına işaret etmektedir.¹⁰⁹

Bölgede Müslümanlar tarafından fethedilen şehirlerin çoğunluğu, etraflarını çevreleyen duvarlara sahiptir. Bu şehirlerde iki farklı sur tipiyle karşılaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, klasik olarak dikey taş döşemeye sahip stilde olanlardır. Bazen pişirilmiş tuğladan inşa edilmiş olup aralıklı kare veya dairesel kulelerle tahkim edilmiştir. İkinci türde olanları ise, Mezopotamya veya İran'a özgü olup Orta Asya'ya da yayılmış olan türdür. Burada devasa kerpiçlerin yığılmasıyla oluşturulan kümeler söz konusudur. İşte bu surlardan İslâm öncesi Merv şehrinde görülebilenleri bunun en güzel örneğini teşkil eder.¹¹⁰ Bu surlar genelde göçebelere veya fetih için gelenlerden korunmak amacıyla yapılmaktaydı.¹¹¹

Merv surları doğrusal prensipte inşa edilmiş olup, bunda dairesel savunma surununun daha pahalıya mal olması ve savunma için çok daha fazla askerî birliğe ihtiyaç duyulması etkili olmuş olmalıdır. Antioh I Soter hakimiyetinde Gavur Kale'nin bu süreçte tahkim edildiği ve ilk duvar kalıntılarının III. asrın ikinci yarısına işaret ettiği söylenebilir. Malesef sonraki kaynaklar bu konuda yetersiz ve tutarsızdır.¹¹² Hâlihazırdaki tespitlere göre surların en eski olan kısmı III. asra kadar gitmektedir. Zamanla zayıf olan yerler, güçlendirilmek amacıyla ilavelere maruz kalmıştır. Ayrıca yürüme yolları, siperler, okçu delikleri ve burçlar da eklenmiştir.

¹⁰⁸ Bkz: Herrmann, “Early and Medieval Merv...”, s. 11.

¹⁰⁹ Herrmann-Kurbansakhatov, *a.g.e.*, (The Topographic Survey, by Glynn Barratt), 1994, s. 559.

¹¹⁰ Sobti, *a.g.e.*, s. 177.

¹¹¹ Özçamca, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹² Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, *a.g.e.*, 2000, s. 12.

Şaşırtıcı şekilde III. asırdan V. asra kadar kullanılan duvarlar, şehri 8 km uzunluğunda çevreleyen çember içerisinde bozulmadan günümüze gelmeyi başarmıştır. En erken olanları ise muhtemelen VII. veya VIII. asra tarihlendirilmelidir. Bunlar zamanla yağmur ve rüzgarın da tesiriyle bugün şehrin ziyaretçilerin de açıkça görebildiği bir toprak yığını hâline gelmiştir.¹¹³ Hâlen 20 metreye ulaşan yüksekliğe ve kuleleri temsil eden tümseklere sahip olan savunma surları, dışarıdan bir hendekle desteklenmekteydi.¹¹⁴

Sonradan “Hellenistic” ve “Partian” duvarlar olarak isimlendirilen duvarlar görünüşe göre sağlam tek parça kerpiç yapıdan oluşmaktadır. Bu yapı 6,20 mt. genişliğindedir ve yaklaşık 6,80 mt. kadar ayakta kalan yüksekliğe sahiptir. Duvarın iç ve dış yüzeyleri bilinçli olarak oldukça eğimli inşa edilmiştir.¹¹⁵ Böylece sur savunmasının güçlendirilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Partlar döneminde Erk Kale ve Gavur Kale’de tamir çalışmaları yapılmıştır. Daha sonraki Sâsânîler döneminde benzer çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Partlar devrine has olan 40x40x10-12 cm’lik büyük dört köşeli ham kerpiçlerin kullanıldığı tamirat işlerinde Erk Kale’nin duvarları ve savunma amaçlı yerleri sağlamlaştırılmıştır. Gavur Kale’nin Antioh tarafından yapılan 6 m. genişliğindeki duvarları 16 metreye çıkarılmıştır. Yine bu duvarların üzerine 100’den fazla gözcü kuleleri yapılmıştır.¹¹⁶ Bu kulelerin erken devirlerde basit olarak altlı üstlü iki atış deliğine sahip tünelli bir duvardan ibaret olduğu, daha sonra Sâsânîler döneminde askerî mimaride bir değişim evresine girildiği anlaşılmaktadır. Tünel doldurularak kuleler yükseltilmiştir. Kulelerin yapılış amacı da duvardan daha uzak mesafeye atış yapmayı sağlamasıdır.¹¹⁷

Şehrin dört kapısının olduğu bilinmektedir. Bunlardan şehrin güneybatısında, “Şehir Kapısı” denen ve Serahs yoluna çıkan Bâbü’l-Medîne yer alır. Benî Mâhân Rabazı’na çıkan Bâb-ü Sencân şehrin güneydoğusunda yer alır. Bu kapıdan çıkan

¹¹³ Williams, “Training Courses. ..”, s. 55.

¹¹⁴ Herrmann, “Early and Medieval Merv...”, s. 10-11.

¹¹⁵ Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, St John Simpson, et al., “The International Merv Project: Preliminary Report on The Seventh Season (1998)”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXVII, 1999, s. 15.

¹¹⁶ Tan, *a.g.e.*, s. 166.

¹¹⁷ Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, St John Simpson, et al., “The International Merv Project. Preliminary Report on The Sixth Season (1997)”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXVI, 1998, s. 66 vd.

yol, Merv'in köylerinden Karîneyn üzerinden Merverrûz'a ulaşmaktaydı. Kuzeybatıda konumlanmış olanı Bâb-ü Bâlîn ve kuzeydoğudaki Dermeskân (veya diğer adıyla Müşkân Kapısı)¹¹⁸ adı verilen kapıdır. Bu son kapıdan Merv'in köylerinden Küşmeyhân üzerinden Mâverâünnehr'e çıkılırdı ve kapı bitişiğinde Abbasî Halifesi Me'mûn'un hilâfet kendisine geçmeden önce Merv'de kaldığı süre içerisinde ikamet ettiği otağı yer almaktaydı.¹¹⁹ Şehir kapıları, etrafını çevreleyen surların ortalarında konumlandırılmış olup yalnızca kuzey kapısı, içkalesi Erk Kale'nin doğusunda yer almaktaydı.¹²⁰ Taberî, adı geçen kapının şehirde çıkan bir iç çatışma esnasında yıkıldığını ifade etmektedir.¹²¹ Muhtemelen kapı daha sonra yeniden inşa edilmiştir. Yine Taberî bu kapılar dışında da bazı isimler vermektedir. Harb b. Âmir, Mâsercân, Mihân, Rekek, Nîk, Nasrbemâcân kapıları bunlardandır. Ancak Taberî'nin saydığı bu isimlerin hangi surların kapıları olduğu belli değildir.¹²²

Merv'de geç Sâsânî dönemine tarihlendirilen bir binada bulunan Arapça yazılı kırık çömlek parçası ile diğer kazı alanlarından çıkan Arap-Sâsânî bronz paralar, Sâsânî yerleşim alanında VII. ve VIII. asırda medenî hayatın devamlılık arzettiğini göstermektedir. IX. asırla birlikte Erk Kale'nin neredeyse tamamı ve Gavur Kale'nin büyük bölümü, Gavur Kale'nin batı kesimi boyunca akan Razîk Kanalı'na daha yakın yeni yerlere yerleşilmesi neticesinde terkedilmiş durumdadır. Bu kentsel dönüşümün sebebi Müslümanlarla yerel halk arasında belki de içme suyu ile alâkalı olabilecek bir gerilimin ortaya çıkması olabilir.¹²³ Bu yeni şehir Sultan Melik Şah tarafından surla çevrilen Sultan Kale'dir.¹²⁴

Eski Merv, yeni şehir merkezinin ihdasından sonra daha çok bir endüstriyel alan hâline gelmekle beraber, merkez camisi XI-XII. yüzyıl gibi geç bir zamana kadar kullanılmaya devam etmiştir.¹²⁵

¹¹⁸ Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 496.

¹¹⁹ İstahrî, *a.g.e.*, s. 260-261; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 312; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435; Himyerî, *a.g.e.*, s. 533; Taberî, *a.g.e.*, VII, 334; Le Strange, *a.g.e.*, s. 398-400; Sobti, *a.g.e.*, s. 256.

¹²⁰ Herrmann, "Early and Medieval Merv...", s. 11.

¹²¹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 334.

¹²² Taberî, *a.g.e.*, VII, 333 vd.; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 19; Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 71.

¹²³ Simpson, *a.g.e.*, 2001, s. 14.

¹²⁴ Herrmann, "A Central Asian City...", s. 33; Herrmann, Masson, et al, *a.g.e.*, 1993, s. 43; Herrmann, "Early and Medieval Merv...", s. 10.

¹²⁵ UNESCO, *a.g.e.*, s. 170.

2.3. Rabaz/Kenar Mahalle

Müslümanların fethiyle beraber Merv’de yaşanan değişimlerin en göze çarpanlarından bir tanesi de hiç şüphesiz şehrin yerleşim alanının batıya doğru genişlemesidir. Müslümanlardan önce burada halkın iskânına dair bir işaret olmamakla birlikte nehir kollarının sağladığı verimli saha gözönünde bulundurulursa burada ziraat üretiminin var olması gerektiği söylenebilir. Yine belki, Gavur Kale surları dışında tespit edilen Sâsânî dönemi yapılarından burada var olanlar bulunabilir. Ancak her hâlükârda rabazda şehirleşmenin Müslümanların şehre gelişlerinden sonra tam anlamıyla başladığı ve hız kazandığı tartışmasızdır.

Sonradan Sultan Kale olarak adlandırılan ve ilk yerleşime tâbi tutulduğu zamanlarda asıl şehristan Gavur Kale’nin rabazı vazifesi gören yerleşim alanına ilk defa IX. yüzyılda iskânın gerçekleştirildiğine dair iddianın¹²⁶ doğru olmaması gerekir. Çünkü tarihî kayıtlara göre şehre çok daha erken dönemde önemli miktarda Müslüman halkın iskân edildiğine dair rivâyetler; dahası arkeolojinin de kabul ettiği Ebû Müslim’in Merv’e hâkim olmasından sonra şehrin bu kısmında inşa ettirdiği cami, devlet binası ve saray benzeri yapıların varlığı söz konusu tarihin çok geç olduğunu ispatlamaktadır. Dolayısıyla daha erken bir tarih olması muhtemel olmakla birlikte en geç VIII. asırda rabazın önemli miktarda iskâna uğradığını söylemek daha doğru olacaktır. IX. asırla beraber özellikle Abbasî Halifesi Me’mûn’un şehrin bu kısmında ikamet etmesi şehrin merkezinin artık Gavur Kale değil, bilakis bir zamanlar “rabaz” diye tabir edilen yer hâline geldiğini göstermektedir. Bu tarihlerden sonra Erk Kale’nin neredeyse tamamı ve Gavur Kale’nin büyük bölümü şehrin batı kesimi boyunca akan Razîk Kanalı’na daha yakın yeni yerlere yerleşilmesi neticesinde terkedilmiş durumdadır.¹²⁷

Yeni yerleşim merkezi, şehrin su ihtiyacını sağlayan Mâcân Kanalı’nın etrafında teşekkül eden, Gavur Kale’nin batısına doğru uzanan kenar mahalleyle başlamıştır.¹²⁸ Burası için kullanılan tâbir, geleneksel olarak Arapların böyle yerlere daha önceden kullandıkları “Rabaz” ismi olmuştur.¹²⁹ İlk asırlardaki yerleşimler

¹²⁶ Herrmann, Masson, et al., “IMP: Preliminary Report on The First Season (1992)”, s. 43.

¹²⁷ Simpson, *a.g.e.*, 2001, s. 14; Herrmann, Masson, et al, *a.g.e.*, 1993, s. 43; İbrahimov, *a.g.e.*, s. 96.

¹²⁸ Herrmann, *Monuments of Merv*, s.16.

¹²⁹ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 619.

barışçıl olmalıdır. Nitekim duvarlar daha sonraları X. yüzyılda inşa edilmiştir ve var olan yapılar dikkate alınarak yapılmıştır. Plânından da anlaşıldığı üzere şehrin duvarları Gavur Kale'ninki kadar düzenli değildir.¹³⁰ Bu da şehirleşmenin surların sınırlayıcılığına bağlı olmadan ve belki de idârî olarak bağımsız bir şekilde teşekkül ettiğine işaret etmektedir.¹³¹

Sonradan inşa edilen surlar dikkate alınırca rabaz, şehristan ile neredeyse aynı hacimde bir alana sahiptir.¹³² Aslında şehrin şekillenmesinde esas etmen, şehre hayat veren Murgap Nehri'nin yelpaze görünümlü kollarıdır.¹³³ Nitekim İbn Havkal şehrin rub' adı verilen dört bölgeden müteşekkil olduğunu ve her bir bölgenin nehri bulunduğunu ifade etmektedir.¹³⁴ Bu kollardan özellikle büyük olmaları ve kaynaklarda ismine sıkça rastlanılması bakımından Razîk, Mâcân ve Hürmüzferra nehirleri öncelikle zikredilebilir. Razîk Nehri (kanalı) şehre Bâbü'l-Medîne denen kapıdan giriş yaptıktan sonra el-Mescidü'l-Atîk'in olduğu yere uğruyor ve sonra suları mahalle sakinlerinin içmesi için burada bulunan havuzlardan dağılıyordu. Mâcân Nehri onun batısından akmakta ve büyük Mâcân Rabazı'nın su ihtiyacını gidermekteydi. Rabaz, meydanın etrafında yer alıyordu. Meydanda Yeni Mescit, dârülimâre ve hapisane bulunuyordu. Bunlar ise Abbasî dâîlerinin en büyüğü olan Ebû Müslim el-Horasânî'nin yaptırdığı binalardı.¹³⁵

Adına zamanla Sultan Kale denilecek olan bu yeni şehir ile batıda Hz. Ömer tarafında kurulan Kûfe, Basra ve Fustat arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır.¹³⁶ Coğrafya kitaplarında şehrin bu bölgeyle ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Örneğin Makdisî şehirde eski tarihlerde yapılan bir mescidin olduğunu, meskûn mahallin bu mescidin etrafında şekillendiğini söylemektedir. Bu bilgi Merv'in de Müsümanlar tarafından kurulan diğer şehirler gibi yuvarlak olarak

¹³⁰ Herrmann, Kurbanakhatov, Simpson, et al., *a.g.m.*, 1996, s. 4.

¹³¹ Can, ilk üç asırda İslâm şehirlerinin tamamında aynı hususun geçerli olduğunu, şehir planının şehri kuran veya o şehirde yaşayan halkın sosyal ve kültürel anlayışına bağlı olarak şekillendiğini ifade etmektedir. Bkz.: Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, s. 96.

¹³² UNESCO, *a.g.e.*, s. 171; Herrmann, "A Central Asian City...", s. 34.

¹³³ Williams, "Ancient Merv...", s. 42.

¹³⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435.

¹³⁵ Le Strange, *a.g.e.*, s. 399; Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 496; Haug, *a.g.e.*, s. 322.

¹³⁶ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 221.

tasarlandığını akla getirmektedir.¹³⁷ Her ne kadar burada Müslümanlar yerleşmeye başlamış olsa da, şehristanın İslâm öncesi dönemden kalan imar düzeninde kayda değer bir değişimin meydana geldiğini söylemek pek mümkün değildir. Rabaz yerleşiminde ise imar açısından oldukça bakir olması hasebiyle, özellikle merkez camisi ve idarî binaların tesis edilmesi ile bunların etrafında hızla gelişen mahalleler şehrin bu kısmının tıpkı daha önceleri Müslümanlar tarafında kurulan şehirler gibi imar edildiğini ortaya koymaktadır.

Mâcân Kanalı Ortaçağ şehrinin merkezi boyunca kuzey-güney uzantılı olarak akmakta ve şehri ikiye bölmekteydi.¹³⁸ Şehir XI. yüzyılın ikinci yarısında surla çevrelendiği zaman kanal kuzey duvarı boyunca uzanması ve kale hendeğiyle kesişmesi için yatağı değiştirilmek zorunda kalınmıştı.¹³⁹ Mâcân Nehri'nin batısında ise, Hürmüzferra Nehri bulunmaktaydı.¹⁴⁰

Rabazın dört ana giriş kapısı vardı ve kabaca sonradan inşa edilen, buldukları duvarların ortalarına konumlanmıştı. Doğudaki kapı Şehristan Kapısı olarak bilinir ve Gavur Kale'ye girişi sağlardı. Diğer üç kapı şehrin Ortaçağ yollarına bağlanmasını sağlardı. Küşmeyhan Kapısı kuzeye, Amu Derya ve Harezmi'e; Fîrûz Kapısı batıya, Serahs ve Ebiverd'e; Alemdâr Kapısı güneydeki Herat'a ulaştırırdı.¹⁴¹ Yerleşimin Mâcân Kanalı'nın kenarına doğru yer değiştirmesi sebebiyle Gavur Kale yerleşim alanının büyük kısmı yavaş yavaş bir endüstri alanına dönüşmüştür.¹⁴² (Bkz.: Şekil 12: Gavur Kale Endüstriyel Alanı) Geniş kenar mahalle ise, artık büyük Murgap Nehri'nin kanallarının kıyıları boyunca şehir hayatının yaşandığı tam bir kentsel bölge hâline gelmiştir.¹⁴³

¹³⁷ Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 71-72.

¹³⁸ İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1217.

¹³⁹ Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, St. John Simpson, et al, *a.g.e.*, (The Kushmeihan Gate, Sultan Kala, by T. Khodjaniasov), 2000, s. 28.

¹⁴⁰ Le Strange, *a.g.e.*, s. 399.

¹⁴¹ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, et al., *a.g.e.*, 1998, s. 69; Herrmann, Masson, et al, *a.g.e.*, 1993, s. 43.

¹⁴² Herrmann, "A Central Asian City...", s. 33; Simpson, *a.g.e.*, 2001, s. 14.

¹⁴³ Herrmann, "Merv: Queen of The World", s. 19; Sobti, *a.g.e.*, s. 54.

3. MİMARÎ ÖZELLİKLERİ

Şehrin içinde barındırdığı mimarî yapılara geçmeden önce, nispeten şehrin tamamını etkilediğini ve Merv'in mimarî karakterini ortaya koyacak bir mahiyet arz ettiğini düşündüğümüz bir takım hususlara yer vermek istiyoruz.

Türkmenistan'ın çeşitli yerlerinde yapılan kazı ve araştırmalardan elde edilen verilere göre, ülke topraklarında mimarlık tarihi çok eskiye dayanmaktadır. Mezopotamya ile çağdaş olan bölge kültüründe, yerleşik hayatın çok erken dönemlerde başladığına dair mimarlık izleri mevcuttur.¹⁴⁴ Şehrin kuruluşuna dair bölümde en eski medeniyet kökenleri hakkında verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere, özellikle Ceytun ve Anev kültürlerinin bölgedeki medeniyet ürünleri üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Merv şehrinin mimarisinde de bu tesirden bahsetmek mümkündür.

Hindistan tesiriyle Orta Asya'ya yayıldığı ifade edilen balçık ve kerpiç, Merv mimarisinde de en eski yerli malzemeler olarak kullanılmıştır.¹⁴⁵ Şehir hakkında özet bilgi veren İdrîsî (ö. 560/1165), özellikle binalarının kerpiçten yapıldığına vurgu yapmaktadır.¹⁴⁶ Bölgenin içinde bulunduğu coğrafi ve jeolojik şartların etkisiyle tuğla, kerpiç, balçık ve ahşap ana yapı malzemesini oluşturmaktadır. Taşın mimaride kullanılmayışı, yapıların bulunduğu çevrelerde söz konusu malzemenin yokluğuyla ilgilidir. İçerisinde taş bulunmayan killi toprağın suyla karıştırılmasından elde edilen balçık, bağlayıcı unsur olarak kerpiç duvarların derz aralarında çimento harcı yerine kullanılmıştır. Balçığın kalıpta şekillendirilip güneşte kurutulmasıyla elde edilen kerpiç Part-Sâsânî dönemlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Malzemenin çok dayanıksız olmasına rağmen binaların ayakta kalmasının başlıca sebebinin duvarların fazla kalın ve o nispette sağlam olmasına bağlamak mümkündür. Ayrıca Merv bölgesi kerpiç yapılarında yaygın gelenek olan “gofra” uygulamasının sözü edilen

¹⁴⁴ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 33 vd.

¹⁴⁵ Higham, *a.g.e.*, s. 57; Kakacan Bayramob, “Merv Mimarlık Mektebine Bağlı Bazı Önemli Anıtlar Üzerine”, *IV. Milli Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1994)*, Konya, 1995, s. 151.

¹⁴⁶ İdrîsî, *a.g.e.*, I, 476.

yapıların korunmasına yardım ettiği de görülmektedir.¹⁴⁷ (Bkz: Şekil 6: Gofralı Duvar)

Şekil 7: Gofralı Duvar¹⁴⁸

Şehir kuruluşundan itibaren sürekli bir dizi imar faaliyetiyle karşı karşıya kaldı. Örneğin, Büyük İskender bölgeye geldiği zaman şehirdeki medenî hayatın gelişmesi için birtakım faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. O, şehrin gelişmesi adına suyun istila ettiği, şehre ait bazı yerlerin kurutularak halkın iskânına açılmasını sağladı ve şehrin idaresine dair bir takım yeni düzenlemeleri hayata geçirdi. Farklı bölgelerden insanların burada yerleşmesiyle birlikte bu dönemde şehir oldukça büyüme kaydetti.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 224.

¹⁴⁸ Williams, "Training Courses. ..", s. 56

¹⁴⁹ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 11.

Merv'in ikinci büyük imarı M.Ö. 261 yılında Romalı kumandan I. Antioh döneminde gerçekleşti. O, şehrin muazzam bir Roma şehri gibi görünmesi için oldukça gayret göstererek bu uğurda hatırı sayılır miktarda vakit ve servet harcadı. Onun tarafından kurulan günümüz Gavur Kale yerleşmesi, bir zamanlar halkın çoğunluğunun yaşadığı şehir bölümüydü. Burada yerleşim haç biçimindeki ana caddeler üzerinde yoğunlaşmakta olup surla çevrili alanın köşe kısımları nispeten boş bırakılmıştı. Ayrıca Gavur Kale muhtemelen ızgara plana sahip olup halka ait evler, devlet binaları, ibadethaneler ve pazar yerleri düzenli bloklar halinde inşa edilmiş olmalıdır.¹⁵⁰ Gavur Kale, Part, Sâsânî ve İslâmî dönem boyunca bin yıldan fazla yerleşime tâbi tutulduğundan dolayı Selevkid şehir planı ise tam olarak gözlemlenememektedir. Bununla beraber, havadan görülebildiği kadarıyla tamamen de değişime tâbi tutulmamıştır.¹⁵¹ Şehirde imar faaliyetleri Partlar, Kuşanlar ve Sâsânîler döneminde durmadan devam etmiştir.

Şehrin mimarisindeki en köklü değişiklik ise Müslümanların şehre gelmesiyle gerçekleşti. Şehir bu tarihten itibaren batı tarafına doğru genişlemeye başladı. Rabaz adı verilen bu mıntika Abbasî ihtilâlinin baş aktörlerinden Ebû Müslim zamanında ise şehrin yeni merkezi hâline geldi.¹⁵² Bu tarihlerde Bermekîler, Ebû Müslim tarafından imar ve iskân işlerini üstlenmeleri için görevlendirildiler. Fazl el-Bermekî, hilafet topraklarının doğu sınır boylarında duvarlar, surlar inşa ederek ve şehirlerin alanlarını genişleterek imar faaliyetlerinde bulunurken, kendisi de Merv'deki imar işleriyle meşgul oldu. Birlikte değerlendirildiğinde şehrin Abbasî ihtilâlinde üstlendiği rol ile şehirde gerçekleştirilen değişimin oldukça manidar olduğu görülmektedir.¹⁵³

Merv'in Müsümanlar tarafından iskân edilen kısmının, tıpkı yine onlar tarafından daha önce kurulmuş olan diğer şehirler gibi yuvarlak olarak tasarlanmış olması gerektiğini ifade etmiştik. Nitekim şehrin yeni merkezinde yer alan cami ve

¹⁵⁰ Ancak şunu belirtmeliyiz ki, birbirini dik kesen yol düzenine sahip şehir tipi Helenistik kültürden önce de bölgede görülebilmekteydi. Bkz.: Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara: TDV Yay., 1995, s. 15 vd.

¹⁵¹ Herrmann, "Early and Medieval Merv...", s. 10-11.

¹⁵² Yakubovskii, Bosworth, *a.g.m.*, 1991, s. 619.

¹⁵³ Haug, *a.g.e.*, s. 322.

meydan etrafında yoğunlaşan binalar, oldukça güzel tertip edilmişlerdi.¹⁵⁴ Camiler, tıpkı burada olduğu gibi Müslümanların yerleştiği yerlerde sadece bir ibadet yeri değil, mimari açıdan olduğu kadar aynı zamanda her türlü konunun görüşülüp karara bağlandığı bir karar alma merkezi konumundadır.¹⁵⁵

Son olarak, ilerleyen kısımlarda yer verilecek olan mimari yapılardan mahalle ve sokak gibi birimlerden Müslümanlara ait olanların, her ne kadar kaynaklarımızda yerleri tam olarak belirtilmese de, şehrin bu tarih diliminde rabazını teşkil eden günümüz Sultan Kale kesiminde yer aldığı, İslâm öncesi dönemlerde inşa edilenlerin ekseriyetinin ise şehristanda yani Gavur Kale adı verilen bölümde yer aldığını söylemek mümkündür. Bunlardan şehristan dışında yer aldığını tespit edebildiklerimize de ayrıca işaret edilmiştir. Yukarıda yer verdiğimiz hususlardan sonra, şimdi şehrin mimarisini oluşturan yapılara geçebiliriz.

3.1. Mahalleler ve Sokaklar

Merv’de mahalle ve sokakların şekillenmesinde en büyük pay hiç şüphesiz şehrin üzerinde kurulduğu Murgap Nehri’nin kollarıdır. Çünkü buradaki gibi kurak bölgelerde neşet eden şehirler için çözülmesi gereken en büyük mesele, hayatî öneme sahip olan suya ulaşmaktır. Dolayısıyla Merv’de mahalle ve sokaklar, Murgap’ın kolları üzerinde, suya ulaşmanın o günkü şartlar içerisinde mümkün ve en kolay olduğu mevkilerde ortaya çıkmıştır. Müslüman coğrafyacıların özellikle mahalleler ve nehir kanalları hakkında bilgiler verirken aktardıkları detaylara bakılırsa, çoğunlukla nehir kolları boyunca yapıların sıralandığını veya mahallelerin yer aldığını ifade ettikleri görülecektir.¹⁵⁶ Nitekim şehre su getiren dört kanal, aynı zamanda şehrin en büyük mahallelerini de teşkil etmektedir. Bu sebeple de bu mahalleler kanallarla aynı ismi taşımaktadır.¹⁵⁷ Zamanla tekniğin gelişmesi, yeni yöntemlerin keşfi ile nehrin daha yukarı kesimlerine doğru iskânın arttığı söylenebilir.

¹⁵⁴ Himyerî, *a.g.e.*, s. 532-533; Kalkaşendî, *a.g.e.*, IV, 393-394.

¹⁵⁵ Bkz: Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, 7. baskı, İstanbul, 2009, s. 89.

¹⁵⁶ İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1262; Sobti, *a.g.e.*, s. 258.

¹⁵⁷ Seccâdî, *a.g.e.*, s. 336.

Çalışmamızın zaman sınırları içerisinde Merv'in mahalle ve sokaklarının iki tipte değerlendirilmesi mümkündür. Müslümanların şehre hakim olmalarından önce inşa edilen mahalle ve sokaklar daha çok şehristanda yer almaktaydı. Bunların kuruluşundan itibaren Grek tarzı bir plâna sahip olduğu sanılmaktadır. Part ve Sâsânî dönemlerinde de bu tarzın korunmuş olduğu düşünülebilir. Müslümanların şehre yerleşmesi ile bu yapıda büyük değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Şehrin merkezine kurulan Cuma Cami ve dârülimâre, mahalle ve sokakların konumlarında etkili olmaya başladı. Ancak muazzam miktarda Müslüman yerleşimciyi alması mümkün olmayan şehristanın bahsettiğimiz değişimin hızlı yaşanmasına mücadele etmesi mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla mahalle ve sokakların ikinci tipteki olanlarının daha ziyade şehrin rabazında görülebilir olduğu muhakkaktır. Cuma Cami, dârülimâre ve pazar yeri gibi toplumsal ve siyasî hayatın belirleyici unsurlarının şehrin rabazına taşınması ile burada daha önce bahsedildiği üzere tıpkı Basra ve Kûfe gibi Müslümanlar tarafından tecrübe edilen şehirleşme örneğine benzer bir şehir planının uygulandığı hakikatten uzak bir husus değildir.

Merv'de mahalle ve sokakların yapısına dair yaşanan bir diğer değişim de bunların meydanlara çıkış noktalarında ve kendi aralarında bazı kapılara sahip olmalarıdır.¹⁵⁸ İslâm öncesi dönem yerleşmesinde böyle bir özelliğin varlığı bilinmemektedir. Yeni şehir merkezi yani rabazda ise kaynaklarda zikredilen¹⁵⁹ ve şehrin bilinen kapıları dışındakilerin, her ne kadar ibareden tam anlaşılmasa da, bahsettiğimiz mahalle ve sokak kapılarına örnek olduğu kanaatindeyiz. Bu özellik Müslümanlar tarafından inşa edilen önceki şehirlerin ortak hususiyetlerinden biridir. Arap kabileciliğinin sevkettiği bir çözüm olarak, şehirde yaşanması muhtemel iç çatışmaların önlenmesinde bu kapıların oldukça önemli bir görevi vardı. Bir çatışmanın vukuunda, kapılar kapatılarak tarafların karşı karşıya gelmesi veya isyancıların başarıya ulaşmaları engellenmiş olunmaktaydı.

Yukarıda mahalle ve sokaklara dair birtakım tespitlere yer verdikten sonra şimdi kaynaklarda ismi zikredilen ve ulaşabildiğimiz mahalle ve sokaklara yer verebiliriz.

¹⁵⁸ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 619-620; Yakubovsky, Bosworth, *a.g.e.*, 2007, s. 403; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 48.

¹⁵⁹ Örneğin bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 348.

3.1.1. Mahalleler

Kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla Merv şehriin mahalleleri şunlardır:

Bârbâbâz (Bârnâbâz) Mahallesi: Şehristan Kapısı civarında yer alan bir mahalledir. Ebü'l-Heyssem (veya Ebü'l-Kasım) Bezî' b. el-Heyssem el- Bârbâbâzî, aynı adı taşıyan mahallenin imamıdır. Bu şahıs Dahhâk b. Müzâhim'in mevlasıdır. İkrime, Amr b. Dinâr, Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî, Ebû Mücliz ve başkalarından rivâyette bulunmuştur.¹⁶⁰

Bâyâbân (Bâi Bâbân, Pâ-yi Bâbân) Mahallesi: Merv'in aşağı kesimlerinde büyük bir mahalledir. Ebu Saîd Abde b. Abdurrahim İbn Hassan el-Mervezî el-Bâbânî (ö. 244/858) bu mahalledendir.¹⁶¹ Taberî, III. Yazdicerd'in nâşının defnedildiği yerin Pâ-yi Bâbân mahallesi olduğunu ifade etmektedir.¹⁶²

Becvâr Mahallesi: Merv'de, şehrin aşağı kesiminde büyük bir mahalledir. Aynı ismi taşıyan sokağının başında suyun taksim edildiği bir şebeke bulunduğu dolayısı bu adı almıştır.¹⁶³

Benî Mâhân Mahallesi: Es'adî el-Horâsânî olarak bilinen nehirden içme suyunu karşıladığı ifade edilen, dolayısıyla bu nehrin kıyısında olduğunu söyleyebileceğimiz bir mahalledir. Merv merzûbânınınna ait mülk de aynı nehrin kıyısında ve muhtemelen bu mahallede yer almaktadır.¹⁶⁴

Buharriyyûn Mahallesi: İsminden anlaşıldığı kadarıyla Buhara halkının iskân edildiği bir mahalledir.¹⁶⁵

Cassayn (Cassîn) Mahallesi: Şehrin yukarı kesiminde bir mahalledir. Burası daha sonraları yıkılarak kabristana dönüştürülmüştür. Sahabeden bazı kimseler buraya defnedilmiş ve kabristana Tenûrkırân denilmiştir.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 31. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 320; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 151.

¹⁶¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 1; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 142.

¹⁶² Taberî, *a.g.e.*, IV, 298.

¹⁶³ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 95; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 340; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 164.

¹⁶⁴ İstahrî, *a.g.e.*, s. 260.

¹⁶⁵ Taberî, *a.g.e.*, VII, 333.

¹⁶⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 284; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 141; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 335.

Havzu Rizâm Mahallesi: Merv’de bir mahalledir. Sem‘ânî kendi zamanında da buranın aynı isimle anıldığını ifade etmektedir. Mahalleye bu isim Rizâm b. Ebû Rizâm el-Mutavvi‘î er-Rizâmî’ye nisbetle verilmiştir. Bu şahıs Abdullah b. Mübârek’le birlikte cihada çıkmış ve ondan birkaç sene evvel şehit olmuştur. Havzu Rizâm Mahallesi daha önceleri mezra türünden bir arazi iken adı geçen Rizâm burayı imar ederek bir havuz ve bir mescit yaptırmak suretiyle iskâna açmıştır.¹⁶⁷

Mâcân (Mâşân) Mahallesi: Mâcân, şehrin ortasında bir nehirdir. Kıyısında aynı adla bir mahalle vardır. Herseme b. A’yen, Ali b. İsa b. Mâhân’ı görevden almak için geldiği zaman, Ali Herseme’ye büyük bir ziyafet tertip etmiş ve onu Mâcân mahallesindeki bir köşkte ağırlamak istediğini ifade etmiştir.¹⁶⁸ Anlaşılan o ki, Mâcân nehrinin olduğu mahalle önemli devlet adamlarının ileri gelenlerinin ve toplumun yüksek seviyedeki kesiminin kasır ve saraylarının bulunduğu bir mahalle durumundadır.

Mâhîâbâz Mahallesi: Şehrin yukarı kesiminde yer alan kapı yakınlarında, doğu tarafındaki surlardan ayrı halde bir mahalledir. Bu yapısıyla sanki ayrı bir köyü andırmaktadır.¹⁶⁹

Ra’sü’s-Şâbây Mahallesi: Merv’de bir mahalledir. Burası Hürmüzferra nehrinden içme suyunu sağlamaktaydı.¹⁷⁰

Razîk Mahallesi: Zerîk şeklindeki söylenişi hatalıdır. İbn Mâkûlâ bir zamanlar Razîk Nehri’nin kenarında büyük bir mahalle olduğunu ancak kendi zamanında bu kanal üzerinde imarete dair herhangi bir şeyin kalmadığını, mahallenin de şehrin dışına taşındığını aktarmaktadır. Mahalleye, üzerinde yer aldığı kanaldan dolayı Razîk adının kullanıldığını tahmin ediyoruz. Hanbelî mezhebinin imamı Ahmed b. Hanbel, bu mahallede meskûndü. Sem‘ânî, Razîk Nehri üzerinde büyük bir köy olduğunu ve adının da nehirle aynı olduğunu, çok daha sonraları Selçuklu vezirlerinin burada ikamet ettiğini söylemektedir. Abdullah b. Mübârek’in ashabından Ahmed b. İsa el-Hammâl er-Razîkî el-Mervezî buralıdır. Bu ifadelerden

¹⁶⁷ Sem‘ânî, *a.g.e.*, VI, 111; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 41; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 614.

¹⁶⁸ İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1221; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 11.

¹⁶⁹ Sem‘ânî, *a.g.e.*, XII, 62; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 49; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1224.

¹⁷⁰ İstahrî, *a.g.e.*, s. 259.

anlaşıldığı kadarıyla mahalle, Selçuklu döneminde oldukça büyüyerek şehrin bitişiğinde gelişmiş bir köy hâline gelmiştir.¹⁷¹

Sâsân Mahallesi: Merv'in dış tarafında bir mahalledir.¹⁷²

Sâsiyân Mahallesi: Merv'de bir mahalledir. Buradan musallanın bulunduğu yerden çıkan sokağa da Sâsiyân Sokağı denilmekteydi.¹⁷³

Seleme Mahalesi: Şehrin yukarı kesiminde yer alan bir mahalledir.¹⁷⁴

Sencân Kapısı Mahallesi: Es'adî nehri kıyısında yer alan bir diğer mahalledir. Şehrin Sencan Kapısı'na nispetle bu ad verilmiştir. Şehir merkezinin kenarında olduğunu tahmin ettiğimiz bu yer, Müslümanların şehirde ilk iskân ettikleri yerlerdendir.¹⁷⁵

Şûristân Kapısı Mahallesi: Daha önce bahsi geçen şehrin kapılarından Şehristan Kapısı'na bitişik mahalle olup isminin zamanla halk tarafından "Şûristân" şeklinde telaffuz edilir hale geldiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁶

Tuhârân Mahallesi: Merv'de olduğu tahmin edilen bir mahalledir.¹⁷⁷

Tuhâriyye Mahallesi: Merv'de bir mahalledir.¹⁷⁸ Az önce ifade edilen Tuhârân Mahallesi ile aynı mahalle olması kuvvetle mutemeldir.

Zercceyn (Zercîn) Mahallesi: Meşhur büyük bir mahalledir. Medine Kapısı'ndaki Cuma Mescidi hizasındaki Eski Çarşı'nın bitişiğinde yer almaktadır. İbn Abbâs'ın arkadaşı İkrime, Razîn b. Ebû Razîn Muhammed b. Ebû Derîn es-Serrâc ez-Zercceynî'yi bu çarşıda bulunan dükkanında ziyaret ederdi.¹⁷⁹

3.1.2. Sokaklar

Şehirde meşhur sokaklardan kaynaklarda yer verilenler şunlardır:

¹⁷¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 114-115; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 614-615.

¹⁷² Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 171; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 682.

¹⁷³ Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 17.

¹⁷⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, VIII, 245.

¹⁷⁵ Istahrî, *a.g.e.*, s. 260; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 35; Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 81.

¹⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 308; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 144.

¹⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 22-23; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 880.

¹⁷⁸ Taberî, *a.g.e.*, VII, 333.

¹⁷⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 279 vd.; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 136; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 662.

Aliyâbâz (Aliâbâd) Sokağı: Merv’de bir sokaktır.¹⁸⁰

Becvâr Sokağı: Daha önce ifade ettiğimiz üzere burası Merv’de büyük bir mahalle olmakla birlikte ayrıca şehirde aynı ismi taşıyan bir de sokak vardı.¹⁸¹

Benû ‘Isme Sokağı: Emevî valisi Nasr b. Seyyâr ile Hâris b. Süreyc arasında geçen mücadelede çatışmaların yaşandığı sokaklardan bir tanesidir.¹⁸²

Berâzeczân (Biradercân) Sokağı: Yukarı Mâcân’da bulunan meşhur ve büyük bir sokaktır. Buradan bir çok alim yetişmiştir. Ebû Muhammed el-Kâsım b. Muhammed b. Ali b. Hamza el-Berarcânî bunlardandır. H. 292 senesinde vefat etmiştir. Yâkût el-Hamevî, “birâdercân” kelimesinin “kardeşin ruhu” anlamına geldiğini söylemektedir. Anlaşılan aslı “birâdercân” olan kelime zamanla halkın dilinde “berâzeczân”a dönüşmüştür.¹⁸³

Dîvân Sokağı: Merv’de bir sokaktır.¹⁸⁴

Enbâr Sokağı: Şehrin yukarı kesiminde, kapısından çıktıktan sonra Mâhenâbâz denen yere girer girmez bulunulan yere denmekteydi.¹⁸⁵

Habbeyn (veya Hubbîn) Sokağı: Asıl ismi Habbân b. Cebele sokağıdır. Kısaca Habbân Sokağı denilmekteydi. Fakat halk zamanla Habbeyn demeye başlamıştır. Yâkût el-Hamevî, Hubbîn diye telaffuz edildiğini belirtmektedir.¹⁸⁶

Kâh Sokağı: Merv’de bir sokaktır. Diğer kaynaklarda rastlamadığımız bu sokağın sonraki dönemlerde kurulmuş olması muhtemeldir.¹⁸⁷

Kârenklî Sokağı: Mâcân Kanalı’nın aşağı taraflarına çıkan bir sokaktır.¹⁸⁸

Kassârîn (Terziler) Sokağı: Sem’ânî, bu sokağın oldukça meşhur olduğunu ve isminin terzilerden geldiğini ifade etmektedir. Anlaşılan o ki sokakta terzi mesleğinin icra edildiği dükkanlar bulunmaktaydı.¹⁸⁹

¹⁸⁰ Sem’ânî, *a.g.e.*, XI, 197.

¹⁸¹ Sem’ânî, *a.g.e.*, II, 95.

¹⁸² Taberî, *a.g.e.*, VII, 333.

¹⁸³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 364; Sem’ânî, *a.g.e.*, II, 127; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 174; Le Strange, *a.g.e.*, s. 400.

¹⁸⁴ Sem’ânî, *a.g.e.*, V, 458; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 546; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 582.

¹⁸⁵ Sem’ânî, *a.g.e.*, I, 355; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 257-258.

¹⁸⁶ Sem’ânî, *a.g.e.*, IV, 59; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 216; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 379.

¹⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 427.

¹⁸⁸ Sem’ânî, *a.g.e.*, XI, 168.

Kûsec Sokağı: Merv’de bir sokak olup daha sonraki dönemlerde İshak Köse Köyü adıyla anılmaktaydı.¹⁹⁰

Razâbâz (Râzâbâd) Sokağı: Merv’de bir sokaktır.¹⁹¹

Sâbir Sokağı: Şehrin yukarı kesiminde yer alan Seleme Mahallesi’nde bulunan meşhur bir sokaktı.¹⁹²

Sadaka Sokağı: Sadakî nisbesi, bu soakakta ikamet eden alimlere verilmiştir. Ahmed b. Hanbel’in arkadaşı Ebü’l-Fazl Sadaka b. el-Fazl el-Mervezî bunlardan olup sokağa ismini veren kişidir.¹⁹³

Sâsiyân Sokağı: Aslında Merv’de bir mahallenin adıdır. Buradan musallanın bulunduğu yerden çıkan sokağa da Sâsiyân Sokağı denilmekteydi.¹⁹⁴

Suğd Sokağı: Emevî valisi Nasr b. Seyyâr ile Hâris b. Süreyc arasında geçen mücadelede çatışmaların yaşandığı sokaklardan bir diğeridir.¹⁹⁵

Tühârânbiḥ Sokağı: Ra’sü’l-Mâcân denen mahallede meşhur bir sokaktır. Daha sonraları halk tarafından buraya Tühârânbâr veya Tühârânsâd denilmiştir.¹⁹⁶

Tüvîk Sokağı: Aynı adla hem sokak hem de bu sokakta bulunan mezarlık bulunmaktadır. Merv’de Müslümanların defnedildiği ilk mezarlık burasıdır.¹⁹⁷

Zercceyn Sokağı: Daha önce zikri geçtiği üzere şehirde aynı adla bulunan mahallede yer alan bir sokaktır. Medine Kapısı’ndaki Cuma Mescidi hizasında yer alan eski çarşının bitişiğindedir.¹⁹⁸

Zerîk Sokağı: Merv’de bir sokaktır.¹⁹⁹

¹⁸⁹ Sem’ânî, *a.g.e.*, X, 435.

¹⁹⁰ Sem’ânî, *a.g.e.*, XI, 168.

¹⁹¹ Sem’ânî, *a.g.e.*, VI, 106 ve c. VIII, s. 192; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 41; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 614.

¹⁹² Sem’ânî, *a.g.e.*, VIII, 245; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 231ve s. 387; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 828.

¹⁹³ Sem’ânî, *a.g.e.*, VIII, 290; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 397-398; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 835.

¹⁹⁴ Sem’ânî, *a.g.e.*, VII, 17.

¹⁹⁵ Taberî, *a.g.e.*, VII, 333.

¹⁹⁶ Sem’ânî, *a.g.e.*, III, 23; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 16; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 255; Le Strange, *a.g.e.*, s. 400.

¹⁹⁷ Sem’ânî, *a.g.e.*, III, 113-114; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 63; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 282.

¹⁹⁸ Sem’ânî, *a.g.e.*, VI, 279.

¹⁹⁹ Sem’ânî, *a.g.e.*, X, 68.

3.2. Mescitler ve Musallalar

İslâm'ın bölgeye gelişiyle beraber şehrin mimarisinde yaşanan en dikkate değer değişimlerden bir tanesi, daha önce şehrin fizikî yapısını ele alırken ifade edildiği üzere yeni mimari yapılardan caminin şehir mimarisine eklenmesidir. Yeniden vurgulamak gerekirse, camilerin inşa edilmesi yalnız şehirdeki Müslüman unsurların ibadet ihtiyaçlarını gidermekle kalmamış, buna ilave olarak bu yapılar buldukları yerde şehrin yapısını değiştirerek oldukça hızlı bir şekilde şehrin kimliğinin bir parçası haline gelmiştir.²⁰⁰

Şehirde Müslümanlara ait ibadet yerleri iki grupta değerlendirilebilir. Bunlardan ilki mescitler olup büyük olanları “el-Mescidü'l-Câmi” denilen “Cuma Camisi” niteliğine sahiptir. Bilindiği üzere İslâm mimarisinde şehirde ilk inşa edilen yapı budur. Siyasî, iktisadî, ictimâî ve kültürel hayat bu mescidin etrafında teşekkül eder. Şehre ait diğer binalar onun etrafında yayılırlar.²⁰¹ Bir diğer mescit türü, yalnız beş vakit namazın kılındığı mescitlerdir. İkinci gruptaki ibadet yerleri ise, mescitlerden ayrı olmak üzere özellikle bayram namazlarının kılındığı “musallâ el-iyd” (bayram namazgâhı) adı verilen namazgâhlar sayılabilir. Bunlar, üzerleri açık boş alanlardan meydana gelmektedir.²⁰²

3.2.1. Mescitler

Şehirdeki mescitlerin Horasan'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi tahta direkler üzerine tavan yapılmak suretiyle kerpiçten inşa edildiği söylenebilir. Horasan'da camilerin ilk iki yüzyıl içerisinde minaresiz oldukları kabul edildiğinden,²⁰³ Merv'deki ilk inşa edilen bu camiler de muhtemelen minaresizdiler.

Şehrin mimarisine dair önemli gözlemler aktaran İstahrî ve İbn Havkal, şehirde üç Cuma Camisi olduğunu söylemektedirler.²⁰⁴ Her ne kadar bunlardan başka cami ve mescitlerin ismini zikretmeseler de beş vakit namaz için şehrin farklı bölgelerine dağılmış vaziyette mescitlerin olması gerektiği düşünülmelidir. Nitekim diğer kaynaklarda daha başka adlarla bazı mescitlerin de isimlerine yer verilmesi

²⁰⁰ Bkz: Haug, *a.g.e.*, s. 263-264.

²⁰¹ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 22.

²⁰² el-Vezne, *a.g.e.*, s. 28.

²⁰³ Uslu, *a.g.e.*, s. 149.

²⁰⁴ İstahrî, *a.g.e.*, s. 258-259; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 434. Ayrıca bkz: İdrîsî, *a.g.e.*, I, 476.

bize bu düşünceyi destekleyen sağlam kanıtlar sunmaktadır. Konuya dair kapsamlı bilgilere ilerleyen pasajlarda yer verilecektir. Bu kısa girişten sonra, önce şehirde her hangi bir tarihte Cuma namazlarının kılındığı ifade edilen üç mescit hakkında bilgi verecek, daha sonra musallaların neler olduğuna ve bunlara dair tespitlere yer vereceğiz.

3.2.1.1. Benî Mâhân Mescidi

Istahrî ve İbn Havkal'ın ifadelerine göre Merv'de Cuma namazı için kurulan ilk mescit, fethin ilk zamanlarında şehrin içinde inşa edilen mescittir.²⁰⁵ Ancak

²⁰⁵ Istahrî, *a.g.e.*, s. 258-259; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 434. Şehirde ilk mescidin inşasının şehrin fethinden çok önce gerçekleştiği de öne sürülen iddialar arasındadır. İddiyayı ilk defa dile getiren kişi Gulamılla Yahşimuradov olup çalışmasında İbn Hacer'in eserinde yer alan, az sonra değerlendireceğimiz bir sahabiye dair kayda istinaden şu ifadelerle yer verir: "...Merv'deki mescitlerden birinin, belki de ilki diyebileceğimiz mescidin Hz. Peygamber zamanında Merv asıllı mecûsî bir tacir olan Muhammed Mânâhiye tarafından oluşturulduğunu biliyoruz. Bu mescidin o dönemlerde Müslüman olmuş kimseler tarafından ve daha sonra bölgeye yerleşmiş olan sahabe ve tabiin nesline mensup şahsiyetler tarafından eğitim merkezi olarak kullanılmış olabileceği muhtemeldir." Bkz: Gulamılla Yahşimuradov, *Türkmenistan'da Hadis Kültürü (Hicri İlk Dört Asır ve Günümüz Örneğinde)*, Ankara Ü. S. B.E., Ankara, 2012, s. 42-43.

İbn Hacer'e müracaat etmeksizin Gulamılla'nın bu ifadelerine atfen aynı konuya çalışmasında yer veren Jumabayev ise şöyle demektedir: "Merv'deki mescitlerinden ilki Hz. Peygamber zamanında aslen Mecûsî bir tâcir olan Muhammed Manahiye tarafından inşa ettirilmiş olabilir. Ticaret için Medine'ye gelen ve burada Hz. Peygamber ile görüşen bu zat, memleketi Merv'e dönünce halka İslâm'dan bahsetmiş ve bu yeni dini yaymaya çalışmıştır. Bu çabasının bir neticesi olarak kendi evini mescit halinde yeniden düzenlemiştir. Bu mescit "Benî Mahan Mescidi" olarak ünlenmiştir." Bkz: Jumabayev, *a.g.e.*, s. 31. Yeri gelmişken, yazarın Galamılla'nın çalışmasına yaptığı atıfta verdiği sayfa numarasının da s. 55 değil, s. 42 vd. şeklinde olması gerekirdi. Yaşanan bilgi karmaşasının görülebilmesi için alıntıladığımız bu pasajlarda açıkça görüldüğü üzere yazar, Müslüman coğrafya müelliflerinin Merv'de ilk inşa edilen Cuma Camii olduğunu belirttikleri Benî Mâhân Mescidi'nin yukarıda adı geçen sahabe tarafından kurulan mescit olduğunu ileri sürmekte, mescidin sonradan bu ad ile ünlenmiş olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Her iki yazarın ifadelerine dayanak olan, İbn Hacer'in adı geçen sahabiye dair kaydı yukarıda alıntı yaparak ileri sürüldüğünü belirttiğimiz iddialardan özellikle ikincisinin ispatına imkan veren herhangi bir delile işaret etmemektedir. Birincisinde ise tespitimize göre, İbn Hacer'in kaydettiği ibarelerin yanlış anlaşılması söz konusudur. İbn Hacer eserinde Hâkim en-Nîsâburî'nin Târîhu Nîsâbur'una dayanarak Mervli bazı ravilerden aktardığına göre Mânâhiyeh adlı Mervli, Mecûsî bir tüccarın Hz. Peygamber'in risaletinden haberdar olup ticaret maksadıyla Medine'ye geldiğini, Hz. Peygamber'le görüşmesi sonucunda İslâmiyet'i kabul ettiğini, kendisine bizzat Hz. Peygamber tarafından Muhammed isminin verildiğini ve sonunda adı geçen sahibinin Merv'e döndüğünü aktarır. Ancak İbn Hacer zikrettiği sahibinin "evinin mescit hâline getirildiğini" ifade eden herhangi bir kayda yer vermemekte, bilakis "bu sahabiye ait evin Merv'deki caminin önünde yer aldığını" belirtmektedir. Bkz: İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö.852/1449), *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, h. 1415, VI, 32. Sonuç olarak henüz şehrin fethedilmesinden önceki bir zamanda, bâhusus Hz. Peygamber dönemine uzanan bir tarihte, fert bazında olsa bile, Merv'de İslâmiyet'in temsil ediliyor olması hususu önem arz etmekle birlikte, mezkur kaynakta yer verilen ifadeler şehirde ilk mescidin şehrin fethinden önce inşa edilmiş olduğunu ileri sürmeye kat'î surette imkan vermemektedir.

müellifler, inşa edilen bu ilk mescidin adı, kim tarafından ve tam olarak hangi tarihte inşa ettirildiği gibi bilgilere yer vermemektedirler.

Mescidin toplumsal rolü dikkate alındığı takdirde söz konusu birinci mescidin 31/651-652 tarihinde şehrin fethedilmesiyle şehre gelen askerî birliklerin ihtiyacını karşılamayı amaçladığı sonucuna varılır.²⁰⁶ Bu noktadan hareketle ilk mescidin, İbn Amir'in gönderdiği Hâtim b. en-Nu'mân veya daha sonra buraya gelen el-Ahnef b. Kays tarafından yaptırılmış olabileceği akla gelmektedir. Ancak bu konudaki en erken tarihi kayıtlar çok daha sonraki bir zamana, Kuteybe b. Müslim zamanına işaret etmektedir. Çünkü Kuteybe 96/715 yılında öldüğü zaman geride inşa ettirdiği bir mescit bırakmıştı.²⁰⁷ Sonuç olarak, her ne kadar bir takım belirsizlikler bulunsa da, eldeki mevcut bilgiler ışığında Merv'de Cuma namazlarının kılınması için inşa edilen ilk mescidin Benî Mâhân Mescidi olduğunu söyleyebiliriz.

Üç Cuma mescidinden yalnızca Benî Mâhân Mescidi şehristan olarak tabir edilen alanda inşa edilmiş, diğer ikisi şehrin dışına konumlandırılmışlardır. Bu mescit, şehrin içkalesinde yer almaktaydı.²⁰⁸ Bu sebeple buraya Kale Mescidi adının da kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁰⁹ Arkeolojik tespitlere göre bu cami oldukça geç bir zamana, XI-XII. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir.²¹⁰ Şehirde ikinci inşa edilen mescit olan ve Eski Mescit (el-Mescidü'l-Atîk) adı verilen mescidin kullanıma açılması ile Benî Mâhân Mescidi'nde Cuma namazı kılınması uygulamasının terkedildiği anlaşılmaktadır.²¹¹ Tahminen bu tarihten itibaren az önce belirtilen tarihlere kadar mescit, beş vakit namaz kılınmasına hizmet etmeye devam etmiştir.

²⁰⁶ Haug, *a.g.e.*, s. 259-260; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 24.

²⁰⁷ Uslu, *a.g.e.*, s. 147-148; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 31-32.

²⁰⁸ Sobti, *a.g.e.*, s. 256.

²⁰⁹ Le Strange, *a.g.e.*, s. 399.

²¹⁰ UNESCO, *a.g.e.*, s. 170. Malesef Erk Kale'de yer alan erken İslâmî dönem kalıntılarının sağlıklı dokümantasyonunun yapılmadığı, arkeolojik raporlara yansımaktadır. Buradaki çalışmalar esnasında buldozerlerle kazınan kalıntılardan geriye pek fazla bir şey kalmamıştır. Bkz: Herrmann, Kurbansakhatov, *a.g.m.*, 1994, s. 55; UNESCO, *a.g.e.*, s. 171 .

²¹¹ Istahrî, *a.g.e.*, s. 259; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 434. Söylemez, bu rivayete dayanarak adı geçen camide Cuma namazlarının kılınmadığını, caminin zaten küçük olduğunu ifade etmektedir. Bkz: Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 71 vd. Ancak coğrafyacıların ifadelerinden bu camide hiç Cuma namazı kılınmadığı değil, ikinci Cuma mescidi inşa edilince ilk inşa edilen Benî Mâhân mescidinde Cuma kılınmasının terkedildiği ifade edilmektedir. Müslümanların sayısı artınca mescidin yetersiz gelmesinden dolayı onunla birlikte meydanların da kullanıldığı, ikinci mescidin inşasından sonra ise bu ilk mescitte Cuma kılınmasının terkedildiğini söylemek daha isabetlidir. Yılmaz Can, genel olarak fetihle ele geçirilmiş şehirlerin bazılarında, merkezindeki camiden başka şehrin kenarında

3.2.1.2. Eski Mescit (el-Mescidü'l-Atîk)

Şehirde ilk inşa edilen mescidin Müslümanların sayısının artması neticesinde yetersiz gelmesinden dolayı, Serahs yoluna çıkan Şehir Kapısı (Bâbü'l-Medîne) bitişiğinde, pazarın yanında, daha sonraları “Eski Mescit” (el-Mescidü'l-Atîk) adı verilecek olan ikinci bir mescit inşa edilmiştir. Bu mescidin inşası ile daha önce şehir merkezinde inşa edilen ilk mescitte Cuma namazları kılınmamaya başlanmıştır.²¹² Bu, şehrin rabaz bölümünde inşa edilen ilk Cuma camisidir.²¹³ Bu mescidi Ömer b. Abdülaziz'in Cuma namazları için mescit sorununu çözmek amacıyla inşa ettirdiği rivâyet edilmekle beraber,²¹⁴ Ziyâd b. Ebû Süfyân'ın 51/671 tarihinde gerçekleştirdiği iskânın sonucunda artan Müslüman nüfusla alakalı olması kuvvetle muhtemeldir.²¹⁵ Sem'ânî'nin ifadelerine göre bu cami etrafında teşekkül eden mahalle, Zercceyn Mahallesi olarak bilinmekteydi.²¹⁶

Halife Me'mûn zamanında bu cami özellikle Şafîîlerin bir araya geldiği bir yer konumundaydı.²¹⁷ XI. asra kadar restorasyonu yapılan cami, içinde bulunduğu Gavur Kale'nin terk edilmesinden sonra kendi hâline bırakılmış, kimi zaman da bazı aileler tarafından konut olarak kullanılmıştır.²¹⁸

3.2.1.3. Yeni Mescit (el-Mescidü'l-Cedîd)

Merv'in üçüncü ve son Cuma camisi rabazda, Mâcân Kanalı kenarında inşa edilen camidir.²¹⁹ Daha evvelkine eski denildiği gibi bu camiye de yeni sıfatı verilerek birbirinden ayırt edilmesi sağlanmıştır. Belki de kimi araştırmacılar tarafından dile getirildiği üzere, Ebû Müslim'in önderlik ettiği Abbasî ihtilâlinin getirdiği değişimin sembolü olarak bu ad verilmiştir. Nitekim merkezde cami, idare

kurulan bu camilerin fetih sonrası Müslüman nüfusun ibadet ihtiyaçları için geçici olarak kurulmuş olabileceklerini dile getirmektedir. Bkz: Yılmaz Can, *a.g.e.*, s. 106.

²¹² İstahrî, *a.g.e.*, s. 258-259; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 434; Solti, *a.g.e.*, s. 383.

²¹³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 310-312.

²¹⁴ Himyerî, *a.g.e.*, s. 532-533.

²¹⁵ Haug, *a.g.e.*, s. 259-260. Özgüdenli caminin Mühelleb b. Ebû Sufra'nın 78/697-98 yılında Merv'e gelişinden sonra inşa edildiğini ileri sürmektedir. Bkz: Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 494; Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, XXIX, 221-222.

²¹⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 279.

²¹⁷ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 619.

²¹⁸ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 32.

²¹⁹ İstahrî, *a.g.e.*, s. 258-259; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 434; Le Strange, *a.g.e.*, s. 399. İnşa edildiği yerden dolayı Mâcân Mescidi olarak da bilinmekteydi. Bkz: Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 74.

binası ve pazar yerinin kurulması ile burası tam bir İslâm şehri hüviyetine kavuşmuştur.²²⁰

Müslümanların yoğun olarak iskân edildiği yer olması hasebiyle “Rabaz Mescidi” denildiği zaman, her ne kadar rabazda inşa edilen ilk mescit olmasa da, rabazın merkezinde dârülimâre ve pazarla birlikte yer almasından dolayı burası anlaşılmalıdır.²²¹ Günümüzde hâlen namaz kılınabilen bir cami olan Hemedânî Mescidi’nin, geçirdiği tamir ve restorasyonlara rağmen Ebû Müslim’in inşa ettirdiği cami olmasının muhtemel olduğu da ifade edilmektedir.²²² Kerpiçten yapılan kubbesinin 50 zira’ yani yaklaşık 25 metre genişliğinde olduğu, her eyvanın önünde dörtgen şeklinde bir sahn bulunduğu bu mescit, şehrin önemli yapılarından biri hâline gelmiştir. Mescidin hemen yanında bir de meydan bulunmaktaydı.²²³ Abbasî valisi Fazl b. Süleyman, Merv’deki valiliği esnasında Müslümanların şehirdeki mezarlığı ile birlikte Merv Mescidi’ni de etrafındaki bağları satın almak suretiyle genişletmişti.²²⁴

Daha sonraları Eski Cami etrafında Şafîîlerin toplandığı gibi, bu caminin etrafında da Hanefîlerin yoğun olarak bulunduğu ifade edilmektedir. Rivâyete göre cami şehrin Sayârife adı verilen bir mıntıkasında yer almaktaydı.²²⁵ Anlaşıldığı kadarıyla cami etrafında sarraflar ve döviz bürolarının toplandığı canlı bir ticaret merkezi teşekkül etmiştir. VI/XI. asırda İbn Havkal Merv’de yaşayan yaşlı kimselerin kendisine Ebû Müslim el-Horasânî’nin inşa ettirdiği mescit dışında başka mescit görmediklerini, diğer ikisinin harap olduğunu söylediklerini aktarır.²²⁶

3.2.1.4. Diğer Mescitler

Merv gibi, erken dönem İslâmî fetihlerin merkezi hâline gelen ve önemli miktarda Müslüman nüfusu barındıran şehirde sadece yukarıda ifade edilen üç adet mescidin bulunduğunu kabul etmek mümkün değildir. Bunlar, daha ziyade toplu halde Cuma namazının kılındığı büyük camileri temsil etmektedirler. Bu üç Cuma

²²⁰ Haug, *a.g.e.*, s. 259-260.

²²¹ Sobti, *a.g.e.*, s. 383-384.

²²² Uslu, *a.g.e.*, s. 148.

²²³ Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 74.

²²⁴ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 191; Uslu, *a.g.e.*, s. 148.

²²⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 310-312. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 114.

²²⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435.

camisinin dışında şehirde şahıs ve kabilelere ait olduğunu düşündüğümüz birçok mescit inşa edilmişti. Nitekim kaynaklarda ne zaman inşa edildikleri gibi detaylı bilgilere rastlayamadığımız birtakım mescitlerin adları zikredilmektedir.

Bunlardan bir tanesi Mescidü Ebû Bekre'dir. Buranın, şehirde meskûn bulunan Benî Temîm'in mevlâsı Ebû Bekr kabilesinin kullandığı mescit olduğu anlaşılmaktadır. Hâris b. Süreyc'in Merv'e hakimiyetinden sonra burada namaz kıldığı bilinmektedir.²²⁷ Yine vali Nasr b. Seyyâr'ın eman verdiği Hâris b. Süreyc'in adamları propaganda yapmak için Merv mescitlerini kullanmışlardı. Bu bilgiden Merv'de birden fazla mescit olduğu ortaya çıkmaktadır.²²⁸ Şehrin bir diğer giriş yeri olan Bâlin Kapısı yanında da 'İyad Mescidi bulunmaktaydı.²²⁹

Bir şahsa ait olduğunu tahmin ettiğimiz mescide örnek de Ebü'l-Hasan et-Taysefûnî'nin adıyla anılan mescittir.²³⁰ Yine daha önce bahsi geçen Havzu Rizâm Mahallesi'nde mahalleye adını veren Rizâm b. Ebû Rizâm el-Mutavvi'î er-Rizâmî'nin inşa ettirdiği mescidi de bu kategoride sayabiliriz.²³¹

Şehir merkezine yakın köy ve mezralarda da mescitler inşa edilmişti. Örnek olarak zikretmek gerekirse, Merv'den kuzeye doğru Harezm'e giden ana yol üzerindeki Hürmüzferra'da (günümüzdeki adıyla Kışman Tepe veya Ulu Kışman) bir mescit inşa edilmişti.²³² Buradan bir fersah uzaklıkta Bâşân mezrasında, daha sonra Harak mezrasında ve Süsengân mezrasında da birer mescit bulunmaktaydı. Bunlara ilaveten Merv'in batısından bir fersah uzaklıkta Sinc denen yerleşim yerinde, nehrin kıyısında güzel, büyük bir mescit vardı.²³³

²²⁷ Taberî, *a.g.e.*, VII, 333.

²²⁸ Uslu, *a.g.e.*, s. 148.

²²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 32.

²³⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 138.

²³¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 111; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 41; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 614.

²³² Simpson, *a.g.e.*, 2001, s. 14.

²³³ Le Strange, *a.g.e.*, s. 399-400.

3.2.2. Musallalar (Namazgâhlar)

Merv’de Cuma ve beş vakit namazlarının kılındığı mescitlerden başka, özellikle bayram namazlarının kılındığı musallalar da bulunmaktaydı. Bu mekanlar, üzerleri açık boş alanlardan meydana gelmektedir.²³⁴

Tarihî kayıtlardan Merv’deki en meşur musallalardan birinin Ebü’l-Cehm Murabba‘ası’ndaki Ra’sü’l-Meydân mahallesinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Hürmüzferra Nehri ile Mâcân arasında yer alan bu musallayı dört bir yandan evler ve binalar kuşatmaktaydı.²³⁵ Burası şehrin Serahs tarafına düşen kısmında bulunuyordu.²³⁶

Merv’in meşhur mezarlıklarından birisi olan Sencedân Mezarlığı’nın bitişiğinde aynı adla meşhur bir de musalla bulunmaktaydı. Mervli âlim Nadr b. Şümeyl 204/820’de, Muharrem ayının ilk günü vefat etmiş ve Sencedân’daki eski musallanın yanına defnedilmişti.²³⁷

Merv’de bilinen musallalardan biri de Esed Musallası’dır. Emevî valisi Nasr b. Seyyâr Merv’den çıkmak zorunda kaldığı esnada isyan eden Kirmânî ve adamları Esed Musallası’nda ordugahlarını kurmuşlardı.²³⁸

Kirmânî’nin Merv’de hapisten kurtarılması esnasında onu kurtaranların toplandığı yer, Reyyân b. Sinân el-Yehmûdî Kapısı bitişiğindeki çayırılık alanı. Rivâyete göre burası da önceden beri musalla olarak kullanılmaktaydı.²³⁹

Son olarak, 129/746 senesinde Ebû Müslim ve adamlarının namaz kıldığı Âl-i Kanber Musallası ile Sem‘ânî’nin Sâsiyân mahallesine çıkılan yerde yer aldığını ifade ettiği bir musallayı²⁴⁰ şehirde bulunduğunu tespit ettiğimiz musallalar arasında zikredebiliriz.²⁴¹

²³⁴ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 28.

²³⁵ Istahrî, *a.g.e.*, s. 259; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435.

²³⁶ Himyerî, *a.g.e.*, s. 532-533.

²³⁷ Sem‘ânî, *a.g.e.*, XII, 21-24.

²³⁸ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 251.

²³⁹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 211.

²⁴⁰ Sem‘ânî, *a.g.e.*, VII, 1.

²⁴¹ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 27 vd.

3.3. Pazar Yerleri

Merv şehri, İpek Yolu güzergâhında yer alması münasebetiyle bu yolun getirdiği ticarî canlılıktan oldukça istifâde etmekteydi. Nitekim ticarî maharetleriyle ünlü Soğdlular adına şehirde bir pazarın var olduğu bilinmektedir. Bunun da ötesinde şehirde Soğd asilzâdeleri için Buhâr Hudâ adı verilen bir sarayın inşa edilmiş olması bu ticaretin geldiği noktayı göstermesi açısından oldukça önemlidir.²⁴²

İslâmiyetin bölgeye girmeye başladığı tarihlerde Doğu İran ve Batı Türkistan şehirlerinin öne çıkan özelliklerinden bir tanesi pazar sahasının şehir sınırlarının dışında olmasıdır.²⁴³ Ebû Müslim tarafından yeri değiştirilmeden evvel şehrin çarşısı Zerreceyn mahallesinde, Merv'in kapılarından Şehir Kapısı (Bâbü'l-Medîne) bitişiğinde yer almaktaydı.²⁴⁴ Aynı durumun Merv için de geçerli olduğu kabul edilirse, söz konusu çarşının İslâm'dan evvel kullanılmakta olan pazar alanı olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda şehirde inşa edilen ikinci cami olan Eski Mescid'in (el-Mescidü'l-Atîk) de bu sebeple aynı yerde, yani pazar alanında inşa edildiğini tahmin ediyoruz.

Ebû Müslim pazar yerini Mâcân Rabazı'na taşımak suretiyle daha önceki bölümlerde ifade edildiği üzere şehrin topoğrafyasında meydana getirecek büyük değişimin adımlarını atmıştır. Pazarın taşınması ile, şehrin siyasî merkeziyle birlikte ticaretin ağırlık merkezi de değişmiş olmaktadır. Kurulan bu pazar, temizliği ve aranan her türlü ihtiyaç malzemesinin gece veya gündüz vaktinde olsun rahatlıkla bulunabilmesiyle ün kazanmıştı.²⁴⁵ Zengin sınıfa hitap eden elmascılar, tabakçılar, bakırcılar, demirciler ve sarrafların tamamı şehrin bu kısmına taşınmışlardı. Sarrafların bu tarihlerde aynı zamanda çek ve senetle uğraşan bankerler olması ticarî faaliyetlerin ve sermayenin büyük kısmının buraya kaydığını ortaya koymaktadır.²⁴⁶ Sonuçta şehir hem topoğrafi hem de mimarî bakımından değişime uğradı ve Rabaz kent hayatını kendisine çekerken, pazar ve imalathaneler şehrin merkezi hâline

²⁴² Christopher I. Beckwith, *Empires of The Silk Road: A History of Central Eurasia From The Bronze Age to The Present*, Princeton University Press, 2009. s. 143.

²⁴³ Cezar, *a.g.e.*, s. 91; Ahmet Altungök, "Sâsânî Kültür Ve Medeniyetinin İslâm Kültür Ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014, s. 451.

²⁴⁴ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 279.

²⁴⁵ İstahrî, *a.g.e.*, s. 259; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435; Kalkaşendî, *a.g.e.*, IV, 393-394.

²⁴⁶ Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 72.

geldiler. Şehrin kazandığı bu özellik, tıpkı İran ve Türkistan bölgesinin diğer şehirlerinde olduğu gibi, şehrin İslâmlaşmasının fizikî göstergelerinden birisi ve en bâriz olanıdır.²⁴⁷

Yeni Çarşı, şehri ikiye bölen biri kuzey-güney, diğeri doğu-batı istikametindeki anayolların kesiştiği noktada yer almaktaydı ve burası bir kubbe ile örtülmüştü. Çarşıdaki dükkânlar düz çatılara sahiptir ve burada küçük zenaatkar dükkanları, sarraflar, kuyumcular, tabakçılar, bakırcılar, çanak çömlekçiler gibi türlü imâlât mekanları bulunmaktaydı.²⁴⁸

Şehrin en büyük pazarı dışında nispeten daha küçük pazarlarının da olduğu anlaşılmaktadır. Razîk kanalı kenarındaki mahallede bulunan Küçük Çarşı (Süveykatü'r-Razîk) bunlara örnektir. Kelimenin taşgîr kalıbında kullanılması, diğer çarşıya nispetle küçük olduğunu vurgulamaktadır. Belki de Yeni Çarşı'nın tesis edilmesinden sonra daha önceki çarşıya kullanılmaya başlanan isimlendirmelerden birisidir. Nitekim burasının Soğd çarşısı olduğuna dair bir kayıt, bu fikri destekler mahiyettedir.²⁴⁹

Merv'de bazı tüketim mallarına has çarşıların olduğu da dikkatleri çekmektedir. Toprak Çarşısı (Sûku't-Turâb) adı verilen çarşıda tohum ve hububat satılmaktaydı. Burada ticaretle uğraşan kimselere "Hâk Furûşân" adı verilmekteydi. Ayrıca bu çarşıya nispet edilen kimselere de "et-Türâbî" nisbesi verilmekteydi. Ebû Bekir Muhammed b. Ebü'l-Heyssem Abdüssamed b. Ali et-Türâbî, bu çarşıya nispet edilen kimselerdendi.²⁵⁰

Merv'de sebze ve meyvelerin toptancılığının yapıldığı, günümüz sebze ve meyve haline benzeyen yerler de bulunmaktaydı. Bu yerlere Farsça'dan gündelik dile geçtiği ifade edilen Cûbak ismi verilmekteydi. Sebze ve meyveler adı geçen yerlerden şehrin dört bir yanındaki mahallelerde bulunan bakkal, manav ve dükkanlara dağıtılmaktaydı.²⁵¹

²⁴⁷ Cezar, *a.g.e.*, s. 92.

²⁴⁸ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 619; Yakubovsky, Bosworth, *a.g.e.*, 2007, s. 403.

²⁴⁹ Bkz: Yâkût, *a.g.e.*, III, 287; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 759; Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 305.

²⁵⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 30 vd.

²⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 178; Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 382-383; İbn Şemâil, *a.g.e.*, I, 355; Barthold, *a.g.e.*, 1990, s. 150.

3.4. Meydanlar

Bir İslâm şehrinin vazgeçilmez unsurlarından biri de hiç şüphesiz meydanlardır. Meydan; Cuma Mescidi, dârülimâre ve çarşı ile birlikte şehrin çekirdeğini, siyasî, sosyal ve ekonomik merkezini oluşturmaktadır.

Müslümanların şehre hâkim olmasından önce şehirde meydanların varlığına dair klasik eserlerimizde maalesef herhangi bir kayda rastlayamıyoruz. Her ne kadar arkeolojik veriler Hellenistik şehir bölümü Gavur Kale'de surla çevrili alanın köşe kısımlarının binalardan arınık vaziyette olduğunu ortaya koymuş olsa da bu alanların sosyal amaçlarla kullanımına dair herhangi bir işaret yoktur. Daha ziyade şehrin savunmasına yönelik olarak kullanılıyor olmaları gerekir.

Merv'in İslâmî dokusunu tamamlayan nitelikte ilk meydan, Ebû Müslim tarafından şehrin merkezi batıya doğru taşınırken diğer unsurlar olan Cuma Mescidi (el-Mescidü'l-Cedîd), dârülimâre ve çarşının yer aldığı alanda bulunmaktaydı.²⁵² Meydan, hemen mescidin bitişiğinde yer alıyordu. Özellikle fethin ilk yıllarında ve daha sonraki dönemlerde de meydanın bayram namazlarının kılındığı musalla olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁵³

Himyerî ve İbn Havkal, bayram namazlarının Ra'sü'l-Meydân adlı bir mahallede bulunan musallada kılındığını ifade etmektedirler.²⁵⁴ Burasının adı geçen meydana mı ait olduğu, yoksa farklı bir musalla mı olduğu konusunun tam olarak sonuca kavuşturulması mümkün görünmemektedir. İbnü'l-Esîr'in eserinde zikrettiği Yezîd Meydanı²⁵⁵ adlı yerin de söz konusu meydan olması muhtemel olmakla birlikte, bize göre bundan başkası olduğuna dair kanaat ağır basmaktadır. Bu meydanın etrafındaki cadde ve sokaklar genellikle diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi kapılarla meydandan ayrılmaktaydı.

3.5. İdârî Binalar

Şehrin fizikî yapısını ele aldığımız bölümde ifade edildiği üzere, İslâm öncesi dönemde şehrin en yüksek ve korunaklı kısmı, Erk Kale adı verilen içkalesiydi.

²⁵² Sobti, *a.g.e.*, s. 258.

²⁵³ Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 74.

²⁵⁴ Bkz: Himyerî, *a.g.e.*, s. 532 vd.; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435.

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 348.

Şehrin yöneticilerinin ikamet yeri muhtemelen bu kısımdı ve idarî binalar da burada yer almaktaydı. Nitekim arkeolojik kazılar sonucunda içkalenin güney kesimlerinde bir takım yerleşim binalarına rastlanmıştır. Ayrıca burada batıya doğru uzanan platform üzerinde bir zamanlar erken İslâmî döneme ait yönetim binalarının bulunduğu tespit edilmiştir.²⁵⁶

Ortaçağ coğrafyacılardan İbnü'l-Fakîh (ö. 289/903) şehrin muhtemelen bu kısmında olduğunu sandığımız “Ki Merzübân” adında devasa bir yapı hakkında bilgiler vermektedir. Binanın çatıya kadar uzanan, ikisi kadın diğer ikisi erkek dört büyük heykel sütun üzerine kurulduğunu aktarmaktadır. Ne olduğunun anlayamadığı resimlere sahip olan yapıyı, Müslümanların şehre gelmesinden sonra birilerinin sahiplenerek yıktıklarını ve çıkan değerli malzemeleri aldıklarını da ilave etmektedir. Bu olaydan sonra ise halkın iddiasına göre şehrin başına türlü felaketler geldiği belirtilmektedir.²⁵⁷

“Ki” kelimesi eski Farsça’da ev anlamına geldiğine göre “Ki Merzübân”, valinin konağı anlamına gelip dârülimârenin Pehlevicesidir. Dolayısıyla İbnü'l-Fakîh’in hakkında bilgi aktardığı bu bina büyük bir ihtimalle şehrin hakimi ve yöneticisi olan merzubanlar tarafından kullanılan hükümet konağıydı.²⁵⁸ İçkaledde (Erk Kale) yapılan kazı çalışmalarında geç Sâsânî dönem ile erken İslâmî döneme tekabül eden zaman dilimine tarihlendirilen iri bir bina kalıntılarına ulaşılması,²⁵⁹ buranın İbnü'l-Fakîh’in tasvir ettiği Ki Merzübân adı verilen bina olması ihtimâlini akıllara getirmektedir.

Abbasî ihtilâlinin başarıya ulaşıp Ebû Müslim’in Merv şehrine hakim olmasına kadar kahandez, şehrin yönetim merkezi olmaya devam etmiştir. Bu süreçte içkaleddeki uygun yapılar dârülimâre ve hapisane olarak kullanılmışlardır. Ebû Müslim’in yönetiminde ise dârülimâre, daha önce bahsi geçtiği üzere, şehristanın (Gavur Kale’nin) batısındaki yeni yerleşim alanına (rabaza) taşınmıştır. Aynı alanda inşa edilen hapisane ile Cuma Mescidi’nin bitişiğinde yer alan dârülimârede aynı

²⁵⁶ Herrmann, “Early and Medieval Merv...”, s. 10.

²⁵⁷ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 612-613; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 457.

²⁵⁸ Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 70; Ay.m., *Horasan’ın Bilim Merkezi Merv*, s. 96. Sayan, aynı yapının şehirde meskûn olan Maniheistlere ait bir tapınak olduğu görüşündedir. Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 34.

²⁵⁹ Herrmann, Masson, et al, *a.g.e.*, 1993, s. 42.

zamanda kendisinin ikamet ettiği ve daha sonraki yöneticilerin de kalmaya devam ettiği kubbeli bir konak bulunmaktaydı. Kubbesinin genişliği 55 zira' yani 27.5 metreye ulaşmakta ve her bir eyvanının önünde birer sahn bulunmaktaydı.²⁶⁰ Zamanında Merv şehrinin en göz alıcı eserlerinden birisi olan,²⁶¹ plânının Abbasî halifesi Mansûr'un sarayının planına benzediği ifade edilen ve mîlâdî XI.-XII. yüzyıllarda Merv valileri tarafından kullanıldığı bilinen dârülimârenin kalıntıları günümüze kadar gelmiştir.²⁶²

Abbasî halifesi Me'mûn da Merv'e geldiği zaman ilk önceleri dârülimâre yapısı içerisinde bulunan söz konusu kubbeli konağa yerleşmişti.²⁶³ Kardeşiyle olan mücadeleden başarıyla çıkıp Merv'i hilâfetinin merkezi hâline getirmesiyle bu binanın terkedilmesini ve şehrin kapılarından Dermeskân (Müşkân) yakınlarında bir yer yapılmasını emretmiştir. Böylece şehrin bu kısmında kendisinin de kaldığı bir saray yapılmıştır.²⁶⁴

3.6. Köşkler ve Saraylar

Şehrin en göz alıcı mimari yapılarından birisi de genel bir isimlendirme yapacak olursak köşklere dir. Tarihî kayıtlarda bizim burada köşk olarak nitediğimiz yapıların birbirinden farklı olarak kale, kasr, kubbe ve hatta bazen ev olarak nitelendirildiği görülmektedir. Merv'de bulunan bu yapıların her birinin inşa edilme ve kullanım amaçları hakkında kesin bir kanaate varmak şu an için oldukça güçtür. Bununla birlikte tarihi çok eski zamanlara dayanan bu yapılar, şehrin ulaştığı refah düzeyi ve medenî seviyeyi göstermesi bakımından önemlidir. Özellikle şehrin idaresini elinde bulunduran yönetici kesim başta olmak üzere, varlıklı kimselerin gerek şehir merkezinde gerekse dışında köşklere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Şehirde ilk köşkların ne zaman inşa edildiğine dair herhangi bir malumata sahip değiliz. Daha önce ifade edildiği üzere, inşa malzemesi olarak kerpicin kullanılmış olması günümüz araştırmacılarını yapıları tarihlendirme konusunda

²⁶⁰ Istahrî, *a.g.e.*, s. 259; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 434-435; Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 620; Yakubovsky, Bosworth, *a.g.e.*, 2007, s. 403.

²⁶¹ Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 496.

²⁶² Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 73. Ayrıca bkz: el-Vezne, *a.g.e.*, s. 28.

²⁶³ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 370.

²⁶⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 310 vd.; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 28.

oldukça zorlamaktadır.²⁶⁵ Bununla beraber şehrin kurulmasından fazla zaman geçmeden, M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. III. yüzyıl arasında Maverâünnehir ve Horasan'da Kuşan devrinin yaşandığı zamanlarda aristokrat sınıfa ait zengin süslemeli büyük köşk binalarının, devrin karakteristik yapılarını oluşturdukları bilinen bir husustur.²⁶⁶ Aynı şekilde M.S. VI. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye hakim olan Sâsânîler döneminde zenginlere ait çok güzel saraylar ve köşkler inşa edilmişti. Kırsal alanda inşa edilen köşkların etrafında çiftçilerin evleri ve küçük arazileri yer alıyordu.²⁶⁷

Merv'de, İslâm öncesi döneme ait bazı köşk adını verebileceğimiz yapıların varlığına dair işaretler vardır. Bunlardan bir tanesi Buhâr Hudâ adıyla zikredilen Buhara melikine ait olduğu sanılan yapıdır. Bu saray Merv'in, Soğd bölgesi ile İpek Yolu vasıtasıyla kurmuş olduğu kültürel ve ekonomik bağlantıyı göstermesi açısından oldukça önemlidir. 130/747-48 yılında Ebû Müslim Merv'e girmeye çalışırken bu saray hâlâ mevcuttu. Onun adamlarından Şibl b. Tahmân en-Nakîb, Merv'e girdiği zaman bu saraya yerleşmişti.²⁶⁸ İstahrî, Buhara ile Merv arasındaki irtibatın devam ettiğine işaret eden bir bilgiye yer vermektedir. Kaydettiğine göre Merv'de, muhtemelen yukarıda bahsi geçen mevkide, kendi döneminde halen Buhara emirlerine ait köşkler bulunmaktaydı.²⁶⁹ Bu rivâyet ayrıca Merv'in gayrimenkul bakımından kendi sınırlarını aşan bir cazibesinin olduğunu da gözler önüne sermektedir.

Sultan Kale'nin biraz batısında yer alan Büyük Kız Kale ve Küçük Kız Kale ile Merv'in kuzeyinde bulunan Büyük Naim Kale ve Küçük Naim Kale yapıları Part-Sâsânî köşklarından kısmen günümüze ulaşabilen en güzel örneklerdir.²⁷⁰ Bunlardan Kızlar Köşkü ya da Büyük Kız Kale olarak bilinen eserin VI. yüzyılın sonlarında Merzubân'ın sarayı olarak yapıldığı belirtilmektedir.²⁷¹

²⁶⁵ Herrmann, Masson, et al, *a.g.e.*, 1993, s. 59.

²⁶⁶ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 34.

²⁶⁷ İbrahimov, *a.g.e.*, s. 81.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 377; Uslu, *a.g.e.*, s. 152-153; Beckwith, *a.g.e.*, s. 143.

²⁶⁹ İstahrî, *a.g.e.*, s. 260.

²⁷⁰ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 35

²⁷¹ Tan, *a.g.e.*, s. 168.

Şekil 8: Büyük ve Küçük Kız Kaleleri²⁷²

Mimarî açıdan Merv bölgesindeki feodal köşkler genellikle büyük bir platformun üzerinde kare (veya kareye yakın) bir alanı kaplamaktadırlar. Büyük Kız Kalesi 42,2x37,2 metre ölçülerinde, Küçük Kız Kalesi ise 22,50x22,10 metre ölçülerinde kerpiçten inşa edilmiş yapılardır.²⁷³ Çoğunlukla iki katlı inşa edilen söz konusu binaların planı, ortada merkezi bir mekân ile onun etrafında sıralanan çok sayıda oda ve hizmet birimlerinden oluşmaktadır. Katlar arası bağlantı merdivenlerle sağlanmıştır. Dış cephelerindeki “gofra” denilen yarım silindirik yivleri ve bir orta mekanın etrafında şekillenen merkezi plânları ile bölgedeki sivil mimarinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır.²⁷⁴ Kırışık biçimde dizilmiş paralel figürlerin sıraları sadece süs değil, son derece konstrüktif niteliğe de sahiptir. Çünkü

²⁷² <http://www.turkmenistan.gov.tm/tmt/?id=1879>, (16.02.2016).

²⁷³ Çoruhlu, *a.g.e.*, 1999, s. 202.

²⁷⁴ Yüksel Sayan, “Merv” maddesi içinde “Mimari” bölümü, *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, s. 223.

bu duvarlar çok dayanıklıdır ve uzun süre varlığını devam ettirebilmektedir. Bu yöntem o devir mimarlığında geniş ölçüde kullanılmıştır.²⁷⁵

Bu köşkler, birinci katta bulunan avlu etrafında ana odalara sahiptir ve zemindeki odalar küçük yarık şeklindeki pencerelerle aydınlatılmışlardır.²⁷⁶ Yine odalar, küçük türbelerde görünen cinsten kareden kubbeye geçiş metodunu yansıtan örtülere sahiptirler. Büyük Kız Kale'nin ilk katında yer alanı bu odaların en güzel örneklerindedir.²⁷⁷ Bu yapılar muhtemelen kalın duvarlı olmalarının getirdiği bir özellik olarak, elit tabakadan insanların uzun yaz aylarında serinlemeleri için kullanılmaktaydılar.²⁷⁸

Eski Merv'in kuzeyinde bahsedilebilecek yapılardan biri de görünüşü ile Büyük Kız Kale'yi hatırlatan Haram Köşk'tür. Ancak avlusuz olan Haram Köşk'ün kuzeydeki girişin sağındaki mekâna ayrı bir koridorla ulaşılması ve güneydeki odaların üst örtülerinin kubbeli olması da dikkati çekmektedir.²⁷⁹

Daha önce idarî binalar kısmında yer verdiğimiz Ebû Müslim tarafından inşa ettirilen dârülimâre kompleksindeki kubbeli yapıyı da burada hatırlamak gerekir. Ebû Müslim burada konaklamış, takriben X. asra kadar da Merv ümerası burada konaklamaya devam etmiştir.²⁸⁰ Müşkân Kapısı'ndaki sarayı inşa edilene kadar Halife Me'mûn da bu kubbede ikamet etmişti.²⁸¹ Daha sonra Merv'de olduğu zamanlarda Bağdat'a taşınıncaya kadar yapılan yeni sarayında kalmıştır.²⁸²

Abbâsîler döneminin en köklü değişimlerinden birini Me'mûn'un ikametiyle yaşayan şehirde bu tarihlerden itibaren yani Merv şehrinin hilâfet merkezi hâline gelmesiyle birlikte özellikle Mâcân Kanalı boyları olmak üzere şehrin içinden geçen kanallar (Mâcân, Razîk, Hürmüzferra, Es'adî) boyunca köşk ve kasrın çoğaldığını

²⁷⁵ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 35; Oğulceren Hacıyeva, "Orta Çağ Türkmen Mimarlığının Dekorü", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Kasım 1997, Ankara, II. cilt, Ankara, 2000, s. 27-28; Çoruhlu, *a.g.e.*, 1999, s. 202; Tan, *a.g.e.*, s. 168.

²⁷⁶ UNESCO, *a.g.e.*, s. 171-172.

²⁷⁷ Herrmann, Masson, et al, *a.g.e.*, 1993, s. 59.

²⁷⁸ Tim Williams, "Training Courses at The Old Silk Road City of Merv, Turkmenistan", *Archaeology International*, DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/ai.0914>, s. 55.

²⁷⁹ Çoruhlu, *a.g.e.*, 1999, s. 202; Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 35.

²⁸⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 434-435; İstahrî, *a.g.e.*, s. 259.

²⁸¹ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 370; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 310-312.

²⁸² Le Strange, *a.g.e.*, s. 400.

tahmin ediyoruz.²⁸³ Nitekim İstahrî, kendi zamanında şehrin mimarisinden bahsederken adı geçen kanallar boyunca köşk ve sarayların sıralandığına vurgu yapmaktadır. Kaydettiğine göre burada şehrin ileri gelenlerinden Ebû Muayt Ailesi'nin mevlası Ebü'n-Necm Ailesi'nin evi bulunmaktadır. Bu ev, Abbâsilerin nişanı olan siyahların giyildiği kubbeyi içinde barındırmaktaydı. Bu kubbe İstahrî'nin yaşadığı dönemde (IV./X. asır) halen ayaktaydı.²⁸⁴ Bir diğer tarihi kayıttan Ebü'n-Necm adlı şahsın Ebû Müslim ile ihtilâl için yanyana mücadele etmiş olan ve daha sonraları halife Mansûr'un ordusunda komutanlık da yapan Horasanlı birisi olduğunu anlıyoruz. Aynı şahsın Bağdat'ta da kendisine mülk edindiği haber verilmektedir.²⁸⁵

Vali Ali b. İsa b. Mâhân, kendisini azletmeye gelen Herseme b. A'yen'i Mâcân'daki bir kasırda ağırlamıştı.²⁸⁶ Yine burada daha önceleri Nasr b. Seyyâr'ın kullandığı bir kasr bulunmaktaydı.²⁸⁷ Sözü edilen kasrın, bu kasr olma ihtimâli vardır.

Şehrin iç kapılarından Nîk Kapısı yakınlarında Selm b. Ahvez'e nispet edilen bir kubbeden bahsedilmektedir.²⁸⁸ Bu yapı da, kubbe olarak ifade edildiğinden ve sahibi olan şahsın yüksek mevkilerden olmasını gözönüne alırsak, köşk veya saray olmalıdır.

Şehir merkezi dışında, Merv'e yakın kırsal kesimlerde de köşkvârî yapıların inşa edildiği anlaşılmaktadır. Mesela Halife Me'mûn, valiliği döneminde Semerkant'a doğru çıktığı bir sefer esnasında Merv'e bir fersah uzaklıkta olduğu ifade edilen Hâlid b. Hammad Kasrı'nda konaklamıştı. Burada iken babasının naaşını geldiğinden seferi yarıda bırakarak Merv'e döndüğü belirtilmektedir.²⁸⁹

İslâmî dönem Merv'de inşa edilen köşk ve saraylar hakkında son bir kaç hususa değinerek konuyu noktalamak istiyoruz. Bu yapılar genellikle etrafını meyve

²⁸³ Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 495.

²⁸⁴ İstahrî, *a.g.e.*, s. 259-260.

²⁸⁵ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 298.

²⁸⁶ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 11.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 289-290.

²⁸⁸ Taberî, *a.g.e.*, VII, 333.

²⁸⁹ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 370.

ve sebze bahçelerinin kapladığı sayısız revaktan oluşmaktaydılar.²⁹⁰ Ortalarında eyvanlı avluları, bunun etrafına dizilmiş mekanları ve yapıyı dört yönden çeviren güçlü duvarları bulunmaktaydı. Şehir dışında kırsal alanda inşa edilen kale tarzı köşkerin İslâm devri ribatlarına öncülük ettikleri düşünülmektedir.²⁹¹

3.7. Evler

Köşkerler hakkında nispeten daha dayanıklı inşa edilmeleri dolayısıyla gözle görülebilir bilgiler elde edilebilirken, şehirde sıradan halkın meskûn olduğu evlerin durumu hakkında tespitlerde bulunmak ziyadesiyle güçtür. Dînî, sosyal ve kültürel yapılara nazaran daha dayanıksız malzemenen yapıldığı gibi, yeni kuşakların ihtiyacına göre de eskileri yıkılıp yerlerine yenileri yapıldığından evler hakkında ancak arkeolojik çalışmalar neticesinde birtakım ipuçları yakalanabilmektedir.²⁹²

Bölgede yapılmış olan arkeolojik incelemeler, eski evlerin ufak mülkiyetlere dayalı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ufak mülkiyetli evler, bitişik nizamda binalar halindeydi. Yanyana ve birbiriyle birleşmiş evler küçük avlular içinde bulunurdu. Bunların yakınında da ticaret alanları vardı. Birbirine sıkışık yapılar doğu şehirlerinin karakteristiği halindeydi.²⁹³

Merv'de de tıpkı bölgedeki diğer şehirlerde olduğu gibi evler az sayıda odadan oluşan basit yapılardır. Her evin bir holü, içinde bir sekinin bulunduğu kare şeklinde bir avlusu, misafir ve ziyaretçilerin kalması için misafir odası denen küçük bölümleri bulunmaktaydı. Her ev orta halli eşya ve döşemeye sahipti. Yerlerde hasır döşeme ve bazen de kilim bulunmaktaydı. Dış yapı olarak evler çoğunlukla çamurdan bina edilmekteydi. Evlerin çevresinde de küçük sokaklar ve caddeler yer almaktaydı. Kışın güneş ışığının odalara vurması için evler güney doğrultusunda hizalanmaktaydı. Ayrıca kapılarında bir perde bulunmaktaydı ki yazın günün sıcak saatlerinde güneş ışığının odalara girmesine mâni olmaktadır.²⁹⁴

²⁹⁰ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 29.

²⁹¹ Tajibayev, *a.g.e.*, s. 40.

²⁹² Cezar, *a.g.e.*, s. 378.

²⁹³ Cezar, a.y.

²⁹⁴ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 29-30.

Şehristan'da Sâsânî dönemine ait biri beş, diğeri yedi evden oluşan iki konut kompleksine rastlanılmıştır. Bu evler farklı boyutlardadır ve dolambaçlı dar yollarla ve sokaklarla birbirinden ayrılmaktadır. Evlere tek bir kapıyla girilmektedir. Girişte bir avlu, avluda da bir ocak bulunmaktadır. Burada karşılaşılan en ilginç oda, 9,00x2,00 mt. ebadındaki tek bir odadır. Burada depolama amaçlı olarak devasa küpler yer almaktadır. Kırılması veya depolamaya uygun olmaması durumunda bu kavanozlar yenileriyle değiştirilmektedir. Bu odanın genişliği evde depolamaya verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²⁹⁵ Odanın depo vazifesini inşasından itibaren devam ettirdiği anlaşılmaktadır. En az bir düzine geniş düz tabanlı depolama küpleri bu en erken katmana yerleştirilmiştir. Hepsi olmasa bile çoğunun daha sonraki evlerde de kullanılmaya devam ettiği ileri sürülebilir. Bir zaman sonra odanın zemini yaklaşık 0,40 metre kadar içerisinde beyaz parçacıkların olduğu kahverengimsi kil malzeme ile doldurulmuştur. Birkaç küpün bu döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu odalar muhtemelen Merv'deki Sâsânî evlerinin birer parçası idiler.²⁹⁶ Sonuç olarak, ticaretin canlı olduğu şehirde halktan ticarî faaliyetlerde bulunan kimselerin evlerinde kıymetli ürünlerin saklandığı buna benzer depolar bulunmaktaydı. (Bkz: Ek-4: Sâsânî Konut Planı)

İçkalede (Erk Kale) bulunan geç Sâsânî döneme ait konutlardan çıkarılan malzemelerden anlaşıldığı üzere, şehristan kısmında yer alan konutlar kalite bakımından daha fakirdi. Bunun sebebi de büyük ihtimalle halkın çoğunluğunun yaşadığı şehrin bu kısmının eğitim ve refah düzeyi açısından daha zayıf olmasıdır.²⁹⁷

Merv'de şehristan alanında İslâmî döneme geçiş sürecinde ev boyutlarında küçülmeye rağmen alanında herhangi bir kesintinin olmadığı görülmektedir. Birbirine bitişik konut birimlerinde mimarî değişim bakımından üç veya daha fazla evre tanımlanmıştır. Daha erken safhaya ait duvarların üst kısımları sonraki duvarların temelleri olarak kullanılmıştır.²⁹⁸ Sâsânî ve sonrası döneme ait bu

²⁹⁵ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, et al., *a.g.e.*, 1998, s. 55; Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, et al., *a.g.e.*, 2000, s. 2-4.

²⁹⁶ Georgina, Kurbansakhatov, Simpson, et al., *a.g.e.*, 1999, s. 4.

²⁹⁷ Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, St John Simpson, et al., "The International Merv Project, Preliminary Report on The Fifth Season (1996)", *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXV, 1997, s. 9.

²⁹⁸ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, et al., *a.g.e.*, 1999, s. 4.

devamlılık bu bölgeye diğer başka yerlerde olmayan tarihi, arkeolojik ve sanatsal bir özellik katmaktadır.²⁹⁹

Şehrin İslâmî dönemle birlikte canlılık kazanan “rabaz” kısmında konutların daha öncekilerden farklı olması gerekir. Çoğunlukla Müslüman halk tarafından meskûn olan buradaki konutlar, İslâm’ın gerektirdiği mahremiyet mucibince inşa edilmiş olmalıdır. Bu konutlara dair maalesef henüz detaylı malumata ulaşabilmiş değiliz. Yalnız, şehrin bu kısmında özellikle varlıklı kimselerin evlerinin bitişiğinde bahçe ve bostanların yer aldığını söyleyebiliriz. Nitekim vali Yezîd b. Mühelleb’in Merv’deki evinin bitişiğinde böyle bir bostan bulunmaktaydı. Kuteybe b. Müslim vâli olup aynı eve yerleştikten sonra bu bostanı bozarak develerine tahsis etti. Merv Merzübânı olay karşısında şaşkınlığını ifade ederek neden böyle bir şey yaptığını sorunca Kuteybe: “Benim babam eşterbân (deve yetiştiricisi), Yezîd’in babası ise bostanbân (çiftçi) idi” diyerek cevap vermiştir.³⁰⁰

3.8. Su Şebekesi

Merv gibi Orta Asya’nın kurak ikliminde yer alan bölgelerde su hayati öneme sahiptir. Merv halkı da içme sularını akarsulardan ve nehir yataklarından sağlamaktaydılar.³⁰¹ Ayrıca bölgede ilk insanların Amu Derya ve Sir Derya gibi büyük nehirlerden suyu doğrudan almaları için gerekli teknik imkanlara sahip olmadıkları düşünülürse, Merv Deltası başta olmak üzere ekilen alanların sulamanın kolay olduğu nehir ağzlarında ve deltalarında başladığı söylenebilir. Sulama kanalları muhtemeldir ki, Orta Asya’nın başka diğer bölgelerinden önce bu topraklarda başlamıştı. Her ne kadar sulamanın başlangıç tarihi belirsizliğini korusa da, Mezopotamya’dakilere benzemesinden hareketle, tekniğin aktarımında Mezopotamya’nın tesiri olduğu öne sürülebilir.³⁰²

Bölgede ilk sığ kanalların yerini, karez ya da kanât adı verilen yer altı kanalları ve su çarklarının almasının M.Ö. I. bin yıldan daha eski oldukları düşünülmemektedir. Açık kanallardaki suyun buharlaşarak kaybolduğunu gören

²⁹⁹ Herrmann, Kurbanşakhatov, *a.g.e.*, 1994, s. 54.

³⁰⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö.276/889), *el-Me’ârif*, Thk: Servet Ukâşe, Kâhire, 1992, s. 576.; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 172.

³⁰¹ Ya’kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 57.

³⁰² Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 15 vd., s. 21 ve s. 56.

insanların suyu koruma ihtiyacı duymaları, daha sonra ortaya çıkan bir gelişmeydi.³⁰³ Özellikle Sâsânîler tarafından geliştirilerek kullanılan bu su taşıma mekanizması ve uygulanan teknikler İslâmî fetihler sonrasında İslâm dünyasında “kanal” adı verilerek aynen kullanılmaya devam edilmiştir.³⁰⁴ Açılan su kanalları ve bostan dolapları vasıtasıyla sudan maksimum yararlanma yoluna gidildi. Küçük kanallar özel, büyük kanallar ise tüzel kişiler tarafından açılmaktaydı. Bu haliyle diğerlerine nispeten bölgedeki sulama sistemlerindeki üstünlük göze çarpmaktadır.³⁰⁵

Görüntüleme teknikleri sayesinde Merv Vahası’nda yaklaşık olarak aynı dönemlerde M.Ö. IV. ile M.Ö. I. bin yıla kadar faal olan üç ana sulama sisteminin; Dzhar Gölü, Murgap ve Sultan-âb sistemlerinin varlığı tespit edilmiştir. Nehir suyu kullanımı Ahameniş dönemine kadar yapay değildir. Ana barajlar Ahameniş döneminin karakteristik özelliğidir.³⁰⁶ Dolayısıyla Merv barajı da Ahameniş döneminde inşa edilmiş olmalıdır.

Sultân-âb sisteminin başlangıcının Demir Çağının son aşaması olduğu anlaşılmaktadır. Murgap nehir sisteminin ana kanalları Bronz Çağının ortalarından Demir Çağının üçüncü çeyreğine kadar aynı anda akmaya devam etti. Demir Çağının son aşamasında Ahamenişlerin gücüyle eşzamanlı olarak iki etkileyici kaleye ait sınırlar Murgap Deltası’nın kuzey doğusu boyunca uzanmaya başladı. Muhtemelen bu savunma yapıları Dzhar ve Sultân-âb sulama sistemlerini korumaktaydı. Nüfusun oldukça artış gösterdiği bu dönemde suya ulaşmak, var olmanın en önemli problemini teşkil ediyordu. Su kaynaklarına ulaşma problemi düşmanları Margiana bölgesine hakim olabilmeleri için Murgap Nehri’nin ana kaynaklarını kontrolleri altına almaya itti. Daha gelişmiş olan hat muhtemelen Sultan-âb sistemini koruyordu.³⁰⁷

Şehrin, vahanın doğu kıyısında yer alan konumu M.Ö. I. asrın ortalarında, eğer daha önceleri değilse, Murgap Nehri’ne set çekilmek süretiyle baraj oluşturulduğuna ve Merv’in ziraatinin belkemiği olan sofistike sulama sisteminin

³⁰³ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 19.

³⁰⁴ Altungök, *a.g.m.*, s. 463.

³⁰⁵ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, II. Baskı, Ankara, 1984, s. 85.

³⁰⁶ Cerasetti, *a.g.e.*, s. 22-23.

³⁰⁷ Cerasetti, *a.g.e.*, s. 23.

devreye girdiğine işaret etmektedir.³⁰⁸ Part yönetimine bağlandığı zamanlarda ise (M.S. II.-III. yy.), su şebekesi oldukça genişlemiştir. Bu vakitte, Razîk Kanal diğer kanallarla desteklenmiştir. Halk da bütün dikkatini yeterli hasadı kendilerine temin eden zengin vahanın kaynaklarına yoğunlaştırmışlardır. Bu sebeple olsa gerek, Partlara ait M.S. I. yüzyıla ait bir yol haritasında Merv, “iyi sulanan” olarak nitelendirilmiştir.³⁰⁹

Sâsânîler yönetiminde de şehrin büyüyen ihtiyacını karşılamak ve üretimi artırmak amacıyla birtakım yeni çalışmalar yapılmıştır. Nitekim Gerdîzî, Fîrûz b. Yezdicerd adlı Sâsânî hükümdarının yeni su kanallarını açtığını ve su dağıtım sisteminde düzenlemelere gittiğini haber vermektedir.³¹⁰ Ancak tarihçilerin kaydettiği yeni açılan bu kanallar, mevcut ana kanallara eklenen daha küçük arklar olmalıdır. Arkeolojik çalışmalar şehrin üzerine yayıldığı vahada Sâsânî yönetimi altında şehirde yeni inşa edilen herhangi bir ana kanalın bulunmadığını, bu dönemde Part döneminden kalan mevcut kanalların yeniden inşası ve onarımı yapılarak sulamanın devamlılığının sağlandığını ortaya koymuştur.³¹¹

İslâmî devirde şehrin sulamaya dair ulaştığı seviye korunmuş, hatta bu dönemde yeni kanallar açılmak suretiyle özellikle ziraî faaliyetlerde artış gözlenmiştir. Daha önce ismine yer verdiğimiz Çinli Du Huan’ın anılarını yazarken bu tarihlere tekabül eden Merv’den “büyük bir nehir, şehrin alanına doğru akmaktadır. Burada ise bütün alanı sulayan birkaç yüz kanala ayrılmaktadır” diye bahsettiği belirtilmektedir.³¹²

Ortaçağ İslâm coğrafyacılardan özellikle İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî’nin şehrin su şebekesine dair eserlerinde aktardıkları detaylı malumat da gerçekten dikkate değer niteliktedir. Onların kayıtları vasıtasıyla şehrin altyapısına dair fevkalâde doyurucu bilgiler elde etmiş bulunmaktayız.

³⁰⁸ Herrmann, “A Central Asian City...”, s. 32-33.

³⁰⁹ Masson, *a.g.e.*, 1991, s. 181.

³¹⁰ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 79.

³¹¹ Simpson, *a.g.m.*, 2014, s. 4.

³¹² Bkz.: Herrmann, “Early and Medieval Merv...”, s. 3.

Arapça kaynaklarda “Murğâb” olarak zikredilen nehrin ismi, İbn Havkal’ın bahsettiğine göre, aslen Merv Âb (Merv Suyu)’dır.³¹³ Ancak İstahrî, “murğâb” kelimesinin bu nehrin kaynağı olan yerin adı olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu kaydetmektedir.³¹⁴ Makdisî Murgap Nehri’ni, “Merveyn Nehri” olarak isimlendirmektedir.³¹⁵ Nehir bu ismi, kendisinin de tasvir ettiği üzere Merverrûz’a (Küçük Merv) ve Merv eş-Şâhicân’a (Büyük Merv) uğramasından dolayı almış olmalıdır.

Murgap, Bamyân³¹⁶ Dağı’nın kuzeyinden doğmakta, Merverrûz’a ait Levker ve Hozan ile Merv eş-Şâhicân’a ait Karîneyn köyleri arasından geçerek Yukarı Merv’e doğru uzanmakta, sonra Aşağı Merv’e doğru kıvrılarak Merv’den yaklaşık bir merhale mesafe ötede büyük bir vadide her iki tarafından tahtalarla sed çekilmek suretiyle suyu tutulmaktaydı. Burada akışı kontrol altına alındıktan sonra Merv’e doğru akar, nihayet şehirden çıkarak çölde kaybolurdu.³¹⁷

Nehrin suyu şehre bir merhale uzaklıkta Zerk adı verilen köyde baraj yapmaya müsait bir yerde kereste ve otlar kullanılmak suretiyle inşa edilen ve “Mukassimü’l-Mâ” (Su Dağıtım Merkezi) denilen bir bent ile tutulmaktaydı.³¹⁸ Bent ile suyun geldiği Merverrûz istikametindeki bazı köylerde bulunduğu ifade edilen dolaplar (su çarkları), muhtemelen suyun bende ulaşabilmesi için kodunun yükseltilmesi amacıyla kullanılıyor olmalıdır.³¹⁹ Örneğin Merv’in Berkediz köyü ile Cîrenc şehri arasında bulunan Rûzbâr adlı yerde adı geçen dolaplardan bulunmaktaydı.³²⁰ Yine Merv Vadisi kıyısında olduğu ifade edilen yerlerden Dûlâb

³¹³ İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435.

³¹⁴ İstahrî, *a.g.e.*, s. 261.

³¹⁵ Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, s. 330.

³¹⁶ Cüzcan ile Horasan sınırında bir şehirdir. Bkz: *Hudûdü’l-Âlem*, s. 122. Bamyân Dağı’ndan birçok kaynak çıkmakta ve farklı bölgelere dağılmaktadır. Merv’e doğru akan dışında Sicistan’a Herat’a, Belh ve Harezmi’ye akan nehirler de bulunmaktadır. Bkz: Ya’kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 68-69.

³¹⁷ Ya’kûbî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 68-69; Belâziûrî, *a.g.e.*, s. 393; İdrîsî, *a.g.e.*, I, 476; İstahrî, *a.g.e.*, s. 261; Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, s. 330; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435; *Hudûdü’l-Âlem*, s. 58; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1262.

³¹⁸ İstahrî, *a.g.e.*, s. 261; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435; Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, s. 331. Le strange Zerk yerleşim birimi ile adı geçen su dağıtım merkezinin konumlarının tahmin edildiğinden farklı olduğuna işaret etmektedir. Onun tespitine göre Zerk şehre yedi fersah mesafede yer almasına rağmen diğerleriyle birlikte Razîk kanalı’nın da çıktığı havuz, şehre bir fersah mesafede yer almaktadır. Buna rağmen klasik eserlerde yazım aşamasında Zerk veya Razk, ve Zerik veya Razîk arasında çoğunlukla bir karıştırma söz konusudur. Bkz: Le Strange, *a.g.e.*, 1 nolu dipnot, s. 401.

³¹⁹ Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 79-80.

³²⁰ İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 639.

el-Hâzin adlı yerin isminden hareketle (Suyu Tutan Dolap), buralarda da aynı amaçla kullanılan dolapların mevcut olduğunu düşünüyoruz.³²¹

Barajda toplanan su, kanallar vasıtasıyla şehre ulaştırılmaktaydı. Şehrin bölümlerinden (rub'larından) her birine bu kanallardan birisi uğramaktaydı.³²² Kaynaklarımızda ismi zikredilen, Merv'e su getiren dört kanal şunlardır:

Razîk Kanalı: Şehrin su ihtiyacını sağlayan ilk kanaldır.³²³ Sem'ânî'nin aktardığı bir bilgi, kanalın ilk inşasını olmasa bile adını nereden aldığı açıklar mahiyettedir. Rivâyete göre mevâlîden, Merv'in Âlîn köyünden ayrıca Abbâsilerin on iki nakîbinden birisi olan Ebû Mansûr Talha b. Razîk b. Esed el-Âlînî'nin babası Razîk, adı geçen kanalı imar ettirdiği için ölümünden sonra kanala bu ad verilmiştir.³²⁴

Kanal, rabaz tarafında Şehir Kapısı (Bâbü'l-Medîne) boyunca akıyor ve daha sonra Eski Mescit'in (el-Mescidü'l-Atîk) olduğu yerden şehrin içine giriyordu. Şehre ulaştıktan sonra sayıca az, ancak derin havuzlara suyunu ulaştırmaktaydı. Bu nehirden, hemen öncesinde oturanlar ile buradaki havuzlara döküldüğü yere kadar olanlar içme suyunu karşılamaktaydılar. Bununla beraber şehir etrafındaki bahçe ve bostanlar da bu kanal vasıtasıyla sulanmaktaydı. Hz. Ömer döneminde Müslümanlar ile Farslar arasında meydana gelen mücadeleden sonra bu kanalın kenarındaki bir değirmende son Sâsânî hükümdarı Yezdicerd b. Şehriyar öldürüldüğünden dolayı zamanında Müslümanların mübarek addettiği bir nehir olduğu ifade edilmektedir.³²⁵

³²¹ İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 541.

³²² İstahrî, *a.g.e.*, s. 259.

³²³ Masson, *a.g.e.*, 1991, s. 181.

³²⁴ Sem'ânî, *Ensâb*, I, 82.

³²⁵ İstahrî, *a.g.e.*, s. 260; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 331; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 362; Le Strange, *a.g.e.*, s. 399; Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 81.

Şekil 9: Razik Kanalı³²⁶

Es'adî Kanalı: Bu kanala el-Es'adî el-Horasânî de denmektedir. Şehrin Bâbu Sencân ve Mîr Mâhân mahalleleri ile diğer bazı mahalle halkı bu kanaldan su ihtiyacını karşılamaktaydılar. Merv'in güneydoğu kapısı yani Sencân Kapısı, Es'adî Nehri'ne giderdi. Yine bu kapıdan Karîneyn üzerinden Merverrûz'a ulaşıldı. Kanal boyunca Merv Merzûbânına ait mülkler bulunmaktaydı.³²⁷

Hürmüzferra Kanalı: Bu kanal Serahs yönünde idi. Burası Serahs'tan şehre gelen bir kimsenin ilk karşılaştığı yerdir. Kanal, kıyıları boyunca meskûn haldeydi. Ra'sü'ş-Şâbây mahallesi içme suyunu buradan karşılamaktaydı. Hüseyin b. Tâhir zamanında burada önemli imar faaliyetleri gerçekleştirilerek çarşı ve dârülimâre buraya taşınmıştı.³²⁸

Mâcân Kanalı: Müslümanların yoğun olarak iskân ettiği Rabaz'da bulunan ve şehrin en büyük kanalı olan Mâcân, Rabaz'ın ortasından çarşıya ulaştıktan sonra değişik kollara bölünerek şehrin başına kadar gitmekteydi. Konum olarak Razîk Kanalı'nın batısında yer almaktaydı. Şehirde bu nehir üzerinde caddelere geçilen

³²⁶ Sobti, *a.g.e.*, s. 204.

³²⁷ Istahrî, *a.g.e.*, s. 259-260; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 331; Le Strange, *a.g.e.*, s. 400; Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 81.

³²⁸ Istahrî, *a.g.e.*, s. 259; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 331; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 16; Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 81.

köprüler vardı. Ayrıca kanal boyunca açılıp kapanabilen filtreli havuzlar vardı. Yine ihtiyaç miktarınca kanaldan bu havuzlara açılan kapılar vardı. Kıyısında Ebû Müslim tarafından inşa ettirilen dârülimâre, Cuma mescidi ve hapishane bulunmaktaydı.³²⁹

Bu kanallardan her biri şehrin farklı bölgelerine ulaşarak burada inşa edilmiş olan havuzlara suyu ulaştırmaktaydı.³³⁰ Her bir mahalle ve sokak aynı ölçülere sahip delikli levhalarla suyun dağıtıldığı bu havuzlardan ihtiyacını karşılamaktaydı. Suyun fazla olduğu dönemlerde veya az olduğu dönemlerde herkese aynı oranda az veya fazla su temin edilmiş olmaktadır.³³¹ Kesin olmamakla birlikte meskenlerin içerisinde de bir dağıtım sisteminin olması muhtemeldir.³³²

Başka şehirlerde görülmediği kadar adaletli bir sisteme sahip olduğu ifade edilen³³³ bu su şebekesinin, bölgedeki akarsuların kaynaklarından ovaya inerken bol miktarda detritik malzemeyi de beraberinde getirdikleri³³⁴ düşünüldüğünde zamanın şartlarında oldukça ileri seviyede bir organizasyona ve muazzam bir insan gücüne ihtiyaç duyacağı aşikardır. Nitekim kaynaklarda geçmişe de ışık tuttuğunu düşündüğümüz IV./X. asırda mevzubahis ettiğimiz organizasyona dair bilgiler bulunmaktadır. Şimdi Merv'in su şebekesini ortaya koyması bakımından bu konu hakkındaki tespitlere yer vermek istiyoruz.

Suyun yönetimine dair Dîvânü'n-Nehr veya Dîvân el-Kastabzüd³³⁵ adlı bir merkez kurulmuştu. Burada ayrıca, suyun paylaşılması ile ilgili hak kayıtları tutulmaktaydı.³³⁶

Suyun taksimatından sorumlu bir “emîru'l-himâye” vardı. Kaydedildiğine göre bu emîrin emrinde baraj ve her bir kanaldan sorumlu birer “mütevelli” ile birlikte 10.000 çalışanı vardı. Bu rakamı abartılı bulsak da bu haber, Merv gibi akarsu kolları arasında kurulup gelişmiş bir ziraî faaliyete sahne olan şehirde dikkat çekici miktarda insanın sulama işlerinde görevlendirilmiş olmasına işaret etmesi

³²⁹ Istahrî, *a.g.e.*, s. 260; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 330-331; İbn Şemâil, *a.g.e.*, III, 1217; Le Strange, *a.g.e.*, s. 399; Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 81.

³³⁰ Kalkaşendî, *a.g.e.*, IV, 394.

³³¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435-436.

³³² Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 81.

³³³ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 330.

³³⁴ İbrahimov, *a.g.e.*, s. 76.

³³⁵ Farsça “kâst u afzud”, su seviyesinin yükselmesini ve alçalmasını ifade etmektedir.

³³⁶ Yakubovsky, Bosworth, *a.g.e.*, 2007, s. 619.

bakımından önemlidir. Bunlara ilâve olarak nehir ve kanalların taşmaması için gözetleyici memurlar bulunmaktaydı. Barajdan sorumlu Mütevellî, suyun dağıtılmasına karar verdiği zaman, bir ulak ile mektubunu Divanü'n-Nehr'e gönderir, ardından burada alınan karar diğer nehir kollarında görevli mütevellilere elçiler vasıtasıyla ulaştırılırdı. Böylece şehrin her bir bölümüne belirlenen miktarda su dağıtılmış olurdu. Su dağıtım merkezinde dört yüz dalgıç da gece gündüz görev yapmaktadır. Kış mevsiminde suya dalmak gerektiğinde üzerlerini mum ile kaplamaktadırlar. İhtiyaç anında kullanmak üzere sorumlu herkesin üzerinde bir kereste parçası ve çatal benzeri bir alet bulunmaktaydı.³³⁷

Barajdaki suyun kontrolü için de bir sistem geliştirilmişti. Bunun için "mikyâs" adı verilen, esasen üzerinde her bir "şa'îra"da işaret konulmuş ahşap bir kalası ifade eden, "nilometre" diye meşhur aletin karşılığı olan bir ölçüm aracı geliştirilmişti. İçinde bulunulan senede tahta levhanın altmış şa'îra (altıyüz ark) kadar seviyesine su ulaştığı zaman insanlar sevinir ve o sene verimli kabul edilirdi. Seviye altı şa'îra (altmış ark) olduğu vakit ise kuraklık olacağı bilinirdi.³³⁸

Şehre su götüren kanallar gerektiğinde birbirini beslemesi için oluklar aracılığıyla birbirine bağlanmaktaydı. Adaletsizliğin önlenmesi ve su kavgalarının yaşanmaması için görevlileri dışında hiçkimsenin bu kanallara müdahale etmesine izin verilmezdi. Su dağıtılırken hava ve mevsim şartları dikkate alınır, havuzda suyun fazla olması durumunda kanallara daha fazla, az olması durumunda ise daha az su verilirdi.³³⁹

Makdisî, yukarıda detaylarına yer verdiğimiz su şebekesinden ayrı olarak şehirde tatlı su kuyularının da olduğunu ifade etmektedir. Ancak kendisinin ifadesiyle kitabının daha hacimli olmaması için bu kuyuların adlarını kaydetmemiştir.³⁴⁰

Gelişmiş altyapısına rağmen nadir de olsa şehirde su sıkıntısının yaşandığı muhitlerin varolduğu anlaşılmaktadır. Merv halkı özellikle yanında tebaasını da

³³⁷ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 331; Istahrî, *a.g.e.*, s. 261-262; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 435-436.

³³⁸ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 330; Le Strange, *a.g.e.*, s. 397-398; Yakubovsky, Bosworth, *a.g.e.*, 2007, s. 619; Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 79.

³³⁹ Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 80.

³⁴⁰ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 331.

taşıyıp getirdiğinden dolayı avam dışındaki devlet erkanının, kendilerinin yaşadıkları mahalleye yerleşmesinden hoşlanmazdı. Me'mûn'un şehre yerleştiği bir esnada su sıkıntısı çekmeye başlayan bir kadının, kendisine itirazı ve sonrasında şehri terkeddiği bu vesileyle tarihi kayıtlara girmiş olmalıdır.³⁴¹

Tarih boyunca övgüye mazhar olmuş ziraât üretimini, ulaştığı medenî seviyeyi ve refah düzeyini borçlu olduğu bu kompleks su sistemi aynı zamanda Merv'in zayıf karnı da olmuştur. Düşman vahaya girer girmez su kaynaklarını kesmek suretiyle şehrin mukavemetini zayıflatabilme imkanına sahipti.³⁴² Muhtemelen bu sebeple Moğol istilâsı esnasında baraj ve kanalların tahrip edilerek sele maruz bırakılması şehrin kolay düşmesinde etkili olmuştur.

3.9. Mezarlıklar

Kaynaklarımızda Merv'de Müslümanlar tarafından kullanılan birden fazla mezarlığın ismi geçmektedir. Elbette Müslümanların şehre yerleşmesinden önce burada yaşayan yerli halk ve diğer Hıristiyan, Budist ve Yahudi gibi unsurlara ait mezarlıkların olması gerektiği düşünülebilir. Çoğunluğu temsil eden Zerdüştilerin mezarları şehrin surları içerisinde iken, diğer dini sınıfların ibadethanelerinin genelde şehrin dışında yer alması gibi mezarlıklarının da şehrin dışında olması muhtemeldir. Nitekim şehrin (Gavur Kale'nin) 3 km uzağında keşfedilen bir mezarlıkta Yahudi ve Maniheist cemaate ait mezar taşları tespit edilmiştir.³⁴³ Bununla beraber araştırmamız esnasında yazılı kaynaklarda Zerdüşst ve Budist mezarlıklarına dair herhangi bir kayda rastlamadığımız gibi arkeolojik çalışmalar da henüz şehirde bu kesimlere ait bir mezarlıktan bahsetmemektedir.³⁴⁴

Şehirde Müslümanların kullandığı ilk mezarlık, Tüvîk Sokağı'nda bulunan ve aynı adla anılan Tüvîk Mezarlığı'dır.³⁴⁵

³⁴¹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 299.

³⁴² Herrmann, *a.g.e.*, 1996, s. 15.

³⁴³ Herrmann, "Early and Medieval Merv...", s. 14 vd.

³⁴⁴ Söylemez, Merv'de Zerdüşst ve Budist halka ait mezarların bulunmayışının onların dini inançlarından kaynaklandığını ifade etmektedir. Çünkü Zerdüşst inancına göre necis olan beden kutsal kabul edilen toprağa gömülmez, "düğne" denilen yüksek kulelerin üzerine terkedilerek yırtıcı kuşlara bırakılırdı. Budistler ise ölülerini yakmaktaydılar. Bu sebeple şehirde onlara ait bir mezarlığın bulunması mümkün değildir. Bkz: Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 132.

³⁴⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 113-114.

Bir diğ er meşhur olanı ise Sencedân Mezarlığı’’dır. Aynı adla anılan musallanın bitiş iğ inde yer almaktadır. Mervli alim Nadr b. Şümeyl, 204/820 yılında vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.³⁴⁶

Bir diğ eri Husayn Mezarlığı’dır. Sem’ânî, kendi zamanında bu mezarlığ a Tenûrkırân³⁴⁷ veya bir diğ er okunuş a göre Sûrkırân³⁴⁸ adının verildiğ ini belirtmektedir. Hakem b. Amr el-Ğifârî hapiste vefat ettikten sonra ashaptan Büreyde b. Husayb’in yanına, Husayn Mezarlığı’na defnedilmiştir.³⁴⁹ Bu mezarlık, şehir istikametinde Abdullah b. Mübârek Ribatı’nın önünde yer almaktaydı.³⁵⁰

Şehirde ayrıca mahpuslardan vefat edenlerin gömüldüğü bir hendek olduğı ifade edilmektedir. Me’mûn’un komutanlarından Herseme b. A’yen, Merv’e gelip huzurunda Fazl b. Sehl ile münakaş a edince Me’mûn onu sarayındaki bir kubbede hapsetmişti. Birkaç gün hapiste kaldıktan sonra ölü olarak çıkarılan Herseme’nin cesedi mahpuslara ait olduğı ifade edilen bu hendeğ e gömüldü.³⁵¹

3.10. Gayri Müslimlere Ait Dinî Yapılar

Şehirde Müslümanların ibadethanelerinin yanısıra İslâm öncesi döneme ait diğ er dînî cemaatlerin ibadethaneleri de bulunmaktaydı. Bu cemaatlerin başında elbette Sâsânîler dönemi resmî dinin mensupları olarak Zerdüş tiler/Mecûsîler gelmektedir.

3.10.1. Ateşgedeler

Merv’de ilk ateşgede Sâsânîlerin atası olduğı belirtilen Erdeşir (226-241) tarafından yapılmıştır.³⁵² Taberî, Merv’de şehrin tam olarak neresinde olduğunu belirtmediğ i, çok eski tarihlerden kalma Ünâhîz Ateşgedesi bulunduğunu kaydetmektedir. Kral Erdeşîr, Hemedan, Cebel, Azerbaycan, Ermeniyye, Musul, Sevad, Istahr, Sicistan, Cürcan, Niş abur, Belh, Harez m gibi şehir ve bölgeleri içine

³⁴⁶ Sem’ânî, *a.g.e.*, XII, 21-24.

³⁴⁷ Bkz: Sem’ânî, *a.g.e.*, IX, 182; el-Vezne, *a.g.e.*, s. 31. Yâkût, kelimenin “fırın imalatçıları” anlamına geldiğ ini ifade eder. Bu ifade sanki bu mesleğ i icra edenlerin bulunduğı yer ile mezarlık arasında mekansal bir birlikteliğ i çağ rış tırmaktadır. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 141.

³⁴⁸ Bkz: Sem’ânî, *a.g.e.*, VII, 329 vd. ve VIII, 191.

³⁴⁹ Sem’ânî, *a.g.e.*, X, 66.

³⁵⁰ Sem’ânî, *a.g.e.*, IX, 180 vd.

³⁵¹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 389.

³⁵² Çakmak, *a.g.m.*, s. 38.

alan büyük bir sefer esnasında Merv şehrine de uğramıştı. Burada halktan isyana destek verenlerden büyük miktarda insanı ölümle cezalandırarak cesetlerini yakılmak üzere adı geçen ateşgedeye gönderdiği kaydedilmektedir.³⁵³

Merv'de ikinci bir ateşgedeye dair tarihi kayıt, son Sâsânî hükümdarı Yazdicerd'in İslâm ordularından kaçarken Merv'e sığındığı esnada burada yanında getirdiği Mecûsîlerin kutsal ateşi için bir ateşgede inşa ettirdiği haberine aittir.³⁵⁴ Aslında Kirman'a gitmek isteyen Yazdicerd'in, Türklerden ve Çinlilerden yardım alabilmek ümidiyle Horasan'a yönelerek ateşi Merv'e yerleştirdiği anlaşılmaktadır.³⁵⁵

Merv'de yapılan kazılar neticesinde şehristanda (Gavur Kale) bir ateşgedenin varlığı ortaya çıkarılmıştır. Şehirde en geniş nüfusa sahip olan Mecûsîlere ait mabedin şehrin bu kısmında bulunması Mecûsîlerin dînî, idarî merkezlerinin burası olduğunu ortaya koymaktadır.³⁵⁶

3.10.2. Budist Tapınakları (Stupalar)

Budist seyyah Du Huan, şehre ait tasvirinde iki adet Budist tapınağının varlığından haber vermektedir.³⁵⁷ Budist tapınaklardan bir tanesi ve daha erken döneme ait olanı Du Huan'ın işaret ettiği, şehrin (Gavur Kale'nin) güney doğu köşesinde, duvarın bitişiğinde yer almaktadır. İlk başlarda M.S. I. veya II. yüzyıla kadar eski olduğu kabul edilirken, para ve ostraka³⁵⁸ çalışmaları stupa platformunun yapılışının IV. veya daha sonraki asırlara ait olduğunu ve bu kompleksin en az VI. yüzyılın ikinci yarısına kadar ayakta kaldığını göstermektedir. Stupa birçok kez yeniden inşa edilmiş ve tapınak büyük ölçüde genişletilmiştir. Ele geçen bazı parçalardan anlaşıldığı üzere bu yapı renkli dekoratif elemanlarla süslenmiş bir vaziyette idi. Gavur Kale'nin duvarları dışında da bir veya iki stupa kalıntısının var olduğu ve VI/VII. asra tarihlendirilebilecekleri aktarılmaktadır. Tapınakta

³⁵³ Taberî, *a.g.e.*, II, 41.

³⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, IV, 236; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, I, 403; Üçok, *a.g.e.*, s. 2; Söylemez, *a.g.e.*, 2008, 13 nolu dipnot, s. 223.

³⁵⁵ Taberî, *a.g.e.*, IV, 166-167; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, I, 403.

³⁵⁶ Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 69.

³⁵⁷ Herrmann, *Monuments of Merv*, s. 21.

³⁵⁸ Kırık çömlek parçaları. (Müellif).

Enûşirvân (ö. 579) dönemine (531-579) tarihlendirilmiş olan bazı Budist kutsal metinleriyle Buda heykelleri de bulunmuştur.³⁵⁹

3.10.3. Kilise ve Manastırlar

Merv, miladî 553 tarihinden önce bir piskoposluk idi ve bu tarihten sonra da metropolitlik hâline gelmiştir. Yezdicerd'in naaşını Merv'in aşağı kesimlerinde büyük bir mahalle olan³⁶⁰ Pâ-yi Bâbân'da defneden kişi Metropolitan İliyâ'ydi. Sultan Kale'nin kuzeyine doğru ayrıca Mâsercesân Manastırı bulunmaktaydı.³⁶¹

Gavur Kale yerleşim yerinde yapılan kazılarda "Oval Bina" olarak adlandırılan bir bina kalıntısı bulunmuş ve ilk zamanlarda buranın bir Hıristiyan manastırı olduğu ileri sürülmüştü. Ancak daha sonra yapılan incelemeler neticesinde buranın kilise veya manastır olmadığı kesin olarak ıspatlanmış ve muhtemelen depo olarak kullanılan bir yapı olduğu öngörülmüştür.³⁶²

Büyük olasılıkla Hıristiyan ve Yahudi ibadethaneleri şehrin dışında yer almaktaydılar. Nitekim Merv'in 15 km kuzeyinde yer alan kilise harabesi buna delil teşkil etmektedir. "Harabe Köşk" adı verilen bu kerpiç yapının M.S. V-VI yüzyıla ait olduğu ve nispeten iyi korunduğu söylenebilir.³⁶³ Kilise, plân şeması itibariyle aynı yüzyılın ve hattâ daha sonrasının Anadolu ve Suriye kiliseleri ile hemen hemen benzerlik arz etmektedir.³⁶⁴

Eski Merv çevresinde sayısı üçyüzü aşan Hıristiyan kilisesinin mevcudiyetinden söz edilirse de bu rakam kanaatimize göre arkeolojinin de ortaya koyduğu üzere oldukça abartılıdır. Bu kiliselerden, ilk inşa edilenlerden olduğunu tahmin ettiğimiz bir tanesinin II. Şapur'un kız kardeşi Estassu adına yapılmış olduğu ve "Ktezifon" ismiyle anıldığı belirtilmektedir.³⁶⁵

³⁵⁹ Herrmann, Masson, et al, *a.g.e.*, 1993, s. 43; Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, St. Jhon Simpson, et al., "The International Merv Project, Preliminary Report on The Third Season (1994)", *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXIII, 1995, s. 32-33; Herrmann, "Early and Meadival Merv...", s. 11; Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 34-35; UNESCO, *a.g.e.*, s. 171; Söylemez, *a.g.e.*, 2010, s. 69.

³⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 303.

³⁶¹ Taberî, *a.g.e.*, IV, 298 vd.; Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 620.

³⁶² Herrmann, "Early and Meadival Merv...", s. 14.

³⁶³ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 35; Çeşmeli, *a.g.m.*, s. 197; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 15.

³⁶⁴ Cezar, *a.g.e.*, s. 36.

³⁶⁵ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 15.

3.11. Ribatlar

Merv ve çevresinde inşa edilmiş olan yapılardan bir tanesi de ribatlardır. İslâm mimarisinin en erken ürünlerinden birisi olan bu yapılar hakkında kökeni, kullanım şekli gibi halen tartışmalı olan hususlar bulunsa da³⁶⁶ şehirle irtibatlı olduğu görülen bu yapılara dair bazı tespitlere yer vereceğiz.

Merv çevresinde kuzeyden güneye yaklaşık olarak 50 mil, doğudan batıya 40 mil ölçüsünde topoğrafik bir alan, içerisinde sayısız kale kalıntısı ve kurgan ile dikkatleri çekmektedir. Murgap Nehri'nin sağladığı geniş su imkanı ve daha önce bahsi geçen su dağıtım sistemi göz önünde tutulursa, en makul açıklama şehrin etrafında çok geniş bir kırsal alanın var olduğudur. Buralarda bugüne kadar kalıntıları bize ulaşan yapılar da bu kırsal alandaki ekili arazilerin ve çiftçilikle uğraşan köylülerin korunması amacıyla inşa edilmiş olmalıdır.³⁶⁷ Müslümanlar bölgeye geldiklerinde Merv çevresindeki kırsal kesimlerde kalelerle karşılaşmışlardır.

Müslümanların bölgeye hakimiyetinden sonra Merv çevresinde imar faaliyetlerine ilave olarak mevcut kale tipi yerleşim birimlerine yenilerinin eklenmesine devam edilmiştir. Buna dair en önemli ipucu, bölgedeki fetih hareketlerinin öncülerinden Ahnef b. Kays'ın adıyla anılan ve Kasru'l-Ahnef denilen Merv civarında bir yerleşim biriminin bulunmasıdır. Aynı şekilde Abbasî valisi Fazl b. Süleyman da Merv'e geldikten bir süre sonra Merv-Âmül arasındaki çölde kendi ismine nispetle Fazlâbâd adında bir yerleşim yeri inşa etmişti.³⁶⁸ Muhtemelen bu yerleşim birimleri zamanında daha çok askerî amaçla kullanılmaktaydı.³⁶⁹ Ayrıca hilâfet merkezinden Horasan'a kadar ana yollar üzerinde inşa edilen ribatların merkezî idarenin eyaletlerdeki kontrolünü sağlamak ve posta (berîd) teşkilâtını güçlendirmek gibi bir vazifelerinin olduğu da bilinmektedir. Çünkü berîd memurları aynı zamanda hükümet adına valileri teftişe tâbi tutmaktaydılar.³⁷⁰

³⁶⁶ İslâm Tarihinde ribatların doğuşu ve farklı alanlarda kullanımı hakkında bir değerlendirme için bkz.: Şimşir, Mehmet, *İlk dönem İslâm Tarihinde Haberleşme Yöntemleri*, Konya, 2011, s. 332 vd.

³⁶⁷ Sobti, *a.g.e.*, s. 62.

³⁶⁸ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 191; Uslu, *a.g.e.*, s. 151 vd.

³⁶⁹ Uslu, *a.g.e.*, s. 152; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 33.

³⁷⁰ Uslu, *a.g.e.*, s. 103 vd.; Şimşir, *a.g.e.*, 341.

Kısaca, özellikle önemli yol güzergâhları üzerinde ve sınır boylarında bulunan bu tip kale tarzı yapıların, daha sonraları kavramsallaşacak olan ribatların öncülleri olduğu ve aynı amaçla kullanıldıkları söylenebilir.³⁷¹ Ribatlar ise zamanla yerini kervan ve yolculara iâşe ve ibate gibi hizmetler sunan ve kurumsallaşan kervansaraylara bırakmıştır.³⁷² Bu bağlamda Merv, bölgede inşa edilen ribatların doğduğu ve yayıldığı bir merkez durumundadır. Kaynaklarımızda şehrin çevresinde yer alan bir takım ribatlara dair kayıtlara yer verilmektedir.

Şehirde medfun bulunan Muhammed b. Zeyd adlı İslâm aliminin muhtemelen vali Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin de istek ve yardımlarıyla askerî ve dinî amaçla rabıta teşkilatını Merv'de kurduğu ve faaliyetlerini buradan yürüttüğü kaydedilmektedir.³⁷³

Serahs taraflarında, Merv'e iki fersah mesafede bir ribat bulunmaktaydı. Yöre halkı bu ribatın içinde Hz. Hüseyin'in mübarek başına ait bir mezar olduğuna inanmaktaydı.³⁷⁴

Horasan'da M.S. II./VIII. asırda ribat yapımının hız kazandığı görülmektedir. Nitekim Abbasîler döneminin önde gelen devlet adamlarından Ebü'l-Abbâs el-Fazl b. Yahya b. Hâlid el-Bermekî (ö. 193/808) vali olarak bölgeye geldikten sonra bir çok mescidin yanında çok sayıda ribat da inşa ettirmişti.³⁷⁵ Bu ribatların adları ve tam olarak nerede inşa edildiklerini henüz tespit edebilmiş değiliz. Ancak Merv ile Âmül arasında Ribatu Hadîd, Ribatu Bâris ve Ribatu Nasrak gibi yapıların varlığı bilinmektedir.³⁷⁶

Merv'de şehrin bitişiğinde ünlü âlim, âbid ve zâhid Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) inşa ettirdiği Ribâtu İbni'l-Mübârek adıyla anılan ribat oldukça meşhurdu. İkinci bir ribat daha inşa ettridiği bilinen Abdullah b. Mübârek, buralarda ders okutmaktaydı.³⁷⁷

³⁷¹ Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 215; Cezar, *a.g.e.*, s. 175-176.

³⁷² Kazıcı, *a.g.e.*, s. 302.

³⁷³ Çakmak, *a.g.m.*, s. 39.

³⁷⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 46 ve s. 335.

³⁷⁵ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 257.

³⁷⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 348; Uslu, *a.g.e.*, s. 151; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 33.

³⁷⁷ Uslu, *a.g.e.*, s. 150-151.

Abdullah b. Mübârek'in eserlerini rivâyet edenlerden olan Ebû Muhammed Hibbân İbnü Musa b. Sevvâr el-Küşmîhenî es-Sülemî de rabîta geleneğini devam ettirerek hayatının sonlarına doğru memleketinden ayrılmış ve Suğur bölgesindeki Firebr'e "murâbit" olarak yerleşmişti.³⁷⁸ Adı geçen âlimin 232-233/847-848 yıllarında vefat ettiği kaydedildiğine göre rabîta teşkilatının M.S. III./IX. asır başlarında tam manasıyla kurulmuş olduğu, Merv şehrinin de bu teşkilatın gelişmesinde mühim rol oynadığı söylenebilir.

³⁷⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 116. "Murabâta" hakkında bkz.: Şimşir, *a.g.e.*, s. 333 vd.

III. BÖLÜM

MERV'İN SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK DURUMU

Şehir, onu inşa eden ve asırlar içerisinde şekillenmesinde en önemli unsur olan insanla anlam kazanır. Dolayısıyla bir şehri anlamak için orada hayat sürmüş insanların/toplumların “kimliklerini” tanımak son derece önemlidir. Bu sayede şehrin sahip olduğu maddî ve manevî medeniyet unsurlarının var oluş sebebi ve gayesi tam manasıyla kavranmış olur. Bu hakikate binâen bu başlık altında Merv'in tarihinde rol almış toplumların etnik ve dînî yapıları hakkında bilgi verilecek ve şehirde onların eliyle yürütülmüş olan ekonomik faaliyetler ele alınacaktır.

1. SOSYO-KÜLTÜREL DURUMU

Merv, toprakları üzerinde farklı etnik ve dînî toplulukların birlikte yaşadığı, tarih boyunca farklı kültürler tarafından gerçekleştirilen bölgesel etkileşimin yaşandığı insanlığın beşiklerinden biridir. Bu bölge aynı coğrafya üzerinde farklı unsurların benzer yaşam tarzlarına dayanan kültürel birlikteliğin örneğini ortaya koymayı başarmıştır. Nihâî olarak bölgenin yapısında günümüze kadar etkisi devam eden İslâm'ın meydana getirdiği kültürel sentez ve toplumsal yapının çözümlenmesi bizatihî İslâm'dan evvel şehrin dokusunda paya sahip medeniyetlerin temsilcilerinin ve kültürlerinin incelenmesiyle tam olarak kavranmış olacaktır. Biz de burada, incelediğimiz tarih aralığında Merv'de yaşamış milletler ve sahip oldukları dinler çerçevesinde şehrin kültürel mirasında kalıcı etkiler bırakan etmenler üzerinde duracağız.

1.1. Şehrin En Eski Sakinlerine Dair Bazı Tespitler

Merv'in de içinde bulunduğu toprakların etnik topoğrafyasının tam olarak tespiti tarih boyunca sahip olduğu hayli kozmopolit yapısı nedeniyle oldukça zordur. Zaman içerisinde Türkler, İranlı topluluklar, Makedonlar, yerli küçük gruplar ve son olarak erken Ortaçağ'da Müslüman Araplar bölgeye gelerek etnik ve kültürel yapının

karışımında etkili olmuşlardır.¹ Ortaya çıkan yapının tarih öncesinde ve hatta sonrasında hangi zamanda, kesin sınırlarıyla nerede ve kimler tarafından şekillendirildiğinin aydınlatılması son derece güç bir meseledir. Bu sebeple bizim bu başlık altında, yer verdiğimiz iddiaların ispatı gibi bir amacımız bulunmamaktadır. Zira böyle bir çaba elinizdeki bu çalışmanın sınırlarını fevkalade aşacaktır. Biz burada daha ziyade çalışmanın konusu ile ilgili ulaşılan bir takım bilgilere ve birbirleriyle münasebetlerine değinmekle iktifa edeceğiz.

Kaynaklarımızda Hz. Adem'e kadar dayandırılan bir soy silsilesi ile dünyanın farklı kesimlerinde çoğalan insanların kimler olduğuna dair efsanevî bir takım bilgilere yer verilmektedir. Buna göre dünyanın “meşrik iklimini” Kur'ân'da anlatılan Nuh tufanından sonra Âlim b. Sâm b. Nuh'un Heytal ve Horasan adındaki iki oğlu imar etmişlerdir.² Bunlardan Heytal, Mâverâünnehr bölgesine geçerek Heyâtıla denen bölgeye yerleşmiş, Horasan ise kendi adına nispet edilen coğrafyaya yerleşerek buradaki her bir yerleşim yerine bir isim vermiştir.³ Yine Rûm, İrmîn, Kirmân isimlerinin de Hz. Nuh'un soyundan buralara yerleşen kimselerin adı olduğu belirtilmektedir.⁴ Horasan, Taylesan ve Talekan gibi topraklar üzerinde yaşayan halkın Hz. İbrahim'in soyundan geldiklerine de işaret eden rivâyetler bulunmaktadır.⁵

Elbette bu bilgilerin bilimsel açıdan ispatı şu an için mümkün değildir. Ancak mezkur bilgiler, İslâm tarihçileri ve coğrafyacılarının kozmolojik görüşlerini yansıtması ve Merv şehrinin yer aldığı bölgeyle ilgili olması hasebiyle burada zikredilmeye değerdir.

Makdisî “Arap Hükümdarlarının Kıssası” başlığı altında bu tarz bilgiler verir. Bunlardan birinde Şemer b. İfrîkîs b. er-Râiş adlı hükümdarın Çin taraflarına düzenlediği sefer hakkında bilgiler aktarırken Ceyun Nehri'nin ötesinde yer alan Semerkant'ın onun tarafından harap hale getirilmesine değinir.⁶ Bu bilgilerden anlaşıldığına göre her ne kadar bu rivâyetlerde belirtilmese de Merv'in daha yukarı

¹ Kurt, *a.g.e.*, 1999a, s. 361.

² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 261.

³ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 350.

⁴ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 3.

⁵ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 564.

⁶ Makdisî, *el-Bed'*, III, 173.

kesiminde yer alan Semerkant'a kadar ulaşmış olan bu sefer esnasında Ceyhun Nehri'nin geçiş güzergâhında yer alan Merv'in de fethedilmiş olduğu düşünülebilir.

Horasan'ın Persler tarafından işgal edilmesinden sonraki sürece tekabül eden bazı rivâyetlerde de yukarıdakine benzer bilgiler vardır. Rivâyete göre Pers hükümdarı Erdeşir, Nebat topraklarına hakim olduktan sonra yeniden topralanmalarından korkarak Nebatlıları değişik bölgelere dağıtmıştır. Bu sırada, deve yetiştiriciliği konusundaki maharetlerinden dolayı Nebatlılardan bazıları da Merv'e yerleştirilmişlerdir.⁷ İbn Kuteybe'nin Merv halkının Farslardan önce şehirde yaşayan hükümdar çocukları olduğunu özellikle belirtmesi dikkat çekicidir. Onun verdiği bilgiye göre Kral Dârâ b. Dârâ zamanına kadar Farslar şehirde hakim unsur değillerdi.⁸ Müellif dolaylı olarak Kral Dârâ ile birlikte Farsların şehirde çoğunluğu ele geçirdiklerine işaret etmektedir.

Şehrin kuruluşundan bahsettiğimiz bölümde Zülkarneyn'in Merv topraklarına gelişine dair bilgiler vermiştik. Benzer bir habere göre Merv'e gelen Zülkarneyn lakaplı hükümdar Makedonyalı İskender değil, Yemen hükümdarlarından Zülkarneyn lakabı verilen biridir.⁹ Bu hükümdarın Ebrehe'den daha evvel hükümdarlık yaptığı tahmin edilmektedir. Onun doğuya yaptığı sefer esnasında Merv topraklarına da uğradığı ve burada Nuh'un oğlu Yafes'in soyundan geldikleri ifade edilen Hazar, Fergana ve Deylem halklarıyla karşılaştığı rivâyet edilir.¹⁰

Şehrin İslâmî dönemine ait kaynaklarında yer alan rivâyetlerde kullanılan ifadelerin anlaşılmasında da yukarıda ifade edilenlere benzeyen bazı kapalı yönlerin varlığı söz konusudur. Bölgede yaşayan insanlardan bahsedilirken kullanılan "Horasan ehli" tabiri ile kimlerin kastedildiği net değildir. Bu tamlama geniş mânâda Horasan ve Mâverâünnehr bölgesindeki yerli halkı ifade edebilirken aynı zamanda askerî ya da sivil diğer Arap unsurları ifade edebilmekte, hatta herhangi

⁷ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 612; 98. Haug, *a.g.e.*, s. 318.

⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 652-653.

⁹ Tam adı es-Sa'b Zülkarneyn b. el-Hâris er-Râiş Zû Merâsid b. Amr el-Hemmâl Zû Menâh b. Âd b. Zû Şeded b. Âmir b. el-Mültât b. Seksek b. Vâil b. Himyer b. Sebe b. Yüşceb b. Yü'reb b. Kahtân b. Hüd (a.s.) b. Âbir b. Şâlih b. Erfahşad b. Sâm b. Nûh (a.s.)dur. Bkz: İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemalüddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyub el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî (ö. 218/833), *et-Ticân fî Mülûki Himyer*, Thk: Merkezü ed-Dirâsât ve'l-Ebhâs el-Yemeniyye, San'a, h. 1347, s. 91.

¹⁰ İbn Hişâm el-Himyerî, *a.g.e.*, s. 114 vd.

miktarlarda bunların her ikisinin karışımına da işaret edebilmektedir.¹¹ Dolayısıyla Ortaçağ kaynaklarımızda bölge halkından bahsedilirken kullanılan “Horasanlı” tabirinden bölgedeki insanların aralarındaki milliyet ve kabile farklılıklarını çıkarmak mümkün değildir.¹²

Tarihî kayıtlardakine benzer bir durum arkeologların tespitlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Horasan söz konusu olduğu zaman batılı uzmanlar genel olarak ilmî herhangi bir dayanağı ortaya koymadan bölgenin en eski sakinlerinin Aryanlar veya İrânî kavimler olduğunu vurgularlar.¹³ Halbuki tıpkı Orta Asya'nın genelinde olduğu gibi¹⁴ Horasan'da da tarih öncesi devirlerde bölgede yaşayan yerli unsurların doğdukları topraklardan daha sonra bölgeye geldikleri bilinen İranlılar tarafından asimile edilmiş olması gözardı edilebilecek bir husus değildir. Nitekim Merv bölgesinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları neticesinde buralarda kurulan medeniyetin en eski sahiplerinin “Andronovo” kültürüne mensup olduklarına dair bazı bulgular gün yüzüne çıkarılmıştır.¹⁵

Yukarıda değinilen noktaların tamamı açıkça görülebileceği üzere ya efsanevî karektere sahiptir yahut da henüz spekülatif bir iddia olmaktan öteye gitmemektedir. Yazılı belgeler üzerinden hareketle bir milletin tarihinde binlerce yıl geriye uzanan geçmişini tayin etmenin ne denli zor bir mesele olduğu ortadadır. Nihaî olarak belirtmek gerekirse, bu konuda başta arkeoloji olmak üzere modern ilimlerin yardımına ve selim bir aklın yorumuna ihtiyaç olduğu her türlü tartışmadan varestedir.

1.2. Etnik Yapı

Merv'in İslâm hakimiyetine girmesiyle birlikte bölgede yaşayan nüfusta önemli payı oluşturduğunu düşündüğümüz üç ana etnik gruptan bahsedebiliriz. Bunlar bölgede çok eski tarihlerden beri var oldukları bilinen Türkler, bölgenin

¹¹ Geniş bir değerlendirme için bkz: Agha, *a.g.e.*, s. 212 vd.

¹² Samur, *a.g.e.*, s. 95; Özçamca, *a.g.e.*, s. 27.

¹³ Mesela Bkz: Haug, *a.g.e.*, s. 14; Higham, *a.g.e.*, s. 222.

¹⁴ Bkz: Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 32.

¹⁵ Bkz: Viktor Sarianidi, *Marguş: Mystery And Truth of The Great Culture*, Aşgabat, 2008, s. 40. Daha başka deliller için bkz: Soltanmuradov, *a.g.m.*, 2001, s. 51vd.

Müslümanlarca fethedilmesi esnasında resmî olarak muhatap kabul edilen Farslar ve fetihle birlikte şehre yerleşmeye başlayan Müslüman Araplardır.

1.2.1. Türkler

Türklerin asıl ana yurdunun Altay, Sayan Dağları, Tiyan-Şan bölgesi olduğu, buralardan çeşitli bölgelere yayıldıkları günümüz çalışmalarında sıkça dile getirilen bir husustur. Onların Mâverâünnehr ve Horasan üzerinden Batı'ya doğru zamanla yer değiştirmeleri dünya tarihinde birçok dönüm noktasının yaşanmasına vesile olmuştur.¹⁶

Türkler gerçekleştirilen kazı çalışmaları ve bunlara dayanarak yapılan araştırmalara göre Andronovo adı verilen tarih öncesi kültürün temsilcisi sayılmakta ve kendileri için Proto-Türk tabiri kullanılmaktadır.¹⁷ Bazı araştırmacılar tarafından bu kültürün günümüz Türkmenistan'ında Aşgabat yakınlarında ortaya çıkarılan Anev medeniyeti ile benzerliği üzerinde durulmuştur. Yine Anev'in kendisine hemen hemen komşu sayılabilecek mesafede olan Merv'i de etkilemiş olduğu öne sürülmektedir.¹⁸ Bu sebeple şehrin kurucularının daha önce bahsi geçen Ahamenişler değil, Türklerin ataları olduğu ifade edilen ve Proto-Türkler adı verilen topluluklar (Massagetler, Saklar, Dahlar, Harezmliler) olabileceği öne sürülen iddialar arasındadır.¹⁹ Ancak her ne kadar şehirde Türklerin çok eskiden beri mevcut olduklarına dair ipuçları sunulmuş olsa da Türk göçlerinin bu bölgeye M.S. IV-V yy.dan itibaren devam ettiği kabul edilir.²⁰

Mâverâünnehr, Horasan ve hatta İran'da Selçuklular'dan önceki çağlarda külliyetli miktarda Türk nüfusunun bulunduğu bilinmektedir. Hatta Türklerin İran'daki varlığının bölgeye ancak Sâmanoğulları ile IX. yüzyılda nüfus etmeye başlayan Farslardan daha eski ve köklü olduğu söylenebilir. Bunlar Müslüman Arapların bölgeye gelmelerinden evvel buralarda bulunduğu gibi, Arap fütuhatından

¹⁶ Cezar, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁷ Rana Ece Karahan, , "Eski Türklerde Şehircilik" (Urbanization in Old Turks), *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 48, Erzurum, 2012, s. 426.

¹⁸ Soltanmuradov, *a.g.m.*, 2001, s. 51-52.

¹⁹ Vurgun, *a.g.m.*, s. 3; Tan, *a.g.e.*, s. 18.

²⁰ Uslu, *a.g.e.*, s. 40.

sonra da burada yaşamaya devam etmişlerdir.²¹ Milattan sonra V. yüzyılda Hun ve Türk boyları Hazar denizinin doğusuna doğru ilerleyerek Merv'e ulaştılar. Türkler hakkında araştırmalarıyla tanınan Emel Esin Merv çevresinde Bayram Ali'de yapılan antropolojik araştırmalar sonucunda Seyhun civarındakilerine benzeyen yarı-Mongoloidlerin, IV.-V. yüzyıllarda Merv'de bulduklarına dair delillerin varlığından bahsetmektedir.²² Ona göre Göktürkler'den yaklaşık bir asır önce Merv bölgesinin Türk asıllı sâkinlerinin kültürünü gözler önüne serebilecek maddî kültür kalıntılarına rastlamak mümkündür.²³ Özetle Farsların çoğunlukta olduklarını düşünebileceğimiz yerlerde bile, daha İslâm öncesi dönemde Türklerin var olduğuna dair tespitler yakın dönem ilim çevrelerinde dile getirilmektedir.²⁴

Tarihî veriler de bölgede Türklerin varlığına işaret eder. Firdevsî'nin destanlaştırdığı, milâttan önceki yıllarda meydana gelen İran ile Turan arasındaki savaşlar Merv'in de içinde yer aldığı Horasan topraklarında cereyan etmiştir.²⁵ Bununla birlikte o zamanlarda İran-Turan arasında uzun süre kesin bir sınır mevcut olmamıştır. Buradan çıkarılması gereken sonuç, o zamanlarda İran ile Türk boylarının irtibat halinde olduğudur. Heftalitler'in (Ak Hunlar) merkezinin Merv'e hayat veren Murgap Nehri'nin doğduğu Bamyan olması²⁶ yukarıda ifade ettiğimiz irtibatın kaçınılmaz olduğunun bir göstergesidir.

İslâmî kaynaklar da Sâsânîlerin daha kuruluşlarından itibaren Türkler ile aralarında cereyan eden ezeli mücadelelere değinmektedir.²⁷ Bu mücadelelerden birinde Afrasiyab'ın yaptığı akınlar neticesinde kral Menuşehr'in Belh Nehri'ni²⁸ aralarında sınır tanımak zorunda kaldığı belirtilir.²⁹ Bîrûnî, eserinde bu savaş sonucunda yapılan anlaşmayla ilgili Farslar'ın kutsal kitabı Avesta'da da geçen bir rivâyeti aktarmaktadır. Buna göre Türk Hakanı, bir okun gidebileceği mesafe kadar toprak talep etmiştir. Anlaşmadan sonra özel olarak hazırlanan ok öyle bir atılmıştır

²¹ Aygün Attar, "İranın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü", *ERDEM*, sayı: 52, 2008, s. 36; Sultanmuradov, *a.g.m.*, 2001, s. 48-49.

²² Esin, *a.g.e.*, 1978, s. 57.

²³ Esin, *a.g.e.*, 1978, s. 58 vd.

²⁴ Samur, *a.g.e.*, s. 94.

²⁵ Bkz: Firdevsî, *Şehname*, s. 161 vd. Ayrıca bkz.: Uslu, *a.g.e.*, s. 18; Bahar, *a.g.m.*, s. 241.

²⁶ Öztürk, *a.g.e.*, s. 11.

²⁷ Örneğin bkz.: Dîneverî, *a.g.e.*, s. 68.

²⁸ Müslüman Arap coğrafyacıları Ceyhun'a bazen bu adı kullanmaktadırlar.

²⁹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, I, 61.

ki rüzgarın da tesiriyle Fergana ile Taberistan arasında bir yere, ihtimal ki Merv'e kadar olan yerler kaybedilmiştir.³⁰

Kaynaklarda belirtildiğine göre, Behrâm Cûr adı verilen V. Behram (421-439) iktidara gelince onun oyun ve eğlenceye olan düşkünlüğünden dolayı yönetim zaafiyetinden istifade etmek isteyen Türk Hakanı ordusuyla Horasan'a girdi. Arkasını çöle vermek suretiyle Merv'in köylerinden, altı fersah mesafede bulunan Küşmeyhan'da karargahını kurdu. Gerdîzî Türk Hakanı'nın bir süre Merv'de ikamet ettiğini kaydeder.³¹ Kral Behram bir fırsatını bulup hile ile Hakan'ı öldürmeyi ve ordusunu dağıtmayı başardı. Daha sonra Türklerin peşine düşerek Amul'den Belh Nehri'ni geçti. Türkler takibin bırakılmasını ve kendileri ile onlar arasında bir sınırın tespit edilmesini teklif ettiler. Rivâyete göre bu teklifi kabul eden Behram Türk topraklarında bir yeri sınır olarak çizdi ve buraya kuleler inşa ettirdikten sonra payitahtına döndü.³²

Bu ve benzeri karşılıklı istilâ hareketleri sürüp gitti. Henüz bilinmeyen bir tarihte ise Merv'in Türk idaresi altına girmiş olması muhtemeldir. Nitekim Merv'in yöneticisi Mâheveyh'in (Mâhôya) Kengeres soyuna mensûb olduğu, hatta Türk Kağanı'nın damadı ve müttefiki olduğu ifade edilmektedir.³³

İslâmî devrin başlarında bugünkü Afganistan'ın doğu bölgelerinde Kabil, Gazne ve Büst arasındaki yaylalarda Halaç ve Oğuz Türkleri yaşamaktaydı. Yine Horasan'ın doğu kısımları, çok eskilerden beri Türklerin yaşadıkları bir bölgeydi. İslâmın bölgeye girmesi sürecinde meydana gelen savaşları konu edinen kaynaklar kesin bir surette bize bu tarihlerde bölgenin doğusunda Mâverâünnehr ve Toharistân'da hâkim unsurun Türkler olduğunu ve Müslümanların bu unsurla mücadele ettiklerini haber vermektedir.³⁴

Yukarıda işaret edildiği gibi Ceyhun Nehri Türkler ile Farslar arasında siyasî olmasa dahî, doğal bir sınırdır. Ancak bu nehrin güneyi ile ilgili bilgi verilirken de kaynaklarda sık sık Türklere atıflar bulunmaktadır. Şu da gözardı

³⁰ Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 220.

³¹ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 77-78.

³² Dîneverî, *a.g.e.*, s. 56-57.

³³ Esin, *a.g.e.*, s. 123.

³⁴ Öztürk, *a.g.e.*, s. 11; Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 193-194; Varol, *a.g.m.*, s. 121; Sayan, *a.g.e.*, 1999, s. 18.

edilmemelidir ki, bu kaynaklarda bölge halkından bahsedilirken kullanılan temel kavram ‐Horasanlı‐ kavramı olduğundan dolayı bu ifadeden bölgedeki insanların aralarındaki milliyet ve kabile farklarını anlamak güçtür.³⁵ Bununla birlikte IX. yüzyılda yaşamış Cahız’ın Horasanlılar ile Türkler arasındaki benzerliğe işaret etmesinden anlıyoruz ki en azından birkaç asır öncesinden başlayan bir kaynaşmanın var olması gerekir.³⁶

Ya’kûbî, coğrafya kitabında Merv halkının Acem ve Araplardan oluştuğunu belirtmektedir. Araplardan Ezd ve Temîm kabilelerine işaret ederken, Acemlerin dihkânlardan oluşan bir eşraf kesiminden oluştuğunu belirtir. Yine onun ifadelerinden Merv ile Serahs arasındaki bazı yerleşim birimlerinin halkının Türk olduğunu anlıyoruz. Bununla birlikte bu Türklerin saldırılarından bahsetmesi onların henüz Müslüman olmadıklarını ve Türk kelimesinin de din ayrımını ifade etmek için kullanılmış olabileceğini akıllara getirmektedir.³⁷

Ya’kûbî’nin ifadeleri muhtemelen İslâm’ın bölgedeki ilk yıllarına aittir. Daha sonraları Emevîler döneminde daha çok savaşlar neticesinde esir almak suretiyle büyük miktarda Türk nüfusunun İslâm şehirlerine getirildiğini görmekteyiz. Abbasîler dönemi ise artık Türklerin gönüllülük esasına dayalı bir surette ve daha çok kitleler halinde İslâm’a girdikleri, hatta yönetim kademelerinde görev aldıkları bir dönemdir. Bu dönemde Türklerin bölgede varlığında sayı itibarıyla da çok büyük artışlar söz konusudur. Böyle olunca da daha ihtilâl hareketinden başlamak üzere ve bilhassa Talas Savaşı’ndan sonra gelen devrede, Türklerin hilâfet ordularında yer aldıklarını tespit ediyoruz. Nitekim en erken örneklerinden olmak üzere ihtilâlin birlik kumandanlarından Muhammed b. Sûl, Merv’de Abbasîlerin lehine propoganda yapan Tarhûn b. ez-Zâî ve Ebû Müslim’in güvenilir adamlarından Tarhûn el-Cemmâl Abbasî idaresinde öne çıkan ilk Türklerdir.³⁸

1.2.2. Farslar

Müslümanlar bölgeye geldikleri vakit Merv ve çevresinde hakim etnik unsur olarak İslâmî kaynaklarda Farslar’a işaret edilmektedir. Bu dönemde şehrin ağırlıklı

³⁵ Samur, *a.g.e.*, s. 94 vd.

³⁶ Cezar, *a.g.e.*, s. 13, 2 nolu dipnot; Uslu, *a.g.e.*, s. 141.

³⁷ Ya’kûbî, *el-Büldân*, s. 57. Ayrıca bkz: Samur, *a.g.e.*, s. 96; Haug, *a.g.e.*, s. 250.

³⁸ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, 1992, s. 19-20.

nüfusunu Mazdaist, Maniheist ve Mazdekist Farslar oluşturuyordu. Bu sebeple şehirde din dili Pehlevi, konuşma dili ise yeni Darice, bir başka ifade ile Farsça idi.³⁹ Ancak gerek halkın etnik yapısı, gerekse kültürel özellikleri açısından günümüzde dahi temel kavramlara yüklenen anlam konusunda tam bir birlikteliğin var olduğu söylenemez.

Fars adını ve onun içeriğini dolduran etnik yapıyı tam olarak tespit etmenin mümkün olmadığı, tarih boyunca “Farslar” denilen grup veya etnik unsur ile net olarak kimden söz edildiğinin yanıtının halen ortaya konulmadığı günümüzde tartışılan bir vakıdır. Pers adının daha önceleri Ahameniş dönemi yazıtlarında geçerken, daha sonraları Mezopotamya kaynakları tarafından Fars biçimini alarak Arapça’ya geçtiği tahmin edilmektedir. Fars terimi gibi İran adının da bir etnisiteden ziyade bölgedeki etnik grupları birleştirici coğrafi bir ad olarak anlamak daha doğru kabul edilmektedir. Yine Fars kimliğinin oluşmasında son derece mühim bir rol oynayan Farsça’nın da Pehlevi’nin devamı olduğuna dair bilimsel bir temeli olmayan iddiaya dayanarak İran coğrafyasında ezelden beri hakim unsurun Pers/Fars milli kimliği olduğu hususu da tartışmalıdır.⁴⁰

Farsça’nın Müslümanların Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerine hakimiyetinden sonrası yerli halk ile olan siyasî ve kültürel irtibatın devamlılığında kilit rol oynaması, yukarıda ifade edilen ve günümüze kadar uzanan yanlış algılamının kaynağı olduğunda şüphe yoktur. Farsça’nın İran coğrafyası ile birlikte Horasan ve doğudaki diğer bölgelerde hakim kültürel unsur oluşu çok eskilere kadar görülebilir. Mesela Toharistan’da Persçe İslâm fetihlerinden önce bile Soğd bölgesinde olduğundan daha çok kullanılmaktaydı. Toharistan, Bîrûnî’nin yaşadığı çağdan çok daha önce Persleştirilmiş ve eski aslî kültürünü yitirmişti.⁴¹ Sonuçta Müslümanlarca yeni fethedilen bölgelerde Farsça’nın konuşuluyor olması, Müslüman tarihçilerin ve coğrafyacıların bu memleketlerin halkını da topyekün Fars milletine dahil etmelerine sevk etmiştir.

³⁹ Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 221.

⁴⁰ Geniş bir değerlendirme için bkz: Attar, *a.g.m.*, s. 3 vd.

⁴¹ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 234.

Bazı İslâmi kaynaklarda yarı efsanevî nitelikte olmak üzere Farsların atalarına dair bir takım bilgiler bulunmaktadır. Makdisî Farslar'ın atası kabul edilen Afridun'un, Nuh (as)'un oğlu Hâm'ın çocuklarından olduğunu söyledikten sonra onun çocuklarından İrec ismindeki birinin Horasan topraklarına gelerek burada neslinin çoğaldığını söylemektedir.⁴² Ya'kûbî'nin Merv halkından bahsederken onların "Acem dihkânlarının eşrafından olduklarını" söylemesi bu rivâyet ile örtüşmektedir.⁴³ Farslar'ın asıl memleketleri olan Fâris'te ise Nuh'un Sâm adlı oğlunun neslinden neşet eden Farslar'ın buraya yerleşerek çoğaldıkları da kaydedilmektedir.⁴⁴ İbnü'l-Esîr, babadan oğula geçen hükümdarlıkları sayesinde Fars meliklerinin geçmişinin diğer milletlere nispetle daha iyi bilindiğini aktarır. Onun ifadelerindeki en dikkat çekici özelliklerden bir tanesi Farslar'ı doğu toprakları üzerinde ilk insan Adem'den itibaren hüküm süren millet olarak kabul etmesidir.⁴⁵ Halbuki etnik mânâda Persler'in doğuya nüfuzunun tarihin çok daha ileriki bir evresinde meydana geldiği malumdur. Nitekim Merv'in de içinde bulunduğu topraklarda Persler'in en bariz tesiri Ahamenişler ile görülmüş ve bunun neticesinde İran kültürü ve yerel unsurların etkileşiminden doğan yeni bir karışım meydana gelmiştir.⁴⁶

Merv bölgesinde Fars tesirinin en çok hissedildiği zaman dilimi hiç şüphesiz Sâsânîler dönemidir. Müslümanların bölgeye gelişlerine tekabül eden tarihlerde Merv ve çevresine Sâsânîler hakimdiler. Ancak Sâsânîlerin de Merv bölgesinde gerçek mânâda hâkimiyet sahibi oldukları söylenemez.⁴⁷ Onların ancak zayıf bir bağla Sâsânî idaresine bağlı oldukları, siyasî güçleri haricinde ciddi askerî güce sahip olmadıkları görülmektedir. Nitekim son Sâsânî kralı III. Yazdicerd'in Müslüman orduları karşısında verdiği var olma mücadelesinde Merv halkının gereken desteği vermemesi, Sâsânî iktidarı ile olan zayıf bağlarının bir yansımasıdır.

Müslümanların şehre hakim olmalarından önceki tarihte şehirde Fars nüfusunda meydana gelen değişime dair bir işarete III. Yazdicerd'in İslâm

⁴² Makdisî, *el-Bed'*, III, 144 vd.

⁴³ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 57.

⁴⁴ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 27.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 42.

⁴⁶ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 65.

⁴⁷ Uslu, *a.g.e.*, s. 23.

ordularında kaçıışı esnasında Merv'e gelişini haber varen rivâyette rastlamaktayız. Rivâyete göre kral Yezdicerd maiyyetiyle beraber yanında ordusundan 1000 asker, 1000 fırıncı, 1000 aşçı ve 1000 helva yepan tatlıcı ile şehre geldi. Ancak Merv'de öldürülünce askerleri Belh'e gitti. Belh halkı bu sebeple Horasan halkının en cesurlarıdır. Aşçılar Herat'a gitti. Bu sebeple halkı en iyi yemekleri yaparlar. Fırıncılar ise Merv'de kaldı. Bu sebeple halkı en güzel ekmeği yaparlar. Diğer şehirlerde bulunmayan çeşitte ekmeği yaparlar. Helvacılar ise Isbahan'a gittiler. En iyi helva yapanlar da Isbahan halkıdır.⁴⁸

Şehrin fethinden sonra burada yaşayan Fars nüfusun miktarında önemli bir değişimin meydana geldiğini düşünmüyoruz. Aslında bu husus şehrin sulh veya savaş yoluyla fethedilmesiyle ilgilidir. Merv de Cîrenc yerleşim birimi dışında sulh yoluyla fethedildiğine göre halkının şehirde sahip olduğu mülkler üzerinde hakları korunmuş, yalnız haraç ve cizye vermelerine ilave olarak evlerinde geçici olarak Müslüman askerlerin barınmaları için yer tahsis etmekle sorumlu tutulmuşlardır.⁴⁹ Bu tarihlerde şehirdeki Fars unsurunda bir değişmeden bahsedilecekse fethi esnasında şehri terk eden Yezdicerd'in Türk topraklarına doğru yanında götürdüğü maiyyetinden sözedilebilir.

İran ve Horasan topraklarının İslâm hakimiyetine girmesinden sonra İslâm kültür ve medeniyeti üzerinde İran/Fars tesirinin arttığı bilinen bir husustur. Özellikle Horasan'da fethi takip eden ilk tarihlerde yerel siyasî güç sahipleri, yapılan anlaşmalarla teyit edilerek İslâm idaresi içerisinde kendilerine bir yer edinmişlerdir. Merv'de de daha önce bahsi geçtiği üzere, şehrin idaresinde söz konusu yerel hâkimlerden istifade edilmiştir. Bir başka ifade ile şehirde mevcut Fars bürokrasisi yerel kimliklerini korumak suretiyle bölgede İslâm'ın hâkimiyetinin ilk aşamasında İslâm idaresi altında hizmet vermeye devam etmiştir.⁵⁰

Merv'de Fars unsurunun kazandığı en büyük zafer hiç şüphesiz Abbasîlerin ilk döneminde Emin ile kardeşi Me'mûn arasında çıkan ihtilafı Me'mûn'un lehine

⁴⁸ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 530. Ayrıca bkz: Üçok, *a.g.e.*, s. 2.

⁴⁹ Bkz.: Taberî, *a.g.e.*, IV, 302 vd.; Kudâme b. Ca'fer, *a.g.e.*, s. 402; İbn Kesîr, *a.g.e.*, X, 242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 495.

⁵⁰ Merv'in idarî yapısı ele alınırken bu konu hakkında geniş bilgi verilmiştir. Ayrıca bkz: Özgüdenli, "Ortaçağda İran...", s. 12-13; Yakubovskii, Bosworth, "Marw al-Shahidjan", *EP*, I, 619; Yakubovsky, Bosworth, *a.g.e.*, 2007, s. 403; Haug, *a.g.e.*, s. 215; Barthold, *a.g.e.*, 2004, s. 66.

çevirerek elde ettikleri zaferdir. Me'mûn'un halifeliği elde etmesinden sonra Bağdat'a gitmeyip Merv'de kalması, şehrin ve dolayısıyla ona en büyük desteği veren Fars unsurunun İslâm coğrafyasında özellikle idarî teşkilatlanmada varlığını daha görünür hale getirmiştir. Halife, yine Farisî soydan gelen veziri Fazl b. Sehl'e devlet işlerini tamamen tevdi etmekle İran unsurunun idaredeki etkisini daha da artırdı. Elbette bu süreçte Farisîlerin ilmî ve kültürel alandaki etkilerini de burada zikretmeden geçemeyiz. Bu etkileşim fiilî olarak halife Me'mûn'un Abbasoğularını yatıştırmak maksadıyla Bağdat'a dönüşüne kadar devam etti. Bu tarihten itibaren ise halife, Fars etkisinden kurtulup Türk etkisine girmiş ve Horasan'ın diğer bir hâkim unsuru olan Türklerin idareye hâkim olma sürecinin önü açılmıştır.⁵¹

1.2.3. İskân Faaliyetleri ve Araplar

Şehirde yaşayan Arap nüfusun varlığına dair kaynaklarımızda yer alan İslâm öncesi döneme ait efsanevî haberleri bir kenarda tutarsak, Araplar'ın yoğun bir şekilde iskânı Merv'in Müslümanlar tarafından 31/651 yılında nihaî olarak fethedilmesinden sonra başlamıştır.⁵²

Şehrin fethediliş sürecinden bahsederken ifade edildiği üzere Ahnef b. Kays'ın geldiğini haber alan III. Yazdicerd, Merv'den bir daha girememek üzere ayrılmak zorunda kalmıştı. Ahnef b. Kays da Merv hâkimi Maheveyh'in anlaşma teklifini kabul ederek savaştan şehre yerleşmiş oldu. Ahnef şehirde Hâtım b. en-Nu'mân el-Bâhilî'yi bırakarak Yazdicerd'in peşinden Merverrûz'a doğru hareket etti.⁵³ Bu bilgilerden hareketle şehirde konuşlanan ilk Arap nüfusun bunlar olduğunu söylemek mümkündür. Elbette bu kimselerin tamamı askerdiler ve büyük ihtimalle usul olduğu üzere Irak'tan gelen yeni birliklerle yerleri değiştirileceği için kalıcı değillerdi.⁵⁴ Ayrıca şehirde konuşlanan ilk askerî birlikler şehrin şehristanına yerleştirilmemişti. Sem'ânî'nin Merv'de Müslümanların şehre girdiği zaman ilk kaldıkları yerin Sencân Kapısı olduğunu söylemesinden anlıyoruz ki, ilk iskânın

⁵¹ Barthold, *a.g.e.*, 2004, s. 143; Nesimi Yazıcı, *a.g.e.*, s. 20 vd.; Varol, *a.g.m.*, s. 134-135.

⁵² Sem'ânî'nin Merv'e iki fersah mesafede bulunan Külâşkird köyünde meskûn olduğunu bildirdiği Reis b. Süleyman b. Hârise b. Kudame el-Cülaşcirdî hakkında verdiği bir bilgi, şehrin fethedilmesinin hemen akabinde iskan edildiğine işaret etmektedir. Sem'ânî adı geçen şahısın Ahnef b. Kays zamanında bölgeye geldiğini özellikle belirtmektedir. Bkz: Sem'ânî, *a.g.e.*, XI, 185.

⁵³ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 392 vd.; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 352.

⁵⁴ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 221.

gerçekleştiği yer şehrin giriş kapılarından birinin hemen yanı idi.⁵⁵ Şehrin çevresinde yer alan köylerden önemli stratejik noktalara da birliklerin iskân edildiği anlaşılmaktadır. Mesela Merv'e bir fersah mesefade yer alan Dervâzeh Masercistân (veya Dervâzg) İslâm ordularının şehre ilk geldiği sıralarda konakladıkları yerlerdendi.⁵⁶

Şehir merkezinde gerçekleştirilen iskânın yapısına dair bir takım tarihî verilere sahip bulunuyoruz. Kaynaklar bize Mervliler ile yapılan anlaşmada yer alan maddeler hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre muayyen bir miktar haraç ile birlikte Müslüman askerlerin ikameti için Mervlilerin evlerinde yer tahsis edecekleri hükmü yer almaktaydı.⁵⁷ Şehrin daha fetih zamanına tekabül eden bu husus Müslümanların bölgeye dair kalıcı stratejik plânlarının olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Kaynakların verdiği bilgiye göre bölgeye fetih amacıyla gelen ilk askerî birliklerden ayrı olmak üzere Merv şehrine ilk iskân Ümeyr b. Ahmer eliyle gerçekleştirildi. Bununla birlikte Ümeyr'in ilk iskânı ne zaman yaptığı konusunda tarihçiler Hz. Osman ve Muaviye dönemi olmak üzere iki farklı zamana işaret etmektedir. Belâzürî ve Kudâme b. Ca'fer, şehir merkezindeki meskenlere kalıcı iskânın ilk defa 45/665'te Ziyâd b. Ebû Süfyân'ın Basra umumi valiliği döneminde gerçekleştirildiğini söylemektedirler. Bilindiği üzere Ziyâd, Horasan'ın idarî sisteminde bir takım yeni düzenlemelere gitmiş ve bölgenin dört büyük şehrine birer yönetici tayin etmişti. Ziyâd'ın Merv şehrinin yönetimiyle görevlendirdiği Ümeyr b. Ahmer'in bu vazifesi esnasında Arapları Merv'e iskân eden ilk kişi olduğu belirtilmektedir.⁵⁸

Gerdîzî ise Ümeyr b. Ahmer'in Hz. Osman döneminde aldığı görev esnasında bölgeye ilk iskânı gerçekleştirdiğine işaret etmektedir. Sonuç olarak Merv'e en erken

⁵⁵ Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 258.

⁵⁶ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 339-340; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 452.

⁵⁷ Anlaşma hakkında bkz: Ya'kûbî, *Târih*, II, 62; Kudâme, *a.g.e.*, s. 402.

⁵⁸ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 396; Kudâme b. Ca'fer, *a.g.e.*, s. 405. Uslu bu rivayete dayanarak Horasan'a ilk Arap iskânının Hz. Osman zamanında Kûhistan bölgesinde askerî seferlerde bulunan Umeyr'in Benû Bekr b. Vâil'e mensup bazı kimseleri Merv'e yerleştirmesiyle başladığını belirtmektedir. Bkz: Uslu, *a.g.e.*, s. 134. Halbuki rivayette Bekr b. Vâil'in Merv'e değil Kuhistan topraklarına yerleştirildiği belirtilmekte, Belâzürî de kendi zamanında bu kimselerin halen orada yaşadıklarını belirtmektedir. Bkz: Belâzürî, *a.g.e.*, s. 390.

kalıcı iskânın Hz. Osman döneminde kıştan önce Basra'daki üssüne dönen ana ordunun arkasında bir Arap garnizonunun bırakılmasıyla gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Aktarıldığına göre Merv halkı aşırı soğuktan dolayı şehrin kapısı bitişiğinde çadır kurmuş olan Ümeyr ve askerlerinin donmasından endişelenerek evlerinde kalmalarını teklif ettiler. Ancak bir süre sonra bundan pişman oldular ve zor kullanarak askerleri evlerinden çıkarmak istediler. Bunun üzerine çıkan ve kısa süren bir çatışmadan sonra Merv hâkimi Maheveyh'in araya girmesiyle olaylar yatıştırıldı.⁵⁹ Bu bilgiyi şehrin fethedilmesi sürecinde bir kaç kez anlaşmanın yenilendiğine dair farklı rivâyetler ile birlikte değerlendirdiğimiz zaman anlaşma metnine halkın Müslümanlara evlerinde yer vereceklerine dair maddenin ilk anlaşmadan sonra, Gerdîzî'nin aktardığı bu olay neticesinde, yenilenen anlaşma metnine ilave edilmiş olabileceği sonucunu çıkarabiliriz.

Merv'e asıl yüklü miktarda iskân yine Ziyâd b. Ebîh'in Horasan'a tayin ettiği Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî valiliği döneminde 51/671 senesinde gerçekleştirildi. Ziyâd, Kûfe ve Basra birliklerinden oluşan 50 binden fazla askeri aileleriyle birlikte gönderdi. Kaydedildiğine göre bu kabile Merv Nehri'nin aşağı kısımlarına iskân edildi.⁶⁰ Aileleriyle birlikte geldiklerine dair kayıttan dolayı bölgeye ve dolayısıyla Merv'e ilk kalıcı ve sivil iskânın bu tarihte yapılan iskân olduğu genel kabul görmektedir. Böylece ilk kalıcı Arap iskânı şehrin fethinden 20 yıl gibi uzun bir aradan ve hilâfet topraklarında istikrarın tesisinden yaklaşık olarak 8 yıl sonra gerçekleşmiş oldu.⁶¹ Bundan sonra buralara devletin yetkili kurumları tarafından başlatılana ilaveten kabileler, bireyler de kendiliğinden göç etmeye devam ettiler.⁶²

⁵⁹ Bkz: Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 164. Bu rivayete dayanarak Esamine de ilk kalıcı iskanın Hz. Osman döneminde gerçekleştiğini kabul etmektedir. Bkz: Halil Esamine, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskânı", Çev: Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2000, s. 204. Kanaatimize göre Ümeyr'in Hz. Osman zamanındaki görevi esnasında mı yoksa Ziyad b. Ebîh tarafından Merv'e tayin edildiği esnada mı bahsedilen ilk iskanı gerçekleştirdiği konusundaki ihtilaf Ümeyr b. Ahmer'in Hz. Osman zamanında Horasan fetihlerinde önemli başarılar elde etmesi ve sonrasında buraya tayin edilmesi ile Muâviye'nin iktidarında Ziyad b. Ebîh'in Basra umumi valiliği esnasında Merv şehrine tayin edilmesi neticesinde iki kez göreve getirilmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla onun eliyle gerçekleştirilen ilk iskanın hangi görevi esnasında gerçekleştirildiğinin karıştırılması söz konusudur.

⁶⁰ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 396 vd.; Kudâme b. Ca'fer, *a.g.e.*, s. 405.

⁶¹ Agha, *a.g.e.*, s. 214 vd.

⁶² Esamine, *a.g.m.*, s. 204.

Merv'e gelenler çok vakit geçmeden şehirde mal mülk edinmekte zorlanmadılar. Durumdan memnun olan Muaviye özellikle Saîd b. Osman'ın valiliği zamanında Mâverâünnehr bölgesinde Türkler'le girişilen mücadelelerde istifade etmek üzere yerleşimcileri teşvik edici bir siyaset izlemiştir.⁶³ Bu bağlamda Merv ve civarında tecrübe edilen iskân faaliyetinin, daha sonraları İslâm topraklarının daha doğusunda yapılacak olanlara örneklik teşkil ettiğini söyleyebiliriz.⁶⁴

Bölgeye gelen Araplar, hayat şartlarına adapte olmakta zorlanmadılar. Çünkü Merv çöl ortasında bulunması sebebiyle Araplar'ın yaşayış biçimine uygundu.⁶⁵ Şehrin İpek Yolu'nun kavşak noktasında yer alması, Mâverâünnehr'e geçiş güzergâhında son konaklama merkezi olmasının bu ilk iskânın yerinin burası olmasında etkili oldu.⁶⁶ Emevî idaresinin bu tercihi Abdullah b. Tahir tarafından Nişabur'un eyalet merkezi hâline getirilmesine kadar Merv'in Horasan şehirleri içerisinde üstün bir konuma sahip olmasının kapısını aralamıştır.⁶⁷

Merv'e yerleşmek için dışarıdan gelenler kabile düzenine göre yerleştirildiler. Bu kişilerin çoğu Mudar'a mensup Temîm, Kays veya Rebîa'ya dayanan Bekir b. Vâil kabilelerine mensuptu. Daha sonra bunlara 78/697 yılında Irak genel valisi Haccac tarafından atanan Mühelleb'in gelirken beraberinde getirdiği kabilesi Ezd de ilave edildi. Bunların Bekir Kabilesi ile ittifak yapması neticesinde Kays-Temîm (Mudar) işbirliğine karşı Rebîa-Ezd ittifakı meydana gelmiş oldu.⁶⁸

⁶³ Uslu, *a.g.e.*, s. 136; Özçamca, *a.g.e.*, s. 75.

⁶⁴ Kuteybe b. Müslim tarafından Mâverâünnehr bölgesindeki şehirlere gerçekleştirilen iskan örnek olarak vermek mümkündür. Bölgede yürütülen iskanın yapısı, Merv bölgesinde tecrübe edilen iskan faaliyetlerine benzerliğiyle dikkat çekicidir. Kuteybe dönemi iskanları hakkında bkz: Uslu, *a.g.e.*, s. 136.

⁶⁵ Wellhausen'in bu iskan 'siyasi bir hacamat' olarak değerlendirmesini eleştiren Uslu, meseleyi bu şekilde yorumlamak için yeterli bilgi olmadığını ve özellikle göç eden aileler ve kabilelerden herhangi bir itirazın yöneltilmemiş olmasını delil göstererek itiraz etmektedir. Bkz: Uslu, *a.g.e.*, s. 62 vd. Kanaatimize göre de göç etmenin sosyal, psikolojik vb. olumsuz etkilerine rağmen bu tarihlere Merv bölgesine gönderilenlerin memnuniyetsizliğinin varolduğuna dair en azından şimdilik varsayımdan öte bir delil yoktur. Dahası iskan edilenlerin bölgedeki iktidar imkanı ve refah kapılarını kaybetmemek için ileriki zamanlarda giriştikleri mücadeleler bu kimselerin memnuniyetsizlikten ziyade kaybetme korkusu içerisinde olduklarını gösterir.

⁶⁶ Pirlanta, *a.g.e.*, s. 144.

⁶⁷ Pirlanta, *a.g.e.*, s. 205 vd.

⁶⁸ Kurt, *a.g.e.*, 2001a, s. 274; Naseem Ahmad Shah, "Early Muslim Settlements in Central Asia: A Study of Interaction, Assimilation And Co-Existence", *Proceedings of International Conference: Islamic Civilization in Central Asia*, Astana, 4-7 September 2007, s. 300-301.

Şekil 10: Horasan'da İskân Edilen Arap Kabilelerinin Dağılımı⁶⁹

Bir bakıma siyasî ve sosyal bir zorunluluk neticesinde gerçekleşen bu yapı, faydalarının yanında bir takım sorunların da baş göstermesine sebep oldu. Kabileler Merv'e yerleştikten sonra geldikleri yerlerde neşet etmiş olan eski kavgalar yeniden başladı ve özellikle Emevîler döneminin bu bölgedeki tarihinin karakteristiği hâline

⁶⁹ Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 255. Moshe Sharon'un *Black Banners From The East*, s. 59'dan nakletmektedir.

geldi.⁷⁰ Örnek olarak, Hâris b. Süreyc isyanı ile meydana gelen çatışmalarda şehirde meskûn kabileler arası kutuplaşma had safhaya ulaşmış görünmektedir. İsyân hakkında bilgiler veren tarihçiler isyan sonucunda Merv’de Mudar hakimiyetinin sona erdiğini ve Yemen hakimiyetinin başladığını özellikle vurgularlar.⁷¹ Abbasî ihtilâlinde bölgedeki kabilevi dengelerin ne denli önemli rol oynadığı artık tüm yönleriyle bilinmektedir. Nitekim daha Ebû Müslim Merv bölgesine gönderilirken dahi kendisine bölgedeki Mudar ve Yemen dengesini nasıl sağlayacağına dair tavsiyeler verilmesi ihmal edilmemiştir.⁷²

Kuteybe’nin vali olarak 86/705 yılında Horasan’a geldiği vakitlere rastlayan dönemde Orta Asya’daki Arap nüfusu divan kayıtlarına göre muhtemelen şöyle idi: Basra’dan Ehlü’l-Âliye – 9 bin, Benû Bekr – 7 bin; Benû Temim – 10 bin; Abdülkays – 4 bin; Benû Ezd – 10 bin. Kûfelilerden ise toplamda 7 bin kişi bulunmaktaydı.⁷³

Kabile sisteminin etkisiyle birbirine yakın yerlere aynı kabileye mensup kimselerin iskânı bir süre sonra kabilenin adına nispet edilen yerleşim alanlarının vücut bulmasını sağladı. Merv civarında bulunan “Huzâ’a Kurâsı” bunun en güzel örneğini teşkil eder.⁷⁴ Bu aynı zamanda şehre gelenlerin yalnız askerlik vazifesiyle değil, artık bölgenin karakteristik özelliği olan tarımla da meşgul olmaya başladıklarının bir göstergesidir. Emevî döneminin sonlarında ise Müslümanlar

⁷⁰ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 221. Merv’de kabile taassubu ve kabileler arası mücadeleye dair çalışmanın siyasi durum hakkında bilgi verilen kısmında detaylı malumat verilmiştir. Ancak örnek olarak belirtmek gerekirse Yemen-Mudar ve hatta Temim kollarının kendi arasındaki iktidar mücadeleleri için bkz: Belâzürî, *a.g.e.*, s. 401; Dîneverî, *a.g.e.*, s. 335-336; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 287-88 ve s. 414-415.

⁷¹ Bkz: Taberî, *a.g.e.*, VII, 342; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 350.

⁷² Guzman, *a.g.e.*, s. 271 vd.

⁷³ H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, Londra, 1923, s. 40; Agha, *a.g.e.*, s. 217. Shah, Ehlü’l-Âliye’nin Medineliler olduğunu belirtir. Bkz: Shah, *a.g.e.*, s. 300.

⁷⁴ Arapların özellikle Merv civarına iskânı bazı çağdaş araştırmacılar tarafından “kurâ” kavramı çerçevesinde tartışılmıştır. Bir askerî-mali düzenleme olarak “kurâ sistemi”nin daha sonra Eyyübi ve Memlük dönemlerinde devam ettirildiği ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Ashamina, *a.g.m.*, s. 205 vd.; Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 235.

Kurâ uygulamasını ortaya çıkaran sebeplerden bir tanesi de kanaatimize göre asabiyet duygusudur. Halifelerin yönetime gelmeleri ile vilayetlerdeki valilerin değişmesi aynı zamanda bir kablenin güç ve nüfuzunu kaybetmesi diğerinin ise tam aksine nüfuz kazanması anlamına gelmekteydi. Halihazırdaki valiler bu değişimden dolayı özellikle kabilelerin kaybedecekleri maddi olanakları tahmin ederek yakınlık duydukları kimselere ileride de faydalanabilecekleri bir sistem geliştirmiş olabilirler. Elbette Horasan gibi mücadele edilmesi zor bir bölgede hizmet edenlere hizmetleri karşılığı bu ve benzeri toprakların verilmesinin akla uygun önde gelen açıklamalardan biri olduğu ortadadır.

tarafından edinilen ziraî mülklerin arttığını ve toprağın işlenmesi işinin başkalarına tevdi edilmesiyle bir çeşit ziraî ikta rejimi ortaya çıktığını tespit ediyoruz.⁷⁵ Merv ve çevresinde yer alan kırsal alanda (Murgap Vahası'nda) yoğunlaştığı anlaşılan iskânın yapısı bu iddiayı destekler mahiyettedir.

Coğrafya müelliflerinin kaynaklarında tasvir ettikleri şehrin ana güzergâhları üzerinde yer alan yerleşim birimleri (konaklama merkezleri) üzerinde durmak, Merv merkezli iskânın nasıllığı konusunda bir fikir edinmemizi sağlayabilir. Bu güzergâhlardan bölgenin fethi esnasında Yazdicerd'in kaçarken kullandığı hat olan Merv ile Merverrûz arasındaki yola dair Ortaçağ müelliflerinin eserlerinde yer verdiği kayıtlar dikkat çekicidir. Buna göre güzergâh şu şekildedir:

Merv – Fâz – Mehdî Âbâd – Yahyâ Âbâd – Karîneyn – Esed Âbâd – Havzân – Kasru'l-Ahnef – Merverrûz.⁷⁶

Bölgenin fethi esnasında izlenen güzergâhın aynı şekilde daha sonraları Müslümanlar tarafından askerî savunma hattı hâline getirildiği açıkça görülebilmektedir. Güzergâh üzerindeki konaklama merkezlerinin isimlerinin Arapça olduğu ve bazısının da ünlü komutanlara ait isimler olduğunu tespit ediyoruz. Gerçekten isimlerinde “filân kurdu” şeklinde belirtildiği gibi bu yerleşim yerlerinin hangilerinin ilk defa Müslümanlar tarafından kurulduğunun şu an için tespiti mümkün görünmemektedir.⁷⁷ Ancak biz daha öncesinden bir şekilde yerleşime tâbi tutulduğunu düşündüğümüz bu yerlerin Müslümanlar tarafından yeniden inşa ve imar edildiği, bu sayede artan refaha bağlı olarak şehrin büyümesi neticesinde isimlerinde değişimin meydana geldiği kanaatindeyiz.

Merv'in kuzey kesimlerinde yer alan Merv-Âmül arasındaki konaklama merkezlerinin adları da Arapça'dır. Bu merkezler şunlardır:

el-Dîvân - et-Tahmelec - el-Mansîf - al-Ahsâu - Bi'ru Osmân - el-Akîr (veya el-Ukayr) - Âmül.⁷⁸

⁷⁵ Durî, *a.g.e.*, 1991, s. 56-57.

⁷⁶ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 32 ve s. 209 vd.; Kudâme, *a.g.e.*, s. 105 vd.

⁷⁷ Haug, *a.g.e.*, s. 268 vd. Çalışmasında özellikle Horasan genelinde Müslümanların iskânı üzerinde duran Haug'un Merv çevresine dair tespitleri gerçekten dikkat çekicidir.

⁷⁸ İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 25 ve s. 202; Kudâme, *a.g.e.*, s. 98.

Bunun aksine, güneyde Merv ile Serahs arasındaki merkezlerin isimleri ise Farsça'dır. Bu isimler bize İslâm fetihleri esnasında Arap iskânının yapısı hakkında ipuçları verebilir. Parvaneh Pourshariati'nin ifade ettiği gibi elimizdeki bu tablo ilk dönemdeki iskân açısından Horasan'ı iki kısma ayırabileceğimizi ortaya koymaktadır. Birincisi Nişabur merkezli olmak üzere Arap iskânının nispeten hafif olduğu "İç Horasan" (Inner Khurasan)'dır. Buradaki iskân, konaklama merkezlerinin adının Farsça olması ile öne çıkmaktadır. İkincisi ise Arapça isimlere sahip merkezlerin bulunduğu ve iskânının yoğun olduğu "Dış Horasan" (Outer Khurasan)'dır.⁷⁹ Sonuç olarak batı istikametinin aksine, Merv'den doğu istikametine doğru uzanan güzergâhlar üzerindeki yerleşim yerlerinin adları bize iskânın bu muhitte yoğunlaştığını salık vermektedir.

Horasan bölgesinin Ceyhun Nehri'nin ötesindeki toprakları (Mâverâünnehr) da ihtiva eden bir anlamda kullanılması, kaynaklarda gönderildiği belirtilen göçmenlerin hangilerinin, tam olarak Horasan'ın neresine iskân edildiklerini tespit etmek mümkün değildir. Bununla birlikte en erken bir tarih olarak Emevîlerin kurucusu Muaviye'nin Horasan valisi Said b. Osman dönemine kadar bölgeye gönderilenlerin (asker ve sivil) Ceyhun Nehri'nin berisine, özellikle Merv civarına iskân edildiklerini söylemek mümkündür. Nitekim Saîd b. Osman döneminde Müslümanların nehrin öte tarafında ilk defa Muaviye'nin talimatıyla kendilerine evler inşa ettiklerine dair rivâyet nehrin öte tarafına kalıcı iskânın bu tarihten itibaren başladığına işaret etmektedir.⁸⁰ Halife bu tedbiriyle muhtemelen yaklaşan Türk akınlarını önlemeyi amaçlamaktaydı.

Kaynaklarımızı kullanarak tespit edebildiğimiz bir başka iskân hareketi olan ve 112/730 yılında Hişâm'ın halifeliği zamanında gerçekleşen iskân da aynı şekilde Türkler'e karşı savunma amacını taşımaktaydı. Horasan valisi Cüneyd b. Aburrahman el-Mürrî, Türkler'le girdiği savaşlar esnasında Hişâm'dan takviye

⁷⁹ Parvaneh Pourshariati, "Local Histories Of Khurasan And The Pattern Of Arab Settlement", *Studia Iranica*, c. XXVII, 1998, s. 43 vd.; Haug, *a.g.e.*, s. 131-132.

⁸⁰ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 168. Konuyla ilgili olarak İbnü'l-Cevzî daha ileriki bir zamana, Yezid b. Muâviye dönemine işaret eder. Rivayetinde vali Salim b. Ziyad eliyle ilk defa aileleriyle birlikte Mâverâünnehr bölgesine geçildiğini, bu tarihe kadar Horasan idarecilerinin nehrin öte tarafına akınlar yaptıktan sonra kış bastırmaya başlayınca Merv'e geri döndüklerini ifade etmektedir. Bkz: İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, V, 347.

kuvvetler istedi. O da kendisine yüklü miktarda teçhizatla birlikte Amr b. Müslim ile beraber Basralılardan 10 bin kişi, Abdurrahman b. Nuaym ile beraber Kûfelilerden 10 bin kişi gönderdi.⁸¹ Gönderilelerin hangi şehirlere taksim edildiğine dair kaynaklarımızda herhangi bir işarete rastlayamadık. Ancak yukarıda ifade ettiğimiz nedenlerden ötürü bu askerlerin de büyük kısmının Ceyhun Nehri'nin öte tarafındaki şehirlere yerleştirildiğini tahmin ediyoruz.

Konuya dair dikkat çeken husulardan bir tanesi Emevîler döneminde bölgeye iskân edilmek üzere gönderilenler hakkında kaynaklarda zamanı, miktarı gibi hususlarda bilgiler bulunurken Abbasîler dönemine ait herhangi bir kayda rastlanmamış olunmasıdır. Bu durumu Abbasîler döneminde iskânın durduğu şeklinde anlamak elbette mümkün değildir. Çünkü, çalışmanın evvelki bölümlerinde şehrin fiziki yapısı ve mimari özellikleri hakkında bilgiler verilirken görüldüğü üzere Abbasîlerin ilk yıllarından itibaren şehirde muazzam bir dönüşüm başlamış, erken bir dönemde Abbasî Halifesi Ebü'l-Abbâs ve Ebû Müslim el-Horasânî eliyle şehir merkezinde cami, mezarlık ve meydanlarda genişletme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Özellikle şehristan dışında rabaz kentsel biriminin imarı ve iskâna açılması ile şehirdeki Arap nüfusunda artış olduğu tahmin edilmektedir.

Merv'in Abbasîler dönemi tarihinde Me'mûn'un valiliği ve özellikle hilâfeti almasından sonra Merv'de ikamet etmeye devam etmesiyle şehrin hilâfet merkezi hâline gelmesi apayrı bir yere sahiptir. Bu dönemde Merv'in Bağdat ile boy ölçüşebilecek bir seviyeyi yakaladığı söylenebilir. Tahirî iktidarının 205/821'de başlamasına kadar Merv, Maveraünnehr de dahil olmak üzere Horasan'ın idare merkezi olma vasfını devam ettirdi. Şehrin Abbasî tarihinde muazzam derecede iskâna uğraması tam da şehrin Müslümanların idaresinin üssü hâline gelmesi ve bölgenin en önemli şehri olmasıyla doğrudan ilgilidir. Bu süreçte Merv Arap iskânının yoğunlaştığı bir yer hâline gelirken bölgenin diğer yerleşim birimlerinde nispeten iskân açısından bir zayıflamanın yaşandığı görülür.⁸²

Şehrin Abbasî iktidarıyla birlikte kazandığı bu üstün vasıflara rağmen bu dönemde gerçekleşen iskân ile ilgili olarak, Emevîler dönemine ait haberlere benzer

⁸¹ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 414.

⁸² Haug, *a.g.e.*, s. 248.

rivâyetlerin bulunmayışı bu dönemde iskânın azlığı veya bulunmayışıyla ilgili değildir. Kanaatimize göre Emevîler dönemi şehrin ilk iskâna tâbi tutulma süreci olması hasebiyle, bu süreçte iskânın bizzat halife ve valilerin talimatlarıyla gerçekleştirilmesi tarihçilerin iskâna dair haberleri detaylarıyla eserlerine kaydetmelerinde etkili olmuştur. Abbasîler dönemi ise artık şehrin İslâmî kimliğinin tamamen tesis edildiği bir dönemdir. Dolayısıyla bizzat idareciler eliyle şehre yeni göçmenlerin yerleştirilmesine ihtiyaç kalmamış, bu dönemde Merv'e iskân kendi doğal mecrasında gerçekleşmeye devam etmiştir.

Merv bölgesine yerleşen Arap nüfusunda zaman içerisinde değişik sebeplerle artış azalmalar meydana geldi. Nitekim kaynakların belirttiğine göre, Ziyâd b. Ebîh tarafından bölgeye iskân edilenlerin sayısı ile daha sonra Kuteybe b. Müslim zamanında bölgede bulunduğu belirtilen miktar arasında fark fardır. Söz konusu iki iskan arasında geçen süre zarfında Irak ve Suriye'de meydana gelen siyasî, kabilevî çatışmalar, kabile mensuplarının tekrar batıya göç etmeleri sebebiyle Merv'deki Arap nüfusunun azalmasına sebep oldu. Halife Yezîd b. Muaviye'nin ölümünü takiben 64/683'te patlak veren kabileler arası iktidar mücadelesi bunun en bariz örneklerindedir. Bölgeye hakim olma arzusu Mudar, Rebia, Bekr ve Temim'e mensup olanları karşı karşıya getirdi. Mudar destekçisi İbn Hazim'in Merv'i ele geçirmesiyle Rebia ve Bekr'e mensup hasımları şehirden kaçıp Herat'a yerleşmek zorunda kaldılar. Herat civarında bir sene kadar süren çatışmalarda Bekr b. Vâil kabilesinden 8 bin kadar kişinin hayatını kaybettiği rivâyet edilmektedir.⁸³ Bu sayıya itibar edersek iç kavgaların bölgedeki nüfus ve demografik yapının değişmesinde ne denli rol oynadığı ortadadır.

Diğer taraftan Merv'e yeni atanan idareciler bazen eski idarecinin maiyyeti ile birlikete destekçisi kabile mensuplarının şehirden ayrılmasına sebep olurken, yeni idarecinin de maiyyeti ve destekçisi kabile mensupları ile gelmek suretiyle şehirdeki Arap nüfusun değişmesinde etkili olduğu görülmektedir.⁸⁴

Merv bölgesinde demografik yapıyı kökten değiştiren etmenlerin başında Abbasî ihtilâlinin bizatihi kendisi gelir. Bölgede ihtilâle destek veren toplumsal

⁸³ Bkz: Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 44 vd.; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 169. Ayrıca bkz: Haug, *a.g.e.*, s. 245.

⁸⁴ Agha, *a.g.e.*, s. 215 vd.; Haug, *a.g.e.*, s. 244 vd.; Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 5 vd.

kesimler mevkilerini korurken Emevî taraftarı olanlar onların bertarafı ile Merv gibi refah ve zenginlik getiren topraklar üzerindeki hakimiyetlerini kaybettiler. İbn Kuteybe bu fikri destekler mahiyette olmak üzere ihtilâlin patlak vermesinden sonra Ebû Müslim'den kaçan Horasanlılar'ın varlığından bahsetmektedir.⁸⁵

Abbasî devletinin kurulmasından sonra Ebû Cafer el-Mansûr'un 139/756 yılında Bağdat'ı inşa ettirmesi, küçük çaplı da olsa nüfus hareketlerine sebep oldu. Rivâyete göre Horasan'ın her bir şehri için birer mevki tahsis edilerek halkın buralarda kendileri için evler inşa etmelerine müsaade edildi.⁸⁶ Şehirde Horasanlılar'dan oluşan bir ordu kuruldu.⁸⁷ Yine sadece Mervlilerin meskûn olduğu "Merâvize" adıyla bir mahalle bulunmaktaydı.⁸⁸ Yetmişler meclisinden Mervli Mukâtil b. el-Akkî'nin Bağdat'ta kendisine tahsis edilen mülkleri vardı. Zamanla burada "Akk" adında bir mahallenin teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁹ Mansûr'un komutanlarından Mervli Ebû Nu'aym Mûsa Sabîh adına şehrin kenarında bir rabaz kurulmuştu.⁹⁰ yine Mansûr eliyle 155/772 senesinde Bağdat'ın plânına benzer şekilde kurulan Rakka'ya Horasanlı askerler yerleştirilmişti.⁹¹ Buraya yerleştirilenlerin etnik ve kabilevî özelliklerini bilemiyoruz. Ancak tüm bu örnekler ihtilâlden hemen sonra Merv'den özellikle Bağdat'a ve daha başka yerlere birtakım göçlerin yaşandığını ortaya koymaktadır.

Abbasî iktidarıyla birlikte Merv'in de içinde bulunduğu bölgenin demografik yapısında bir başka değişim Horasanlıların diğer bölgelerde görevlendirilmeleri neticesinde yaşandı. Elbette Mâverâünnehr bölgesine daha önceki yapılan iskânlar da Merv üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Buna ilave olarak kanaatimizce Horasan'ın idari ve siyasî düzeninin tesis edilmesi ile buradan yapılan iskânların yönü Abbasîler'le birlikte batıya, Rûm topraklarına doğru çevrildi. Müelliflerden özellikle Belâzürî eserinde Horasanlılar'ın görevlendirildiği yerler hakkında derli toplu

⁸⁵ Bkz: İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 370.

⁸⁶ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 383.

⁸⁷ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 180.

⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 96.

⁸⁹ Bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 5; İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 300.

⁹⁰ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 300.

⁹¹ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 179.

bilgiler verir.⁹² Rûm topraklarına gönderilen Horasanlılar'ın ne kadarının Merv şehrine mensup olduklarını bilmiyoruz. Ancak Mâverâünnehr'deki garnizonun güçlenmesi ve bölgedeki siyasî istikrarın sağlanması ile Merv'deki askerî hatırı sayılır bir bölümünün Rûm hududuna kaydırılmış olduğunu tahmin ediyoruz. Kaynakların konuya dair farklı zamanlara ait kayıtlarının sayısı bu savımızı destekler mahiyettedir. Ayrıca hilâfet merkezinin Abbasîler döneminde bir süreliğine Merv'e kayması ile burası hudut şehri olmaktan çıkmıştı. Bu sebeple askerî birliklerin devletin başkentini korumak amacıyla bu tarihten itibaren daha ilerideki karakollara yerleştirilmiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Sonuç olarak, Müslüman Araplar'ın Merv'e yerleşimleri sadece bir nüfus hareketi değil, aynı zamanda hoşgörü, karşılıklı anlayış ve etkileşimin tarihi bir sürecidir. Her iki cenah da birbirine daimi olarak tesir etmiştir. Arap olmayanlar Müslümanlığı kabul ettiklerinde güçlü bir Arap kabilesine intisap ederek o kabileden sayıldılar ve muhtemelen bundan sonra Arap isimleri kullanmaya başladılar.⁹³ Böylece Merv'de yerli ve yeni bir toplumsal sınıfın doğuşuna şahit olundu. İskancılar açısından bakarsak Merv'de Arap toplumunun çehresi de büyük ölçüde yeniden şekillenmiş, kabileler yerleşik hayata geçerek toprak sahibi olmuş, zamanla göçebe hayatın izlerinden kurtularak kültürel bakımdan oldukça canlı medenî topluluklara dönüşmüşlerdir.⁹⁴ Böylece Merv, IX. asrın ilk çeyreğinde Bağdat'tan sonra İslâm dünyasının en büyük şehirlerinden biri olarak tarihteki yerini almıştır.⁹⁵

1.3. Dînî Gruplar

Merv bulunduğu coğrafi konumla bağlantılı olarak canlı bir siyasî ve ekonomik hayatın yanında oldukça renkli dînî oluşumlara da ev sahipliği yapmıştır. Araştırmamızın sınırları dahilinde Merv'de faaliyet göstermiş olan başlıca dinler ve inanç sistemleri şunlardır:

⁹² Bkz: Belâzürî, *a.g.e.*, s. 168, s. 169, s. 170, s. 187, s. 188, s. 230, s. 327. Ayrıca bkz: İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 163 ve s. 179; Dîneverî, *a.g.e.*, s. 390; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 380 vd.

⁹³ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 219.

⁹⁴ Durî, *a.g.e.*, 1991, s. 73.

⁹⁵ Solti, *a.g.e.*, s. 262.

1.3.1. Mecûsîler

Merv bölgesinde bir çok inancın varlığına rağmen bu dinler arasında kurucusuna nisbetle Zerdüştlük (İslâmî kaynaklara göre Mecûsîlik), mensuplarının çokluğu, tesir ve nüfuz sahasının genişliği gibi nedenlerle fetih hareketleri sırasında en yaygın dindir. Bu dinin Merv çevresinde Part ve Sâsânî dönemlerinde bölgede yaşamış insanların çoğunluğunun ana dini olduğu, bu dönemlere ait kalıntılarla sabittir.⁹⁶

Esasen Zerdüştlük'ün bölgede diğer dinlere karşı sağladığı üstünlük onun Sâsânî hanedanı tarafından resmî din ilan edilmesi ve böylece devlet himayesini kazanmayı başarmasından ileri gelmekteydi.⁹⁷ Partlar devrinde şehirde daha çok Orta Asya Mazdeizminin tesirleri görülürken Sâsânîlerin tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte Zerdüştlük dini etkili olmaya başladı. Nitekim Merv'de ilk ateşgede, İslâmî kaynaklar tarafından Sâsânîlerin atası olduğu öne sürülen Erdeşir (226-241) tarafından yapılmıştı.⁹⁸ Bizans ve Sâsânîler arasındaki ideolojik çatışmalar Sâsânî idaresinin Zerdüştlük'e bakışına tesir etti. IV. yüzyılda Hıristiyanlık'ın Bizans'ta resmî devlet dini ilan edilmesi, İran topraklarında da Zerdüştlük'ün konumunda yukarıda ifade edildiği üzere olumlu yönde gelişmeler meydana getirdi.⁹⁹

Bu öğretinin ilk savunucusu Zerdüştlük'ün, vaazlarına başladığı yerlerin başında Merv'in geldiği ve Zerdüştlük'ün kutsal kitabı olan Avesta'nın da burada yazılmış olabileceği günümüzde dile getirilen iddialar arasındadır.¹⁰⁰ Kutsal kitapları Avesta'nın M.Ö. VI. yüzyıllarda yazıldığı sanılmaktadır. 12 bin sığır derisi üzerine yazıldığı düşünülen Avesta M.Ö. III. yüzyılda Büyük İskender tarafından yakıtılmıştır. Ancak M.S. V. yüzyılda tekrar kaleme alındığı tahmin edilmektedir.¹⁰¹ Zerdüştlük'e dair IX. yüzyılda yazılan kaynağa göre Husrev I Anûşirvân döneminde (531-579) 4 nüsha olarak yazdırılıp Fars, Midiya, Parfiya ve Sistan vilayetlerine

⁹⁶ Masson, "Short Notice: Merv...", s. 182.

⁹⁷ Zekeriyâ Kitapçı, "Sosyal Siyasi Ve Dini Yönleri İle İslami Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Maverâü'n-nehr)" (Geçen Sayıdan Devam), *Diyanet Dergisi*, c. XVII, Sayı: 6, Kasım-Aralık 1978, s. 326.

⁹⁸ Çakmak, *a.g.m.*, s. 38.

⁹⁹ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁰⁰ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 8 vd. Jumabayev, *a.g.e.*, s. 16; Güçmurat Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", *Türkler*, ed.: Hasan Celal Güzel, c. VIII, Ankara, 2002, s. 862.

¹⁰¹ Bahar, *a.g.m.*, s. 241.

gönderildiği söylenmektedir. Avesta'nın bu dördünden Parfiya nüshasının Merv'deki Zerdüş Tapınağı'nın kütüphanesine konmuş olabileceği tahmin edilmektedir.¹⁰²

Merv'in kendisinden daha eski yerleşim yeri olan Marguş yurdunda ortaya çıkarılan Zerdüş tapınaklarının, bölgede bu dine ait ilk ibadet yerleri olduğu tahmin edilmekte ve buradan hareketle bu dinin kurucusu Zerdüş'ün de asıl vatanının bu topraklar olabileceği ileri sürülmektedir.¹⁰³ Buna göre batı İran değil, bugünkü Afganistan ile Özbekistan ve Tacikistan'ı da kapsayan doğu İran'ın Zerdüş'tün yaşadığı topraklar olduğu söylenebilir. Zira bu dinin kutsal kitabı Avesta'nın dili doğu İran dilidir ve kitapta belirtilen yer adlarının hepsi doğu İran'dadır.¹⁰⁴ Avesta'da adı geçen yerlerden Merv için “Zerdüşler Merv'i” ifadesi kullanılmakta, Belh ve Herat'tan sonra bereketin anahtarı verilen üçüncü şehir olarak zikredilmektedir.¹⁰⁵

Şehirde inşa edilen ateşgedelere dair bir örneği İslâm tarihçileri şehrin fetih sürecini aktarırken kaydederler. Buna göre son Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd Celulâ yenilgisinden sonra şehir şehir kaçarak nihayetinde Merv'e geldi ve buraya yerleşti. İşte bu esnada yanında getirdiği Farslar'ın “kutsal ateşi” için Merv'de bir ateşgede inşa ettirdi.¹⁰⁶

Fethinden sonra Merv'deki ateşgedelerin akıbeti hakkında herhangi bir malumata ulaşabilmiş değiliz. Genel mânâda İran ve Horasan'da yerli halkın kendi kültür, inanç, örf ve adetlerini ilk iki asırda korumayı başardığı kabul edilmektedir.¹⁰⁷ İran ve Horasan topraklarının fethi ile yüksek rütbeli din adamları ile Sâsânî ailesine mensup asillerden oluşan kimseler başka ülkelere göç ettiler.¹⁰⁸ 7.yy.dan itibaren Çin kaynaklarında sıkça atıf yapılan Zerdüş toplulukları III. Yazdicerd'in oğlu Fîrûz'un kaçışından sonra onu takip ederek Çin taraflarına göç eden kimselerdi. Çin

¹⁰² Tan, *a.g.e.*, s. 166; Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 13; Daniel, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁰³ Tan, *a.g.e.*, s. 158; Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 8 vd.

¹⁰⁴ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 70-71.

¹⁰⁵ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, IV, 236; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, I, 403; Üçok, *a.g.e.*, s. 2; Söylemez, *a.g.e.*, 2008, 13 nolu dipnot, s. 223.

¹⁰⁷ Barthold, *a.g.e.*, 2004, s. 66; Özgüdenli, “Ortaçağda İran...”, s. 13.

¹⁰⁸ Haussig, *a.g.e.*, 2001, s. 263.

hükümdarı tarafından burada kendilerine ateş tapınakları yapmalarına ve inançlarını uygulamalarına izin verilmişti.¹⁰⁹

Merv'den başka yerlere Zerdüşt göçüne dair bir örneğe, Bombay'ın yakınındaki Gucerat eyaletinde rastlanmaktadır. VIII. Asırda bu şehre göç eden Mecûsîler'in burada kutsal kitapları Avesta'yı ve Zerdüşt öğretilerini asırlarca korumayı başardıkları kaydedilmektedir. Bu Zerdüşt topluluk XIX. yüzyılda Bombay ve Kalkutta'da basımevleri çevresinde Fars kimliğini ve dilini paylaşan entelektüel bir zümrenin doğmasına öncülük etmiştir.¹¹⁰

İslâmî kaynaklar, Mecûsîler'in Merv ve civarında varlıklarını uzun yıllar koruduklarına dair bilgiler sunmaktadır. Müslüman coğrafyacılarından Hudûdü'l-Âlem müellifi ve İbn Hurdazbih, Merv'in merkezinde olmasa dahi etrafındaki yerleşim yerlerinde Mecûsîler'e rastlamanın mümkün olduğuna işaret etmektedirler. Bunlardan ilki şehirden dört merhale uzakta, Merv Vadisi kıyısında yer alan Berkediz yerleşimidir. Daha önce bahsi geçtiği üzere burası Merv'in kendisine bağlı şehirlerinden biridir. Coğrafyacılar daha sonraları Karîneyn adı verilen bu şehirden bahsederken özellikle halkının Mecûsî olduğuna işaret ederler. Belirtildiğine göre burada yaşayan Mecûsî halka "Torkun" veya "Bihâferîzî" adı verilmekteydi.¹¹¹ Bihâferîz, özellikle Nişabur ve çevresinde müridleri bulunan bir Zerdüşt rahibin adıdır.¹¹²

Abbasî iktidarıyla birlikte halifelik toprakları dahilinde yaşayan Mecûsîler'in kimliklerinin daha görünür hale geldiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde devletin bizzat Mecûsîler'i temsil makamında olan kimselerle resmi bir bağ kurduğuna dair kaynaklarımızda kayıtlar mevcuttur. Bunlardan birine göre Ebû Müslim'in bertarafından sonra "Horasan İspehbedi" halife Mansûr ile yazışmalarında kullanılmak üzere kendisine bir elçi göndermiş ve bu elçi Mansûr'un sarayında

¹⁰⁹ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri: Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, Çev.: Aydın Aslan, İstanbul, 2006, s. 137.

¹¹⁰ Attar, *a.g.m.*, s. 24-25

¹¹¹ Bkz: *Hudûdü'l-Âlem*, s. 117; İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 209; Haug, *a.g.e.*, s. 252; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 34.

¹¹² Bkz: Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 242.

istihdam edilmiştir. Ayrıca her Nevruz ve Mihrican bayramında Horasan Ispehbedi tarafından Mansûr'a hediyeler gönderilmeye devam edilmiştir.¹¹³

Gizemli bir şahsiyet olarak tarihteki yerini alan Ebû Müslim'in öldürülmesi olayı, Zerdüştlere'in Horasan bölgesinde varlığına dair bir fikre sahip olmamızı sağlayan bazı isyan hareketlerinin de patlak vermesine sebep oldu. Sunpad ya da Sinbad adında bir Zerdüştlere rahip, Ebû Müslim'in ölümünden sonra onun Abbasî Halifesi Mansûr'un kışkırtmasıyla öldürüldüğünü ileri sürerek bir ayaklanma başlattı. Neticede yenildi ve öldürüldü. Birkaç yıl sonra meydana gelen İshak et-Türkî ayaklanmasında da Zerdüştlük'ün izleri görülmektedir.¹¹⁴

Me'mûn'un Merv'de geçen yılları Mecûsî toplumunun en rahat dönemleri olarak kabul edilebilir. Me'mûn'un annesinin aynı zamanda bir Mecûsî olan Dihkân Ustasiz'in kızı olması, Mecûsî toplumunu Abbasî çevrelere daha da yakınlaşmasını sağladı. Me'mûn Merv'de gerek vali gerek halife olarak kaldığı on bir yıl zarfında özellikle bu toplumun ilmî yeteneğe sahip kimselerini düzenlediği ilmî toplantılarında her zaman bulundurduğu gibi, onların bilgi ve birikimlerine de değer verdi. Tesis edilen bu iletişimin neticelerinden biri olmak üzere Mecûsîlerin ileri gelenlerinden bazılarının İslâmîyet'i kabul etmeye başladığı görülmektedir. Örneğin onun sohbet halkasına katılanlardan biri olan Ebû Ali Sahteveyh b. Mâzyâr en-Nisâbûrî'nin daha genç yaşlarda iken onun vasıtasıyla İslâmîyet'i seçtiği söylenmektedir.¹¹⁵

1.3.2. Yahudiler

Merv'de Yahudi toplumunun varlığı M.Ö. IV. yüzyıla kadar geriye gitmektedir. Bu tarihlerde Yahudiler'in, Kutsal Mabet'in ilk tahrip edilmesiyle başlayan sürgünleri sırasında geldikleri yerlerden birisi de Horasan topraklarıdır. Babil sürgününden kaçarak Merv'e gelenler için şehirde Ezra (Üzeyr) (M.Ö. V. asır) tarafından bir sinagog inşa edilmişti.¹¹⁶ Merv'in de içinde yer aldığı İpek Yolu'nda cereyan eden canlı ticaretin, onların bu güzergâh üzerindeki önemli şehir merkezlerine yerleşmelerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Hatta muhtemelen

¹¹³ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 572.

¹¹⁴ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 242.

¹¹⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIX, 149. Ayrıca bkz.: Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 226.

¹¹⁶ Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 222.

Farsça Râhdân (rehber, yolu bilen kişi) kelimesinden türetilmiş olan Arapça “er-Radaniyye” olarak bilinen Yahudiler zamanla Müslüman ve Hıristiyan dünyası arasında serbestçe hareket etmelerine imkan tanıyan imtiyazlı bir statüye sahip olmayı başardılar.¹¹⁷

Bu bölge dâhil tüm İran’da mevcut olan Yahudiler’in varlığına yönelik, Tevrat’ın İşâya, Daniel, Ezrâ, Nehemya, Ester bölümlerinde de ipuçları bulunduğu ifade edilir. Bu ipuçları, M.Ö. 539 yılında Bâbil İmparatorluğu’nun Büyük Kyrus tarafından ele geçirilmesinden itibaren İran’a gelen Yahudiler’in önemli bir kısmının sürgünün sona ermesinden sonra Filistin’e dönmeyerek başta Merv, Nişabur, Belh ve Herat olmak üzere İran’ın birçok yerinde varlıklarını devam ettirdiklerini ve bu topraklarda İran Yahudileri diye nitelendirebileceğimiz bir Yahudi grubunun oluştuğunu göstermektedir.¹¹⁸ Bunlar o zamanlar iktidarı ellerinde bulunduran Partların kültürel hayatında tesir icra etmişlerdi.¹¹⁹ Bu bilgilere ilave olarak Babil Talmudu’nda, Babil Yahudiliği’nin önde gelen isimlerinden Samuel Bâr Bise’nin M.S. IV. asırda bir müddet Merv’de bulunduğu, kendisinden evvelki birkaç neslin de şehre önceden yerleştiğine işaret ettiği belirtilmektedir.¹²⁰

Merv’in aynı zamanda kozmopolit yapısına da işaret eden somut bir kanıt olmak üzere, son zamanlarda antik Merv alanında gerçekleştirilen kazılarda Gavur Kale’den 3 km uzakta bir mezarlık keşfedilmiştir. Burada bulunan mezar taşlarından bazıları da Yahudi toplumunun buradaki varlığına işaret etmektedirler.¹²¹

Sâsânî hakimiyetindeki topraklarda ikamet eden Yahudiler her zaman güven ve huzur içerisinde yaşamamış, Sâsânîlerin özellikle Bizans ile olan ilişkilerine bağlı olarak zaman zaman baskı ve zulümlere de maruz kalmışlardır. Sâsânî kralı III. Yezdicerd ve oğlu Firûz eliyle yürütülen farklı dinden olan tebaaya yönelik baskı ve zulüm politikası neticesinde İran topraklarında yaşayan Hıristiyanlarla birlikte Yahudiler’in önemli bir kısmının da daha doğuya, Mâverâünnehir’in önemli

¹¹⁷ Foltz, *a.g.e.*, s. 140.

¹¹⁸ Pirlanta, *a.g.e.*, s. 153.

¹¹⁹ Soltanmuradov, *a.g.m.*, 2002, s. 862 vd.

¹²⁰ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 16.

¹²¹ Hermann, *a.g.e.*, 1997, s. 14 vd.

merkezlerine göç etmek zorunda kaldıklarına şahit olunmaktadır.¹²² İslâmî döneme ait tarihi kayıtlarda bu bölgede Yahudi varlığına dair işaretlerin daha yoğun olmasının sebebi bu olsa gerektir. İslâm'ın bölgede yayılışı esnasında bölgede bulunan Yahudi cemaatinin liderinin adı Akibatü'l Vahodi olduğu ifade edilmektedir.¹²³

Yüzyıllar boyu kimliklerini korumayı başaran bu Yahudi toplumunun XIX. yüzyılda halen Merv'de yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda Yahudiler'in şehirdeki sayıları oldukça az olup 300 kadar olduğu tahmin edilmektedir.¹²⁴ Bu kimselerin, asırlar öncesinde bölgenin ticaretini elinde bulunduran Yahudi cemaatin bakiyesi oldukları tahmin edilmektedir.¹²⁵

1.3.3. Budistler

M.Ö. 563-483 yılları arasında Nepal'da neşet eden Budizm II. yüzyılda, Kuşân hükümdarı Kanişka'nın intisabından sonra Orta Asya'ya yayıldı. Bu tarihten çok zaman geçmeden bugünkü Afganistan toprakları üzerinden Part ülkesine de Budizm'in girdiği tahmin edilmektedir. Budizm'in bu bölgede belirmesinde Büyük İpek Yolu etkili olmuştur. İpek Yolu üzerinden bu bölgelere tüccarlarla birlikte Budist misyonerler de gelmiş ve yerel halk tarafından kendilerine taraftar bulmuştur. Merv'deki kazılarda elde edilen, bugün Türkmenistan tarih müzesinde bulunan ve üzerinde biri avlanma sahnesi olmak üzere değişik tasvirlerin bulunduğu ünlü keramik kap Budizm'in şehirdeki varlığına işaret eden bulgulardan biridir. (Bkz: Şekil 11: Merv Vazosu) Bu kabın içinde son derece kıymetli Budist yazmalar ele geçirilmiştir. Yine mimariye dair bölümde tafisilatına yer verdiğimiz üzere Merv'de IV.-VI. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Budist tapınak kalıntıları bulunmuştur.¹²⁶

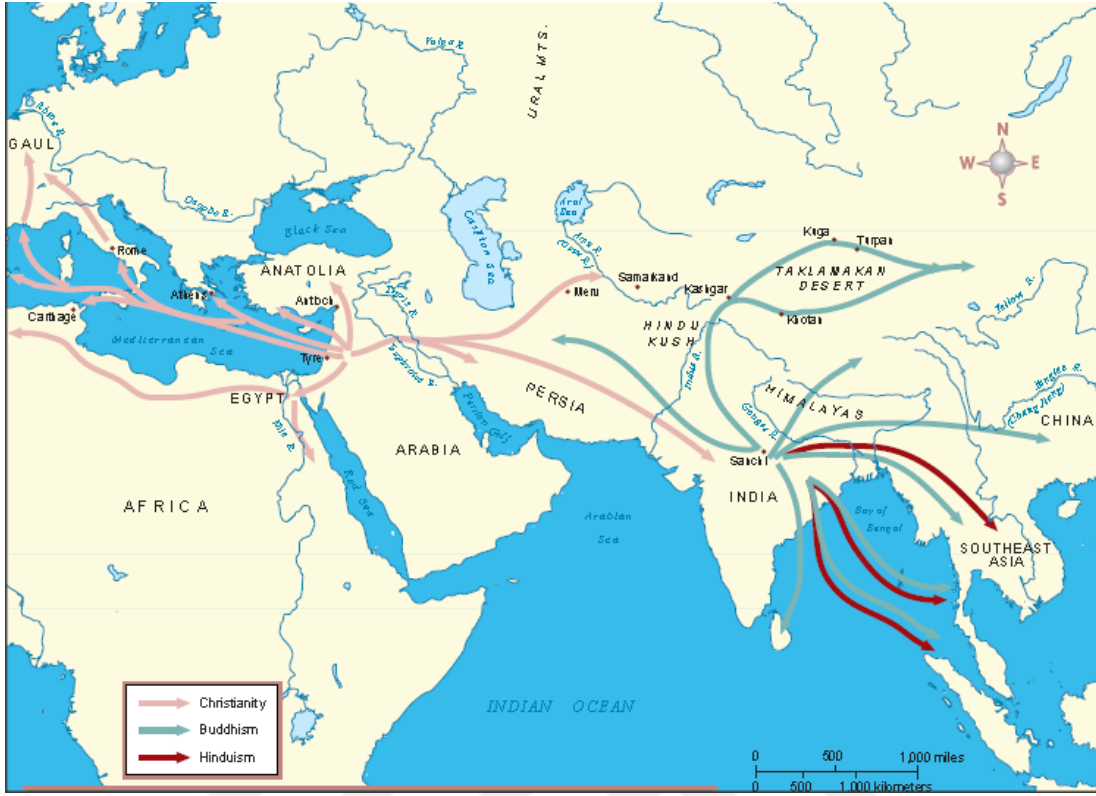
¹²² Pırlanta, *a.g.e.*, s. 154.

¹²³ Kitapçı, *a.g.e.*, 1978, s. 333.

¹²⁴ Vurgun, *a.g.e.*, s. 244.

¹²⁵ Vurgun, *a.g.e.*, s. 246.

¹²⁶ Esin, *a.g.e.*, 1978, s. 59; Cezar, *a.g.e.*, s. 54; Çoruhlu, *a.g.e.*, 1999, s. 203; Masson, "Short Notice: Merv...", s. 182; Herrmann, Masson, et al., "IMP: Preliminary Report On The First Season (1992)", s. 43; Herrmann, Masson, Kurbansakhatov, "IMP: Preliminary Report On The Third Season (1994)", s. 32 vd.; Soltanmuradov, *a.g.m.*, 2002, s. 862.

Şekil 11: Dinlerin Yayılışı (M.Ö. 500-M.S. 600)¹²⁷

Kuşanlar devri (M.S. I.-III. asır) Budizm'in bu bölgelerde yayılmasında çok önemli bir merhale teşkil etmektedir. Budizm'in Mahayana ekolü Belh, Buhara ve Semerkant'a sığılarak bu şehirlerde muazzam birer Budist manastırı inşa edilmesini sağladı. Kurulan bu mabedlerde faaliyet gösteren Budist misyonerler Budizm'in Asya'nın iç kısımlarına doğru genişlemesinde önemli rol oynadılar. Bununla birlikte Budizm Merv'in de içinde bulunduğu topraklarda Nesturî Hıristiyanlık, Manihaizm ve özellikle Zerdüştlük'ün şiddetli mukavemetiyle karşılaştı.¹²⁸ Merv'in şehir merkezindeki varlıklarını V. asra kadar korumayı başaran Budistler bu tarihlere Zerdüştlük'ün baskısı sonucu şehir dışına çıkarılmışlar ve orada yerleşmişlerdir. İslâmî dönemin başlangıç zamanlarında da Merv'de önemli bir etkiye sahip olmadığı anlaşılan Budizm bir süre sonra fikrî ve kültürel etkisi devam etmekle birlikte fiilen

¹²⁷ Bkz: media.maps.com/magellan/Images/WRLH048-H.gif, (11.05.2016).

¹²⁸ Kitapçı, *a.g.e.*, 1978, s. 329.

tamamen ortadan kaybolmuş, izlerine bir daha ancak Moğol istilasından sonra rastlanmaya başlanmıştır.¹²⁹

Netice itibariyle Merv bölgesinde Budizm hiçbir zaman Mâverâünnehr (Baktriya) bölgesinde elde ettiği mevkiye ulaşamamıştır. Benzer bir durumun Soğd bölgesi için de söz konusudur. Ancak burada Budizm'in yaygın olmamasının sebebi muhtemelen herhangi bir dini veya siyasal etken olmayıp bu dinin, yararlı ve zengin Sogd tüccarlarına çekici gelmemiş olmasıdır.¹³⁰ İlginç olan durum ise VII. asrın ilk yarısında, yani İslâm'ın bölgeye giriş yaptığı tarihlerde Soğd topraklarında Budizm geçerli olmadığı halde, bu tarihlerde İslâmlaştırmaya karşı koymada etkili olmaya başlamasıdır.¹³¹

1.3.4. Maniheistler

Merv'de taraftar bulan büyük dinlerden bir diğeri Manihaizm'dir. Kurucusuna nispetle isimlendirilen bu din Irak'ta doğmuş, Fars'ta yayılmış, ardından Sâsânî hükümdarlarından Şapur'un baskılarından dolayı bizzat kurucusunun vasıtasıyla Orta Asya'ya ve Çin sınırlarına kadar ulaştırılmak suretiyle oralarda yayılmaya çalışılmıştır. Şapur'un ölümünden sonra Mani (M.S. 215-274) Fars'a dönmüşse de dönüşünden iki yıl sonra 274'te hapiste ölmüştür.¹³²

Mani'nin öldürülmesi sonucu mensuplarının büyük bir kısmı İran'ın kuzeyine ve doğusuna doğru kaçarak buralarda dini faaliyetlerini sürdürdüler. Horasan ve Mâverâünnehr'de, M.S. III. asırdan itibaren bariz bir şekilde yayılmaya başlayan Maniheistler, Semerkant'ı tıpkı Hıristiyanlar gibi kendilerine merkez olarak kabul ettiler. Hatta bir süre sonra arkalarında bıraktıkları Mezopotamya'daki Maniheist merkezden ayrılarak doğuda müstakil bir cemaat hâline geldiler. Burada Soğd tüccarların ticari faaliyetlerine ortak olarak Orta Asyanın en ücra köşelerine kadar ulaşmaya muvaffak oldular.¹³³

Mani'nin Sâsânî idaresinin takibatından doğuya kaçışı esnasında takriben III. asrın ikinci yarısında uğradığını tahmin ettiğimiz Merv'de arkasında iyi organize

¹²⁹ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 17-18.

¹³⁰ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 205.

¹³¹ Haussig, *a.g.e.*, 2001, s. 268vd.

¹³² Cezar, *a.g.e.*, s. 264.

¹³³ Barthold, *a.g.e.*, 2004, s. 102; Kitapçı, *a.g.e.*, 1978, s. 332.

edilmiş bir Maniheist cemaat bıraktığı düşünülmektedir. Bu tarihlerde şehirdeki dini teşkilatın başında Mani'nin baş yardımcısı Mar Sis adlı bir ruhani bulunmaktaydı. Şehirdeki maniheist misyonerler geniş halk kitlesine yayılma çabasından ziyade dinlerinin kutsal metinlerini İslâm öncesi Orta Asya'nın eski halklarının yani Partların, Soğdlar'ın, Eski Türklerin dillerine tercüme etmekle meşgul idiler.¹³⁴ Nitekim Mar Amma'nın Mani metinlerini Partça'ya aktardığı yerin Merv olduğu kesin olarak bilinmektedir.¹³⁵

Müslümanların Sâsânî İmparatorluğu'na son vermelerinden sonra birçok Maniheist Orta Asya'dan asıl merkezleri İran ve Mezopotamya'ya geri döndüler. Bu olay büyük ihtimalle Emevîler dönemine tekabül eder. Çünkü Emevîler genel olarak zimmileri kendi dini meselelerinde özgür bırakmayı tercih ettiler. Fakat ihtilâl sonrası Abbasî idaresi altında şartlar aleyhlerine dönüşmeye başladı. Özellikle Abbasî halifelerinden Mehdî'nin (775-785) Maniheizm de dahil, ülke topraklarındaki zındıklık hareketleriyle topyekün mücadeleye girişmesi, bu din mensuplarını tekrar doğuya kaçmaya mecbur etti. Dahası Müslümanların Orta Asya'nın iç kısımlarına kadar ilerlemeleri Merv de dahil bölgenin bütünündeki Maniheist cemaatin, gelmelerinden memnun olduğu Çin'e yönelmesine sebep olmuştur.¹³⁶ Neticede bu din de İslâm'ın Merv topraklarında tamamen yerleşmesinden itibaren şehirde kayda değer bir cemaate sahip olmayıp yalnız ilmî ve kültürel sahada etkisini uzun süre devam ettirmiştir.

1.3.5. Hıristiyanlar

Merv ve çevresinin Hıristiyanlık ile irtibatı antik çağa kadar uzanmaktadır. Bizans'ta Konstantinopolis (İstanbul) Patriği Nestorius'un (386-451) kurduğu Nesturîlik, doğuya yayılarak özellikle Sâsânîler Devri'nde İran'da kabul görmüştür. Burada V. asırda "İran Teoloji Mektebi" kurmayı başaran Nesturî Kilisesi daha sonra Musul, Irak ve Fars'ın ardından Horasan'a, muhtemelen Merv merkezli

¹³⁴ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 14-15; Soltanmuradov, *a.g.m.*, 2002, s. 863; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 17.

¹³⁵ Masson, "Short Notice: Merv...", s. 182

¹³⁶ Barthold, *a.g.e.*, 2004, s. 104-105; Foltz, *a.g.e.*, s. 110; Cezar, *a.g.e.*, s. 264. Haussig, *a.g.e.*, 2001, s. 258-259.

propagandanın tesiriyle İpek Yolu'nu izleyerek doğuya doğru Soğdu tüccarlarının yardımı sayesinde Aşağı Türkistan ve Çin'e kadar ulaşmıştır.¹³⁷

Hıristiyanlık'ın Merv'in içinde bulunduğu bölgedeki varlığı esasında Nesturilik'ten çok daha önceki bir zamana tekabül eder. Hıristiyan kaynaklarda Hâvârî Foma'nın M.S. I. asırda Part topraklarında ve Margiana'da Hıristiyanlık propagandası yaptığına dair kayıtlar bulunduğu belirtilmektedir.¹³⁸ Bîrûnî (973-1048) ise, Merv'e Hıristiyanlık'ın Hz. İsa'dan yaklaşık iki yüzyıl sonra geldiğini, ilk Hıristiyan misyonerinin Berehya adındaki bir papaz olduğunu kaydeder.¹³⁹ Bu tarihlerden itibaren Hıristiyanlık'ın temsilcileri Merv civarında var olmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak Nesturîler'in yayılma konusunda ulaşmış olduğu başarıya ne Bizans Ortodoksları ne de Acem Hıristiyanları ulaşabilmiş değillerdi.¹⁴⁰

Sâsânîler ilk zamanlarda Partlar gibi Hıristiyanlar'a hoşgörülle yaklaşmış, fakat sonrasında zaman zaman Hıristiyanları baskı altında tutmaya çalışmışlardır. II. Behram zamanında (276-293), Zerdüş Rahip Kartir'in etkisiyle Hıristiyanlar'a ve Zerdüş olmayan inançlara karşı tepki oluşmuştu. M.S. 313 yılında I. Constantinus zamanında (306-337), Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlık'ın resmî din hâline dönüşmesinden sonra, özellikle Sâsânî Hükümdarı II. Şapur zamanında (309-379) İran topraklarındaki Hıristiyanlar uzun bir süre zulüm görmüşlerdir. Bu ve benzeri baskılara dayanamayan Melkitler ve Monofizitler Harezmi'ye gitmek zorunda kaldılar.¹⁴¹ Nesturîler ise Sâsânîlerin Bizans'a karşı giriştikleri düşmanlık politikası icabı Sâsânîlerden geniş ölçüde destek gördüler.¹⁴²

Nesturîler'in bu dönemde diğerlerinin aksine Sâsânîler tarafından desteklenmesinin sebeplerinden yukarıda zikredilen dışında, Süryani ve Soğd kaynaklarında yer aldığı ifade edilen bir olaydan bahsedilmektedir. Buna göre Pers hükümdarı II. Şapur'un kız kardeşi Estassu'yu bir Nesturî papaz olan Bâr Şaba

¹³⁷ Barthold, *a.g.e.*, 2004, s. 38; Çeşmeli, *a.g.m.*, s. 198; Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma*, Ankara, 2006, s. 17; Kitapçı, *a.g.e.*, 1978, s. 331.

¹³⁸ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 14 vd.

¹³⁹ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 296. Ayrıca bkz.: Masson, "Short Notice: Merv...", s. 182; Çeşmeli, *a.g.m.*, s. 197.

¹⁴⁰ Haussig, *a.g.e.*, 2001, s. 240 vd.

¹⁴¹ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁴² Kitapçı, *a.g.e.*, 1978, s. 331.

tedavi etmiştir. Aynı kaynaklar Bâr Şaba'nın M.S. IV. yy.'da Merv'de bulunduğunu ispatlamaktadırlar.¹⁴³

Sâsânî kralı I. Yezdicerd zamanında (M.S. 399-421) Nesturî Hıristiyanlar'a karşı izlenen olumlu siyaset devam etti. İzlenen bu siyaset sayesinde M.S. 410 ve M.S. 424 yıllarında kurulan kilise meclisleri sonucunda, Antakya'dan ayrılan Doğu Kilisesi'nin (Doğu Süryani Hıristiyanlığı) merkezi, Sâsânîlerin başkenti Seleukeia-Ktesifon (Irak) olmuştur.¹⁴⁴ M.S. 483'de yapılan bir dini mecliste ise İran Hıristiyanları Nesturî akidelerini kabul ettiler.¹⁴⁵ Bu tarihlerde Merv'deki Hıristiyan nüfusun konumu, bronz bir para üzerinde temsil edilen I. Yezdicerd'in üzerinde taşıdığı anlaşılın ters haç tarafından anlaşılabilir.¹⁴⁶

Merv'in ilk Nesturî piskoposu kaynaklarda m. 334 tarihli olarak geçmektedir. Onun halefleri de M.S. 410'dan 998'e kadar burada bulunmuşlardır.¹⁴⁷ Merv piskoposları Nesturî Kilisesi'nin M.S. 485'deki Doğu Ekümenik Konsili'ne de katılmışlardır.¹⁴⁸ Merv'in M.S. 553 tarihinden sonra bir metropolitlik hâline geldiği tahmin edilmektedir.¹⁴⁹ Şehrin resmî olarak M.S. 424 yılında başpiskoposluk olarak kullanıldığı sırada buradaki görevlinin adı ise Barsaba idi. Daha sonra Merv şehrinde sırasıyla şu kişilerin görev yaptıkları tespit edilmiştir: Pharoumai (M.S. 486), Yohannan (M.S. 497), Feodor (Fyodor, VI. yüzyılın birinci yarısı), David (M.S. 544), David (M.S. 554) ve Gregoire (M.S. 585).¹⁵⁰

İslâmî kaynaklar Merv'in fethine dair rivâyetlerde şehirdeki Hıristiyan cemaatin başında İliya adında bir ruhaniyi zikrederler. Müelliflerin kaydettiğine göre Yezdicerd'in öldürülmesi üzerine başpiskopos İliya, şehirdeki Nesturîler'i toplayarak onlara bir konuşma yaptı. Konuşmasında Yezdicerd'in ve ondan önceki atalarının Hıristiyanlar için yaptığı iyilikleri ve onlara gösterdikleri izzeti ikramı hatırlatarak yas

¹⁴³ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 15; Soltanmuradov, *a.g.m.*, 2002, s. 863.

¹⁴⁴ Çeşmeli, *a.g.m.*, s. 198.

¹⁴⁵ Barthold, *a.g.e.*, 2004, s. 38-39.

¹⁴⁶ Hermann, *a.g.e.*, 1997, s. 14.

¹⁴⁷ Masson, "Short Notice: Merv...", s. 182.

¹⁴⁸ Hermann, *a.g.e.*, 1997, s. 14.

¹⁴⁹ Yakubovskii, Bosworth, "Marw al-Shahidjan", *EI*², I, 620.

¹⁵⁰ Çeşmeli, *a.g.m.*, s. 198; Tan, *a.g.e.*, s. 166. Esin, M.S. 718'de Merv'deki Nesturî Patriği'nin adını Timotheus olarak belirtmektedir. Bkz.: Esin, *a.g.e.*, 1978, s. 135. Araştırmamız esnasında Merv'de bu şahsın varlığına dair herhangi bir ize rastlamadığımızı belirtelim. Bu şahıs Foltz'un da belirttiği gibi muhtemelen Merv'de değil Bağdat'ta bulunmaktaydı. Bkz.: Foltz, *a.g.e.*, s. 98.

tutmalarını ve cesedini sudan çıkartarak bir krala yakışır biçimde defnedilmesini teklif ve talep etti. Bunun üzerine naaşı süslü bir tabuta konan Yezdicerd düzenlenen törenle Merv’de Pâ-yi Bâbân denilen mahallede yer alan sarayının bahçesine inşa edilen mezarlığa defnedildi. Naaşına kimsenin zarar vermemesi için de mezarlığın giriş kapısı tahrip edildi. Kralın naaşının Istahr’a götürülerek orada defnedilmiş olabileceğine dair söylentilerin de bulunduğu aktarılan bilgiler arasındadır.¹⁵¹

Şehirde Hıristiyan unsurunun varlığına işaret eden verilerden tarihi kayıtlar yanında, bölgede gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen veriler de bize bir takım kanıtlar sunmaktadır. Bu buluntular arasında şehrin mimarisine dair önceki bölümde bahsedildiği üzere Merv şehrinin içinde bir manastır kalıntısı (V. yüzyıl) ile şehrin dışında yer alan, M.S. III. ile VI. yüzyıl tarih aralığına tekabül eden Hıristiyan mezarları en önemlileridir.¹⁵²

Bîrûnî’nin eserinden ve arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı üzere, muhtemelen III. yüzyılın ilk yarısında Merv ve çevresinde Hıristiyanlar yaşıyordu ve Hıristiyanlık II. yüzyıl sonlarında veya II. asrın başlarında Part toprakları üzerinden Margiana’da yayılmaya başlamıştı.¹⁵³

Merv’deki Hıristiyan merkezinin misyonunu icra etmesi, diğer merkezlerdekinden mesela Belh’dekinden farklılık arz etmekteydi. Merv’e gelen misyonerler propaganda faaliyetlerinde Süryanice ve Çince’nin yanında Soğdakça ile Türk günlük konuşma dili olan Uygurca’yı da kullandılar. Bunda şehrin Horasan eyaletinin kilise merkezi olmasına ilaveten Merv’deki misyonerlerin kuzey İpek Yolu’nu kullanmış olmalarının etkisi büyüktür.¹⁵⁴

İslâm’ın Merv civarında yerleşmesi ile Nesturî Hıristiyanlığı’nın daha doğuya, Mâverâünnehr ve hatta Çin’in iç kısımlarına kadar kaydığı görülmektedir. Hıristiyanlar özellikle M.S. VIII. yüzyılın başlarından itibaren Mâverâünnehr’de ağırlıkları hissedilen dinî gruplar arasında idiler.¹⁵⁵ Nesturî Klisesi’nin Süryanî

¹⁵¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IIs. 493; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, I, 427-428. Ayrıca bkz: Yakubovskii, Bosworth, “Marw al-Shahidjan”, *EP*, I, 620; Çeşmeli, *a.g.m.*, s. 200 vd.

¹⁵² Çeşmeli, *a.g.m.*, s. 197.

¹⁵³ Çeşmeli, *a.g.m.*, s. 197.

¹⁵⁴ Haussig, *a.g.e.*, 2001, s. 242 vd.

¹⁵⁵ Pırlanta, *a.g.e.*, s. 155.

kayıtlarında M.S. 644'de Merv'in Başpiskoposu İliya'nın (Elias) bir Türk Hakanını şiddetli bir yıldırım fırtınasını durdurmak için haç işaretini kullanarak etkilediğinin ve böylece Türk Hakanı'nın tebeasıyla birlikte bu Hıristiyanlık dinini kabul ettiğinin haber verildiği belirtilmektedir.¹⁵⁶ Buna göre Merv'deki merkezin henüz şehir Müslümanlarca fethedilmeden evvel Mâverâünnehr'de daha sonraki tarihlerde Hıristiyanlık'ın elde edeceği konumun temellerini atmayı başardığı sonucuna varılabilir.

Merv'in fethine tekabül eden bir tarihte (30/650 civarı) Semerkant başpiskoposluk makamını elde etmeyi başardı.¹⁵⁷ Bu durum Merv'in düşmesi ile birlikte Sâsânî iktidarının bu topraklarda tarih sahnesinden silinmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Semerkant, İslâm'ın tazyikine karşı yeni mukavemet merkezi seçilmiş olmakta, askerî olduğu kadar fikrî mücadelelerin cereyan ettiği yeni bir meydan hüviyetini kazanmış olmaktadır.

Semerkant'ta bir metropolitlik kuran Nesturîler, burasını kendileri için üs bölgesi olarak kabul ettiler. Buradan yürütülen propaganda çalışmaları sayesinde Çin'in iç kısımlarına kadar uzanan çok geniş bir sahaya yayılma imkânını bulmuşlardır. Nitekim Amu Derya nehrinin doğusunda yirmiyi aşkın Nesturî piskoposluk bölgesi ile birlikte Kaşgar'da da bir metropolitlik kurmayı başardıkları görülmektedir.¹⁵⁸

Müslümanların Merv'i fethinden sonra şehirde hayat normal akışını sürdürdü ve Müslümanlar diğer insanların yaşam tarzlarına ve dinlerine saygı gösterdiler. Bununla beraber İslâm'ın bu bölgeye girmesinden sonra Hıristiyanlık'ın Merv ve çevresinde yayılmasının önceki döneme nisbetle yavaşladığı söylenebilir. Elbette Hıristiyan rahipler kendi misyonlarını yayma konusunda bir engelle karşılaşmamış olsalar bile önceki imtiyazlı konumlarına da sahip olamamışlardı. Ancak Hıristiyanlık'ın buradaki varlığın en azından teşkilat bazında uzun süre korumayı

¹⁵⁶ Foltz, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁵⁷ Dıvıçioğlu, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁵⁸ Kitapçı, *a.g.e.*, 1978, s. 331 vd.; Foltz, *a.g.e.*, s. 95.

başardığı anlaşılıyor. Nitekim M.S. 734 yılında Merv yakınlarında bazı manastırların bulunduğu bilinmektedir.¹⁵⁹

1.3.6. İhtida Hareketleri ve Müslümanlar

Merv'in fethiyle birlikte şehrin siyasî ve askerî olduğu kadar sosyokültürel ve ekonomik alanlarda da Müslümanların ağırlıklarını hissettirmeye başladıklarında şüphe yoktur. Bu süreçte şehirde evvelki bölümlerde bahsi geçtiği üzere fiziksel bir değişimin yaşanmasına ilave olarak belki de ondan daha kalıcı ve anlamlı olanı, bölgenin kültür ve medeniyetinin günümüze kadar gelen yapısı üzerinde önemli değişimlerin yaşanmış olmasıdır. Esasen Müslümanlarca gerçekleştirilen iskân faaliyetlerine yer verirken şehirde yaşayan Müslüman nüfusa da işaret edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla biz burada konuyu İslâmlaşma bağlamında ele almak suretiyle bir bakıma önceden ifade edilen malumata ilavede bulunmuş olacağız.

Merv'de fert bazında da olsa İslâm'ın temsil edilmesi şehrin fethinden çok daha eski bir tarihe, Hz. Peygamber dönemine kadar geriye gitmektedir. Daha önce belirtildiği üzere İbn Hacer eserinde Hâkim en-Nîsâburî'nin Târîhu Nîsâbur'una dayanarak Mânâhiyeh adlı Mervli bir tüccarın Hz. Peygamber döneminde ticaret maksadıyla Medine'ye geldiğini, Hz. Peygamber'le görüşmesi sonucunda İslâmiyet'i kabul ettiğini, kendisine bizzat Hz. Peygamber tarafından Muhammed isminin verildiğini ve sonunda adı geçen sahabinin Merv'e döndüğünü aktarır.¹⁶⁰ Dolayısıyla bu sahabîyi Merv'de Müslümanlığın şimdiye kadar tespit edilebilen en erken temsilcisi kabul edebiliriz.

Müslümanların Merv'in sosyal hayatında hissedilir düzeyde var olmaları ise zaman olarak Merv'e ilk askerî birliklerden sonra Muaviye b. Ebû Süfyân döneminde vali Ziyâd b. Ebîh eliyle gerçekleştirilen iskân faaliyetleri sonrasında tekabül etmektedir. Şehir merkezinde kendilerine tahsis edilen evlere yerleşen Müslüman ailelerin daha önce şehir dışında konuşlandırılan askerî birliklerden farklı olarak toplumun gündelik hayatında daha fazla tesir icra ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Dahası, belki daha önceleri İslâmlaşma bireysel düzeyde iken bu tarihten sonra İslâm'ın özgürlük, adalet, eşitlik, hak ve hukuka dayanan evrensel

¹⁵⁹ Çakmak, *a.g.m.*, s. 39; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁶⁰ Bkz: İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 32.

ilkeleri ile sınıfsal ayrımcılığın olmadığı bir toplum düzenini yakından bilmüşahede tanıma fırsatı bulan yerli halkın devam eden süreçte artık İslâm'ı topyekün kabule hazır hale geldiği söylenebilir.

Merv, askerî harekâtın üssü olması hasebiyle Irak'taki Basra ile Kûfe'ye benzemektedir. Ancak Merv'deki iskân, bu ikisinden farklı ve daha mühim bir tarzda yalnızca Müslüman askerlerin barınma ihtiyacını gidermekle kalmamış, yerli halkın içine yerleşmesi neticesinde Irak ve İran'da olduğundan daha etkili ve hızlı bir İslâmlaşmanın cereyanına imkan tanımıştır.¹⁶¹ Yine bunda İslâmlaşmanın itici gücü olarak siyasî erkin ve halka İslâm'ı telkin eden vaizlerin etkisinin yanında, Müslümanlar tarafından İpek Yolu üzerinde tesis edilen hakimiyetten ziyadesiyle istifade etme isteğinin etkili olduğu yadsınamaz.¹⁶² İpek Yolu üzerinde önemli bir mevkide yer alan Merv'de ticarî imtiyazların son derece gelir getirici bir özelliğe sahip olduğu tartışmasızdır. Yerli halk ile Müslüman tüccarlar arasında tesis edilen ortaklıklar İslâm'ın yakından tanınmasını sağlayarak zamanla yerli halkı kendiliğinden bu dini kabul etmeye teşvik etmiştir. Zira, bazı batılı araştırmacılar tarafından iddia edildiği gibi ticaretin bilinçli olarak din değiştirmede bir koz gibi kullanıldığını iddia etmeye sevk edecek elde herhangi somut bir delil bulunmamaktadır.

Daha önceki tarihlerde Müslümanlar tarafından fethedilen Irak ve Fars topraklarında meskûn, iyi eğitilmiş ve profesyonel, Sâsânîlere mensup askerlerin İslâm kuvvetlerinin hizmetine girdikleri bilinmektedir.¹⁶³ Ömer b. Hattab mevâlîyi teşvik etmesi için vali ve komutanlarına mevâlîden kimselere atıyyeler hususunda eşit davranılmasını devamlı bir surette salık vermekte, yine onları aksi yöndeki uygulamalardan sakındırmaktaydı.¹⁶⁴ Merv'de de tıpkı şehirdeki bürokratik tebeanın şehrin idaresinde görev aldığı gibi askerî sınıfın da Müslümanlar tarafında fetih hareketlerine katıldıklarını tahmin ediyoruz.

Emevîler dönemi denildiği zaman İslâmlaşma konusunda ilk akla gelen hususların başında Müslüman olanlardan cizye alınması meselesi gelir. Bu konu

¹⁶¹ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 221.

¹⁶² Foltz, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁶³ Bkz.: Daniel, Elton L., *History of Iran*, Londra, 2001, s. 68.

¹⁶⁴ Hammaş, *a.g.m.*, s. 175.

uzun zamandır bölge tarihine ilgi duyan araştırmacılar tarafından tartışılmış ve halen de tartışma konusu olmaya devam etmektedir.¹⁶⁵ Elbette burada mevzuya dair nihaî bir kanaat belirtmemiz çalışmamızın sınırlarını aşacaktır. Ancak izlenen mevâlî siyasetinin Emevîler döneminde Merv’de de İslâmlaşma üzerinde olumsuz etkilerinin olduğunu kabul etmek gerekmektedir, bu konuda bütün Emevîler dönemini kapsayıcı bir genellemenin yapılmasının haksızlık olduğu, eleştiri alan uygulamaların daha çok Irak valisi Haccac ve Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemî dönemlerinde öne çıkan bir hususiyet olduğu kanaatindeyiz.¹⁶⁶ Nitekim Ömer b. Abdülaziz kendisine Müslüman olanlardan cizye alındığı, mevâlînin atırye verilmeden savaşa gönderildiği gibi asabiyete dair haberler ulaşınca valiyi merkeze çekmiş ve Abdurrahman b. Nu’aym el-Ğâmîdî’yi Horasan’a tayin etmiştir. Ayrıca O, valiye Mâverâünnehr’de bulunan Müslümanların aileleriyle birlikte Mev’e gelmeleri talimatını da vermişti. Ancak dönmek istemediklerini bildirmeleri üzerine haberi alan Ömer bu durumdan memnun olarak kalmalarına müsade etmiştir.¹⁶⁷

Kaynaklarımızı kullanarak Merv’de İslâmlaşmanın müstakillen Emevîler ve ilk dönem Abbasîler devrinde nasıl gerçekleştiğini yüzeysel bir okumayla tespit etmek imkansız görünmektedir. Adı geçen dönemler hakkında yalnızca Horasan’ın diğer bölgeleriyle birlikte Merv’i de içine alan genel değerlendirmeler yapabilmekteyiz. Ancak şehirde Müslümanların gelişinden itibaren inşa edilen Cuma camilerinden hareketle Merv’de Müslüman topluluğun varlığına dair bir takım ipuçlarına ulaşılabileceğini düşünüyoruz. İncelediğimiz dönem içerisinde şehirde inşa edilen büyük camiler “Yeni Mescit” (el-Mescidü’l-Cedîd), “Eski Mescit” (el-Mescidü’l-Atîk) ve “Benî Mâhân Mescidi”dir. Bunlardan ilk ikisi Emevîler döneminde inşa edilmiş, yalnız bir tanesi Abbasîlerin ilk zamanlarında kullanılmaya başlanmış ve bununla birlikte ilk inşa edilen Benî Mâhân Mescidi’nde Cuma kılınması terkedilmiştir. Böylece şehirde Cuma için ayrılan cami sayısı yine ikide kalmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere mescitlerin büyüklükleri gözardı edilecek olunursa Müslüman nüfusun Emevîlerin son dönemi ile en azından Abbasîlerin ilk dönemi arasında fazla bir değişkenlik göstermediği sonucuna varabiliriz. Bununla

¹⁶⁵ Bkz: Barthold, *a.g.e.*, 2004, s. 116; Guzman, *a.g.e.*, s. 264; Varol, *a.g.m.*, s. 126.

¹⁶⁶ Benzer bir kanaat için bkz.: Hammaş, *a.g.m.*, s. 180.

¹⁶⁷ Ya’kûbî, *Târîh*, II, 228; Belâzürî, *a.g.e.*, s. 411; Taberî, *a.g.e.*, VI, 559; Taberî, *a.g.e.*, VII, 55.

beraber Abbasîler'le kıyaslandığında Emevîler döneminde İslâmlaşma üzerindeki baskılayıcı etkinin, fethedilen bölgelerde halklar, kültürler ve dinler arasında gerçek mânâda ilk tanışmanın bu dönemde cereyan etmiş olmasından ve gayrimüslim yerli halkın yeni siyasî, dînî, kültürel vb. hâkim güce en şiddetli tepkilerini doğal olarak bu süreçte göstermiş olmalarından kaynaklandığını unutmamamız gerekir.

Emevîler dönemine ait olması ve İslâmlaşmaya işaret etmesi bakımından Sem'ânî'nin eserinde kaydettiği bir rivâyet oldukça dikkat çekicidir. Haber verdiğine göre Sencân b. Ferrahusrî el-Cîrencî, Merv'in dihkânlarından. Nisbesine bakılırsa bu şahıs her ikisi de Merv'e bağlı yerleşim birimleri olan Ferrahüsrev veya Cîrenc doğumludur. Aynı zamanda alim bir zat olduğu da belirtilen bu şahıs, Abdullah b. Mübârek'in meclisinde bulunmuş, ondan birçok rivâyet almıştır. Ancak daha sonra irtidat ettiği belirtilen Sencan, Nasr b. Seyyar'ın emriyle idam edilmiştir.¹⁶⁸ Bu rivâyette zikredilen Sencân b. Ferrahusrî gibi Mervli daha başka dihkânların da İslâmiyet'i seçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bunlardan yukarıda alıntıladığımız bir tanesinin kayıtlara geçmeyi başardığını görmekteyiz. Dolayısıyla Sem'ânî'nin haber verdiği bu olaydan, Merv'de özellikle toplumun yüksek sınıfa mensup kişiler arasında ihtida eğiliminin Emevîlerin son dönemlerinde karşılaşılan bir durum olduğu anlaşılmaktadır.

Abbasî ihtilâline dair kaynaklarda yer verilen bazı rivâyetler de, Merv'in demografik yapısına dair ipuçları içerir. Özellikle daha önce de vurgulandığı üzere ihtilâl hareketinin bölgedeki propagandacıları olan 12 nakibin tamamının ve yetmiş dâîsinden kırkının Mervli olması şehirde daha Abbasî ihtilâli öncesinde Horasan'ın geneli dikkate alındığında hatırı sayılır miktarda Müslümanın var olduğuna işaret etmektedir.

Abbasî idarecileri genel siyasetlerinde mümkün merteye kabileciliği terk ederek, hatta bazen kabileciliği zayıflatıcı bir takım tedbirler alarak mevâlî ile Arap unsur arasında daha önceden kalan gerginliği dengelemeye özen gösterdiler.¹⁶⁹ Ancak özellikle Ebû Müslim'in şahsiyeti etrafında ülke topraklarında yayılan İslâm dışı inançlar tehlikeli boyutlara ulaşmaya başladı. Bu akımlar başkent Bağdat'ta dahi

¹⁶⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 457.

¹⁶⁹ Dûrî, *a.g.e.*, 1991, s. 85.

taraf tar bulmakta zorlanmamaktaydılar. Haberlerin kendisine gelmesiyle yaptığı soruşturma neticesinde durumun vehametini kavrayan Abbasî halifesi Mehdi “Sâhibü’z-Zenâdika” adıyla bir memuriyet tesis ederek bu inanç guruplarıyla mücadele edilmesini temin etmiştir.¹⁷⁰ Böylece büyük oranda ülke topraklarında gayrı İslâmî fikirlerin yayılmasının önüne geçilmiş olundu. Merv şehri Horasan’ın idari merkezi olması hasebiyle bu tür akımların Horasan’ın diğer şehirlerine nispetle daha az faaliyet gösterdikleri bir yerdir. Dolayısıyla devletin merkezde aldığı bu karar ile Merv bölgesinde de benzeri toplulukların takibata uğramaları kaçınılmazdır.

Diğer taraftan bu dönemde insanlar nakdi hediyeler verilmek suretiyle Cuma namazlarına katılmaya teşvik edildi. Yine hoşgörü ve tolerans siyaseti gereği yerel Müslümanlar’a ibadet edebilmeleri için öğreninceye kadar kendi dillerinde kuranı okumalarına izin verilmiştir.¹⁷¹ İmam-ı Azam Ebû Hanife’nin talebesi Ebû Yusuf’un Abbasî idaresince Kâdıyu’l-Kudâtlık görevine getirilmesi Hanefilik’in amelî mezhep olarak ülke genelinde yayılmasına katkı sağladı.¹⁷² Ebû Hanife’nin talebeleri arasında Horasanlılardan Mervli olanların çoğu eğitimlerini tamamladıktan sonra Merv’e dönerek burada ilmi çalışmalarına devam etmişler ve halkı irşada gayret sarfetmişlerdir.¹⁷³ İmanî açıdan bütün inananları eşit kabul eden bu anlayış, İslâm’ın yerli halk tarafından samimiyetle tercih edilmesinde büyük rol aynadı. Örneğin, Hârûn er-Reşîd zamanında Horasanlı halktan yaşlı bir zatın muhtemelen Merv Mescidi’nde müezzinlik ve imamlık yapması halkın İslâm’ı benimsediğini ortaya koyması bakımından dikkate şayandır.¹⁷⁴

Harun er-Reşîd’in oğlu Me’mûn, gerek vali gerekse halife olarak Merv’de bulunduğu dönemlerde halk tarafından takdir edilen bir yönetim sergiledi. Bu minvalde o özellikle kardeşiyle giriştiği iktidar mücadelesine denk gelen tarihlerde, Merv’de her gün Müslümanlarla mescitte biraraya gelmeye gayret ediyor, davaların

¹⁷⁰ Üçok, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁷¹ Shah, *a.g.e.*, s. 301.

¹⁷² M. Saffet Sarıkaya, “Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri”, *Türkler*, ed.: H. Celal Güzel, Ocak 2002, V, 499.

¹⁷³ Mervli Hanefî alimler hakkında ilmi faaliyetleri ele aldığımız başlık altında detaylı bilgi verilecektir.

¹⁷⁴ Bu zatın, bir ara mescide gelmeyi terkederek eski yaşantısına döndüğü kaydedilmektedir. Rivayete göre durumdan haberdar olan Harun er-Reşîd onu huzuruna getirtmiş, görüşmede halifeye yeniden mescide döndüğünü ifade etmiştir. Bkz.: Ezdî, Yezîd b. Muhammed (ö. 334/946), *Târîhu’l-Mevsil*, nşr.: Ali Habibe, Kahire, 1967, s. 278.

görülmesine iştirak ediyor, âlim ve fakîh kimselere hürmet gösterip ikramda bulunarak Müslüman toplumun her kesiminin sevgisini ve iltifatını kazanıyordu. Ayrıca gayrimüslimlerden de bir yıllık haracı kaldırmak suretiyle onların gönlünü kazanmaya çalışmaktaydı.¹⁷⁵ Bu süreçte ve akabinde Merv’de Abbasî bürokrasına yakın kimselerin İslâm’ı kabul ettiklerini, halkın İslâm’a karşı yaklaşımlarının daha olumlu olduğunu ve şehirde ihtida hareketlerinde bir hızlanmanın yaşandığını düşünüyoruz. Bununla birlikte malesef kaynaklarımızda mervde bu tarihlerde gerçekleşen ihtida hareketlerine işaret eden somut örneklere dair herhangi bir rivâyete tesadüf edilememiştir.

Merv’de Hanefilerle birlikte Şafî mezhebine mensup kimselerin de var olduğunu burada ifade etmek gerekir. Halife Me’mûn zamanında Şehir Kapısı (Bâbü’l-Medîne) bitişiğinde yer alan ve daha sonraları “Eski Mescit” (el-Mescidü’l-Atîk) adı verilecek olan şehrin ikinci mescidi ve çevresi özellikle Şafilere tarafından meskûn olan bir yerdi.¹⁷⁶

Merv’de İslâmlaşmaya verdikleri destekten dolayı sûfilerin gayretlerini zikretmeden geçemeyiz. Zira Horasan’da ilk tasavvufî hareketlerin görüldüğü merkezlerden birisi de Merv’dir. Çok erken bir devirde sûfî düşünce ekolünün Merv’e ulaştığını Sufilerin öncülerinden Hasan el-Basrî’nin (ö. 110/728) Rebî’ b. Ziyâd el-Hârisî’nin Horasan’da bulunduğu sıralarda (51-55/671-75) onun katipliğini ifa etmesinden çıkarıyoruz. Ancak onun buradaki faaliyetlerinin ayrıntılarına vakıf değiliz.¹⁷⁷ Yine Belh’te asil bir aileye mensup iken sûfilîği benimseyen İbrahim b. Edhem’in (ö. 161/778) çıktığı seyahat esnasında uğradığı yerlerden birisi de Merv idi. Horasan’daki ilk zâhidler arasında sayılan İbrahim b. Edhem Merv’in önde gelen zahid, âbid ve âlimlerinden Abdullah b. Mübârek ile görüşmüştür. Abdullah b. Mübârek ise Merv’de tasavvufun gelişmesinde ayrı bir yere sahiptir. O, ilmî kişiliğinin yanında zühd ve ibadete dair görüşleri ve yaşantısıyla etrafında toplanan insanları etkilemiş, sûfî yaşamın benimsenmesine katkı sağlamış, böylece İslâm’ı insanlara sevdirek Merv’de İslâmlaşmanın ivme kazanmasına

¹⁷⁵ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁷⁶ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 619.

¹⁷⁷ Uslu, *a.g.e.*, s. 202.

vesile olmuştur. Yine bu hareketin öncülerinden kabul edilen Bağdat zahidlerinden Bişr el-Hafî aslen (ö. 226/841) Mervlidir.¹⁷⁸

Merv'de çoğunluğu temsil eden Müslüman cemaatin yanında farklı düşüncelere ve ayrı bir örgütlenmeye sahip olmaları bakımından müstakillen bahsedilmesi gereken bir takım oluşumlar da zaman zaman var olmuşlardır. Şehirde yaşayan Müslüman toplumla alakalı olmaları hasebiyle konuya bu gruplar hakkında da kısaca bilgi vermekle devam etmek istiyoruz.

1.3.6.1. Hâricîler

Emevîler döneminde Hâricîlerin daha çok Necedât ve Seâlibe kolları Abbasîler döneminde ise Acâride kolları Horasan'da etkili oldular ve çeşitli isyanlarda rol oynadılar.¹⁷⁹

Merv'de ilk Hâricî faaliyetlerin Abbasî ihtilâlinin patlak verdiği tarihlerde 130/747-48 yılında Ebû Müslim el-Horasânî tarafından öldürülen Şeybân b. Seleme el-Harûrî'nin bölgede söz sahibi olma çabaları esnasında gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu Hâricî grup, Nasr b. Seyyar'ı üç sene kadar Merv'de kuşatma altında tutmayı başarmıştı.¹⁸⁰ Onun ani bir kararla Merv'i terk ederek Serahs'a gitmesi Ebû Müslim'in işini daha da kolaylaştırmıştı.¹⁸¹

Horasan Hâricîleri, Abbasîlerin ileriki zamanlarında da bölgede bir takım isyanlarda bulunmuşlardır. Ancak Merv'de siyasî otoritenin baskın oluşu, onların Abbasîler zamanında bu topraklarda fiilî herhangi bir faaliyette bulunmalarına mani oldu. Onların bu dönemdeki faaliyet alanının daha çok Nişabur ve Herat çevreleri olduğu görülmektedir. Harun er-Reşîd döneminde giriştikleri isyan hareketleri, örneğin Hamza b. Etrük isyanı adı geçen muhitlerde etkili olmuştur.¹⁸²

1.3.6.2. Şîi Gruplar

Horasan'da Hz. Ali taraftarlığı, taraftarların Emevîler'in zulmünden kaçıp bölgeye hicret etmeleriyle başlar. Özellikle Yahyâ b. Zeyd'in babası Kûfe'de

¹⁷⁸ Uslu, *a.g.e.*, s. 200 vd.

¹⁷⁹ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 238.

¹⁸⁰ İbn Habîb, *a.g.e.*, s. 255.

¹⁸¹ Nahide Bozkurt, *a.g.e.*, 1999, s. 90.

¹⁸² Taberî, *a.g.e.*, VIII, 261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 313.

öldürüldükten sonra Horasan'a gelip Belh ve Nîşâbur'da saklanması Horasan'ın Alioğulları için yeni faaliyet alanı olarak kabul edildiğini göstermektedir. Ancak Merv şehri, devlet otoritesinin sağlam tesis edildiği merkezlerden birisi olması hasebiyle iktidara muhalif hareketlerin rahat hareket edemedikleri, en azından açıktan propaganda yapılamadığı bir yer konumundadır. Dolayısıyla Merv'de Şîî hareketin seyrine dair kaynaklarımızda açıkça ifade edilen bilgilere rastlamıyoruz. Ancak Emevîlerin son dönemiyle birlikte özellikle Abbasî propagandasının başladığı devirde Merv bölgesinde Alioğulları'na sempati duyanların sayısının az olmadığı, Abbasîler'in ihtilâl plânlarında onlara verdikleri değerden anlaşılmaktadır.¹⁸³

Abbasî dâîlerinden Bükeyr b. Mâhân'ın 107/726 yılında Horasan'a gönderdiği on iki nakibden biri olan Ebû İkrime Ziyâd b. Dirhem, Şîîler arasında es-Sâdık lakabıyla anılıyordu.¹⁸⁴ Yine ihtilâlin önde gelen aktivistlerinden Mervli Süleyman b. Kesîr el-Huzâî, Alioğulları'na yakınlığı ile tanınmaktaydı.¹⁸⁵ Merv'in Bârân köyünden Temim kabilesine mensup Kâsım b. Mücaşi' de Şîî taraftarı olmakla bilinmektedir. Ölümüne yakın halife Mehdi'ye bir mektup yazarak ona ulaştırılmasını vasiyet etmişti. Bu mektupta kelime-i şهادetten sonra Ali b. Ebû Tâlib'in, "Hz. Peygamberin Vasîsi" olduğunun ifade edildiği kaydedilmektedir.¹⁸⁶

Şîîlik, bu bölgede özellikle Me'mûn'un halife olduktan sonra Ali er-Rızâ'yı Medine'den Merv'e çağırması, ardından onu veliahd ilân etmesiyle Horasan'da daha da revaç buldu. Onun bu hareketi büyük bir halk topluluğunun huzurunda yapması coşkuyla karşılandı.¹⁸⁷ Ancak daha Abbasî hilâfetinin ilk yıllarından itibaren iktidar talepleri karşısında bazen alenen bazen de suikastlarla gizli olarak bastırılan Şîî taraftarlar, Merv gibi siyasî otoritenin sağlam olduğu bir şehirde bizatihi fiilen uzun süre var olamamışlardır. Ancak Emevîlerin son dönemlerinden itibaren çoğunluğu

¹⁸³ Uslu, *a.g.e.*, s. 195.

¹⁸⁴ Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbü'l-Eşraf*, I-XIII, Thk.: Süheyl Zekkâr, Rayâd Ziriklî, Beyrut, 1996, IV, 116.

¹⁸⁵ Zehebî, *Târîh*, VIII, 446; Uslu, *a.g.e.*, s. 196.

¹⁸⁶ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 176.

¹⁸⁷ Taberî, *a.g.e.*, VIII/554 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 197; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 238.

henüz Zerdüş'ten olan yerli halkın siyasî ve ekonomik taleplerini öne sürerek Şia yanlısı gibi davrandıkları görülmektedir.¹⁸⁸

1.3.6.3. Mu'tezile

Mu'tezile mezhebinin kurucusu Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi Hafs b. Salim mutezilî görüşleri yaymak üzere Horasan'a gönderilmiş ancak bu konuda başarılı olamamıştır. Merv'de bu mezhebin asıl faaliyetleri Me'mûn döneminde doruk noktaya ulaştı. O'nun hocası Sümâme b. Eşres özellikle ilmî muhitlerde bir takım faaliyetlerde bulundu.¹⁸⁹ Ancak bu mezhebin fikirlerinin ilmî çevrelerde tartışılmasına rağmen tıpkı Horasan'ın genelinde olduğu gibi şehrin halk kesiminde taraftar bulmadığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁰

1.3.6.4. Cehmîler

Cebriyye'nin kurucusu Ca'd b. Dirhem'in Kûfe'deki talebelerinden Cehm b. Safvân mevâlîden olup aslen Horasanlıydı. Kûfe'de tutunamayacağını anlayan Cehm Horasan'a geçerek Tirmiz ve Belh'e ilaveten Merv'de de ders halkaları oluşturdu. İlmî mevzularla meşgul olmakla yetinmeyen Cehm, Merv civarında siyasî mücadeleye girişmiş bulunan Hâris b. Süreyc'e katıldı ve bir süre onun kâtipliğini yaptı. Onunla birlikte Nasr b. Seyyâr'a karşı mücadele ederek Nasr'ın Hâris'i Merv'e yerleştirmesinden sonra çıkan ihtilâfta, halk tarafından hakem olarak seçildi. O da Nasr'ı azledip yeni emîr olacak kişinin şûrâ tarafından tayin edilmesine karar verdi. Ancak bu kararı Nasr tarafından tanınmamış, bir süre sonra Merv'deki iktidar mücadelesi esnasında Selm b. Ahvez tarafından adamlarıyla birlikte öldürülmüştür.¹⁹¹

1.3.6.5. Mürciîler

Hz. Osmân'ın öldürülmesinden sonra siyasî çekişmelere katılmak istemeyenlerle başlayan bu mezhebî hareket gittikçe belirginleşen bir şekilde Kûfe'den Horasan'a intikal etmiştir. Bu fikrin müdafaası Abdurrahman b. el-Eş'as ve Yezîd b. Mühelleb ile Horasan'da görülmeye başlamıştır. Bu arada Abdurrahman

¹⁸⁸ Barthold, *a.g.e.*, 2004, s. 66.

¹⁸⁹ Zehebî, *Târîh*, XV, 93 vd.

¹⁹⁰ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 238; Uslu, *a.g.e.*, s. 181-182

¹⁹¹ Makdisî, *el-Bed'*, V, 146; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 238; Uslu, *a.g.e.*, s. 182-83.

b. el-Eş'as'ın isyanının bastırılmasından sonra kaçanlardan bazılarının Horasan'da faaliyet gösterdikleri sanılmaktadır. Horasan'da bilinen ilk Mürcîî, Mukatil b. Süleyman ve Sâbit Kutne'dir. Mürcie'nin bu yayılma döneminde Merv'den ziyade Cürcan ve Semerkant bölgelerini kendisine üs olarak seçtiği anlaşılmaktadır. Bu bölgelerde devletin izlediği vergi politikalarına halkın duyduğu tepkiyi kullanarak kendilerine destek sağlamaya çalışmışlardır.¹⁹²

Mürcîîler Ebû Müslim'in Merv'de başlattığı hareketi desteklemişlerdi. Ancak zamanla onun görüşlerine muhalefet ettikleri için liderlerinden Hâris b. Süreyc'in oğlu Hâtim, Ebü Müslim'in komutanlarından Kahtabe tarafından İsfahan'da öldürüldü (131/748). Ebü Müslim, ihtilâlini gerçekleştirdiği zaman İbrâhim b. Saiğ ve Yezîd en-Nahvî'yi Merv'de idam ettirerek Mürcie mensuplarını bir süre susturdu.¹⁹³ Her ne kadar siyaseten desteklenmeseler de Mürcîîler fethedilen bölgelerde ortaya çıkan siyasî, içtimai ve iktisadi problemlere çözüm üretmeye çalıştıkları için Horasan'da revaç bulmuş, hatta bölgenin İslâmlaşmasında rol oynayan etmenlerden biri hâline gelmiştir.¹⁹⁴

1.3.6.6. Bâtınîler

Horasan'da Bâtınîlik'in ortaya çıkışında Budizm'in tenasüh inancından doğan Hulûliyye ile Mecûsîlik'ten kaynaklanan Hürremiyye inançlarının tesiri olmuştur.¹⁹⁵

Merv'de bâtinî hareketlerin ilklerinden sayılabilecek birine Abbasî ihtilâlinin hazırlık evresinde rastlanır. Ammâr b. Yezîd adlı bir şahıs Kûfe'de Hıristiyan iken Müslüman olmuş ve Abbasî dâileri arasına katılmıştı. Irak'ta bulunan Bükeyr b. Mâhân 118/736 yılında Ammar'ı Horasan'daki Abbasî taraftarlarına vali olarak göndermiş; o Merv'e gelince önceleri insanları Muhammed b. Ali'nin bayrağı altına toplanmaya çağırılmış, daha sonra bundan vazgeçip adını "Hıdâş" olarak değiştirmişti. Hürremiyye görüşlerini savunarak davete başlayan bu şahıs, etrafındakilere İslâm dışı fikirlerini vazetmeye başladı. Bozuk fikirlerini insanlara kabul ettirirken imam Muhammed b. Ali'nin böyle buyurduğunu söylüyordu. Bunu duyan Abbasîler bir süre Horasan'dakilerle irtibatı kesmişlerdi. Horasan'dan Süleyman b. Kesîr olanları

¹⁹² Uslu, *a.g.e.*, s. 184 vd.

¹⁹³ Uslu, *a.g.e.*, s. 186.

¹⁹⁴ Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 238.

¹⁹⁵ Uslu, *a.g.e.*, s. 202 vd.

anlamak için gelince Muhammed b. Ali onlara Hıdâş'a itaat ettikleri için çıkmıştı. Daha sonra Esed b. Abdullah Hıdâş'ı yakalatıp getirtmiş ve işkenceyle sorgulamanın ardından Âmül'de astırmıştır.¹⁹⁶ Ammâr b. Yezîd'in idamının ardından onun taraftarları Horasan'ın iki önemli şehri olan Merv ve Nişabur'da Hıdâşîyye diye isimlendirilen bir grup oluşturdular.¹⁹⁷

Abbasî daveti sürecinde Hürremîlerin desteğini sağlayan kimse Ebû Müslim el-Horasânî'dir. Bu destek Abbasîler'in Emevîler karşısında kazandığı zafer için çok temel bir öneme sahiptir. Hürremîler, Ebû Müslim'i kendi imamları, peygamberleri ve ilahi ruhun onda tekrar dirildiği kimse olarak gördüklerinden, Hürremîyye'nin takipçileri ile Ebû Müslim'in arası çok iyiydi. Dolayısıyla Hürremîlerin Abbasî davasına destekleri tartışılmaz.¹⁹⁸

İhtilâlin bir numaralı adamı Ebû Müslim'in halife Mansûr tarafından öldürülmesi neticesinde Hulûliyye'nin Ebû Müslimiyye kolu Merv'de ortaya çıktı. Taraftarları imamlığın Ebû Müslim'de olduğu iddiasıyla Horasan'ın farklı bölgelerine dağıldılar. Ebû Müslim'in arkadaşlarından Ishak et-Türkî bu inancı yaymak için gayret edenlerdendi. Yine gruptan bazıları "Müslimiyye" adını almış, bazıları da Ebû Müslim'in ölümünden sonra imametini kızısı Fâtîma'ya geçtiğine inanarak bunlara "Fâtîmiyyûn" denilmiştir. Herat ve Merv'de yaşayan bu fırka mensuplarına daha sonra "Berkûkiyye" adı da verilmiştir.¹⁹⁹

Hürremîyye fırkasının etkileri zaman zaman değişik adlarla bölgede devam etmiştir. Bunlardan en tehlikelerden birisi olması ile öne çıkan Hürremîyye'den Bâbek el-Hürremî, Halife Me'mûn'un Horasan'da bulunduğu yıllarda ortaya çıkmış (201/816-17) ve daha sonra Mu'tasım'a karşı da isyan etmiş ve akabinde öldürülmüştür.²⁰⁰

Horasan'da özellikle fikrî bulanıklığın oluşmaya başladığı 50-130/670-748 yıllarında bazıları halkın beklentilerinden istifade ederek yeni bir inanış getirdiklerini

¹⁹⁶ Taberî, *a.g.e.*, VII, 51, 109, 141 vd.; Makdisî, *a.g.e.*, VI, 60 vd.; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 84 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 204; Dalkılıç, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁹⁷ Pırlanta, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁹⁸ Guzman, *a.g.e.*, s. 270.

¹⁹⁹ Uslu, *a.g.e.*, s. 203.

²⁰⁰ Uslu, *a.g.e.*, s. 204.

iddia etmişler ve İslâm dininden çıkan bazı mezhepler gibi faaliyette bulunmuşlardı. Bu bölgede iki kişi peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Bunlardan ilki Bihâferid, diğeri Mukanna'dır. Ebû Müslim el-Horasânî zamanında Bihâferid b. Mâhfered adında biri Nişabur'un Sîravend kasabasında ortaya çıkmış ve yeni bir din kurmaya çalışmıştı.²⁰¹ Bizzat mecûsî toplum tarafından Merv'deki devlet yetkililerine şikayet edilmeleri üzerlerine gönderilen ordu tarafından bu grup dağıtılmıştır. Buna rağmen Hudûdü'l-Âlem müellifi kendi zamanında Merv'den dört merhale uzakta, Merv Vadisi kıyısında, Merv ile Merverrûz şehrini birbirine bağlayan yolun ortasında yer alan Karineyn (diğer adı Berkediz) yerleşiminde kendi zamanında halen kendilerine "Bihâferîdiyye" adını verdikleri Mecûsîlerin yaşadığını kaydetmektedir.²⁰²

Merv şehrinin bir kasabasında tek gözlü bir çamaşırcı olduğu ifade edilen Mukanna' başlangıçta Hulûliyye'nin Rizâmîyye fikirlerine bağlı idi. Sem'ânî'nin verdiği bilgilerden Merv'de Rizamiyye adına bir propaganda merkezinin varolduğu anlaşılmaktadır. Havzu Rizâm adı verilen mahallede Rizâm b. Ebû Rizâm el-Mutavvi'î er-Rizâmî adında Abdullah b. Mübârek'in akranlarında bir şahıs tarafından bir havuz ve bir mescit yaptırılmıştı. Bu mahalle daha sonraları Rizâmîyye adıyla Gulât-ı Şia'dan bir grup tarafından kullanılır oldu. İşte Mukanna' da bu mahallede neşet eden fikirlerle yetişmiş daha sonraları ise uluhiyyet iddia ederek Keş taraflarında kendisine taraftar toplamaya başlamıştır.²⁰³ Burada Mâverâünnehr ve Soğd halkından bazılarının desteğini de almayı başarmıştır.

Halife Mehdî, bu isyanın bastırılması amacıyla müteaaddit defa farklı komutanlarla ordular göndermişti. Bunlardan Horasan valisi Muâz b. Müslim, Mukanna' üzerine yürüyerek nihayet rastladığı Mukanna' askerlerini bozguna uğratmayı başardı. Askerler kaçıp Mukanna'nın bulunduğu Keş bölgesindeki Senâm şehrine geldiler. Kuşatma sonrasında yanındaki taraftarlarından 3 bin kadarı eman dileyerek kaleden ayrıldılar. Direnme imkanının olmadığını anlayan Mukanna' ailesiyle birlikte yaktıkları bir ateşe atlayarak intihar etti.²⁰⁴

²⁰¹ Uslu, *a.g.e.*, s. 205.

²⁰² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 117.

²⁰³ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 111.

²⁰⁴ Taberî, *a.g.e.*, VIII, 135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 223; İbn Haldun, *a.g.e.*, III, 260; Uslu, *a.g.e.*, s. 206 vd.

İslâmiyet ile karışarak batıl inançların doğmasına sebep olan bu fikrî akımlar Horasan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Merv'de de yeni Müslüman olan acemleri etkilemiş, zaman zaman bunlardan Müslüman olduktan sonra eski dinlerine dönenler olmuştur. Me'mûn'un, yanında bulunan Horasanlı bir mürtedi ikna edip İslâm'a tekrar döndürdüğü tarzında nakledilen ilginç bir olay²⁰⁵ bahsettiğimiz hususa güzel bir örnek teşkil etmektedir.

1.4. Diğer Etnik ve Dînî Cemaatler

Merv'in de içinde bulunduğu coğrafyada etkili olan inançlardan bir tanesi de Mazdekizm'dir. Bu dinin kurucusu Mazdek b. Mazyâr her şeyin eşit paylaşılması gerektiğine dayalı bir düşünce sistemi ve yaşam biçimi ortaya attı ve yaymaya çalıştı. Özellikle Sâsânî devletinde ağır şartlar altında çalışan çiftçileri etkileyerek onları devlete karşı isyâna sevk etmiştir. Fakat M.S. 529 senesinde Kısra Enûşirvân tarafından yakalatılarak idam edilmiştir.²⁰⁶ Taraftarlarından geri kalanları ise Azerbaycan ve Orta Asya'nın diğer bölgelerine kaçarak dağılmışlardır. Buna rağmen bu din Merv topraklarında daha sonraki dönemlerde de ortaya çıkan bazı isyan hareketlerinde etkisini sürdürmüştür.

Bu bölgede eskiden beri yaşanmakta olan özellikle Hunlardaki Gök Tanrı inancı ile Eftalitler'deki ateşe ve göğe tapmak inancı gibi inançlar da mevcuttu.²⁰⁷ Bunların yanı sıra İslâm öncesi dönemde Merv'de Şamanist inanca sahip insanların var olduğu sanılmaktadır.²⁰⁸ Özellikle Kuşan döneminde Merv civarında göçebeler arasında Şaman inançlarının ve uygulamalarının yerli halk üzerinde tesir icra ettiği düşünülmektedir. Şehirde bu dine ait yerleşik, iyi örgütlenmiş hiyerarşik bir ruhban sınıfının olmayışı icra ettikleri tesirin tespitini imkansız kılmaktadır.²⁰⁹

²⁰⁵ Bkz: Uslu, *a.g.e.*, s. 203.

²⁰⁶ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 67.

²⁰⁷ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 18.

²⁰⁸ Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 222.

²⁰⁹ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 139.

2. EKONOMİK DURUMU

Merv gibi büyük bir şehir, ulaştığı medeniyet seviyesini ve refah düzeyini ancak sahip olduğu canlı ekonomik hayata borçlu olabilir. Nitekim şehrin Murgap Nehri'nin oluşturduğu sulak topraklar üzerinde kurulması burada son derece ileri seviyede bir ziraî faaliyetin gelişmesine imkan sağladığı gibi, üzerinde yer aldığı İpek Yolu da şehirde ticaretin her zaman canlı kalmasına vesile olmuştur. Böylece gelişip büyüyen şehir, insanları kendisine çekerek diğer meslek alanlarının da gelişmesine ortam hazırlamıştır.

2.1. Ziraat

Ziraat, Merv'in bir şehir olarak varlık sahnesine çıkmasında en önemli etmenlerin başında gelmektedir. İslâm öncesi dönemlerden itibaren şehrin hayret uyandırıcı gelişmişlik ve refah seviyesine ulaşmasında da ziraatin payı büyüktür. Bu sebeple biz de burada önce şehrin kimliğine de tesir ettiğini düşündüğümüz bu konuyu İslâm öncesi dönemden başlayarak ele almaya çalışacak, ardından Merv'de yetiştirilen ürünler hakkında ulaştığımız bilgilere yer vereceğiz.

2.1.1. Bölgede Ziraatin Tarihî Gelişimi

Şehrin kuruluşuna ayrılan bölümde, Karakum Çölü'nün çevrelediği Merv Vahası'nın tarıma elverişliliği sayesinde M.Ö. III. bin yıldan itibaren bir dizi kent yerleşime tanık olduğunu ifade etmiştik. Murgap Nehri'nin hayat verdiği bu delta tarih öncesi çağlardan itibaren insanların burada yaşamalarına olanak sağlamıştır. Antik ve Ortaçağ zamanlarına ait kanal bağlantıları, rezervuarlar, barajlar ve kanâtlar vasıtasıyla şehrin kent merkezi kendisine bağlı kırsal yerleşimler (ziraî hinterland) ile organik bir bağ kurmaktadır. Bu sayede Merv her dönem büyük miktarda popülasyonunu barındırmayı başarabilmiştir.²¹⁰

En erken Bronz Çağ merkezleri (M.Ö. 2500-1200) vahanın kuzeyinde ortaya çıkmıştır. Burada Murgap Nehri'nin akışı yavaşlayarak yeryüzü seviyesine yaklaştığı ve tarımda kolayca kullanılabilir duruma geldiği görülebilir. Daha ileri düzey sulama tekniklerinin geliştirilmesi ile birlikte yerleşim merkezleri vahanın güneyine doğru

²¹⁰ Solti, *a.g.e.*, s. 188 vd.; Özgüdenli, "Merv", *DİA*, XXIX, 221.

kaymış ve burada erken Demir Çağına ait yerleşimler meydana gelmiştir.²¹¹ Sulama kanallarının, belki de Orta Asya'da başka yerlerden önce burada geliştirildiği ve bölgenin tarımsal varlığına katkıda bulunduğu tahmin edilmektedir.²¹²

Ahameniş döneminde (M.Ö. VI.-IV. yy.) burada Pers yönetimiyle de devam eden oldukça gelişmiş bir ziraat toplumu olduğunu görmekteyiz. Özellikle Büyük İskender dönemiyle ilgili yazılı bilgiler günümüze kadar gelmeyi başardılar. Buna göre Yunanlar vahaya geldiklerinde burada oldukça ileri bir toplum ve ziraat tecrübesi buldular.²¹³ İslâmî kaynaklar da İskender'in Merv'de imar faaliyetlerinin yanında şehirde ziraatin gelişmesi için toprak ıslahı gerçekleştirdiğini haber vermektedir.²¹⁴

Selevkoslar döneminde, daha önce bahsedildiği üzere, Erk Kale ve Gavur Kale'yi içine alacak şekilde 230 km uzunluğunda inşa edilen surlar sayesinde kum istilasını ve göçebelerin ziraat alanlarına zarar vermelerini engellenmeye çalışılmıştır.²¹⁵

Kuşan döneminde tıpkı Semerkant, Taşkent ve diğer vahalarda olduğu gibi Merv'de de bu dönem kullanılan arazide kanalların yeniden inşa edildiği ve revize edildiği bir dönem olarak tebarüz etmiştir.²¹⁶

Part yönetimine bağlandığı zamanlarda (M.S. II.-III. Yy.) ise Merv'de tarım alanları oldukça genişleyerek Razik Kanal diğer kanallarla desteklenmiştir. Yeni tekniklerin getirdiği imkanlar sayesinde şehir halkı bütün dikkatini yeterli hasatı kendilerine temin eden zengin vahanın kaynaklarına yoğunlaştırmışlardır.²¹⁷ Sâsânîler'e gelince onlar bu şehirde yukarıda ifade edildiği üzere zengin bir ziraat tecrübesinin mirasını devraldılar. İslâm Tarihi kaynakları son Sâsânî kralı

²¹¹ UNESCO, "Ancient Merv", s. 170. Merv'in de içinde yer aldığı bölgede tarımın başlangıcı ise çok daha eski tarihlere gitmektedir. Bahsi geçtiği üzere Merv şehrinin de doğuşuna tesir ettiği düşünülen bu tarım kültürleri Ceytun ve Anev adıyla bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Cezar, *a.g.e.*, s. 52 vd.; İbrahimov, *a.g.m.*, s. 80 vd.

²¹² Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 21; Higham, *a.g.e.*, s. 62; Haug, *a.g.e.*, s. 14.

²¹³ Yakubovskii, Bosworth, "Marw al-Shahidjan", *EI*², I, 618.

²¹⁴ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 37-38.

²¹⁵ Bkz: Yakubovskii, Bosworth, "Marw Al-Shahidjan", *EI*², I, 618; Tan, *a.g.e.*, s. 164; Çakmak, *a.g.e.*, s. 38.

²¹⁶ Sobti, *a.g.e.*, s. 127 vd.

²¹⁷ Masson, "Short Notice: Merv...", s. 181.

III. Yezdicerd'in İslâm ordularından kaçarken uğradığı Merv'de kendisine şehrin en güzel bahçe ve bostanlarını inşa ettirdiğini kaydetmektedirler.²¹⁸

Şehrin fiziki yapısına değinirken üç bölümlü yapısına ilave olarak şehir merkezi etrafında konumlanmış olan ve şehir merkezinde olduğu gibi Murgap Nehri'nin kolları tarafından beslenen tarıma dayalı köy yerleşmelerinin, bir bakıma şehrin ziraî hinterlandı olarak ifade edebileceğimiz bir diğer topoğrafik bölümün bahis konusu edilebileceğini ifade etmiştik. Orta Asya'nın kurak topraklar üzerinde yer alan vahalarda kurulmuş olan bir çok şehri gibi Merv'in de etrafındaki ziraî hinterland ile önemli bir irtibatı söz konusudur. Şehrin merkezinde hayatın devamını sağlayan enerji ve hammadde kaynaklarının temini konusunda bahse konu yerleşimlerin önemli bir rolü bulunmaktadır.²¹⁹

Orta Asya'da Arap hakimiyeti dönemi ve öteki tarihlerde bu yapılar, yani ribatlar şehrin kuzeyden güneye 50 mil ve doğudan batıya 40 mil adı konmamış bir yapısal alanın varlığına işaret etmektedirler. Akla ilk gelen açıklamalardan belki de en tatmin edici olanı, Merv şehrinin yoğun bir varoş yapısıyla çevreli olduğu ve nispeten ziraate dayalı nüfusun söz konusu yapıların etrafında varoşları meydana getirdiğidir. Nitekim tarih boyunca şehrin etrafında yer alan sayısız köy, Murgap Nehri'nden beslenmiştir. Bu kenar yerleşimleri, Merv gibi bir şehrin övünç kaynağı olan nüfus miktarını karşılmasına yardım etmiş olmalıdır. Köylerin çevresinde ziraî alanlar ile saldırılardan korunmalarını sağlayan kuleler vardır. Su kanalları ise kare kulelerle savunulan uzun duvarlar ile korunmaktadır.²²⁰

Talas Savaşı'nda Müslümanlar tarafından esir alınan Çinli askerlerden olan Du Huan'ın, 765'de on yıl Merv'de esir kaldıktan sonra ülkesine döndüğü ve anılarında Merv'i "büyük bir nehir, şehrin alanına doğru akmaktadır, burada ise bütün alanı sulayan birkaç yüz kanala ayrılmaktadır" diye tasvir ettiği ifade edilmektedir. Böylece tıpkı bugün olduğu gibi Merv'de ziraatin sulamaya dayalı olduğu anlaşılmaktadır. 1991 yılı baz alınırca, bölge 85x74 km'lik bir alanı kaplanmaktadır. Bronze çağdan beri kullanılmamış olan kuzey kesimleri vahaya

²¹⁸ Taberi, *a.g.e.*, IV, 166-167; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, IV, 236.

²¹⁹ Solti, *a.g.e.*, s. 188 vd.

²²⁰ Solti, *a.g.e.*, s. 62.

dahil edilerek sultan hale getirilmiştir. İlginç bir şekilde 1991 yılına göre vahanın ölçüsü, Du Huan tarafından kaydedilen “bu krallığın alanı doğudan batıya doğru ‘140 li’ (70 km) ve kuzeyden güneye doğru ‘180 li’ (90 km)” ifadesinde görüldüğü üzere verilen ölçüyle neredeyse aynıdır.²²¹

İran’da, kuramsal olarak bütün topraklar yöneticinin, yani devletindi ve devleti temsil edenler toprakların korunması ve işletilmesi vazifesine kim isteniyorsa onu atayabilirdi.²²² Müslümanlar fetih için bölgeye geldikleri vakit Mervlilerin tamamının söz konusu kimselerden olan Maheveyh adlı “merzüban” tarafından temsil edilmesi tesadüf değildir. O, yalnız bir idareci değil aynı zamanda bu geniş vahanın en büyük paya sahip toprak sahibi (feodal) olarak kabul edilmektedir.²²³ Bunun aksine İslâm hukukunun toprağa bağlı bir köleliği tanımaması Roma’da olduğu gibi yaygın bir toprak köleliğinin bu topraklarda ortaya çıkmasına mâni olmuştur. Böylece İslâm’ın bu bölgeye girmesiyle birlikte eski Sâsânî sistemindeki feodal ilişkilerin sonu gelerek hür köylülüğün önünü açılmıştır.²²⁴ Buna ilâveten şehre iskân edilen Müslüman Araplar savaşçılığın yanında zamanla ziraât topraklara da yatırım yapmaya başlamışlar ve verimsiz araziye ihya etmede devletten teşvik dahi almışlardır.²²⁵

Bu sâikle diğer coğrafyalarda olduğu gibi Merv’de de İslâm devrinin başlamasıyla birlikte başlıca dört çeşit arâzi mülkiyetinin ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bunlar köylüye ait küçük toprak parçaları, onun üstünde bir veya birden fazla köy arazisine sahip toprak ağalarına ait olanlar, şehir merkezlerinde meskûn olmakla birlikte genelde şehre yakın tarım arazilerini işleten eşrafa ait olanlar ile nihayet çok büyük malikanelerin bulunduğu çiftlikler gelir ki bunlar devlet işlerinde yararlılık gösteren kimselere hediye edilen veya aşiretin önde gelen temsilcilerine ait olanları temsil eder.²²⁶ İskân konusunu ele alırken “kurâ” meselesine değinmiştik. Kurâ arazilerini bu son kategoride değerlendirebilir ve “Huzâ’a Kurâsı”nı örnek

²²¹ Hermann, *a.g.e.*, 1997, s. 3; Ay.m., *Menuments of Merv*, s. 21.

²²² Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 211.

²²³ Sobti, *a.g.e.*, s. 140 vd.

²²⁴ Mustafa Demirci, “Emevîler Devrinde Aşağı Irak’ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu Ve Gelişimi”, *İSTEM*, Yıl: 5, Sayı: 9, 2007, s. 80.

²²⁵ Shah, *a.g.e.*, s. 300.

²²⁶ Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 89.

olarak verebiliriz. Toprakta alınacak vergi cihetiyle ise üç tür arâziden bahsolunabilir. Bunlardan ilki “savafi” adı verilen, beytûlmale ait olanıdır ki Merv’de bu türe ait olan arazi olduğunu tahmin etmiyoruz. İkincisi haraç arazisidir. Özellikle fethedildiği yılların başlarında Merv arazisinin çoğu bu kapsamdaydı. Üçüncüsünü ise ıslah edilen ölü topraklar oluşturmaktadır. Merv’de ziraatin tatmin edici gelir getirdiğini gören Müslüman Araplar’ın gerek yerli halkın haraçtan kurtulmak maksadıyla ortaklık teklifleriyle, gerekse ölü arazilerin ihya edilmesi ve tarıma açılmasıyla Emevî döneminin son çeyreğinden itibaren ağırlık kazandığını söyleyebiliriz.²²⁷ Bir diğer ifadeyle VIII. asrın ilk çeyreğiyle birlikte Merv’deki Müslüman Arap nüfusun çiftçi hâline gelmeye başladığını söylememiz yanlış olmayacaktır.

Merv’e gelen valilerin yüksek gelir getiren bu meşgaleden uzak durmadıklarını kaynaklarımızın bize haber verdiği, valiler gibi önemli mevkideki kimselerin bostan ve çiftlik edindiklerine dair haberlerden anlıyoruz. Bunlardan biri, belki de ilk örneği Merv’e tayin edilen Yezîd b. el-Mühelleb’e aittir. Rivâyet edildiğine göre onun Merv’deki konağının yanında bir de bostanı vardı. Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715) vali olunca burayı develerine tahsis etti. Bu durum karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen Merv Merzübanı Kuteybe’ye: “Burası bostan olduğu halde sen burayı develerine mi tahsis ettin!” deyince Kuteybe: “Benim babam eşterbândı (yani deve yetiştiricisiydi), Yezîd’in babası ise bostânân (yani çiftçiydi)” diyerek nükteyle cevap vermiştir.²²⁸

Yezîd b. Abdülmelik (ö. 105/724) dönemine gelindiği vakit artık bölgede tahsis edilen iktaların sayısının son derece arttığına şahit olunmaktadır. Bunlardan Merv topraklarına ait olanlardan birisi miktarının büyüklüğü açısından gerçekten dikkat çekicidir. Halife Yezîd’in vali Hilâl b. Ahvez el-Mâzinî’ye görevli olarak Merv’e geldiği zaman ikta verdiği arazinin alanı 8 bin cerîb²²⁹ idi. Rivâyetin devamında Merv eşrafından Beşir b. Ubeydullah b. Ebû Bekra’nın Hilal b. Ahvez’e ait bu arazi üzerinde kanallar açmak suretiyle izin almadan kendi mülküne geçirdiği

²²⁷ Durî, *a.g.e.*, 1991, s. 87 vd.

²²⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 576; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 172.

²²⁹ Ortaçağ’da 1 cerîb arazi ölçüsü olarak (şer’î) = 100 kasaba kare idi, böylece kesin olarak 1592 metrekare eder. (1 kasaba = 399 cm). Bkz: Hınz, *a.g.e.*, s. 81.

ve bu sebeple aralarında arazi kavgası meydana geldiği belirtilmektedir.²³⁰ Bu anlamda Yezîd devri, büyük mülklerin devlet eliyle el değiştirdiği, belki bu el değiştirmeye bağlı olarak sahiplerinin de taraf değiştirdiği bir devir olarak nitelendirilebilir.²³¹

Museyyeb b. Züheyr (780-787)'den sonra Merv valiliğine getirilen vali Ebü'l-Abbâs Fazl b. Süleyman et-Tûsî (783-787) zamanında da Merv'de ziraate dair bir sürtüşmenin varlığı söz konusudur. Fazl, Merv'e geldiği sıralarda şehrin eşrafından bazı kimseler Murgap suyunun kullanılması hususunda kendilerinden olanlara iltimas göstermekte, sıradan halkın bu sudan istifadesinde istedikleri gibi davranmaktaydılar. Fazl, cebr ile kurulan tahakkümü kaldırarak suyun kullanılması hususunu bir düzene koymuş ve her bir çiftçiye sudan 5 bin hisse kullanma hakkı tahsis edilmesini sağlamıştır.²³²

Merv'de ekilip dikilen arazinin miktarında Müslümanların çiftçiliğe meyletmeleriyle birlikte artış olduğu muhakkaktır. Bir yandan halihazırda ziraaatin yapıldığı arazilerden satın aldıklarının yanında Müslümanlar şehrin etrafında yer alan ve henüz kullanılmayan araziye de ıslah ederek tarıma açtılar. Öyle ki Merv Nehri'nin kullanılması ve şehrin etrafındaki arazinin ihya edilmesi kişilerin kendi uhdesine bırakılmışken bir takım anlaşmazlıkların baş göstermesi sonucu devletin önlemler alması ihtiyacı doğdu. Bu sebepten ötürü özellikle Merv Nehri'nin kullanımı ve arazisinin ihyasının İslâm hukukunda hangi şartlara bağlı olduğuna dair zamanın kadısı Ebû Yusuf'un görüşüne müracat edildiğini görüyoruz.²³³

Sonuç itibariyle Merv'de kadim zamanlardan itibaren tevarüs edilen tarım geleneği İslâmî dönemde de geliştirilerek yaşatılmış, yeni kanallar açılması ve araziler satın alınması yoluyla mevcut ziraat alanlarının yanında bâkir toprakların da ziraate elverişli hale getirilmesi sağlanmıştır. Müslümanların büyük tarımsal mülkler edinmesi Emevî döneminin sonlarında artış göstermiş ve ziraat tecrübesi bulunan

²³⁰ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 354.

²³¹ Bkz: Demirci, *a.g.m.*, 2007, s. 76.

²³² Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 190-191.

²³³ Kudâme, *a.g.e.*, s. 246 vd.

yerli halk ile gerçekleştirilen ortaklıklar sayesinde bu dönemde daha önce fethedilen topraklardaki gibi bir çeşit ikta rejimi (feodalite)²³⁴ teşekkül etmiştir.

2.1.2. Yetiştirilen Ürünler

Merv'in sulama şebekesi bölgede sürdürülebilir bir tarımsal üretimin can damarını oluşturmaktadır. Bu sayede burada kışın veya bahar başında ekilip yaz başında hasat edilen kış ürünleri ile yaz başı ekilip sezon sonu hasat edilmesi gereken yaz ürünleri yetiştirilebilmekteydi. Bunlar içerisinde yaygınlığı, ekonomik değerinin fazlalığı ve kalitesi ile pamuk öne çıkmaktadır.

Merv'de pamuk üretiminin kesin olarak ne zaman başladığı bilinmemektedir. Ancak Dîneverî'nin eserinde yer verdiği bir kayıt tahmin edilenden daha eski bir tarihte bu topraklarda pamuk üretimi yapılmaya başlanmış olabileceğine işaret eder. Merv'in kuruluşuna dair bilgileri aktardığı bir rivâyetinde o, Büyük İskender'in Merv topraklarına pamuk yetiştiriciliğiyle meşgul olan insanları iskân ettiğini kaydetmektedir.²³⁵

M.S. VIII. asırdan itibaren ise İslâm coğrafyasında üretim açısından tabiri yerindeyse bir pamuk patlaması yaşandığı düşünülmektedir. Bu tarihlerde İran'da ve Orta Asya'da pamuk üretiminde yaşanan bu yükselişin sebebi elbette İslâm'ın doğuya doğru hareket etmesi ve böylece Müslümanların İran ve Orta Asya'daki Merv gibi ziraatin geliştiği merkezlere iskân edilmeleridir. Özellikle Yemen asıllı yerleşimcilerin yeni tekniklerle birlikte geldikleri yerlerdeki pamuk ziraatine olumlu katkıları olduğu tahmin edilmektedir. Bununla birlikte Müslümanların dini referansların gereklerine uyarak giyim kuşamda ipek yerine pamuğu tercih etmelerinin de bu "patlamada" rolü olduğu şüphesizdir.²³⁶ Ancak hiçbir zaman ipek üretimi Müslümanların idaresi altında azalmamış, bilakis bu konuda Çin tekeline son verecek kadar üretim seviyesine ulaşılmıştır. Pamuğun erken İslâmî dönemde Horasan'da yaygınlık kazanmasından bahsedilecekse elbette bölgenin siyasî ve

²³⁴ Bkz.: Durî, *a.g.e.*, 1991, s. 56 vd.

²³⁵ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 37. Arkeoloji de şehirde V.-VII. asırlara tarihlendirilen pamuk tohumlarının varlığını ortaya koyarak bölgede pamuk üretiminin herhangi bir kesintiye uğramadan devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bkz: Herrmann, "Merv: Queen Of The World", s. 22; Herrmann, Masson, et al., "IMP: Preliminary Report On The First Season (1992)", s. 58.

²³⁶ Haug, *a.g.e.*, s. 296.

askerî merkezi olması, İpek Yolu'nun kesiştiği bir noktada yer alması ve en önemlisi ziraî faaliyetler için gerekli uygun iklim koşulları ve su kaynağına sahip olması gibi hususiyetlerinden dolayı Merv'in payı büyüktür.

Yazılı kaynaklarımızda İslâmî dönemde Merv'de pamuk ekimine dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak mevcut bilgilere dayanarak Merv'de pamuk yetiştiriciliğinin yapıldığı yerlerden birisinin Ezd kabilesine mensup kimselerin meskûn olduğu, şehrin doğu yakası olduğunu tespit ediyoruz. Gerdîzî'nin verdiği bilgilere göre Halife Mansûr 142/759 senesinde oğlu Mehdî'yi Horasan'a tayin ettiği zaman Mehdî Harb b. Ziyâd'ı bu sırada isyan eden Abdülcebbar İbnü Abdirrahman el-Ezdî ile mücadele etmesi için gönderdi. Abdülcebbar yapılan savaşta yenilerek Mâverâünnehr'e geçmek için nehrin geçiş noktalarından Zemm taraflarına doğru kaçtığı esnada burada Ezdlilerin evlerine yakın pamuk tarlalarında yolunu kaybederek gizlenmek zorunda kaldı. Haberi alan Harb b. Ziyâd, Abdülcebbar'ı yanında katibiyle birlikte yakalamayı başardı.²³⁷

İşlenmemiş pamuk üretiminde Nişabur Merv'den daha ünlüdür.²³⁸ Ancak üretilen pamuğun kalitesi ve yumuşaklığı bakımından Merv ayrı bir yere sahiptir. Abbasî halifesi Me'mûn'un Merv'in faziletlerinden bahsederken zikrettiği hususlardan bir tanesi de burada yetiştirilen ve "el-kutn el-leyyin" adı verilen pamuğun yumuşaklığıdır. Diğer ikisi ise soğuk suyu ve kavunudur.²³⁹

Merv'de gerçekleştirilen kazı çalışmalarında pamuğun yanında arpa, ekmeklik buğday gibi kışın veya bahar başında ekilip yaz başında hasat edilen kış ürünleri ile salatalık ve kavun gibi yaz başı ekilip sezon sonu hasat edilmesi gereken yaz ürünlerine dair kanıtlar da bulunmuştur.²⁴⁰ Şehirde yetiştirilen meyvelerin kalitesine vurgu yapan İslâm coğrafyacıları özellikle Merv'in Bârenk adı verilen kavunundan övgüyle ve hayretle bahsederler.²⁴¹ Bu müelliflerden özellikle Himyerî kavun hakkında uzun uzadıya bilgiler vermekte ve şöyle demektedir:

²³⁷ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 186.

²³⁸ Haug, *a.g.e.*, s. 301.

²³⁹ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 613; Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 113.

²⁴⁰ Herrmann, Masson, et al., "IMP: Preliminary Report On The First Season (1992)", s. 57.

²⁴¹ İstahrî, *a.g.e.*, s. 262-263; İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 613; Himyerî, *a.g.e.*, s. 533; İdrîsî, *a.g.e.*, I, 476.

“Mervin toprağı o kadar verimlidir ki yetiştirilen kavun kurutulularak diğer Őehirlerle g6nderilir. Bunun bir başka yerde yapılması m6mk6n değildir. Bir kavun bir kintarin d6rtte biri veya bundan daha fazla ağırlığındaydı. Ekilen yerin hacmi ise ancak bir yumurta b6y6kl6ęindedir. Dilimler halinde serilir ve kurutulur. Yemesi yaş halinden daha g6zeldir. Bundan helva da yapılır. Bunu yiyen kimse benzeri olmayan harika bir koku hisseder. 6yleki buna bir kere elini değen kimsenin elinde, elini sabunla yıkasa bile kokusu bir g6n boyunca kalabilir. Me’ m6n’un mutafağı için bu kavundan her sene 10 bin dirhem değerinde veya bundan daha fazla kıymette g6t6r6lmekteydi.”²⁴²

Hububatın yanında bolca yetiştirilen bir diğer 6r6n 6z6md6r. 6z6m6n6n de diğer beldelerdekinden farklı ve g6zel olduğu coğrafya m6elliflerince vurgulanmaktadır.²⁴³ Merv’e bağlı nahiyelerden, Am6l’e giden yol 6zerinde ilk konaklama merkezi olan K6şmeyhan “K6şmeyh6n6” Şeklinde kendi adıyla tanınan 6z6mleriyle meşhurdu.²⁴⁴

Fethedilmesinden sonra Merv’in n6fusunun artması ile birlikte burada yetiştirilen tahıl 6r6nleri yetersiz gelmeye başlamış ve neticede M6ver6unnehir b6lgesinden hububat ithali yoluna gidilmiştir. Şehirde yukarıda zikredilen 6r6nlere ek olarak karpuz, elma, armut, susam vb. 6r6nlerin de yetiştirildiği ifade edilmektedir.²⁴⁵

2.2. Hayvancılık

Merv’de tarımın yanı sıra eskiden beri hayvancılıkla da uğraşılmaktaydı. Yapılan kazılar neticesinde İşl6m 6ncesi d6nemde Şehirde en çok koyun, keçi ve ineğin beslendiği tespit edilmiştir. Bu d6nemde yetiştirilen hayvan t6rlerinden birisi de domuzdur. Tahmin edilebileceği 6zere, Şehre M6sl6manların gelmesiyle teşekk6l eden rabaz b6l6m6nde bu hayvanın yetiştirildiğine dair herhangi bir kalıntıya rastlanılmamıştır.²⁴⁶

²⁴² Himyer6, *a.g.e.*, s. 533.

²⁴³ Makdis6, *Ahsen6’ t-Tek6s6m*, s. 299; Istahr6, *a.g.e.*, s. 262-263; Kalkaşend6, *a.g.e.*, IV, 394.

²⁴⁴ Ya’ k6b6, *Kit6b6’ l-B6ld6n*, s. 57.

²⁴⁵ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 27 vd.

²⁴⁶ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, et al., *a.g.e.*, 1998, s. 57 vd.

Şehirde Müslüman halk kesimi tarafından yetiştirilen hayvanların başında inek ve en çok da deve gelmekteydi. Esasında deve Horasan'da en çok Serahs ve Belh havalisinde yetiştirilirdi.²⁴⁷ Merv'de kurulan hayvan pazarlarına koyun daha çok Mâverâünnehir'den, Soğd, Gur ve Halaçlar'dan getirilirdi. Horasan'da da yetiştirilmekle birlikte dayanıklı güçlü katırlar buraya komşu bölgelerden, özellikle Hârizm'den getirilirdi.²⁴⁸ Taberî Ebû Müslim'e destek veren ve Abbasî ihtilâli esnasında Sefizenc'de toplananlar arasında ismine yer verdiği Abdeveyh el-Cirdâmez b. Abdülkerim adlı, Herat şehrinden bir şahıstan bahsetmektedir. Aktardığına göre bu kişi Herat'tan Merv'e hayvan ticareti yapmaktaydı.²⁴⁹

Merv'de özellikle burada görev yapan valilerin hayvan çiftlikleri bulunmaktaydı. Daha önce bahsi geçtiği üzere Kuteybe b. Müslim vali olunca önceki valinin konağının yanındaki bostanı develerine tahsis ederek ağıla dönüştürmüştü.²⁵⁰ Ali b. İsa b. Mâhân, Harun er-Reşîd tarafından azledilip malları müsadere edildiği vakit sahip olduğu malın miktarının 80 milyon dirhem para ile 150 bin deve olduğu ifade edilmektedir.²⁵¹ Bu son kayıt, bölgede hayvancılığın geldiği noktayı göstermesi bakımından oldukça manidardır. Makdisî'nin Merv'den ihraç edilen ürünler arasında büyük baş hayvan ile bunlardan elde edilen peyniri sayması da şehirde hayvancılığın geliştiğinin göstergelerinden birisidir.²⁵²

2.3. İmalat Sanayi

Ziraat ve hayvancılığın yanında dönemine nazaran Merv'de güçlü bir imalat sanayi bulunmaktaydı. Burada imal edilen ürünlerin başında ise ipek gelmektedir.

2.3.1. İpek

M.Ö. III. bin yılda Çin kayıtlarında ipek böceği ve kozasından elde edilen ipek ipliklerin dokumacılıkta kullanımından bahsedilmektedir. Ancak bu teknik yüz yıllarca Çinliler tarafından gizlenmiş, çağımızın ilk yüzyıllarına kadar diğer

²⁴⁷ Istahrî, *a.g.e.*, s. 281 vd.

²⁴⁸ Uslu, *a.g.e.*, s. 160.

²⁴⁹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 358.

²⁵⁰ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 576; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 172.

²⁵¹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, III, 5-6.

²⁵² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 324.

milletlerce bir sır olarak kalmıştır.²⁵³ İpek Çin'den Roma İmparatorluğu'na uzanan ticaret yolunun ana metaı olarak bu yola adını vermiştir.

Merv'de ipek üretiminin ne zaman başladığına dair herhangi bir malumata sahip değiliz. Ancak bazı ipuçlarından yola çıkarak bir tahminde bulunmamız mümkün görünmektedir. Aristo bir böcekten elde edilen ipekten söz etmişse de, bu dokumanın nasıl yapıldığına ilişkin ayrıntıları bilmediği kesindir.²⁵⁴ Miladın ilk yıllarında ipek üretiminin Çin dışında Hoten, Hindistan, Kuça ve Turfan bölgelerine yayılmış olduğu belirtilmektedir.²⁵⁵ Dolayısıyla Nesturî misyonerlerin Orta Asya seyahatleri esnasında ipeği İran'a getirdiklerine dair öne sürülen iddia kuvvet kazanmaktadır. Nitekim bir Bizans kaynağında Bizans imparatorluğuna ipeğin bir Pers tarafından getirildiğinin belirtilmesi söz konusu iddiayı desteklemektedir.²⁵⁶

Istahrî, Merv'den ham ipek ihraç edildiğini, hatta Cürcan ve Taberistan'da üretilen ipeğin orijin itibariyle Merv kökenli olduğuna dair duyumlar aldığını haber vermektedir.²⁵⁷ Bu iki tespit bize Merv'de ipek üretiminin İskender'in doğu seferi ile, yani M.Ö. 327 senesi ile Istahrî'nin vefat tarihi olan (346/957) yılları arasında bir tarihte başlamış olabileceğini ön görmemizi sağlamış olmaktadır.

Sonuç itibariyle Sâsânî öncesinde şehirde ipek üretiminin başlamış olması güçlü bir ihtimaldir, ki Sâsânî yönetimi altında şehirde “hoy ipeği” denen, ipek böceği tırtıllarının dut yaprağıyla beslenerek ipek elde edilmesine dayanan ipek böcekçiliği ve dokumacılığının yapıldığı bilinen bir hussustur.²⁵⁸

İpek kurdu nemi sevmediği için ipek üretiminin nemli bir havaya sahip olan şehir merkezinden ziyade nemden uzak yerlerde yapıldığını tahmin ediyoruz. Nitekim Merv'in güneybatısına düşen yerleşim birimlerinden Harak'ta “Dîvekuş” adında bir yapının içerisinde ipekböcekçiliği yapıldığı aktarılmaktadır.²⁵⁹

²⁵³ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 165 vd.

²⁵⁴ Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 166.

²⁵⁵ Bozkurt, “İpek Yolu”, *DİA*, XXII, 369-370.

²⁵⁶ Haussig, *a.g.e.*, 2001, s. 202.

²⁵⁷ Istahrî, *a.g.e.*, s. 263. Ayrıca bkz: Haug, *a.g.e.*, s. 301; Samur, *a.g.e.*, s. 97.

²⁵⁸ Haussig, *a.g.e.*, 2001, s. 184.

²⁵⁹ Yakubovskii, Bosworth, “Marw al-Shahidjan”, *EP*, I, 619; Yakubovsky, Bosworth, “Merv”, *Historic Cities Of The Islamic World*, s. 402.

2.3.2. Dokuma

Müslümanlar İran'ı fethettiği zaman Horasan bölgesinde dokuma atölyelerinin bulunduğu şehirlerden birisi, muhtemelen en fazla üretime ve en gelişmiş tekniğe sahip olanı Merv idi. Horasan'dan gelen dokumaların genel bir adlandırma olarak "Mervî" veya "Şâhicânî" diye anılması bu sebeple olsa gerektir.²⁶⁰

Merv'de üretilen ipek ile yetiştirilen pamuktan elde edilen ham maddeler bu konuda yetenekli kimseler tarafından kumaşa, bir kısmı da akabinde elbiseye dönüştürülmekteydi.²⁶¹ Makdisî şehirde dokuma sektörünün gelişmesine dair bize bir ipucu sunmakta ve İslâm ordularından kaçarken son Sâsânî hükümdarı Yezdicerd'le birlikte Merv'e bin kadar dokumacının (ferrâş) geldiğini, kralın öldürülmesinden sonra bu kimselerin şehirden ayrılmayarak buraya yerleştiğini belirtmektedir.²⁶² Kaynaklarımızda benzer ifadeler diğer meslekler için de zikredildiği için bu tür rivâyetlere ihtiyatlı yaklaşmak gerekmele birlikte Merv'in dokuma sektöründe sahip olduğu şöhreti yansıması bakımından burada ifade edilmeye değerdir.

Istahrî'nin verdiği bilgilere göre Horasan'ın en güzel pamuklu ve ipekli elbiselerinin yanında keten kumaşların da en güzeli Merv'de dokunurdu.²⁶³ Merv Nişabur ile kıyaslandığı zaman ipek ve pamuk üretiminde ikinci sırada gelse de kumaş üretiminde Nişabur'a üstün gelmekteydi.²⁶⁴ Horasan'daki dokuma tezgahlarından bazıları bir süre sonra devletin üst düzey görevlilerinin saraylarında kullanılan mensucat ihtiyacını karşılamaya tahsis edilen ve adına "tırız" denilen özel imâlathanelere dönüştürüldü. Bu bağlamda Merv ve Nişabur'da birçok tırız atölyesi açılmak suretiyle bu atölyelerde İran ve Türk sanat zevkini yansıtan ipekli kumaşlar imal edildi.²⁶⁵ Yâkût, Merv'e dört fersah mesafede yer alan "Şâveşkân" adlı köyde son derece kaliteli ipek kumaşların dokunduğunu ve bizzat gördüğünü ifade etmektedir.²⁶⁶

²⁶⁰ Bozkurt, "Pamuk", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 155.

²⁶¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 436; Özçamca, *a.g.e.*, s. 137.

²⁶² Makdisî, *el-Bed'*, V, 197.

²⁶³ Istahrî, *a.g.e.*, s. 281 vd.; Himyerî, *a.g.e.*, s. 533; Özgüdenli, "Merv", *DİA*, XXIX, 222.

²⁶⁴ Haug, *a.g.e.*, s. 301.

²⁶⁵ Uslu, *a.g.e.*, s. 159.

²⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 316.

Merv’de çok eski tarihlerden beri bilinen, ipekten dokunan ve “mülham” adı verilen bir elbiseden bahsolunmaktadır.²⁶⁷ Hudûdü’l-‘Âlem müellifi mülhama ilave olarak ipekli elbiseler ile birlikte “merrî” (veya mervî), “hull”, “mülebben” ve “hanzâb” adlı ürünlerin de ihraç edildiğini belirtmektedir. Bunlar da mutemelen şehirde dokunan diğer elbise çeşitleridirler.²⁶⁸ Şair Mütenebbî bir şiirinde “mervî” adı verilen elbiseden bahsetmektedir.²⁶⁹ Merv’de dokunan kumaşlardan dikilen bu elbiseler “Merv İşi” diye meşhur olmuştu ve ünü Horasan’ı aşarak ülkenin dört bir tarafına gönderilmekteydi.²⁷⁰ Aynı şekilde kısaca “şahcânî” adı verilen “şahcânî sarığı” da Merv’de üretilerek ihraç edilmekteydi.²⁷¹ Zamanla Nişabur’da da bu sarıklardan üretilerek aynı adla ihraç edildiği anlaşılmaktadır.²⁷²

2.3.3. Çömlek

Müslümanların şehre geldiği zamanlarda şehristan kısmını oluşturan Gavur Kale bölümü aynı zamanda endüstriyel faaliyetlerin de icra edildiği bir yerdi. Şehrin fiziki yapısı başlığı altında ifade edildiği üzere zamanla Müslümanların rabaz alanını iskâna açmaları ile Merv’in asıl şehristan kısmı tamamen endüstriyel meslek gruplarının işlerini yürüttüğü bir yer hâline geldi. Yapılan kazılardan elde edilen bulgular burada dükkanların ayrı ayrı kümelenmiş vaziyette olduğunu ve kenarlarından doğu-batı yönlü veya merkezden güneydeki kapıya doğru giden bir yol bulunduğunu ortaya koymaktadır. Şehrin diğer kısımlarındakiler ise geniş açık alanlarla birbirlerinden ayrılmaktadırlar.²⁷³

Yaygın pişirilmiş kerpiç ve çömlek üretim alanları Gavur Kale’nin içinde kuzeyine doğru ve Sultan Kale’nin batı duvarının hemen dışında keşfedilmişlerdir.

²⁶⁷ Sem’ânî, *a.g.e.*, XII, 418; İbnü’l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 516.

²⁶⁸ *Hudûdü’l-‘Âlem*, s. 118.

²⁶⁹ Bkz: İbnü’ş-Şecerî, Ziyâüddin Ebü’s-Saadât, *Emâlî*, I-III, Thk: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Kahire, 1991, II, 484.

²⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 113; Taberî, *a.g.e.*, VIII, 39; İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, VIII, 149; İdrîsî, *a.g.e.*, I, 476.

²⁷¹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, VII, 58.

²⁷² Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, I, 323.

²⁷³ Simpson, “Early Islamic Crucible Steel at Merv”, s. 14; Herrmann, Kurbanakhatov, Simpson, et al., “IMP: Preliminary Report On The Seventh Season (1998)”, s. 13; Herrmann, Kurbanakhatov, Simpson, “IMP: Preliminary Report On The Fifth Season (1996)”, s. 10. Endüstriyel alanın şehirdeki yeri için bkz: Erk Kale ve Gavur Kale’deki endüstriyel faaliyetlerin yapıldığı alanı gösteren figür: “The Identification of an Industrial Area”, by D. J. Tucker. İn “IMP: Preliminary Report On The Third Season (1994)”, Herrmann, Masson, Kurbanakhatov, s. 42.

İki farklı çömlek ocağı dikkat çekmektedir. Birincisi derin toprağa gömülü bir ateş çukuruna sahip, kare plânlıdır. İkincisi ise daha küçük, dairesel bir ocağa sahip, dışarıda yer alan bir ocakla ve bacaya benzer bir yapıyla ısıtıldığı anlaşılmaktadır. Bulunan çömlek ve paralar, bu tipin M.S. VIII. asra ait olduğu izlenimini vermektedir.²⁷⁴

Daha erken devirlere ait olan çömlek örnekleri Erk Kale ve Gavur Kale’de kazılar yapan Zamira Usmanova tarafından elde edilen eserler arasında yer almaktadır. Bunlar arasında üzerinde biri avlanma sahnesi olmak üzere değişik tasvirlerin bulunduğu, sonradan “Merv Vazosu” adıyla ünlü keramik kap en değerlisi ve en meşhurdur. (Bkz: Şekil 11: Merv Vazosu) Son derece sanatsal olarak süslenmiş olan bu vazo, Gavur Kale’nin güneydoğu köşesindeki Budist Manastır’dan ele geçmiş ve içinden çok kıymetli Budist el yazmaları gün yüzüne çıkarılmıştır.²⁷⁵

Şekil 12: Merv Vazosu²⁷⁶

²⁷⁴ Simpson, “Early Islamic Crucible Steel at Merv”, s. 14.

²⁷⁵ Çoruhlu, *a.g.e.*, 1999, s. 203; Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, “IMP: Preliminary Report On The Fourt Season (1995)”, s. 15; S. D. Loginov, A. B. Nikitin and St J. Simpson, “Coins, ostraca, other small finds and ceramics”. In “IMP: Preliminary Report On The Third Season (1994)”, Herrmann, Masson, Kurbansakhatov, s. 37; Herrmann, Masson, Kurbansakhatov, “IMP: Preliminary Report On The Third Season (1994)”, s. 32.

²⁷⁶ <http://www.pbace.com/bmcmorrow/image/141565877>, (07.05.2016).

Özetle, Merv’de şehrin kuruluşundan itibaren Sâsânî döneminde geliştirilerek icra edilen çömlek üretiminin İslâmî devirde de kesintiye uğramadan devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Kullanılan malzemenin kalitesinin artırılması ve yeni tekniklerin kullanılmasıyla Merv’de çömlekçilik demir-çelik sektörünün de gelişmesine katkı sağladı. Nitekim Merv’de bulunan çömleğe benzer bazı parçaların daha sonraları çelik üretiminde kullanılmış olabileceği anlaşıldı. Çelik potalarının yapıldığı bu keramikler çok özel olup yaklaşık 1500 santigrat dereceye dayanabilecek şekilde üretilmişlerdir.²⁷⁷ Bu da Merv’deki çömlek üretiminin ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından dikkat çekicidir.

2.3.4. Demir-Çelik

Sâsânî devrinden çok önce şehirde basıldığı tespit edilen paralar²⁷⁸ bir darphanenin varlığına ve dolaylı olarak metale dayalı mesleklerin canlılığına işaret eder.

Merv, çok erken tarihlerden beri önemli endüstriyel merkezlerden birisi olarak bilinmekteydi. Örneğin Pliny, “margian çeliği” olarak tabir ettiği ürünün kalitesinden bahsetmektedir.²⁷⁹ Üçüncü asır müellifi Mısırlı Zosimus doğrudan “karburizasyon” tekniğiyle çelik üretiminin Persler tarafından alınıp kullanılan bir Hint tekniği olduğunu ifade etmektedir. Demir ve çelik üreticileri ve çelik silahlar orta Farsça (pehlevice) kaynaklarda anlatılmaktadır. Pota çeliğinden kılıç ağzı imalatı halihazırda geç Sâsânî dönemine ait British müzesinde bulunan bir kılıç tarafından doğrulanmış durumdadır.²⁸⁰

Kindî (ö. 252/866), Horasan’ın büyük şehirleri olan Merv, Nişabur, Herat ve Belh’in çelik üretim merkezleri olduğunu ifade eder. Birûnî (ö. 453/1061), Horasan dolaylarına seyahat etmiş birisi olarak onun anlattıkları birincil kaynak olma özelliğini korumaktadır. Onun “co-fusion” olarak tarif ettiği metod, muhtemelen Merv’de kullanılan metottur.²⁸¹ Yine muhtemelen Birûnî ve Kindî’nin ifadelerine

²⁷⁷ Griffiths, Feuerhach, *a.g.m.*, s. 37.

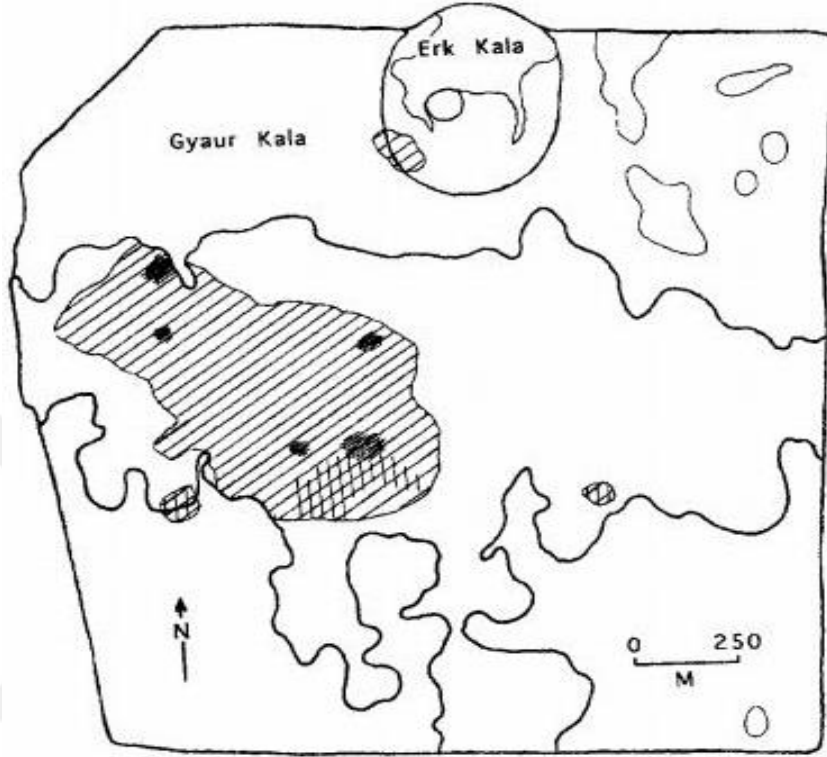
²⁷⁸ Bkz: Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, et al., “IMP: Preliminary Report On The Sixth Season (1997)”, s. 64.

²⁷⁹ Herrmann, “Merv: Queen Of The World”, s. 22.

²⁸⁰ Simpson, “Early Islamic Crucible Steel at Merv”, s. 15.

²⁸¹ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, “IMP: Preliminary Report On The Fifth Season (1996)”, s. 12.

göre “fûlâd” diye nitelendirilen malzeme, kılıç yapımında kullanılmaktaydı. Horasan erken İslâmî dönemin önde gelen silah üretim merkezlerindendi ve bir Arap garnizon şehri olarak Merv’de böyle kalıntılar bulunması rastlantısal değildir.²⁸²

Şekil 13: Gavur Kale Endüstriyel Alanı²⁸³

Gavur Kale'nin yukarıda bahsi geçen endüstriyel alan olarak tabir edilen yerde toplamda dört adet demir ocağı ortaya çıkarılmıştır. Bu fırınların üzeri kapalıydı, dolayısıyla bunlar eski çağlara ait bu şekilde inşa edilmiş metalürjik fırınların bilinen en eski örnekleridirler. Bu ocakların etraflarında kümeler halinde atölyeler sıralanmaktadır. Laboratuvar analizleri burada oldukça kaliteli çelik üretiminin yapıldığını göstermektedir. “Co-fusion” denen bu metotta işlenmiş demir ile dökme demir potalarda 1200 dereceye kadar ısıtılmaktadır.²⁸⁴ Yani düşük karbon içerikli demir ile yüksek karbon içerikli demir eritilip karıştırılmak suretiyle çelik

²⁸² Herrmann, Masson, Kurbansakhatov, “IMP: Preliminary Report On The Third Season (1994)”, s. 33

²⁸³ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, St John, et al., “IMP: Preliminary Report on The Third Season (1994)”, (The Identification of an Industrial Area, by D. J. Tucker), *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXIII, 1995, s. 42.

²⁸⁴ Herrmann, “A Central Asian City...”, s. 34; Griffiths, Feuerhach, *a.g.m.*, s. 37.

elde edilmekteydi. Dünyaca ünlü “dimeşki” adı verilen kılıçlar bu teknikle üretilmekteydi ve Merv bu kılıçların üretim yerlerinden birisi olarak öne çıkmaktaydı.²⁸⁵ Birûnî'nin eserinde kaydettiği bu teknik, daha önce kimsenin bahsetmediği, Avrupa'da ise ancak 15. yüzyılda keşfedilmiş olan bir tekniktir. Çin'de ise nispeten belki biraz daha öncedir. Sonuç olarak Merv'deki çelik üretim potaları ve fırınlar, şimdiye kadar keşfedilen çelik üretim imalathanelerinin ilkidirler.²⁸⁶

Merv'de metal endüstrisine dair dikkat çeken hususlardan bir tanesi de burada bulunan fırınların sayısının azlığıdır. İlk tahminlere göre bölgenin gerekli olan malzemenin temini açısından uzakta kalmasının bunda etkili olduğu düşünülmektedir.²⁸⁷ Nitekim çelik potalarının yapımında kullanılan ve çeliğin elde edilmesi esnasında kırılarak biriktirilen kaliteli kilden yapılmış olan parçaların fırınların yapımında kullanılmak suretiyle yeniden değerlendirildiği anlaşılmaktadır.²⁸⁸ Bu da bize, potaların yapımında kullanılan malzemenin ithal edildiğini, kısıtlı imkanlar nedeniyle en tasarruflu bir şekilde davranıldığını gösterir. Ayrıca bahse konu kil için bir pazarın da oluşmuş olması gerekir. Şehir ve civarında bu meslek için gerekli hammaddenin karşılanabileceği maden yatakları yoktur ve maalesef üretimde kullanılan demir kaynakları henüz bilinmemektedir.²⁸⁹ Çelik fırınlarını ısıtmak için kullanılan malzemelerden bazısının, yapılan araştırma sonucunda ince dallar şeklinde fıstık ağacı ve ardıç olduğu anlaşılmıştır. Bunlarında muhtemelen Kopet Dağ ve Badegis'den getiriliyor olması gerekir. Şehirde üretilen pamuk tohumlarının da yakıt olarak kullanıldığı zannedilmektedir. Muhtemelen hayvan gübresiyle karıştırılarak ihtiyaç duyulan yakıt elde edilmekteydi.²⁹⁰ Yine

²⁸⁵ Griffiths, Feuerhach, *a.g.m.*, s. 37.

²⁸⁶ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, “IMP: Preliminary Report On The Fifth Season (1996), s. 13.

²⁸⁷ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, “IMP: Preliminary Report On The Fifth Season (1996)”, s. 4; Herrmann, *a.g.e.*, 1997, s. 20.

²⁸⁸ K. Kurbansakhatov and David Connolly, “The Excavation”. In “IMP: Preliminary Report On The Third Season (1994)”, Herrmann, Masson, Kurbansakhatov, s. 44.

²⁸⁹ Griffiths, Feuerhach, *a.g.m.*, s. 37.

²⁹⁰ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, “IMP: Preliminary Report On The Fourt Season (1995)”, s. 19 vd.

teknolojinin bir sır gibi saklandığı bu merkezde, söz konusu imalatın gerçekleştirilebilmesi için uzman kişilerin varlığı elzemdir.²⁹¹

2.3.5. Diğer Mamüller

Daha önceki bölümlerde yeri geldikçe belirtildiği üzere Merv, şehir merkezinde ve etrafında yer alan nehir kolları üzerinde sayısız değirmene sahipti.²⁹² Bu değirmenlerde halkın ihtiyaç duyduğu un üretilmekteydi. Oldukça kazanç getirici bir meslek hâline geldiği anlaşılan değirmencilik, tâbiûndan Merv'in Bürz adlı köyüne yerleşen Süleymân b. Âmir b. Umeyr el-Kindî el-Bürzî tarafından “kimin Merv’de bir kuyu ve değirmene sahip bir yer edinmeye imkanı varsa bunu yapsın” şeklinde tavsiyesiyle teşvik edilmiştir.²⁹³ Bu değirmenlerde üretilen unlardan pişirilen ekmeğin son derece lezzetli olup Makdisî kendi zamanında burada yapılan ekmeğin dünyada benzeri olmadığını belirtmektedir.²⁹⁴ Ayrıca şehirde yetiştirilen susamdan tahin üretilmekte ve fazlası ihraç edilmekteydi.²⁹⁵

Merv’i çevreleyen çölde yer alan bataklıklarda “çadırşuğu otu” (الأشترغاز, assafoetida root) yetişmekteydi. Yakacak ve inşaat malzemesi olarak kullanıldığını düşündüğümüz bu bitki Horasan’ın diğer bölgelerine de gönderilmekteydi.²⁹⁶

Yapılan kazılarda Sâsânî dönemine ait olduğu tespit edilen, koyun ve keçiden elde edilen malzemerin işlenmiş halleri ile ceylan boynuzunun işlemleri bulunmuştur. Bu kalıntılar şehirde çok eski tarihlerden itibaren bir takım el sanatlarına dair faaliyetlerin var olduğunu ortaya koymaktadır.²⁹⁷ İbnü'l-Fakîh de Merv’de imal edilen üzengilerin meşhur olduğuna işaret ederek el sanatlarına dayalı bu ve benzeri mesleklerin İslâmî devirde de icra edildiğini haber vermiş olmaktadır.²⁹⁸ Nitekim şehrin meşhur olduğu bir diğer mâmül, iyi cins ud idi.²⁹⁹

²⁹¹ Hermann, *a.g.e.*, 1997, s. 20.

²⁹² Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd*, s. 362. Ayrıca bkz: Söylemez, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 131.

²⁹³ Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 160.

²⁹⁴ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 326.

²⁹⁵ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 324.

²⁹⁶ İstahrî, *a.g.e.*, s. 263; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 436; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 326; Le Strange, *a.g.e.*, s. 400.

²⁹⁷ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, et al., “IMP: Preliminary Report On The Sixth Season (1997)”, s. 57.

²⁹⁸ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 108 ve s. 517.

Merv’de 1996 yılında yapılan kazılarda bazı cam kalıntılara ulaşılmış, ancak Sâsânîler dönemine ait yerel bir cam endüstrisine işaret eden herhangi bir kanıtla sahip olunmadığı gerekçesiyle bulunan cam malzemelerin daha Batı’dan ithal edilmesi ihtimâli gündeme getirilmiştir.³⁰⁰ Bununla birlikte VII. asır müelliflerinden et-Tifaşî, kristalin asıl üretildiği yerin Merv olduğunu söylemektedir.³⁰¹ Dolayısıyla yukarıdaki tez doğru kabul edilse bile, tarihî olarak en azından Sâsânî sonrasında tekabül eden bir zamanda Merv’de cam ve kristal üretimine dair faaliyetlerin başlamış olması gerekir.

2.4. Ticaret

Merv’in hızlı gelişmesi sadece sulamaya dayalı ziraate bağlı değildir. İçinde yer aldığı vahada belki şehrin kuruluşundan daha eskiye giden bir ticari irtibatın var olduğuna dair kanıtlar vardır. Merv’in kentleşmede öncülü kabul edilen Gonur’daki yerleşim yerinde ve mezarlıklarda elde edilen malzemeler İndus Vadisi, İran Platosu, Arap/İran Körfezi’nin kuzey sahilleri, ve Elam olmak üzere geniş bir coğrafya ile ticari ilişkilerin olduğunu ispatlar niteliktedir.³⁰²

Ahamenişlerin Harezmi’yi kontrol etmeleri ile birlikte Harezmi’nin Murgap ile, Kopet Dağı Ovası’nı da Atrek Ovası ile birleştiren kervan yolları tesis edildi.³⁰³ Partlar döneminde de Sind topraklarının kontrol altına alınması ile batı Asya’yı Çin’e bağlayan ticaret yolu canlanmıştır. Bu sayede Batı Asya’dan gelen kervanlar Merv’den Belh’e, oradan Dervaz ve Bedeşan’ın kuzeyi üzerinden geçtikten sonra Alây, Kaşgar ve son olarak Çin’e ulaşmaktaydı. Sâsânî döneminde ticaret yolu daha kuzeye taşındı. Merv’den kervanlar Âmul’e, buradan ya Semerkant ve Semirede’ye veya da Yedi Nehir topraklarına gitmekteydi. Şehir M.S. I. yüzyıldan itibaren yerel yöneticilerin isimlerinin yer aldığı paraların basıldığı bir yer hâline gelmişti. Basılan

²⁹⁹ Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî (ö. 255/869), *et-Tebessur bi’t-Ticâra fî Vasfî mâ Yestezrifu fî’l-Büldân mine’l-Emti’ati’r-Rafî’a ve’l-A’lâki’n-Nefise ve’l-Cevâhiri’s-Semîne*, thk.: Hasan Hasenî Abdülvahhab et-Tûnusî, Kahire, 1994, s. 29.

³⁰⁰ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson, “IMP: Preliminary Report On The Fifth Season (1996)”, s. 9.

³⁰¹ Ahmed b. Yusuf et-Tifaşî (ö.651), *Kitâbu Ezhârî’l-Efkâr fî Cevâhiri’l-Ahcâr*, thk.: Muhammed Yusuf Hasan-Muhammed Seyûnî Hafacî, Mısır, 1977, s. 273. Aktaran: Söylemez, “Câhız’ın et-Tebessur bi’t-Ticare Adlı Risalesi”, 13 nolu dipnot, s. 312.

³⁰² Salvatori, *a.g.m.*, s. 22.

³⁰³ İbrahimov, *a.g.e.*, s. 91.

bu paralardan şehrin bu devirde ulaştığı refah seviyesi tahmin edilebilir. Uluslararası ticaretin asıl Kuşan İmparatorluğu döneminde büyük boyutlara ulaştığını elbette unutmamak gerekir.³⁰⁴

Sâsânîlerin M.S. 216 yılı dolaylarında kurulması ile bölge bir başka yükseliş evresine girdi. Kral Erdeşir'in bu amaçla gerçekleştirdiği ilk fetih hareketi stratejik bir konumda olan Merv Vahası oldu. Bunu günümüz Afganistan toprakları takip ederek ülkenin doğu sınırları daha da genişletildi. Eftalitler'e karşı başlatılan savaşın sonunda Sâsânîler ve Türkler kesin bir zafer elde ettiler ve Eftalitlerin toprakları iki devlet arasında paylaşıldı. O zamana kadar Eftalitlerin hâkimiyetinde yaşamış olan bağımsız şehir devletleri Soğd, Baktriya ve Tarım Havzası'nda ayakta kalmaya devam ettiler. Bu devletler için artık Eftalit (Akhun) hakimiyetinin yerine Türklerin hakimiyeti başlamıştı. Zaferin ardından Nişabur ve Merv yeniden Sâsânî idaresine geçmiş oldu. Böylece eskiden beri ipekli ve pamuklu dokumalarıyla meşhur olan bu bölge Sâsânî Şehinşahi'nin kontrolüne girdi.³⁰⁵ O sıralarda dünya medeniyeti için büyük ehemmiyeti olan Çin-Hint ticaret yolunun karadan ve denizden Sâsânîler eline geçmesi Roma karşısında medenî üstünlüğün sağlanması fırsatını vermiş oldu. Ancak bu fırsatın değerlendirilmesi Müslümanlar devrinde gerçekleşebilmiştir.³⁰⁶ Sonuç olarak VI. asrın sonlarından itibaren, Göktürklerle girişilen çetin mücadelelere rağmen bir şekilde korunan istikrar sayesinde neredeyse VII. asrın ortalarında Sâsânîlerin ortadan kaldırılışlarına kadar bölgede ticaretin canlı kalması sağlandı.³⁰⁷

Merv'in en eski yerleşim alanı Erk Kale'de 1937 tarihinde gerçekleştirilen kazılar neticesinde ele geçirilen VI. yüzyıla ait belgeler şehirde cereyan eden ticarî faaliyetlere ışık tutmaktadır. Bunların çoğu orta Farsça (Pehlevice) yazılmış olup hesap kayıtları ve şahıs isimleri ihtiva etmektedirler.³⁰⁸ Benzer şekilde Gavur Kale'de yapılan kazılarda ortaya çıkarılan bir oda hayret vericidir. Sahip olduğu

³⁰⁴ Yakubovskii, Bosworth, "Marw al-Shahidjan", *EP*, I, 618; Masson, "Short Notice: Merv...", s. 181; Çakmak, *a.g.m.*, s. 38; Higham, *a.g.e.*, s. 259; Frye, *a.g.e.*, 2009, s. 166 vd.

³⁰⁵ Haussig, *a.g.e.*, 2001, s. 183-184.

³⁰⁶ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 34.

³⁰⁷ Higham, *a.g.e.*, s. 298; Haussig, *a.g.e.*, s. 188 vd.

³⁰⁸ S. D. Loginov, A. B. Nikitin ve St J. Simpson, "Coins, ostraca, other small finds and ceramics". İn "IMP: Preliminary Report On The Third Season (1994)", Herrmann, Masson, Kurbanakhatov, s. 37.

farklı devre ait katmanlardan çok eski tarihten beri varlığını devam ettirdiği anlaşılan bu odanın depo vazifesi gördüğü ve en başından beri yani inşasından itibaren aynı maksatla kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu odada devasa büyüklükte en az bir düzine geniş düz tabanlı depolama küpleri yerleşik vaziyettedir. Ticari değeri bulunan malların saklandığı bu depoların Merv'deki Sâsânî evlerinin birer parçası olduğu tahmin edilmektedir.³⁰⁹

Merv'in ticarî bağlantısına işaret etmesi bakımından tarihî kaynakların belirttiği ve arkeolojinin de desteklediği bir bilgi dikkat çekicidir. Bu kaynakların belirttiğine göre şehirde İslâm öncesinde kurulan ve İslâmî dönemde de devam ettiği anlaşılan bir Soğd çarşısı³¹⁰ ile birlikte içinde Buhara yöneticilerinin konakladığı Buhar Hudâ adı verilen bir sarayın da bulunduğu bir mahalle yer almaktaydı.³¹¹ Merv'deki bu Soğd tüccarlardan Soğd'a sefer düzenlemek amacıyla M.S. 696'da ödünç para dahi alınmıştı.³¹² Eğer henüz tespit edemediğimiz bir akrabalık ilişkileri yoktuysa, Buhara hükümdarlarının Merv şehrine ayrı bir önem atfettiklerini, ilişkilerinin devamlı surette kuvvetli olmasına gayret gösterdiklerini söyleyebiliriz.

Müslümanların bölgeye hâkimiyeti ticaret yollarının emniyetini artırıcı bir rol oynadı. Horasan'dan Çin'e gitmek için hiçbir engelle karşılaşmadan Amuderya'yı geçtikten sonra Karluklar'ın topraklarını aşip Dokuzguzlar'ın Tiyanşan Dağları'nın iki yamacına kadar uzanan yollarından geçilebilmekteydi.³¹³ Bu sayede İslâm öncesi dönemde kurululan ticari faaliyetlerin herhangi bir sekteye uğramadığı, bilakis şehrin bağlantı yollarından ve mimarisinden bahsederken işaret edildiği üzere Merv'den çıkan kervanların konaklama merkezlerinde belirgin bir imar faaliyetinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Buna ilave olarak şehre iskân edilen Müslüman Arap topluluğun da Merv'in ticarî hayatında, hususiyetle Emevîlerin son dönemlerinden itibaren önemli bir yer işgal etmeye başladıkları görülmektedir. Müslümanlar Orta Asya'daki ticarî faaliyetlerin divana kayıtlı olarak ganimet paylaşmaktan daha karlı olduğunu gördüler, dolayısıyla da divana kayıtlı olmaktan

³⁰⁹ Herrmann, Kurbansakhatov, Simpson et al., "IMP: Preliminary Report On The Seventh Season (1998)", s. 4.

³¹⁰ Bkz: Yâkût, *a.g.e.*, III, 287; İbn Şemâil, *a.g.e.*, II, 759; Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 305.

³¹¹ *Ahbaru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 301; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 377.

³¹² Beckwith, *a.g.e.*, s. 132 ve s. 143.

³¹³ Uslu, *a.g.e.*, s. 156.

çıkıp ticaret erbabı olma statüsüne geçtiler.³¹⁴ Nitekim h. II. asırda rabazlara ait çarşılar teşekkül etmiş, bu yerler ziraî, sınaî mallarla, esnaflarla ve ticaret erbabıyla dolup taşmıştır. Böylece bir zamanların dışarıdan gelen iskâncıları nüfuz sahibi kimseler durumuna gelmişlerdir.³¹⁵

Abbasî davetinin imamı Muhammed b. Ali'ye biat etmek için ilk gelenler olan Meysere el-Abdî, Ebû İkrime es-Serrâc, Muhammed b. Huneyys ve Hayyan el-Attâr adlı kimseler Horasan'a gitmeleri ve insanları yumuşak bir üslupla ve gizlice davet etmeleri talimatı verilmişti. Bu kimseler Horasan'ı kûre kûre dolaştılar ve insanları Muhammed b. Ali'ye biat etmeye davet ettiler. Horasan'daki insanlardan oldukça fazla taraftar topladılar. Yürüttükleri faaliyet ortaya çıkınca mesele Horasan'da o zamanlarda vali olarak Said b. Abdilaziz b. Elhakem'e ulaştı. Yaptığı tahkikat esnasında bu kimselerin "biz tüccar kimseleriz, kendi işimiz gücümüzde insanlarız, mesleğimiz de tüccarlıktır" demeleri ve böylece serbest kalmaları da şehirde Müslüman kesimden tüccarlara rastlamanın olağan bir şey hâline geldiğini ortaya koymaktadır.³¹⁶ Abbasî dâîleri tarafından ticarî faaliyetler daha sonraları da gizlenmek amacıyla kullanılmaya devam etmiştir. Abbasîler dönemi ise ticaretin iskân edilenler üzerindeki tesirinin kavranarak devlet eliyle desteklendiği ve hatta ticari aktivitenin Abbasîler dönemindeki iktisadi faaliyetlerin en belirgin yanlarından biri hâline geldiği bir dönemdir.³¹⁷

İslâm coğrafyacılara da Merv'in üzerinde yer aldığı yol güzergâhlarını detaylı olarak tasvir etmektedirler. Şehrin anayol güzergâhları ve komşu şehirleri ile olan irtibatı hakkında daha önce coğrafi ve jeopolitik önemünü ele alırken detaylı bilgiler vermiştik. Dolayısıyla kısaca hatırlatmak gerekirse Merv'den geçen İpek Yolu'nun ana güzergâhı Bağdat-Hemedan-Rey-Nişabur-Serahs üzerinden şehre ulaşarak

³¹⁴ Shah, *a.g.e.*, s. 304.

³¹⁵ el-Vezne, *a.g.e.*, s. 21.

³¹⁶ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 332-333.

³¹⁷ Durî, *a.g.e.*, 1991, s. 86.

burada ikiye ayrılmakta; birisi kuzeydoğudan Buhara ve Semerkant'a,³¹⁸ diğeri de güneydoğu istikametinden Merverrûz ve Belh'e gitmekteydi.³¹⁹

Bağdat ile Horasan, dolayısıyla Merv arasındaki yol Abbasîler döneminde büyük gelişme göstermiş olup kaynaklarımızda "Tarîku Horasan" (Horasan Yolu) adıyla yer verilmektedir. Bu yol kaynaklarda şöyle tespit edilmiştir: Bağdat'tan Hemedan'a, Rey, Nîşâbur, Merv, Amül, Buhara, Semerkant ve Çin'e ve Merv'den ayrılan bir diğerk yol dağlık Soğd ülkesine ulaşırdı. Tâif'in küçük çekirdekli, yumuşak cins üzümü Kureyşli tüccarlar vasıtasıyla Suriye, Mezopotamya kanalıyla Horasan'a kadar götürülüyordu. Diğerk taraftan Hazar'dan gemiyle veya güneyinden kara yoluyla batıya yönelen tüccarlar Kafkaslar ve Doğu Anadolu'daki merkezlerde ticareti canlı tutarlardı. Hazar ve Şaş ülkelerinde kesilen ağaçların çoğu Horasan'a getirilir ve burada pazarlanırdı. Ud ağacının en iyi cinsi Kâbül şehrinde Merv'e getirilirdi.³²⁰

Merv'de üretilen ipek ve kendine has "el-kutn el-leyyin" denilen pamuğun fazlası hammadde olarak ihraç edilmekteydi.³²¹ Geri kalanı ise şehirdeki dokuma tezgahlarında çeşitli mamüllere dönüştürülmekteydi. Merv'de dokunan bu halı, kilim ve çeşitli giysiler çarşılarda kolay alıcı bulmakta idi. Merv'de imâl edilen ipek ve pamuklu dokumalar, halı, kilim, taylesanlar Hicaz çarşılarına kadar gidiyordu. Hârûnürreşid'in sarayındaki Horasan halıları 200 odayı doldurmuştu.³²²

Şehrin ihraç edilen bir diğerk ticarî mal kalemini meyveler oluşturmaktadır. Bu verimli vahada yukarıda ziraat bahsinde ifade edildiği üzere son derece kaliteli meyveler üretilmekteydi. Şehir başta kuru üzüm olmak üzere kuru meyveleri ile de bilinmektedir. Merv'de üretilmiş kuru üzümün Mısır hükümdarlarının sofrasını süslediğinden söz edilmektedir.³²³ İslâm coğrafyacıları özellikle şehirde yetiştirilen kavunun lezzetinden ve kurutulup uzak memleketlere gönderilmesinden hayretle

³¹⁸ Bkz.: İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 25 ve s. 202; Kudâme, *a.g.e.*, s. 98; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 348.

³¹⁹ Bkz.: İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 32 ve s. 209 vd.; Kudâme, *a.g.e.*, s. 105 vd. Ayrıca bkz.: Özgüdenli, *a.g.e.*, 2006b, s. 492.

³²⁰ Uslu, *a.g.e.*, s. 154 vd.; Bozkurt, , "İpek Yolu", *DİA*, XXII, 372.

³²¹ İstahrî, *a.g.e.*, s. 263; Kalkaşendî, *a.g.e.*, IV, 393 vd.

³²² İstahrî, *a.g.e.*, s. 262-263; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 452; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 118; Uslu, *a.g.e.*, s. 159; İdrîsî, *a.g.e.*, I, 476.

³²³ Soltanmuradov, *a.g.m.*, 2002, s. 862.

bahsetmektedirler. İstahrî ve İbn Havkal bunun başka bir şehirde yapılmasının mümkün olduğuna şahit olmadıklarını özellikle belirtmektedir.³²⁴

2.5. Madencilik

Şehirde yukarıda geçen pasajlarda ifade edildiği üzere faal bir metal endüstrisi bulunmasına rağmen, her hangi bir maden ocağıyla ilgili tarihi bir kayda rastlayamadık. Bu konuda arkeoloji de henüz bir sonuca ulaşabilmiş değildir. Sadece madenler değil, endüstriyel faaliyetler için gerekli olan diğer hammaddeler ve özellikle yakıtın nereden temin edildiği konusunda da kesin bir tespite ulaşmak zordur.³²⁵

Kanaatimize göre Merv, ihtiyaç duyduğu hammadde ve enerji ihtiyacını sahip olduğu jeopolitik konumdan istifade ederek özellikle İpek Yolu güzergâhındaki maden yataklarına sahip merkezlerden ithal etmekteydi. Örneğin demir ihtiyacını Merv-Amül arasında yer alan ve hicrî II. yüzyılda yanında, çıkarılan demirin işlendiği bir ribat da inşa edilen (Ribâtü'l-Hadîd)³²⁶ yerden karşıladığını tahmin ediyoruz. Yine ihtiyaç duyulması halinde Türk illerinden meselâ Kirmân, Kâbül, Fergana gibi yerlerden de temin etmekteydi. Hatta Nîşâbur'da çıkarılan demir madeni için Merv'de bir borsa dahi kurulmuştu. Yine Merv'e yakın şehirlerden Tûs'un dağlarında turkuaz, bakır, kurşun, antimon gibi madenler çıkarılarak Merv gibi ihtiyaç duyulan yerlere ihraç edilmekteydi.³²⁷ Merv'i sulayan Murgap Nehri'nin doğduğu Bamyân Dağları'ndan da bakır, kurşun ve cıva madenleri çıkarılmaktaydı.³²⁸ Muhtemelen bunlar da şehirle irtibatları münasebetiyle Merv'e ulaştırılmaktaydılar.

Makdisî, Merv'den bakırın ihraç edildiğini belirterek henüz yerini bilmediğimiz bir bakır madeninin varlığına işaret etmektedir.³²⁹ Belki de arkeologların Merv'de bakır olmamasına rağmen bakır çağına diğer bölgelerden daha

³²⁴ İstahrî, *a.g.e.*, s. 262-263; İbn Havkal, *a.g.e.*, II, 436. ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 353; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 326; Himyerî, *a.g.e.*, s. 533; İdrîsî, *a.g.e.*, I, 476.

³²⁵ Griffiths, Feuerhach, *a.g.m.*, s. 37.

³²⁶ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 348.

³²⁷ Uslu, *a.g.e.*, s. 157-158; Pırlanta, *a.g.e.*, s. 335.

³²⁸ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 68-69; Himyerî, *a.g.e.*, s. 74.

³²⁹ Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 324.

önce nasıl girdiğine dair zihinlerindeki soru işaretlerine onun bu tarihî kaydı cevap niteliğindedir.

2.6. Vergiler

Merv’de İslâm öncesi devirde devletin temel gelir kaynağı, topraktan elde edilmekteydi. İnsanların çoğu çiftçilikle meşgul olduğundan, şehirde çiftçilik oldukça önemliydi. Bunun yanında şehirlerdeki zanaat ve ticaret erbabı da faaliyetlerinden dolayı devlete vergi ödemekteydi. Ayrıca herkes mesleğine göre haraç ve ticaret vergisi verdiği gibi cizye vergisi de vermek mecburiyetindeydi. Bu tür vergilerden yalnız papazlar, askerler, resmi görevliler ve şehrin önde gelen eşrafı muaftı. Müslümanların idaresine geçtikten sonra ise gayr-ı müslimlere uygulanan vergi sistemi daha önce uygulandığı üzere basitleştirilmiş, erken devirde rastlanan isimlendirme farklılıklarına rağmen haraç ve cizye olarak iki sınıfa ayrılmıştır.³³⁰

Horasan’da genel olarak mahallî yöneticiler olan merzübân ve dihkânlarla barış antlaşmaları yapıldığı ve bu şahısların başlangıçtan itibaren sabit bir miktarda vergi toplamakla yükümlü tutulduğu görülmektedir. Tebaanın üstünde kısmi otorite sahibi dihkânlar fethinden itibaren yaşadıkları muhitte vergi toplamaya devam ettiler. Merv Merzübânı başta olmak üzere bunun gibi bazı dihkânlar, kendileri ve aileleri için başlangıçtan itibaren müşterek cizyede bir muafiyet hakkı elde etmiştir. Neticede yeni Müslüman idaresi, eskiden kalma mahalli vergi sistemini bir şekilde uygulamaya devam etmiştir.³³¹

Merv Merzübânı Emevîler döneminde yalnız sorumlu olduğu sahada vergilerin toplanması görevini yerine getirmekle kalmamış, eyalete bağlı yerler ile buradan gönderilen ordular vasıtasıyla fethedilen şehirlerden elde edilenlerin de hesap işlerini üstlenmiştir. Makdisî Hz. Ali’nin halifeliği esnasında Cemel Vak’ası sonrasına tekabül eden bir zamanda Mısır haracına Merv’in yöneticisi Maheyveyh’in atandığını kaydeder.³³² Nedenini ve mahiyetini doğrusu tam olarak bilemiyoruz. Ancak mevzuya dair bir başka rivâyet Merzübân’a verilen vazifeyi teyid eder

³³⁰ Guzman, *a.g.e.*, s. 259 vd.

³³¹ Dûrî, *a.g.m.*, 2010, s. 216 vd.

³³² Makdisî, *el-Bed’*, V, 216.

mahiyettedir. Buna göre 61/680 senesinde Harezmi taraflarına düzenlenen sefer esnasında Mühelleb yapılan anlaşma sonucunda 20 kûsur milyon dirhem haracın yanında ticari mal da aldı. Taberî'nin belirttiğine göre bölgedeki herkesten kazancının yarısı, hayvanların kazancının yarısı alındı. Alınan malların değeri 50 milyonu buluyordu. Mühelleb bunlar sayesinde vali Selm'in nazarında yüksek bir mertebeye ulaştı. Selm bu elde edilen malların içinden hoşuna gidenleri seçtikten sonra gerisini Merv Merzübanı ile heyet eşliğinde halife Yezîd'e gönderdi.³³³ Bu son ifadeler, Merv Merzübanı'nın yukarıda ifade ettiğimiz gibi her türlü vergi ve haraç işlerinde kendisine müracaat edilen bir kişi olarak istihdam edildiğine işaret etmektedir. Yine Taberî'nin eserinde kaydettiği, Nasr b. Seyyar'ın Merv'de haksız vergi uygulamalarını kaldırarak düzenlendiği vergi reformunu beyan ettiği hutbe, bize bölgede sadece merzübanın değil, onunla birlikte Mecûsîler adına Behramsis'in, Hıristiyanlar adına Eşbidat b. Gregor'un, Yahudiler adına Akiba adlı dini liderin vergi toplamada aracılık ettikleri bilgisini vermektedir.³³⁴

Merv'de uygulanan vergi sistemine dair bu giriş mahiyetindeki bilgilerden sonra şehirden elde edilen vergiler hakkındaki tespitlerimizi sunmaya geçiyoruz.

2.6.1. Haraç ve Cizye

Merv'den toplanan haraç ve cizyenin miktarına dair kayıtlar oldukça karmaşık vaziyettedir. Çalışmamızın kapsadığı zaman çerçevesinde toplanan haraç ve cizyenin miktarında büyük dalgalanmalar meydana geldiği muhakkaktır. Buna rağmen şehrin sulh yoluyla fethedilmiş olmasından ötürü bu esnada yapılan anlaşmayı esas alarak Merv'in mâlî durumu hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

Merv'in haracı, Horasan haracına dahil edilmekteydi.³³⁵ Ekilip dikilebilen arazilerden su kullanım oranına göre vergi alınırdı.³³⁶ Oldukça yüklü bir miktara tekabül ettiğini tahmin ettiğimiz bu gelir hakkında ne yazık ki detaylı malumata sahip değiliz.

³³³ Taberî, *a.g.e.*, V, 473.

³³⁴ Taberî, *a.g.e.*, VII, 173.

³³⁵ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 57.

³³⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 118.

Cizye gelirlerine gelince; Merv, Sinc nahiyesi hariç geri kalan toprakları sulh yoluyla Müslüman idaresi altına girdiğinden dolayı anlaşma şartlarına göre vergilendirilmiştir. Fethini ele aldığımız konu başlığı altında da bahsedildiği üzere şehir bir kaç defa fethedilmek maksadıyla Müslüman ordularıyla karşılaşmış ve her defasında kaynaklarımızın haber verdiğine göre anlaşma yenilenmiştir. Fetihlerden ilki Hz. Ömer zamanında Ahnef b. Kays tarafından gerçekleştirilmiş olup muhtemelen Mervlilerle yapılan ilk anlaşma da bu esnada gerçekleşmiştir. Ancak daha önce ifade edildiği üzere tarihi kaynaklar bu esnada yapılan anlaşmaya dair herhangi bir bilgiye yer vermemektedirler.

Merv’le yapılan ve kaynaklarda geçen ilk anlaşma Abdullah b. Amir’in genel komutanlığında 31/651 senesinde Horasan bölgesinin fethedildiği esnada gerçekleşmiştir. Merv Merzübanı Maheveyh anlaşma talep ederek Abdullah b. Amir ile, bir başka rivâyete göre gönderdiği Hâtem b. Nu’mân el-Bâhilî ile anlaşma yapmışlardır. Kendileriyle Halife b. Hayyat’a göre 1 milyon 200 bin karşılığında, Belazürî’ye göre 2 milyon 2 yüzbin dirhem veya 1 milyon dirheme ilaveten 200 bin cerîb buğday ve arpa karşılığında sulh yapıldı.³³⁷ Bazı tarihçiler anlaşmanın sadece 2 milyon 2 yüzbin dirhem karşılığında yapıldığını belirtmektedirler.³³⁸ Himyerî ve İbn Kesîr bu miktara ilaveten 6.200.000 olduğunun söyleyenlerin de olduğunu belirtmektedir.³³⁹ Kudâme b. Ca’fer ise, Mervlilerin Müslümanlara evlerinde kalmalarına müsade edecekleri şartını ilave eder.³⁴⁰

Hz. Osman’ın halifeliğinde nihaî olarak fethedilen Merv’in de içinde bulunduğu bölgenin Hz. Ali zamanında cereyan eden iç mücadeleler esnasında hilâfet merkezi ile irtibatı oldukça zayıflamıştı. Ancak özellikle Merv şehri barıştan yana tavır alarak yöneticileri Maheveyh’i o sırada Hz. Ali’nin bulunduğu Basra’ya göndererek anlaşmaya sadık kaldıklarını bildirdiler. Ayrıca bu görüşme sonucunda Maheveyh bütün Merv bölgesinin vergisinin toplanması görevini uhdesine aldı. Bölgenin ileri gelenleri Ali’nin bu fermanını kabul etmeyerek Nişabur’da toplandılar. Hz. Ali de 37/658 senesi Sıffin dönüşü Ca’de b. Hübeyra el-Mahzûmî’yi Horasan’a

³³⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 164-165; Belâzürî, *a.g.e.*, s. 392.

³³⁸ Taberî, *a.g.e.*, IV, 302-303; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 495; İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, V, 15; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, III, 329-330.

³³⁹ Himyerî, *a.g.e.*, s. 316; İbn Kesîr, *a.g.e.*, X, 242.

³⁴⁰ Kudâme, *a.g.e.*, s. 402.

gönderdi. İtaat altına alınan bölge ile birlikte Merv halkı ile de daha önce yapılan anlaşma yenilenmiştir.³⁴¹

Yukarıda ifade edildiği üzere bölgenin bir kaç defa yeniden fethedilmesi ve bu esnada Merv ile yapılan anlaşmanın yenilenmiş olması, yapılan anlaşmaya göre alınması kararlaştırılan verginin miktarı konusunda kaynaklarımızda farklı rakamlara yer verilmesine sebep olduğu kanaatindeyiz. Böyle bir farklılığa etki eden bir diğer etmen ise haracın para ile ödenmesinin yanında aynı olarak da ödenebilmesinin kararlaştırılmış olmasıdır. Nitekim Belâzürî ve Kudâme, o zamanlar halkın nakit parasının olmadığını ve bu sebeple Yezîd b. Muâviye'nin haracı ellerindeki mallarla ödemeleri kolaylığını sağladığını belirtmektedirler.³⁴² Elbette burada bahsedilen haracın cizye manasında kullanıldığı açıktır.

Yapılan anlaşmalar baz alınırrsa Mâverâünnehr ve diğer komşu bölgeler hariç yalnız Horasan'dan yılda toplam 7.100.000 dirhem gelir sağlandığı bilinmektedir.³⁴³ Tespit edilen rakamlara bakılırsa, Merv'den elde edilen gelir miktarı Horasan bölgesinden elde edilen gelirler içerisinde önemli bir yekün oluşturmaktaydı.

Emevîler döneminde, yaşanan huzursuzlukların kaynaklarından birisi olarak da öne çıkan, Merv'den anlaşma yoluyla elde edilen haraca zaman zaman ilaveler yapıldığı da vâkidir. Örneğin daha Emevîlerin ilk zamanlarında Muaviye'nin Horasan haracıyla görevlendirdiği, zalim ve gaddar bir kimse olarak tanınan Eslem b. Zür'a el-Kilâbî Merv haracını bir daha değişmemek üzere 100 bin dirhem artırmıştı.³⁴⁴

Merv haracına etki eden saiklerden bir tanesi de ihtida eden kimselerin haraç yükümlülüğünden kurtulmalarıdır. İslâm, her ne olursa olsun Müslüman olduğunu söyleyen kimsenin Müslüman muamelesine tâbi tutulmasını öngörür. Özellikle Emevîler döneminde başlayan ihtida olayları Merv haracının da düşmesine sebep olmaktadır. Bu durum karşısında Emevî valileri ve haraç sorumlularından bazıları

³⁴¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s.182; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 76-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 626 vd. ve 678; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, V, 99 ve 129.

³⁴² Belâzürî, *a.g.e.*, s. 392; Kudâme, *a.g.e.*, s. 402.

³⁴³ Uslu, *a.g.e.*, s. 162. Horasan haracına dair ayrıca bkz: Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 339-340; İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 632; İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 249-251; Dûrî, *a.g.m.*, 2010, s. 216.

³⁴⁴ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 168; Makdisî, *el-Bed'*, VI, 4.

tarafından Müslüman olduğu halde insanların haraç vermeye zorlandığı zamanlar oldu.³⁴⁵ Bunlardan bir tanesi Horasan valisi Cerrah b. Abdullah döneminde gerçekleşmiş olup halkın şikayet etmesi neticesinde adaletiyle ünlü halife Ömer b. Abdülaziz tarafından derhal görevden el çektirilmiş ve Müslüman olanlardan haracın kaldırılması sağlanmıştır.³⁴⁶

Ancak haraç ve cizyeye dair eşitsizliklerin ve anlaşmazlıkların tamamen ortadan kaldırılamadığı ortadadır. Emevîlerin son devirlerinde görev yapan valilerinden Nasr b. Seyyar'ın Merv'e geldiği sıralarda vergi sisteminde gerçekleştirdiği ıslah hareketini beyan ettiği, Merv Camisi'nde verdiği hutbe yaşanan durumu özetler mahiyettedir. Taberî'nin yer verdiği rivâyete göre Mâverâünnehr seferi dönüşü Nasr, Merv'deki hutbesinde aldığı kararları ve izleyeceği siyaseti şöyle beyan etmiştir:

“Siz de biliyorsunuz ki Behrâmsîs, Mecûsileri kolluyor ve onların yüklerini Müslümanlara yüklüyordu. Eşbidâd b. Gregor, Hıristiyanları kolluyordu. Yine malunuzdur ki, Yahûdî Akîba da aynı şekilde Yahudileri kolluyordu. Ancak şunu da bilin ki ben de Msülûmanların kollayıcısıyım, onları kollar ve savunurum. Dolayısıyla yüklerini müşrikler üzerine yüklüyorum. Biliniz ki haracın tespit edildiği şekilde ödenmesi ve kaldırılması dışında hiç bir talep benden kabul görmeyecektir. Mansûr b. Ömer b. Ebû'l Harkâ'yı size âmil olarak tayin ettim ve size adaletle hükmetmesi talimatını verdim. Müslüman olan her hangi bir kişiden şayet kişi başına cizye vergisi alınıyorsa veya haracı kendisine ağır geliyorsa ve bütün bunlar müşriklere kolaylaştırılıyorsa o zaman Mansûr b. Ömer'e bildirsın. O bunu Müslümandan alıp müşrik olana yükleyecektir.”

Taberî rivâyetin devamında bu konuşmanın üzerinden ikinci cuma geçmeden 30 bin Müslümanın cizye verdikleri gerekçesiyle müracaat ettiğini, müşriklerden de 80 bin kişinin cizye ödemediğinin tespit edildiğini belirtir. Bunun üzerine Nasr, tıpkı söylediği gibi Müslümanlardan cizyeyi kaldırdı ve vermesi gereken gayrimüslimlere yükledi.³⁴⁷

³⁴⁵ Hammaş bu konuda çok mübalağa edildiği kanaatindedir. Bkz: Hammaş, *a.g.e.*, s. 180.

³⁴⁶ Belâzürî, *a.g.e.*, s. 411; Ya'kübî, *Târîh*, II, 228.

³⁴⁷ Taberî, *Târîh*, VII, 173.

Son Emevî valisinin çabaları, patlak veren isyanlar ve Abbasî ihtilâl hareketi ile başarıya ulaşamadı. Abbasîler vergi konusundaki haksız uygulamaları kendi lehlerine kullanmayı çok iyi bildiler. Dolayısıyla hareketin başarısında rol oynayan etmenlerden birisi de Emevî yöneticilerce gerçekleştirilen vergi uygulamaları olmuştur. Abbasîler verdikleri sözün gereği olarak, vergi konusundaki fiili uygulama problemi ve yöneticilerle vergi toplayıcılarının kötü muamelesi konusunda ilgilendiler. Vergi konusuyla ilgili İslâmî esasları tesbit etmeye çalıştılar. Nitekim, Ebû Yusuf haraç konusundaki ünlü eserini onlar için ve onların talebi üzerine yazmıştır.³⁴⁸ Buna rağmen Abbasîler zamanında hiç keyfi uygulama yapılmamıştır denemez. Örneğin Mehdî'nin Horasan'a tayin ettiği Müseyyeb b. Züheyr anlaşmaya uymayıp haracı keyfi olarak artırması sebebiyle halifeye şikayet edilmiş ve bu sebeple azledilmişti.³⁴⁹

2.6.2. Diğer Gelirler

Merv'de sâir şehirlerde olduğu gibi esnaf ve zenaatkarların meslekleri sayesinde ürettikleri mallardan vergi alınmaktaydı. Ancak kaynaklarımızda bu gelirlerin miktarına dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Bununla beraber Taberî, Merv'den haraç dışında yüz bin dirhem vergi alındığına işaret etmekte, nereden tahsil edildiğini ise belirtmemektedir.³⁵⁰ Aynı şekilde devletin Müslümanlardan aldığı zekat konusunda da rakamsal tespit yapılamamaktadır.

Garnizon şehir olması hasebiyle buradan gönderilen ordularla gerçekleştirilen fetihlerden elde edilen ganimetler de Merv'de biriktirilmekte ve ganimetlerin bir kısmı hilâfet merkezine gönderilmeden evvel ayrılmaktaydı. Örneğin Kuteybe Beykend'i fethettiğinde buradan diğer Horasan şehirlerinden elde edilmediği kadar altın ve gümüş kap kakak ile bolca savaş aletleri ele geçirildi. Kap kakaklar eritilip şehirdeki darphanede paraya çevrilirken Haccac'dan silahların dağıtılması izni alınarak bunlar askerlere dağıtıldı.³⁵¹

³⁴⁸ Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 86.

³⁴⁹ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 190.

³⁵⁰ Taberî, *a.g.e.*, VII, 173.

³⁵¹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 431-432.

2.7. Para

Merv’de halkın en önemli geçim kaynakları olan tarım ve zenaatın yanında ticaret de kısa sürede gelişme gösterdi ve neticede bölgedeki diğer ülkelerle yapılan ticarete para önemli rol oynamaya başladı. Bu sebeple de çok eski bir zamanda şehir bölgede paranın basıldığı merkezlerden bir hâline geldi.

Burada yapılan kazılarda bulunan en erken döneme ait para Antioh I’e (M.Ö. 281-61) aittir. Partlar’a ait bakır paralar ise oldukça bol miktarda burada bulunmuştur.³⁵² Bu dönemde büyük İpek Yolu olarak bilinen ticaret yolunun gelişmesiyle önemli bir geçiş noktasını oluşturan Merv’in ekonomik potansiyeli, Part idaresiyle birlikte gelen siyasî bağımsızlıkla daha da büyüdü. Öyle ki M.S. I. asırdan itibaren burası yerel yöneticilerin isimlerinin yer aldığı paraların basıldığı bir yer hâline gelmiştir.³⁵³

Geç döneme ait Part paraları “bakır dirhem” veya “bronz dirhem” diye bilinen klasik tiptedirler. Orta Sâsânî dönemine ait bakır paralar (V. asır) ise “klasik drahm” tipinin aksine bir özellik göstermektedir. Bu paraların tamamı şehirdeki darphanede basılmışlardır.³⁵⁴

İslâm’ın doğuşu sırasında Sâsânîlerin paraları İslâm topraklarında bir süre kullanıldı. Daha sonra Horasan’ın İslâm orduları tarafından fethinden sonra Sâsânîlerin şehirlerde bulunan darphânelerinden istifade edilmiş, buralarda Sâsânî tarzı dirhem basımına devam edilmişti. Bunun sebebi ancak iktisâdî ve mâlî saiklere ilaveten teknik imkanlar ve özellikle halkın îtiyadını bozmama gayesi ile açıklanabilir.³⁵⁵ Merv’de Selm b. Ziyâd, Abdullah b. Hazim ve oğlu Muhammed b. Hazim tarafından bastırılan paralar bu türe örnektir.³⁵⁶

³⁵² Bkz: Herrmann, Kurbanakhatov, Simpson, et al., “IMP: Preliminary Report On The Sixth Season (1997)”, s. 64. Merv’de bulunan paralar N.Simironova ve daha sonra D. Loginov ve A.B. Nikitin tarafından yapılan özgün çalışmalarda ele alınmıştır.

³⁵³ Masson, “Short Notice: Merv...”, s. 181.

³⁵⁴ S. D. Loginov, A. B. Nikitin and St. J. Simpson, “Coins, ostraca, other small finds and ceramics”. In “IMP: Preliminary Report On The Third Season (1994)”, Herrmann, Masson, Kurbanakhatov, s. 36.

³⁵⁵ Barthold, *a.g.e.*, 2004, s. 135.

³⁵⁶ Fayda, “Abdullah b. Hazim”, *DİA*, I, 106-107; Uslu, *a.g.e.*, s. 164.

Haccâc'ın emriyle Horasan'da ilk defa İslâmî dirhemlerin basıldığı yerlerden birisi de Merv'dir (76/695-96). Bundan sonra 79/698-99 yılında Abdülmelik b. Mervân adına Ebreşehr ve Herat ile birlikte Merv'de de sikke basılmıştır.³⁵⁷

Kuteybe Beykend'i fethettiğinde buradan diğer Horasan şehirlerinden elde edilmediği kadar bol altın ve gümüş kap kakak ile bolca savaş aletleri ele geçirildi. Gümüş kap kakaklar o zamanlar Bizans'ta ve İran'da üretilmekte, ticarete ödeme aracı olarak kullanılmaktaydı.³⁵⁸ Bunlar eritilip paraya çevrildi.³⁵⁹ Her ne kadar belirtilmese de bu paraların darp edildiği yer, getirildikleri yer olan Merv olmalıdır.

Abbasîler zamanında da Merv ve Horasan'ın diğer büyük şehirlerindeki darphanelerde dirhem basılmaya devam edildi. Bu dirhemlere "Horasânî Dirhemler" denmekteydi. Bazılarının ise bastırılan valinin adıyla anıldığı da vakidir. Örnek olarak belirtmek gerekirse Halife Mehdî zamanında Horasan'a vali tayin edilen Müseyyeb b. Züheyr adına basılan dirhemler "Müseyyebî" ismiyle bilinirdi.³⁶⁰

Mevcut darphânelerde Emevîler ve Abbasîler adına dinarların da basıldığı muhakkaktır. Ancak Halife Emîn zamanına kadar dinarlar üzerine darphâne adları yazılmadığı için Merv'de sadece halife Me'mûn tarafından bastırılan dinarların varlığı bilinmektedir. Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin ettiği sırada Merv'de adına bastırıldığı paraları örnek verebiliriz.³⁶¹ Me'mûn tarafından bastırılan bu dinarlara "er-Rubâiyyât" adı verilmekteydi.³⁶² Elbette her ne kadar elimizde yeterli malumat bulunmasa da basılan tek dinar çeşidi bu değildi. Bu dönemde Merv'in devletin başkentliğini yapmasının, basılan paraların çeşidi, miktarı ve kalitesi üzerinde etkili olduğu söylenebilir.

³⁵⁷ Uslu, *a.g.e.*, s. 164.

³⁵⁸ Haussig, *a.g.e.*, 2001, s. 199-200.

³⁵⁹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 431 vd.

³⁶⁰ Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 190; Uslu, *a.g.e.*, s. 164.

³⁶¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 302-303.

³⁶² Uslu, *a.g.e.*, s. 165.

IV. BÖLÜM

MERV'DE İLMÎ HAYAT

Merv, siyasî ve ekonomik merkez olmasının yanında kadîm zamanlardan itibaren aynı zamanda bir ilim şehri olma vasfını da hâizdi. Şehrin bahse konu yönünü ele almak üzere bu bölümde İslâm öncesi dönemde ilmî durumuna dair bir takım tespitlere işaret edecek, ardından İslâmî dönemin ilk iki asrında şehirde farklı ilmî sahalarda yaşanan gelişmeleri ortaya koymaya çalışacak ve bu alanlarda yetişen alimlerden önde gelenlerine yer vereceğiz.

1. İSLÂM ÖNCESİ DÖNEM

Merv, çalışmanın daha önceki değişik başlıkları altında izah edildiği üzere, sahip olduğu kozmopolit toplumsal yapısı, buna bağlı olarak birçok farklı kültürü bünyesinde barındırması, uluslararası kültürel alışverişi sağlayan İpek Yolu'nun önemli kavşak noktalarından birisi üzerinde yer alması gibi saiklerle tarih boyunca bölgede bilimsel gelişmişliği bünyesinde barındırmayı başardı.¹ Büyük İpek Yolu'nun Merv üzerinden geçmesi, Doğu ile Batı kültürlerinin bir arada Merv'de tanınmasına imkan sağladı. Böylece Merv'den yetişen bir çok bilim adamı, düşünür ve şair dünya bilim ve kültür tarihinde izler bıraktı. Nitekim, örneğin M.S. 148 yılında Çin'de Budist metinlerinin Çince'ye aktarılması için bir okul kuran Parfiyalı An-Şi-Gao, Farsların ünlü hekimi Barzûye ve müzisyenleri Barbed kadim zamanlarda Merv'den neş'et eden meşhur şahsiyetlerdendir.² Aynı zamanda, Atina'dan kovulan felsefe Hellenistik devirde İskenderiye'den Antakya'ya ve sonunda oradan büyük çoğunlukla Merv ilmî çevrelerine ulaşmış olması, Merv'de son derece ileri seviyede bir entellektüel kültür birikiminin oluşmasına vesile oldu.³

Arkeolojik bulgular da şehirde Hellenistik ve geleneksel doğu kültürünün dinamik bir kombinasyonunun varlığına işaret etmekle birlikte şehrin içinde yer

¹ Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 221.

² Soltanmuradov, "Eski Merv Çevresine...", s. 52; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 28-29.

³ Soltanmuradov, "Merv'in Ortaçağ Kültür Hayatı", s. 863.

aldığı Margiana bölgesinde Partlar'a ait oldukça yaygın bir yazım kültürü olduğunu göstermektedir. Merv'in Part kültüründe sahip olduğu önemini, Partların aşk hikayesi "Vis u Ramin"ın hayat hikayesine sahne olmasından da iyi bir şekilde anlayabilmekteyiz.⁴ Bu romandaki olaylar başından sonuna kadar Merv'de gelişmektedir. Part dönemine ait eserlere "Ayadgar-i Zareran" (Zarer'in Hatıraları), "Draht-ı Asurik" (Asiriye Ağacı) adlı manzum eserleri ilave edebiliriz. Bilim adamlarının yaptığı incelemeler bu eserlerin Part dilinde yazıldığını, ancak Sâsânî döneminin ikinci yarısında Orta Fars diline tercüme edildiğini ortaya koymaktadır.⁵

Merv'de Erk Kale kesiminde gerçekleştirilen kazılar neticesinde Sâsânîler dönemine ait olduğu tespit edilen ve "Elit House" olarak adlandırılan bir yapı keşfedilmiştir. Burada bulunan çömlek parçaları ve kemik malzemeler üzerinde çoğu Orta Persçe, ancak Soğdca ve Baktriya harflerine rastlanmıştır. Bu kadar değişik dilde yazılmış yazıtların bulunması, bölgede bir nevi "dil okulu" türü bir kurumun varlığına işaret etmektedir.⁶ Burada çok dil bilen katiplerin M.S. VII. yüzyıla kadar faaliyet gösterdikleri tahmin edilmektedir. Üstelik son Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd'in yanında yaklaşık bin kadar Pehlevî el yazmasını Merv'e getirdiğini biliyoruz.⁷ Bunlar Merv Ateşgedesi'nin yanında inşa edilen kütüphaneye konmuş olmalıdırlar. Merv'de benzer koleksiyonların çok daha evvelki versiyonlarının bulunuyor olması da büyük ihtimaldir. Nitekim Budist manastırında yapılan kazılar esnasında bir Budist el yazması gün ışığına çıkmıştır. Yine şurası açıktır ki, Mar Amma'nın Mani metinlerini Partça'ya aktardığı yer Merv'dir. Buradaki çevirmenlerin Yunan ve eski Hint dilinden Orta Farsça'ya yaptıkları çeviri

⁴ Masson, "Short Notice...", s. 181-182. Seccadî, "Veys u Ramin" adlı romanın Pehlevîce aslının bir nüshasının hicri beşinci asra kadar var olduğunu ve Şelçuklu Beyi Tuğrul zamanında Fahreddin Es'ad Gürgânî tarafından Farsça'ya çevrilip nazım haline getirildiğini kaydetmektedir. Bkz: Seccâdî, *a.g.e.*, s. 96.

⁵ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 11 vd.

⁶ 'Yazı' evi veya 'tercüme odası' da denebilir. Bkz: Herrmann, "A Central Asian City..."s. 34; Herrmann, Masson, Kurbansakhatov, "IMP: Preliminary Report On The Third Season (1994)", s. 32.

⁷ V. V. Barthold da Ahmed b. Ebû Tahir Tayfur'a atıfta bulunarak Yazdicerd tarafından Merv'e getirilen ve Halife Me'mûn tarafından IX. asra kadar korunduğu tahmin edilen çok miktarda Pehlevîce el yazmasının olduğunu belirtmektedir. Bkz: Barthold, "Merv Tarihine İlişkin", s. 229.

çalışmalarından günümüze ulaşanlar bahsedilen hususu destekleyen unsurlar olarak kabul edilmektedir.⁸

Hüsrev I Enuşirvan döneminde (531-579) önde gelen din alimlerinden Veh Şapur'un önderliğinde Avesta 12 bin öküz derisinden yapılmış parşömenlere altın mürekkeple yazılmak suretiyle dört nüsha hazırlanarak Fars, Midiya, Parfiya ve Sistan vilayetlerine gönderilmişti. Zerdüştlük'ün kutsal kitabı olan Avesta'nın yazıldığı bölgenin de Marguş ülkesi olduğu ve bundan dolayı Zerdüştlük'in menşinin bu şehir olduğu ileri sürülmektedir.⁹

Sâsânî kralı Enûşirvân'ın veziri Buzurgmehr de kendi kütüphanesindeki Oğuzname'nin ilk el yazmasını Orta Fars diline tercüme ettirmişti.¹⁰ Tahminlere göre, o dönemde Orta Fars diline tercüme edilen ve "Ulug Han Ata Bitigçi" diye adlandırılan bu kitap, günümüze ulaşamayan en eski Oğuznâme'dir. Bu kitapta, Oğuzların en eski dönemlerine ait rivâyetlerin bulunduğu düşünülmektedir.¹¹

Merv'in dünya kültür mirasına katkı yapan önemli şahsiyetlerden birisi de Hintlilerin zeka kitabı olan Pañçatantra'yı Sanskrit dilinden tercüme ederek tanınan Berzeveyh (Berzûyeh)'dir.¹² Bu kitap, VIII. yüzyılın ortalarında dönemin en tanınmış edebiyatçısı ve tercümanı Abdullah İbn el-Mukaffa tarafından Orta Fars dilinden Arapça'ya tercüme edilerek "Kelile ve Dimne" adıyla tüm dünyaya tanıtılmıştır.¹³

Şehirde varlıklarına işaret edilen Hıristiyanlar da toplumun kültürel seviyesi yüksek kesimlerinden birini oluşturmaktaydı. Nesturîliğe tâbi olan bu grubun IV. yüzyıl başlarında Hıristiyanlık'ın yönetim merkezlerinden birine de sahiptiler. Mervli Hıristiyan ruhanîler Fyodor (VI. yüzyılın birinci yarısı) ve İliya (VII. yüzyıl) dînî sahada pekçok kitabın yazarları olarak bilinirler. Bunun yanında yine bu Hıristiyan elit tebea sayesinde yeni Eflatuncu felsefe ile tıp geleneği Merv'de hayat bulmuştur.

⁸ Masson, "Short Notice", s. 182; Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 223.

⁹ Tan, *a.g.e.*, s. 166. Türkmenistan'ın güney doğusunda arkeolojik kazılar yürütmüş olan V. I. Sarianidi, eski İran dilini konuşan halkın dininin ortaya çıktığı yerin Marguş adlı ülke olduğunu düşünmekte ve bu dinin eski toprakları olan Karakum'un üzerinde Zerdüştlük'in ilk tapınaklarına benzer 21 adet yuvarlak tapınağın olduğunu belirtmektedir. Bkz: Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 10 vd.

¹⁰ Tan, *a.g.e.*, s. 166.

¹¹ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 18.

¹² Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 16.

¹³ Üçok, *a.g.e.*, s. 86.

Bunlar eliyle Yunanca'dan Süryanice ve Pehlevice'ye çeviriler de yapılmıştır.¹⁴ Diğer yandan şehirdeki Maniheist din önderlerinin de tercüme hareketine katıldıkları anlaşılmaktadır. Aramice ve Orta Fars dillerine tercüme edilen kitapların aracılığıyla İran ve Orta Asya halkları V. yüzyıldan itibaren Platon'un, Aristoteles'in, Hipokrat'ın, diğer alimlerin ve felsefecilerin eserleriyle tanışma imkanına kavuştular.¹⁵ Bu çevirilerin ilim dünyası için önemi, Yunanca eserlerle Arapça çeviriler arasında bir köprü vazifesi görmekten ziyade, Abbasîlerin ilk dönemine kadar devam eden bir çeviri kültürünün yaşatılmış olmasıdır.

Sâsânîler devri Merv'ini ilmî ve kültürel alanda Nişabur ile karşılaştıran Istahrî, Mervli tabib Berzeveyh'i ve müzisyen Barbed'i örnek göstererek içinde yer aldığı bölgede diğer şehirlere nisbetle sahip olduğu üstünlüğe işaret etmektedir.¹⁶

2. İSLÂMÎ DÖNEM

Şehrin Müslümanların yönetimine girmesi ile birlikte geçmişten tevarüs edilen ilimlerin devam etmesine ilave olarak İslâm dinine has ilimlerin de tanınmaya başladığı ve çok kısa bir zaman sonra Merv'in, dönemin İslâm coğrafyasında, özellikle doğu eyaletinde dînî ilimler sahasında önemli ilim merkezlerinden birisi hâline geldiği görülmektedir. Biz de İslâmî dönem ilmî durumunu incelerken ilk önce müsbet ilimler başlığı altında İslâm öncesi dönemde de var olan ve sonrasında gelişerek devam eden ilimlere ve bu alanda tebarüz eden bazı şahsiyetlere yer vereceğiz. İkinci olarak, dînî ilimlerin gelişimi başlığı altında İslâm'a dair ilimlerin Merv'deki durumu ve belirtilen alanlarda öne çıkan birtakım ilmi şahsiyetler hakkında bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

2.1. Çeviri Hareketi

Şehirde, yukarıda ifade edildiği üzere Sâsânîler dönemi boyunca bir çeviri faaliyetinin gerçekleştirildiği artık bilinmektedir. İslâmî dönemle birlikte, eskiden beri kurumsal bir yapıya da sahip olduğu tahmin edilen ve detaylarına aşağıda yer

¹⁴ Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 222; Tan, *a.g.e.*, s. 166.

¹⁵ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 14 vd.

¹⁶ Istahrî, *a.g.e.*, s. 262.

vereceğimiz bu ilmî faaliyet sonlandırılmayıp bir şekilde varlığını devam ettirerek Merv'in ilmî hayatına katkıda bulunmaya devam etti.

Merv'de çeviri hareketinin uzun süren fetih yıllarındaki durumu hakkında her hangi bir malumata sahip değiliz. Bu istikrarsız dönemde kayda değer bir çabanın olduğunu tahmin etmiyoruz. Bölgede istikrarın yeniden sağlanması sonrasında ise ilmî faaliyetler de yeniden canlılık kazandı. Tıpkı Bağdat'ta olduğu gibi¹⁷ Müslümanların idaresi altında Merv'de de VIII. yüzyılda Yunan ve Hint dillerinde yazılan bilim, felsefe ve tıp kitapları Arapça'ya kazandırılmak suretiyle bölgedeki kültürel ve ilmî hayatın zenginleşmesine zemin hazırlandı.

Müslümanların şehre gelişinin Merv'de bir çok alanda bir takım değişimlerin yaşanmasına sebep olduğunu belirtmiş ve çalışmamızın önceki bölümlerinde bunlara dair tespitlere yer vermiştik. Bunlara ek olarak şehirde yaşanan bir diğer değişim toplumsal hayatla birlikte resmî ve ilmî mecrada Pehlevîce'nin yanında Arapça'nın da kullanılmaya başlanmış olmasıdır. Arapça'nın toplum tabanında hızlı yayılması Mecûsî din adamlarının dînî ve ilmî metinlerinin zamanla kaybolacağı endişesine kapılmalarına sebep olmuş ve bu da Emevî döneminin sonları ile Abbasî Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren Merv'de Pehlevîce'den Farsça ve daha sonra Arapça'ya tercüme faaliyetlerinin başlamasına vesile olmuştur.¹⁸ Yine kaybolma endişesi ile özellikle Mazdeizm'in dînî metinlerinin yanında astronomi ve astroloji ile ilgili önemli eserlerin de Arapça'ya çevrildiği bilinmektedir.¹⁹ Buradan hareketle, İslâmî dönemin Merv'deki çeviri faaliyetlerine getirdiği değişimlerin başında, çeviri hareketinin yönünde meydana gelen değişme sayılabilir.

Zerdüşî elit çevrenin etkisiyle ilk çevirilerin öncelikle Avesta dilinden yeni Pers Darî diline doğru yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu çeviriyi yapanlardan birisi Mâhânkerd adlı bir Zerdüşî alimidir. Merv Merzübânı Maheveyh'in isteği üzerine Zerdüşî'e atfedilen "Doğuşlar Kitabı"ndan bazı bölümlerini çevirdiği bilinmektedir. Bu kitap daha sonra Ebû Müslim el-Horasânî idaresi altında iken, onun komutanlarından Sünbâz'ın (137/755) teşvikiyle Sa'îd İbnü Horasan-hürre adlı bir

¹⁷ Bkz: Üçok, *a.g.e.*, s. 86; Özgüdenli, "Ortaçağda İran...", s. 16.

¹⁸ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, Çev.: Lütfü Şimşek, 6. Baskı, İstanbul, 2015, s. 36 vd.

¹⁹ Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 225.

tercüman tarafından “Kitâbü’l-Mevâlid” adıyla Arapça’ya tercüme edildi. Mâhânkerd’in çevirisi hakkındaki bilgiyi de Sa’îd ibn Horasan-hürre Arapça’ya yaptığı tercümesinin giriş bölümünde vermektedir.²⁰

Me’mûn’un vali olarak geldiği Merv’de halife olarak kalmaya başlaması, Merv’in kültürel hayatında bir diğer canlanma hareketini beraberinde getirdi. Pozitif bilimlere tutkusuyla tanınan halife şehrin bu canlı ve dinamik kültürel atmosferine bigane kalmadı. Merv’de kaldığı on bir yıl zarfında şehirde bir takım ilmî toplantılar düzenleyerek fikrî tartışmalara katıldı. O’nun döneminde Mecûsîlerle birlikte Maniheistler ve özellikle Nesturî Hıristiyan din adamları düzenlenen ilmî toplantıların vazgeçilmez müdavimleri hâline geldi.²¹ Gutas bu tarihte Merv’de Helenizm’in Nesturîlik’le varlığını devam ettirdiği görüşündedir.²²

Merv’de Me’mûn’un himayesinde neşvü nemâ bulan ilimler ve temsilcileri daha sonra halifenin Bağdat’ta kurduğu Beytülhikme’nin özünü oluşturdu.²³ Bu bilim merkezinin başkanlığına da, dünyaca ünlü büyük alim Muhammed İbn Mûsâ al-Harezmi getirilmiştir. Merkezde el-Harezmi’nin dışında aslen Mervli bazı bilginler de görev almışlardır.²⁴ Sayıları ve isimleri gibi bilgilere ulaşamamış olsak da örneğin Habeş el-Hâsib el-Mervezi’nin varlığı, daha başkalarının da var olabileceği ihtimâlini hatırdan uzak tutmamıza engel olmaktadır.

2.2. Müsbet İlimler

Mervli olan ya da Merv’de müspet ilimler alanında çalışmalarıyla tanınanlardan İslâmî devrin ilk iki asrında ilmî çalışmalarda bulunduğunu tespit ettiğimiz isimler şunlardır:

²⁰ Bkz: Gutas, *a.g.e.*, s. 46. Gutas çalışmasında verdiği metne ait dipnotta metni S. M. Afnan’ın “Philosophical Terminology in Arabic and Persian” (Leiden, E.J. Brill, 1964, s. 77-8) adlı kitabındaki “Nuruosmaniye 2800 İstanbul” yazmasının girişinin İngilizce çevirisinden alıntılı olduğunu belirtmektedir. Söylemez’in Gutas’ın aktardığı metne dayanarak Arapça’ya tercümeyi Menkard’ın (Mâhânkerd) yaptığını ifade etmesi (bkz: Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 225) isabetli görünmemektedir.

²¹ Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 226.

²² Gutas, *a.g.e.*, s. 26.

²³ İslâm dünyasındaki ilk tercüme faaliyetleri ve Bağdat Beytü’l-Hikmesi hakkında daha fazla bilgi için bkz: Bozkurt, *Mutezile’nin Altın Çağı*, s. 129 vd.

²⁴ Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 27 vd.

İsmi Meçhul

Antakya'daki Eskül Okulu'nun kapanmasıyla bu okulun bazı din ve ilim adamları Harran'a ve Merv'e geldiler. Bunlardan ismi verilmemekle birlikte Mervezî olduğu belirtilen bilim adamının gerçekten Mervli mi yoksa sonradan Mervezî nisbesini mi aldığı konusu açıklığa kavuşmuş değildir. Bununla beraber Harran'dan göç eden iki kişinin de Antakya'da ders aldıkları bilinmektedir. Bu zattan Yuhanna b. Haylan (ö. 210/825) ve İbrahim el-Mervezî ders almışlardı. Kesin olan bir husus daha var ki isimleri bilinmemekle beraber bunların talebelerinin tamamı daha sonraları Bağdat'a göç ederek Yeni Eflatunculuk ve Pisagorculuk'un İslâm dünyasına geçişinde büyük rol oynadılar.²⁵

Yahyâ b. Ebû Mansûr

Mecûsî iken Me'mûn'un teklifi ile İslâm'ı seçenlerden olan Yahya, aslen Faris'tendir ve soyu Farisler'in eşraflarına dayanır. Babası Ebû Mansûr, Abbasî halifesi Mansûr'un saray müneccimi idi. Yahya kısa sürede Me'mûn'un gözüne girmeyi başardı. Oğlu Ebü'l-Hasan Ali de Abbasî sarayının önde gelen bilginlerinden olmuş, Mütevekkil'e hocalık yapmıştır. Onun Arap ve Acem ilimlerini bildiği kaydedilmektedir.²⁶

Hâlid b. Abdülmelik el-Mervezî

Hakkında detaylı malumata ulaşamadığımız bu şahıs "Kitabü'z-Zîc fî'n-Nücûm" adlı eserin sahibi Hüseyin el-Müneccim adlı astrolog ile birlikte halife Me'mûn'un talimatıyla Diyâru Rebîa'nın Beriyyetü Sencâr adlı mevkiinde rasat faaliyeti yürütmüştür.²⁷

Habeş el-Hâsib, Ahmed b. Abdullâh el-Mervezî (ö. 250/ 864'den sonra)

Mervli olan Habeş, her ne kadar daha ileriki tarihlerde vefat etmiş olsa da yüz yılı aşkın bir süre yaşadığı ifade edilmekte, Me'mûn ve Mütevekkil dönemlerini

²⁵ Abdullah Ekinci, "Harran Ve Harran Okulunu Etkileyen Siyasi, Dinî, Coğrafi Ve İlmî Unsurlar", *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2006, s. 17; Sölemez, *a.g.e.*, 2008, s. 224; Soltanmuradov, *a.g.m.*, 2001, s. 52.

²⁶ Merzûbânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ*, s. 286 vd.; İbn Asâkir, *a.g.e.*, XLIII, 274; Tenûhî, Ebû Ali el-Muhsin b. Ali (ö. 384/994), *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkera*, I-VIII, Beyrut, 1995, VII, 209.

²⁷ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, I, 102.

gördüğü kaydedilmektedir. Halife Me'mûn'un himayesindeki astronomi gözlemcileri gurubunda fiilen bulunup bulunmadığı kesin olarak bilinmemekle beraber onların çalışmalarını yakından takip ettiği, vardıkları sonuçları kendi gözlem sonuçlarıyla birleştirip test ettiği eserlerinden anlaşılmaktadır.²⁸

Ali b. Rabben et-Taberî (ö. 247/861'den sonra)

Ali b. Rabben et-Taberî ve babası Sehl'in de günümüzde bazı çalışmalarda Horasan'ın Merv şehrine mensup oldukları zikredilmektedir.²⁹ "et-Taberî" nisbesinden de anlaşıldığı üzere bu şahıs Taberistanlıdır.³⁰ Konumuz olan Merv ile irtibatının olduğuna dair her hangi bir bilgiye ulaşamadığımızı ifade etmeliyiz. Nitekim Ziriklî, Ali b. Rabben'in doğumu ve yetişmesinin Taberistan'da vukû bulduğunu, fitnenin baş göstermesi üzerine ailesinin onu Rey'e götürdüğünü, daha sonra Sâmerrâ'ya gittiğini kaydetmektedir.³¹

2.3. Dînî İlimler

Merv'de dînî ilimlerin her biri alanında gerçekleştirilen faaliyetlere, yetişen şahsiyetlere ve eserlerine değinmeden önce bir hususa işaret etmek istiyoruz.

Merv'e yerleşen Müslümanlar şehre yalnız siyasî, askerî, sosyal vb. karakteristik özelliklerini değil aynı zamanda ilmî geleneklerini de beraberlerinde taşıdılar. Merv'in askerî ve siyasî bir merkez hâline getirilmesinin ardından gerçekleştirilen iskânlarla pekiştirilen Müslüman varlığı, doğal olarak İslâmî ilimlerin diğer merkezlerde olduğu gibi Merv şehrinde de neş'et etmesine ve zamanla terakkisine vesile oldu. Daha fethinden itibaren şehre gelerek yerleşen Müslüman kesimin çoğunluğunu özellikle Basralıların oluşturması burada İslâmî ilimlere dair ilk faaliyetlerin de Basra ile irtibatlı olarak ilerlemesini sağladı. Hatta Merv'in ilmî gelenek açısından ileriki dönemlerde daha belirgin hale gelen karakterinin arkasında

²⁸ İhsan Fazlıoğlu, "Habeş el-Hâsib", *DİA*, İstanbul, 1996, XIV, 367.

²⁹ Bkz: Soltanmuradov, *a.g.m.*, 2001, s. 52; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 28-29; Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 228; Ay.m., *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, s. 178; Ali Bakkal, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 18, Sayı: 30, Temmuz-Aralık 2013, s. 17.

³⁰ Bkz: Necip Taylan, "Ali b. Rabben et-Taberî", *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 434 vd.

³¹ Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 287 vd.

büyük oranda öncelikle Basra, Kufe ve daha sonra Bağdat (Irak) etkisi yadsınamaz boyuttur.

2.3.1. Merv’de Dînî İlimlerin Öncü Nesli: Sahabe ve Tâbiûn

Hz. Peygamber’in sağlığında başlayan tebliğ ve irşâd faaliyetleri sahâbe tarafından devam ettirildi. Merv ve çevresinde de bögenin İslâm yönetimi altına girmesinin hemen akabinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’i görmüş olan ve aralarında İslâm Tarihinde en son vefat ettiği ifade edilen sahabînin de bulunduğu sahâbeden bazı kimselerin Merv’de ilmî geleneğin ilk temsilcileri olduğu görülmektedir. Şehirde sahabe ile birlikte ilk ilmî birikimlerini onlardan almış olan tâbiûn da öncülerden sayılabilir. Dolayısıyla genel anlamda dînî ilimlerin neş’et etmesi ve daha sonra münferiden gelişmesinde etkili olduğunu düşündüğümüz sahabe ve tâbiûn neslini ayrı başlıklar halinde ele almak sitedir.

2.3.1.1. Sahabe

Sahâbenin Merv’e geldiği fetihler dönemi olan hicrî ilk asırda hadis açısından ilmî bir faaliyet söz konusu olmasa³² da rivâyet geleneğinin ilk temsilcileri olarak çok erken bir devirde Merv’de bulunmaları sayesinde burada İslâmî ilimlerin, özellikle de hadis ilminin temelini attıkları göz ardı edilmemelidir.

İbnü’l-Fakîh (ö. 289/903), Allah Resûlü’nün ashâbından dört kişinin Merv ve çevresinde vefat ettiğini belirtir. Bu kimseler: Nadle b. Ubeyd el-Eslemî, Büreyde b. el-Husayb, Hakem b. Amr el-Ğıfârî ve Kusem b. el-Abbas b. Abdülmuttalib’dir.³³

Bu sahâbîlerden Büreyde b. el-Husayb ile Hakem b. Amr el-Ğıfârî Merv’de kadılık yaptılar ve halk tarafından çok sevildiler. Öyle ki, zamanla her iki sahâbîye ait mezar da Müslümanlar için önemli bir ziyaretgâh hâline geldi. XII. yüzyılda bu mezarların Merv’deki en önemli ziyaret yerlerinden birisi olduğu bilinmektedir. Muhtemelen onlara nispetle, şehrin güney duvarlarında yer alan kapı “Bayraktarlar Kapısı” diye isimlendirilmektedir. Bölge halkının büyük değer verdiği bu mezarlara ihtimam gösterilerek her ikisinin üstüne birer türbe ve yine her ikisinin başucuna

³² Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 239.

³³ İbnü’l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 615. Eserde Nadle b. Ubeyd el-Eslemî yerine Büreyde el-Eslemi kaydı düşülmüştür. Diğer kaynakların da şahitliğiyle Nadle’nin yerine sehven Büreyde’nin iki kere kaydedildiği anlaşılmaktadır. Bkz: Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, V, 115.

birbirlerine eklenmiş birer portal yaptırılmış ve zamanla bu türbe halk arasında “Ashapların Türbesi”, “İki Kardeşin Mezarı” olarak anılır olmuştur.³⁴ (Bkz: EK-3: Merv’deki Mimari Eserlerin Yerlerini Gösteren Şema)

Merv’de bulunan ashab hakkında bu kısa giriş mahiyetindeki genel bilgilerden sonra her biri hakkında kısaca bilgi verebiliriz.

Büreyde b. el-Husayb b. Abdullah el-Eslemî, Ebû Abdullah (ö. 63/682)

Büreyde, Huzâ’a kabilesinin Benû Eslem b. Afsâ kolundan olup künyesinin Ebû Sehl, Ebû Sâsân veya Ebü’l-Husayb olduğu belirtilmektedir. Hz. Peygamber hicret esnasında Ğayem denilen mevkiye geldiğinde yanına Büreyde b. el-Husayb gelmiş, Resûlüllah’ın davetine icabet ederek o ve yanındakiler İslâm’a girmişlerdi. Bedr ve Uhud savaşlarından sonra Medine’ye gelerek yerleşti. Hz. Peygamber’in bundan sonraki gazalarına iştirak etti. Mekke’nin fethinde iki sancaktan birini taşıyan kişi Büreyde’ydi Basra’nın kurulmasından sonra oraya taşındı ve fetih hareketlerine katıldı. Horasan fetihlerinde yer alarak Merv’e yerleşti. Yezîd b. Muaviye zamanında vefat etti ve daha önce vefat eden Hakem b. Amr el-Ğifârî’nin yanına defnedildi. Horasan bölgesinde en son vefât eden sahâbî olarak bilinmektedir. O’nun soyundan bazıları daha sonra muhtemelen Me’mûn’un Bağdat’a intikali akabinde Bağdat’a yerleşerek meşhur “Merâvize” içerisinde sayıldılar.³⁵

Büreyde b. Husayb Hz. Peygamber’den 164 hadis rivâyet etmiş, kendisinden de iki oğlu Süleyman ve Abdullah ile Ebû Nadre el-Abdî, Şa’bî, Abdullah b. Evs el-Huzaî, Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn gibi önemli isimler rivâyette bulunmuşlardır. Rivâyet ettiği hadisler başta Kütüb-i Sitte olmak üzere önemli hadis kaynaklarına girmiştir.³⁶ Daha önce şehrin kuruluşu hakkında bilgiler verirken geçtiği üzere Merv ile ilgili hadisin ilk râvisi Büreyde’dir.³⁷

³⁴ Tan, *a.g.e.*, s. 196 ve s. 200. Burası günümüzde Türkmenistan’ın Merv eyaletinin Bayramali ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır. Sayan, mezarlarla ilgili değerlendirmesinde adı geçen şahsiyetlerin VII. yüzyılın ikinci yarısında Merv’de buldukları ve mezarlarının burada olduğu konusunda şüphe olmadığını söylemektedir. Bkz: Sayan, *Türkmenistandaki Mimari Eserler*, s. 101, 334 nolu dipnot.

³⁵ İbn Sa’d, *a.g.e.*, IV, 182 vd.; Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, s. 184; Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, II, 141; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, II, 469-471; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, I, 370.

³⁶ Uslu, *a.g.e.*, s. 166; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 55.

³⁷ Örneğin bkz.: Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVIII, 127, 23018. hadis; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Evsat*, VIII, 141, 8215. hadis.

Hakem b. Amr b. Mucedda' el-Ğifârî, Ebû Amr (ö. 50/670)

el-Akra' lakabıyla bilinen Hakem, Resûlullah (s.a.v.)'in vefâtına kadar Medine'de kaldı. daha sonra Basra'ya yerleşen sahabedendir. Horasan fetihlerine katılan Hakem aynı zamanda Merv'e gelen ve yerleşen sahabenin ilklerindedir. Milâdî 665'te Merv'e geldiği ve Toharistan'a kadar ilerleyerek buraları İslâm topraklarına kattığı bilinmektedir. Emevîler döneminde Muaviye b. Ebû Süfyân'ın Irak valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından 45/665 senesinde Horasan valisi olarak atandı. Görevi sırasında Irak valisi Ziyâd'ın "ganimetleri insanlara dağıtmadan Halife Muaviye'ye göndermesi" emrine mukabil "Allah'ın kitabını, Emîrülümü'minîn'in emrinden önce okudum" diye cevap vermiş ve ganimetleri ordusundaki insanlara dağıtmıştır.³⁸ Emre itaatsizlikten hapsedilen Hakem b. Amr vefât ettiği 50/670 yılına kadar mahpus hayatı yaşadı. Kendisi kaynaklarda Ceyhun Nehri'nden ilk su içen ve Mâverâünnehr bölgesinde ilk kez namaz kıldıran kişi olarak belirtilmektedir. Kütübü't-Tis'a'da rivâyetleri bulunan Hakem'den Ebu's-Şa'sâ Câbir b. Zeyd, Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Sevâde b. Âsım gibi kimseler rivâyette bulunmuştur.³⁹

Atıyye b. Amr b. Mücedda' el-Ğifârî

Hakem b. Amr el-Ğifârî'nin kardeşi olan Atıyye, onunla birlikte Merv'e geldi. İbnü'l-Esîr ve İbn Hacer onun da sahabî olduğunu belirtmektedirler. Hakem'in Ebû Cübeyr Râfi b. Amr isminde bir kardeşi daha bulunmaktaydı. Atıyye b. Amr Merv'de vefat etmiş ve burada defnedilmiştir.⁴⁰

Kurayt b. Ebû Remse

Benû İmrân kabilesine mensup olup henüz küçük bir çocuk iken babası kendisini Hz. Peygamber'e getirmiştir. Hz. Peygamber onu sevmiş ve ona dua etmiştir. Resûlullah (s.a.v.) hayatta iken babası Ebû Remse, oğlu Kurayt ile birlikte el-Alâ b. el-Hadramî'nin yanında Bahreyn'e giderek burada bir süre kaldılar. Daha sonra Hz. Ömer zamanında Kurayt Übülle'nin, Hz. Osman zamanında el-Ahnef

³⁸ İbnü'l-Esîr, İbn Habîb'ten naklen Mu'aviye'ye bu şekilde benzer bir cevabın er-Rebî' b. Ziyâd tarafından verildiğini kaydediyor ancak hangisinin doğru olduğu konusunda herhangi bir tercihte bulunmuyor. Bkz: İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, II, 255.

³⁹ Ebû Nu'aym, *Ma'rîfetü's-Sahâbe*, II, 708; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 53-54 ve s. 66-67; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, II, 51; İbn Hibbân, *a.g.e.*, III, 84; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, II, 474-477; Uslu, *a.g.e.*, s. 167; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 53-54.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 44; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 422.

b. Kays ile beraber Horasan'ın fethine katıldı ve Merv'e yerleşti. Soyu burada devam etti. Nitekim torunu Ebû Lahız b. Kurayt, Ebû Müslim'in ileri gelen adamlarındandı.⁴¹

Nadle b. Ubeyd el-Eslemî, Ebû Berze (ö. 64/683-84)

Zehebî, tam adı hakkında bir kaç farklı rivâyete değinmektedir. İsmi ashâb-ı suffe arasında zikredilen Ebû Berze, yukarıda ismi geçen sahabîler gibi Hz. Peygamber'in vefâtından sonra Basra'ya taşınmış, daha sonra katıldığı Horasan seferi akabinde Merv'e yerleşmiştir. İbn Ziyâd'ın azlinden sonra 64/683-84 senesinde Merv'de vefat etmiştir. Basra'da, Sicistan'da, Herat'ta öldüğü de rivâyetler arasındadır.⁴²

Ebû Berze, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Yezîd b. Muâviye'ye: "Ey Yezîd! Sen kıyamet günü İbn Ziyâd senin şefaatin olduğu halde huzura geleceksin. O ise Muhammed (s.a.v.) onun şefaatiçi olarak gelecek" diyen kimsedir.⁴³

Ebû Berze Hz. Peygamber'den doğrudan rivâyette bulunduğu gibi babasından da hadis aldı. Kendisinden Ebû Osman en-Nehdî, Kinâne b. Nu'aym, Ebû'l-Vâzi' er-Râsibî ve İbn Abbâs gibi kimseler rivâyette bulundular.⁴⁴

Kusem b. el-Abbâs b. Abdülmuttalib

Kusem b. el-Abbâs b. Abdülmuttalib, Resûlüllah'ın amcasının oğludur. Annesi, Hz. Hatice'den sonra kadınlardan Müslüman olanların ikincisidir. Görünüş itibariyle Hz. Peygamber'e benzediği ifade edilir. Babası ve Talha'dan hadis işitmiş, kendisinden de Hâni' b. Hâni', Adülmelik b. Muhammed b. Amr b. Hazm, Ebû İshak es-Sebî'î hadis rivâyet etmişlerdir. Muâviye zamanında Saîd b. Osman b. Affân ile Mâverâünnehir fetihlerinde bulunmuş ve burada şehid olmuştur. Kabrinin Merv'de

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 383; İbn Hibbân, *a.g.e.*, III, 348; İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 392.

⁴² İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 223 vd.; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 341-342; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 40 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 167.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, V, 305

⁴⁴ Jumabayev, *a.g.e.*, s. 56.

olduğunu ileri sürenler varsa da Semerkant'ta olduğu daha isabetlidir. Günümüzde mezarının bulunduğu yer halk arasında “Şâhzinde” diye bilinmektedir.⁴⁵

Muhtefir b. Evs b. Ziyâd b. Eslem b. Rebî'a b. Adiy b. Sa'lebe b. Züeyb b. Sa'd el-Müzenî

Ashaptan olup babası ile birlikte Abdurrahman b. Semura'nın ordusu içerisinde Horasan'a gelmiş ve Merv'e yerleşmiştir. Rıdvân Bey'ati'ne katılanlar arasındadır.⁴⁶

Ğâlib b. Fadâle el-Leysî

el-Kinânî nisbesine de sahip olan Ğalib b. Fadâle, Resûlullah'ın Fedek'e gönderdiği birliğin komutanıydı. Ayrıca 48/668 senesinde Ziyâd b. Ebîh tarafından Horasan'a tayin edildi.⁴⁷ Vefat yeri ve tarihi hakkında her hangi bir bilgiye ulaşamadığımız bu sahabî de muhtemelen Merv'de vefat etti.

Rebî' b. Ziyâd b. er-Rebî' el-Hârisî

Rebî' b. Ziyâd b. er-Rebî' el-Hârisî, Mezhic kabilesinin Hâris b. Ka'b koluna mensuptur. İbnü'l-Esîr onun sahabeden olduğunu belirtmektedir. Übey b. Ka'b gibi kimselerden hadis aktardığı ancak müsned bir hadisinin bilinmediği ifade edilmektedir. Kendisinden Katâde rivâyette bulunmuştur. Ebû Mûsa el-Eşarî tarafından ordu komutanı olarak tayin edilen Rebî', Muaviye döneminde Sicistan'a vali tayin edilmiş, Ziyâd b. Ebîh'in Kûfe ve Basra valiliğini üstlenmesinden sonra ise onu Horasan'a tayin etmiştir. Merv'e de mutemelen bu sırada gelmiştir. Hucr b. Adiy'in öldürülme haberini alınca “Ey Allahım! Eğer Rebî' için senin yanın daha hayırlı ise emanetini al” dediği ve daha oradan ayrılmadan vefat ettiği kaydedilmektedir.⁴⁸

⁴⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 260; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 373; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 440-442; Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdullâh es-Safedî (ö. 764/1363), *el-Vafî bi'l-Vefeyât*, Thk: Ahmed el-Arnâud ve Türkî Mustafâ, Beyrut, 1420/2000, XXIV, 150; Uslu, *a.g.e.*, s. 167-168.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, V, 63.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 55; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 321; İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 244.

⁴⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VI, 203 vd; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz et-Temîmî Ebû Hâtim, *es-Sikât*, I-IX, 1. Baskı, Haydarabad, 1973, IV, 225; Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr*, I-VIII, Haydarâbâd, 1360/1941, III, 268; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, II, 255.

2.3.1.2. Tâbiûn

Merv’de sahabeden sonra ilmî sahada faaliyet gösteren kimseler tabiûn tabakasına mensupturlar. Aşağıda bu kimseler hakkında bilgi vermemizdeki gaye, tabiûndan Merv’de bulunmuş ve yaşamış kimselerin tespit edilmesinin yanında adı geçen şahsiyetlerin ilmî faaliyetlerine değinmek suretiyle Merv’de özellikle hakkında eldeki mevcut malumatın oldukça kısıtlı olduğu ilk zamanlarda ne gibi ilmî çalışmaların yürütüldüğüne dair ipuçlarına ulaşmaktır.

Biyografik eserlerde hicrî ilk iki asırda Horasan’da tâbiûndan olduğu kaydedilenlerin büyük çoğunluğu Merv şehrinde bulunmaktadır.⁴⁹ Bunda, daha önce ifade edildiği üzere, fetihler sonrası Merv’in siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel bir merkeze dönüşmesi ve bu sâiklerle iskânın Merv ve çevresinde yoğunluk arz etmesi etkili olmuştur.

Tâbiûndan olup kaynaklarımızda Merv’de yaşadıkları belirtilen şahsiyetler şunlardır:

Süleyman b. Büreyde b. Husayb el-Eslemî el-Mervezî (15-105/634-724)

Merv’de yaşadığı köyden dolayı el-Fenînî nisbesini aldı. Sahâbeden Büreyde b. Husayb el-Eslemî’nin oğludur. 15/636 senesinde Hz. Ömer’in hilâfetinin üçüncü yılında dünyaya geldi. Abdullah adında ikiz kardeşi vardır. İlim ehlince fazilet bakımından kardeşi Abdullah’a üstün tutulmaktadır. Süleyman b. Büreyde babası Büreyde başta olmak üzere Hz. Aişe, İmran b. Huseyin gibi kimselerden hadis nakletmiş, kendisinden de Alkame b. Mersed, Muhârib b. Disâr gibi kimseler rivâyette bulunmuşlardır. Hadis rivâyeti açısından sika kabul edilirmektedir. Mühelleb b. Ebû Sufra zamanında Merv kadılığı yapan Süleyman 105/724 senesinde, 90 yaşında iken vefat etmiş ve Merv’in Fenîn köyünde toprağa verilmiştir. Sem‘ânî’nin haber verdiği göre kabri halk arasında şöhret bulmuş ve zamanla ziyaret edilen bir yer hâline gelmiştir.⁵⁰

⁴⁹ Uslu, *a.g.e.*, s. 168.

⁵⁰ Sem‘ânî, *a.g.e.*, X, 252-253; Buhârî, *a.g.e.*, IV, 4; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IV, 102; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 52-53; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 57-58.

Abdullah b. Büreyde b. Husayb el-Eslemî el-Mervezî, Ebû Sehl (15-115/654-732)

Yukarıda ifade edildiği üzere Abdullah, Süleyman b. Büreyde'nin ikiz kardeşidir. O da kardeşi gibi ilim sahibi olup Süleyman'dan sonra Merv kadılığı görevini üstlendi. Babası, abdullah b. Muğaffel, Ebû Musa el-Eş'arî, İmran b. Husayn, İbn Abbas, Muğire b. Şu'be, Ebû Hureyre, Hz. Aişe gibi kimselerden hadis nakletti. Kendisinden de Mâlik b. Moğol, Mukâtil b. Hayyân, Hüseyin b. Vâkîd gibileri hadis rivâyette bulundular. Kardeşi gibi uzun bir ömür süren Abdullah, 115/732 senesinde 100 yaşında iken vefat etti ve Merv'den üç fersah mesafe uzaklıktaki Câvers köyüne defnedildi. Sem'ânî'nin kaydettiğine göre onun mezarı da halk tarafından ziyaretgah hâline getirildi.⁵¹

Lâhık b. Humeyd es-Sedûsî el-Basrî, Ebû Miclez (ö. 109/728)

Basra asıllı olan Ebû Miclez daha sonra Merv'e gelerek burada bir ev yaptırmış ve yerleşmiştir. Bir süre beytül-mâl görevini üstlendiği ifade edilmektedir. İbn Ömer, İbn Abbas, Enes b. Mâlik gibi kimselerden rivâyette bulunmuş, kendisinden de Süleyman et-Teymî, İmran b. Hudayr ve Katâde gibi kimseler rivâyet almıştır. Hadis rivâyetinde "sika" olduğu ifade edilmektedir.⁵²

Yahya b. Ya'mer el-Basrî el-Kaysî el-Cedelî, Ebû Süleyman (ö. 89/708 [?])

Advân b. Kays b. Aylân kabilesinden olup Ebû Adıyy künyesi ile el-Veşkî ve el-Basrî nisbeleri vardır. Aslen Basralı olan Yahya b. Ya'mer, Hz. Aişe, Ebû Hureyre, İbn Abbas, İbn Ömer gibi sahabenin önde gelenlerinden hadis nakletti. Sikât'tan sayılmaktadır. Kendisinden akranı Abdullah b. Büreyde, Katâde, ve Atâ el-Horasânî gibi kimselerin yanında Buhârî ve Ebû Davûd ikişer, Müslim üç, Tirmizî bir ve Ahmed b. Hanbel sekiz hadis rivâyet etmiştir. Kur'ân'ı noktlayan ilk kişi olarak bilinir. Dil ilimlerinde derin bilgiye sahip olup bunu Ebû'l-Esved ed-Düelî'den almıştır. Tâbiûnun fakihlerinden Nasr b. Asım el-Leysî en-Nahvî,

⁵¹ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 179; İbn Ebû Hâtim, V, 13; Buhârî, *a.g.e.*, V, 51; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, V, 50-51.

⁵² İbn Sa'd, *a.g.e.*, VIII, 162 ve 261; Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, s. 358; Buhârî, *a.g.e.*, VIII, 258 vd.; İbn Hibbân, *a.g.e.*, V, 518; İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, IX, 124; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 59.

kendisinden nahiv dersi almıştır. Haccac tarafından kovulan Yahya, Yezîd b. Mühelleb'in katipliğini yapmış, bu esnada Haccac'a yazdığı mektuplardaki fesahati ile dikkatini çekmeyi başarmıştır. Kuteybe zamanında Horasan kadılığına getirilen Yahya, değişik yerlerde de kadılık görevini ifâ ettikten sonra yine Kuteybe tarafından azledilmiştir. Abdullah b. Ebû İshak, Ebû Amr b. el-Alâ kendisinden kiraati arz yoluyla rivâyet etmişlerdir. Merv'in ilk kadılarında olan Yahya b. Ya'mer, aynı zamanda tâbiûndan bölgede faaliyetleri bilinen ilk Arap dilcisidir.⁵³ O, Arap dilinin yanında Kur'ân ilimleri sahasında da önemli simalardan olup çalışmanın ileriki kısımlarında yeri geldiğinde bu hususa tekrar değinilecektir.

Yezîd b. Ebû Sa'îd el-Mervezî en-Nahvî, Ebü'I-Hasan (ö. 131/749)

Yezîd en-Nahvî diye meşhur olup Kureyş'in mevlasıdır. Nisbesinin nahiv ilmi ile bir ilgisi olmayıp Ezd'in bir batnına işaret etmektedir.⁵⁴ Süleyman ve Abdullah b. Büreyde ile İkrime gibi âlimlerden rivâyette bulunmuş, kendisinden de Husayn b. Vâkid, Ebû Hamza es-Sükkerî, Yesâr b. Muallim ve Ebû İsme Nûh b. Ebû Meryem hadis nakletmiştir. Hadis rivâyeti açısından sika kabul edilmektedir. Ebû Müslim'e muhalefet ettiği için takibata uğrayarak arkadaşı Sellâm el-Bekirdî'nin evine saklanmış, ancak yakalanarak ikisi birlikte idam edilmiştir.⁵⁵

Cebele b. Ebû Ravvâd el-Atekî el-Mervezî (ö. 131/749)

Künyesi Ebû Mervân olup aslen Kûfelidir. Abdân diye meşhur olan Abdülaziz b. Osman'ın dedesi ve Abdülaziz b. Ebû Ravvâd'ın kardeşidir. Basra alimlerinden rivâyette bulunmuş, kendisinden de oğlu Osman rivâyet almıştır. İbn Hibbân onu es-Sikât adlı eserinde zikreder. Cebele, 131/749 senesinde Nişabur'da Ebû Müslim tarafından öldürülmüştür.⁵⁶

İbrahim b. Meymûn es-Sâîğ el-Mervezî, Ebû İshâk (ö. 90-131/709-749)

O ve Muhammed b. Sâbit el-Abdî, Ebû Müslim'in yakın arkadaşı idiler. Daha sonra Abbasî daveti ortaya çıkınca İbrahim davet aleyhinde tavır takınmış ve

⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, VI, 2749, 2836 vd.; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 441 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 172; Celal Kırcı, "İbn Ya'mer", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 447; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 238; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 59.

⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 374.

⁵⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, s. 596; İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, IX, 270; Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 296.

⁵⁶ İbn Hibbân, *a.g.e.*, VI, 147; İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, II, 510; Buhârî, *a.g.e.*, II, 220.

131/749 senesinde Ebû Müslim'in talimatıyla adamları tarafından düzenlenen suikast sonucu öldürülmüştür. Hadis ilminde sika kabul edilmekte olup Atâ, Nâfi, Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr gibi kimselerden ilim almış, kendisinde de Davud b. Ebü'l-Furât, İsa b. Ubeyd, Ebû Hamza es-Sükkerî, Avn b. Ma'mer gibi kimseler hadis nakletmiştir.⁵⁷

er-Rebî' b. Enes b. Ziyâd el-Bekrî el-Basrî el-Mervezî (ö. 139/758)

Haccâc'dan kaçarak Merv'e gelenlerden olan Rebî', önceleri Merv'in Bürz köyünde yaşarken daha sonra Sezvâr köyüne taşınmış ve vefâtına kadar burada kalmıştır. Kaydalarda Ebû Müslim'in dokuz sene kadar onu Merv'de hapsettiği ifade edilmektedir. Rebî' b. Enes; Abdullah b. Ömer ve Câbir b. Abdullah'ı görmüş, Hazreti Peygamber'in hanımı Ümmü Seleme, Enes b. Mâlik, Ebü'l-Âliye er-Rayyâhî, Hasan el-Basrî gibi kimselerden rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de Süleyman et-Temimî, el-A'meş, el-Hüseyn b. Vâkîd, Ebû Ca'fer er-Râzî, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek gibi birçok kimse hadis nakletmiştir. "Zamanının Merv âlimi" olarak da belirtilen Rebî' b. Enes hakkında hadis rivâyeti açısından "sadûk" olduğu kaydedilmektedir.⁵⁸

Muhammed b. Sâbit b. Amr b. Ahteb el-Abdî el-Ensâri el-Basrî, Ebû Nadr (ö. 147/764)

Basra ehlinden olup Ebû Müslim zamanında Merv kadılığı yapmıştır. Nâfi'in öğrencisi, Abdullah b. Mübârek'in hocasıdır. Hadis rivâyetinde "sika" şeklinde değerlendirilmiştir.⁵⁹

Ya'kûb b. Ka'ka b. A'lem el-Ezdî el-Basrî el-Horasânî, Ebü'l-Hasan (ö. 132/750'den sonra)

Ya'kûb b. Ka'ka aslen Basralı olup Ebû Müslim'in Horasan valiliği sırasında Merv'de kadılık görevinde bulundu. Sonrasında da Merv'de yaşadığı ve burayı kendine vatan edindiği anlaşılmaktadır. Eğitimi Hasan el-Basrî, Atâ b. Ebû Rabâh,

⁵⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 262; Buhârî, *a.g.e.*, I, 325; İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, II, 134; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VI, 19; Mizzî, *Tehzîb*, II, 223.

⁵⁸ İbn Hibbân, *a.g.e.*, IV, 228; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 169; Uslu, *a.g.e.*, s. 169; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 61.

⁵⁹ Buhârî, *a.g.e.*, I, 50; İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, VII, 216.

Katâde ve Rebî' b. Enes'ten almış, kendisinden ise Süfyân es-Sevrî ve Abdullah b. Mübârek gibi kimseler rivâyette bulunmuştur. Hadis rivâyeti açısından "sika" şeklinde değerlendirilen Ya'kûb b. Ka'ka'nın, kesin vefat tarihi belirlenememiş olup hicrî II. asrın başlarında yaşadığını tahmin ediyoruz.⁶⁰

Ömer b. Sâlim el-Ensârî el-Medenî el-Horasânî, Ebû Osman (ö. 132/750'den sonra)

Adının Amr olabileceği de belirtilen Ömer b. Sâlim, Merv'de görev yapmış kadılandıdır. Ayrıca babasının ismi ve künyesi hakkında da farklı rivâyetler bulunmaktadır. Aslen Medinelidir. İbn Ömer'i görmüş, Übey b. Ka'b ve el-Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekr es-Siddîk gibi kimselerden rivâyet almıştır. Kendisinden de Mehdî b. Meymûn, Mutarrif b. Tarîf, Leys b Ebû Süleym ve Rebî' b. Sabîh gibi kimseler hadis nakletmiştir. Hadis rivâyetinde sika kabul edilmektedir. Vefât tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte hicrî II. asrın ikinci yarısında vefat ettiği söylenebilir.⁶¹

Utbe b. Abdullah b. Utbe el-Yühmidî el-Mervezî, Ebû Abdullah (ö. 144/761)

Şeyh ve muhaddis olarak nitelenen Utbe b. Abdullah, Malik b. Enes, Sa'îd b. Salim el-Kaddâh, Abdullah b. Mübârek, Süfyan b. Uyeyne gibi kimselerden rivâyette bulunmuş; kendisinden Nesâî, Muhammed b. Ali el-Hakîm, İsa b. Muhammed el-Mervezî, İshak b. İbrahim el-Büstî, İbn Uzeyme ve daha başkaları hadis nakletmişlerdir.⁶²

Muhammed b. Zeyd el-Abdî

Aslen Basralı olan Muhammed b. Zeyd, Merv'de kadılık yaptı. Ebû Şurayh, Sa'îd b. Cübeyr, İbrahim en-Nehaî, Sa'îd b. Müseyyeb gibi kimselerden aldı; Ali b. Sâbit el-Ensârî, Davud b. Ebü'l-Furât ve Süleyman b. A'meş gibi kimseler kendisinden rivâyette bulundular. Hadis ilminde "sâlihu'l-hadis" kabul edilmiştir. Ayrıca İbn Hibbân es-Sikât isimli eserinde onu da zikretmiştir. Ölüm tarihi hakkında

⁶⁰ Buhârî, *a.g.e.*, VIII, 399; İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, IX, 213; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 644; Mizzî, *a.g.e.*, c. XXXII, s. 357; Jumabayevev, *a.g.e.*, s. 61.

⁶¹ Buhârî, *a.g.e.*, VI, 161; Mizzî, *a.g.e.*, c. XXXIV, s. 69; Jumabayevev, *a.g.e.*, s. 62

⁶² İbn Hibbân, *a.g.e.*, VIII, 508; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI, 539 vd.; Safedî, *a.g.e.*, XIX, 292.

herhengi bir bilgi bulunmamakla birlikte hocaları ve talebelerinin vefât tarihi düşünüldüğünde I. asrın sonları ile II. asrın başlarında yaşamış olduğunu söylemek mümkündür.⁶³

Hemmâm b. Hannâs el-Abdî

Hemmâm b. Hannâs, aslen Basralıdır. Künyesinin el-Adevî olduğu da söylenmiştir. Daha sonra Merv'e taşındığı ifade edilen Hemmâm, muhtemelen fetihler esnasında buraya gelmiş ve yine burada vefat etmiştir. Abdullah b. Ömer'den rivâyette bulunmuş, kendisinden de Munzir b. Sa'lebe rivâyet almıştır.⁶⁴

Yahya b. Ukayl el-Huzâî

Aslen Basralı olup Merv'e yerleşenlerdendir. Merv kadısı Yahyâ b. Ya'mer'in arkadaşlarındandır. Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ebû Evfâ, İmran b. Husayn ve Yahya b. Ya'mer gibi birçok kimseden rivâyette bulunmuştur. Hüseyin b. Vâkîd, Abdullah b. Husayn, Ebû Rizme Davud b. İmrân ve Süleyman et-Teymî gibi kimseler ondan rivâyette bulundular. Rivâyet bakımından hakkında "sika", "sadûk" ve "bir beis yok" değerlendirmeleri vardır.⁶⁵

Alba' b. Ahmer el-Yeşkurî

Aslen Basralı olup Merv'i vatan edinmiş ve burada vefat etmiştir. Ebû Zeyd el-Ensârî ve İkrime'den rivâyette bulunmuş, kendisinden de Davud b. Ebû'l-Furât ve Husayn b. Vâkîd el-Mervezî, Hüseyin b. Kays er-Rahbî rivâyet almıştır. Sika olduğu ifade edilmektedir.⁶⁶

Atâ b. es-Sâib el-Kinânî el-Leysî

Medîne halkından olup Hz. Ali ile muhtemelen küçük yaşlarda görüşmüş ve onun duasını almıştır. Daha sonra Merv'e yerleştiği ifade edilen Atâ b. es-Sâib'in Muhammed adındaki oğlundan nesli çoğalmıştır.⁶⁷

⁶³ İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 424; İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, VII, 256; Mizzî, *a.g.e.*, XXV, 229.

⁶⁴ Buhârî, *a.g.e.*, VIII, 236; İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, VIII, 243; İbn Hibbân, *a.g.e.*, V, 511.

⁶⁵ İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, IX, 176; İbn Hibbân, *a.g.e.*, V, 528; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 338.

⁶⁶ Buhârî, *a.g.e.*, VII, 78; İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, VII, 28; İbn Hibbân, *a.g.e.*, V, 280; Mizzî, *a.g.e.*, XX, 293; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 112.

⁶⁷ İbn Hibbân, *a.g.e.*, V, 201; Uslu, *a.g.e.*, s. 169; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 64.

Dırâr b. Amr b. Abdurrahman el-Buzenşâhî

Merv'in Bûzenşâh köyündendir. Burası Merv'den dört fersah mesafededir. Kadim bir köy olup Sem'ânî'nin yaşadığı dönemden evvel (VI./XII. asır) harap hale gelmiş ve halkı başka bir yere taşınmıştır. Dırâr b. Amr, Abdullah b. Ömer ile görüşmüş; ondan ve ashtan bazılarından rivâyette bulunmuştur.⁶⁸

Abdulaziz b. Hubeb el-Esedî ed-Derîcekî

Merv'in bir fersah uzaklıktaki Derîceh (veya Derîcag) köyünden olup tâbiûnun önde gelenlerinden sayılmaktadır. Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Ebû Sa'îd el-Hudrî, Câbir b. Abdulah gibi kimselerle görüştü ve onlardan rivâyette bulundu. Komutanlardan Abdurrahman b. Semura'nın birliğinde yer alarak Merv ve havalisinin fethine şahit oldu. Daha sonra Merv'de bir ev satın alarak buraya yerleşti.⁶⁹

Abdüsselâm b. Halil el-Mervezî el-Ciyâserî, Ebü'l-Hafîl

Nisbesinden de anlaşıldığı üzere Merv'in Ciyâser köyünden olup Enes b. Mâlik'le görüşmüştür. Kendisinde de Zeyd b. Habbâb rivâyette bulunmuştur.⁷⁰

Hâlid b. Ubeyd el-Atekî el-Basrî el-Mervezî, Ebû Asâm

Aslen Basralı olup fethinden sonra Merv'e yerleşti. Enes b. Mâlik, Hasan el-Basrî, Abdullah b. Büreyde, Abdullah b. Abdurrahman b. Esîd ve Amr b. Ubeyd gibi kimselerden rivâyet almış; kendisinden de el-Hâris b. Amr b. Hammâd, Abdullah b. Mübârek, el-Alâ b. İmrân ve Fazl b. Musa es-Sinanî gibi kimseler nakilde bulunmuştur. Döneminin hürmet edilen alimlerinden olduğu belirtilmekte ise de rivâyet ilmi açısından cerhe maruz kalmıştır.⁷¹

⁶⁸ Sem'ânî, *a.g.e.*, c.II, s.358.

⁶⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 341.

⁷⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 450; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 195; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 64.

⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 854; Mizzî, *a.g.e.*, VIII, 126; 273.

el-Muğallis b. Abdullah ed-Dabbî es-Sinânî el-Mervezî

Merv'in Sînân köyündendir. Tabiûndan kabul edilir. Kendisinden Ebû Tümeyle Yahya b. Vâdih, Ebû Abdullah el-Fazl b. Musa es-Sinanî gibi hadis imamları rivâyette bulunmuşlardır.⁷²

Ammâr b. Nusayr el-Mervezî

Ebû Sa'îd eş-Şarkî ve İbn Abbas'tan rivâyette bulunmuş, kendisinden de Merv ehli rivâyet etmişlerdir. Merv'de incelediğimiz zaman diliminde yaşadığı bilinmekle beraber hakkında detaylı malumat yoktur.⁷³

İbrahim b. Ubeyd

Merv kadılığı yapmıştır. İbn Ömer'den rivâyet almış, kendisinden Ebû Tayyibe İsa b. Süleyman el-Mervezî rivâyette bulunmuştur. H. II. asrın başlarında yaşamıştır.⁷⁴

Matar b. Abbâs b. Abdullah b. Cehm b. Mürre b. İyâd Mihricânî (120/738'den sonra)

Tabiûndan olup Hz. Osman ile görüşmüştür. Hz. Osman uzun yaşaması için kendisine dua etmiş, rivâyete göre bu duanın bereketiyle 135 sene yaşamıştır. Kesin vefat tarihi bilinmemekle birlikte Nasr b. Seyyâr'ın valiliği zamanında vefât ettiği kaydedilmektedir.⁷⁵

2.3.2. Kur'an İlimleri

Merv'de kıraat ve diğer Kur'an ilimlerinin gelişmesinde şehre gelen Müslümanlardan ilimle iştiğal edenlerin hepsinin katkısı olduğu muhakkaktır. Ancak bu kimselerden bazıları özellikle bu alana ilgi duymuş, bu ilmi öğrenmeye ve öğretmeye kendini adanmış ve böylece diğerleri arasında ismi ön plana çıkmıştır.

Çalışmamızın zaman dilimi içerisinde, tespit edebildiğimiz kadarıyla, Merv'de Kur'an ilimlerinin gelişmesinde katkı sağlamış şahsiyetler şunlardır:

⁷² Sem'ânî, *a.g.e.*, VII, 358; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 300.

⁷³ İbn Hibbân, *a.g.e.*, VIII, 518.

⁷⁴ İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, II, 113; Jumabayevev, *a.g.e.*, s. 65.

⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 234.

Yahyâ b. Ya'mer el-Basrî el-Kaysî el-Cedîfî, Ebû Süleymân (ö. 89/708 [?])

Tabiûndan olup kendisi hakkında daha önce bilgiler vermiştik. Bunlara ilave olarak Yahya b. Ya'mer'in Merv'de Kur'an ilimleri sahasında ilk faaliyetleri başlatan kişi olduğu rivâyet edilmektedir.⁷⁶ Onun bu sahada en büyük başarısı şüphesiz, Kur'an'ı noktalamasıdır. Muaviye döneminde hocası Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından başlatılan harekeleme ve noktalama çalışmaları İbn Ya'mer ve Nasr b. Asım ile devam etmiştir. Bu bakımdan İbn Ya'mer, noktalama çalışması yapan ilk alimlerden biri olarak Kur'an tarihinde önemli bir yere sahiptir.⁷⁷

Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723-24)

Merv'de kıraat ve tefsir ilminin gelişip yaygınlaşmasında önemli katkıları olanların başında tebe-i tâbiûnden Dahhâk b. Müzâhim gelmektedir. Ebü'l-Kasım veya Ebû Muhammed künyesi ile anılmıştır. Önceleri Kûfe'de Kur'an öğretimiyle ilgilenen Dahhâk, daha sonra 93/711 yılına kadar Merv'de olmak üzere, Belh'te ve Semerkant'ta bulunmuştur. Ebû Saîd el-Hudrî, İbn Ömer ve Enes b. Malik, Said b. Cübeyr, Ata, Tâvûs ve daha başka kimselerden rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de Umâra b. Ebû Hafsa, Ebû sa'd el-Bakkal, Cüveybir b. Sa'îd, Mukatil, Ali b. el-Hakem, Nahşel b. Sa'îd gibileri ilim öğrenmişlerdir. Onun öğrencilerinden bazıları da Mervli olup Ubeyd b. Süleyman el-Mervezî ve Hasan b. Yahya el-Mervezî ilk akla gelenlerdir. Kur'an öğretmeye meraklı olduğu bilinen Dahhâk'ın, bulunduğu Horasan şehirlerinde çocuklara ücretsiz olarak Kur'an öğrettiği nakledilmektedir. Emevîlerin Horasan valisi Nasr b. Seyyâr ile devlet ricalinin önde gelenlerinden Amr b. Müslim arasında meydana gelen siyasî çekişmede arabuluculuk yapan Dahhâk, 105(723-24) senesinde Belh'te öldü.⁷⁸

Atâ b. Ebû Müslim el-Horasânî (ö. 135/752)

Muhaddis ve vaiz olarak nitelenen Atâ b. Ebû Müslim, Dımeşk ve Kudus'te de bir süre yaşadı. Aslı Belh'ten olup, Horasânî nisbesini buraya gelip bir süre

⁷⁶ Uslu, *a.g.e.*, s. 176; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 238.

⁷⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 441 vd.; Kırcı, "İbn Ya'mer", *DİA*, XX, 447.

⁷⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VI, 302 vd.; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VI, 480; Mizzî, *a.g.e.*, XIII, 291; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 598; Uslu, *a.g.e.*, s. 169; Özgüdenli, Merv, *DİA*, s. 222; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 238.

kaldığı için aldığına işaret edilmektedir. Buna göre Atâ Horasan'da bulunduğu sıralarda, erken bir tarih olması hasebiyle Merv'i tercih etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Saîd b. Müseyyeb, İkrime, Saîd b. Cübeyr gibi kimselerden rivâyet almış; kendisinden Şu'be, Malik b. Enes, Hammad b. Seleme gibi önde gelen hadisçiler rivâyette bulunmuşlardır. Bir süre Irak'ta yaşamış, Kudüs'te bulunduğu sırada Eriha'da vefat etmiş ve Kudüs'te defnedilmiştir.⁷⁹

Mukâtil b. Süleymân el-Belhî, Ebü'l-Hasan (ö. 150/767)

Horasan'da tefsir dalında yetişen en mühim şahsiyetlerdendir. Belh'te yetişip Merv, Bağdad ve Basra'da yaşayan bu zat Mücahid, Dahhâk b. Müzâhim, İbn Büreyde, Atâ, İbn Sîrîn, Şurahbil b. Sa'd, Zührî gibi büyük alimlerden rivâyette bulundu. Kendisinden Abdürrezzak, el-Velîd b. Mezîd, Sa'd b. es-Salt gibi kimseler rivâyette bulundular. Mukâtil'in et-Tefsîr fî Mütüşâbihi'l-Kur'ân adlı bir eseri vardır. Vücûh ve nezâir konusuyla ilgili eseri el-Eşbâh ve'n-Nezâir, günümüze ulaşan en eski kaynaktır. Ayrıca Cehmiyye'ye bir reddiye kaleme aldığı da rivâyet edilir. Mukâtil b. Süleyman Horasanlıların kendisine "emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs" dedikleri Ya'kûb b. İbrâhim b. Sa'd ez-Zührî'nin (ö. 208/824) hadislerini Horasan'da rivâyet eden râvilerdendir. Zührî'nin Horasan'daki bir diğer râvisi ise Merv kadısı Nuh b. Ebû Meryem'dir. Bilindiği üzere o, Merv'de kaldığı esnada Ebû Isme Nuh b. Ebû Meryem'in annesi ile evlenmişti. Daha sonra Basra'ya döndüğü ve orada 150/767 yılında yüz yaşını geçmiş halde vefat ettiği kaydedilir.⁸⁰

Mukâtil b. Hayyân en-Nebatî, Ebû Bistâm (ö. 150/767)

Bekr b. Vâil'in mevlası olup Ebû Hanîfe'ye talebeliğinden sonra önce Merv'de, daha sonra Belh'de, ardından tekrar Merv'de bulundu. Kur'an ilmiyle uğraşan, verâ sahibi biriydi. Şa'bi, Mücahid, ed-Dahhâk, İbn Büreyde gibi kimselerden hadis almış; kendisinden başta hocaları Alkame b. Mersed, Bükeyr b. Ma'ruf, Abdullah b. Mübârek gibi kimseler rivâyette bulunmuşlardır. Ebû Müslim el-Horasânî Abbasî ihtilâlini başlattığı sırada Kâbil'e kaçmış ve orada insanların

⁷⁹ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, c.VI, s.334 vd; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 140 vd.

⁸⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 263; İbn Ebû Hâtîm, *a.g.e.*, VIII, 354 vd.; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 201; Uslu, *a.g.e.*, s. 176.

İslâm'a girmesinde önemli rol oynamıştır. Sika olarak kabul edilir. Semerkant kadılığı da yapmış olup Kabil'de öldürülmüştür.⁸¹

Ubeyd b. Süleymân el-Bâhilî, Ebü'l-Hâris

Aslen Kûfe'li olup göç ederek Merv'e yerleşti. Dahhâk b. Müzâhim'in talebesidir. Zeyd b. Habbâb, Ebû Mu'âz el-Fazl b. Halid en-Nahvî ve Ebû Tümeyle Yahya b. Vâdih kendisinden rivâyette bulundular. İbn Hibbân, es-Sikât'ında ona yer vermektedir. Vefat tarihiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamış olup h. II. asrın başlarında yaşadığını tahmin ediyoruz.⁸²

Ebû Muhammed el-Yezîdî (ö. 202/818)

Adı Ebû muhammed Yahya b. el-Mübârek b. el-Muğîre el-Adevî'dir. Kıraat, nahiv ve dil alanında bilgi sahibidir. Basralı kıraat alimi Ebû Amr b. Alâ el_Mâzinî'nin ashabındandır. Onun kıraatini nakledenler arasındadır. Ondan, İbnü Cüreyc'den ve daha başka kimselerden rivâyette bulunmuş; kendisinden de oğlu Muhammed, Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, İshak b. İbrahim el-Mevsîlî, Ebû Amr ed-Dineverî gibi kimseler rivâyette bulunmuşlardır. Halife Mehdî'nin dayısı Yezîd b. Mansûr b. Abdullah b. Yezîd el-Hımyerî'nin çocuklarını eğitmiş, bu sebeple de el-Yezîdî nisbesiyle meşhur olmuştur. Daha sonra Harun er-Reşîd'e intisab ederek oğlu Me'mûn'u eğitime görevini üstlenmiştir. Onunla birlikte Merv'e gitmiş, yetmiş dört yaşında iken burada vefat etmiştir. Bağdat'ta vefat edildiği de söylenmektedir. Bir çok şiirinin yanında dil alanında "en-Nevâdir", "el-Maksûr ve'l-Memdûd", "eş-Şekl" ve "Nevâdiru'l-Lüğa" adlı eserleri vardır.⁸³

er-Rebi' b. Enes b. Ziyâd el-Bekrî el-Horâsânî

el-Mervezî ve el-Basrî nisbeleri de vardır. Basra asıllı olup daha sonra Haccac'dan kaçarak Merv'e yerleşenlerdendir. Enes b. Malik, Ebü'l-Âliye er-Riyyâhî ve Hasan el-Basrî'den semâ yoluyla hadis almış; kendisinden Süleyman et-Teymî, el-A'meş, Hüseyin b. Vâkîd, Abdullah b. Mübârek gibi kimseler rivâyette

⁸¹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 508; İbn Ebû Hâtım, *a.g.e.*, VIII, 353; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 340 vd.; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 238; Uslu, *a.g.e.*, s. 192.

⁸² Buhârî, *a.g.e.*, V, 449; Mizzî, *a.g.e.*, XIX, 212 vd.

⁸³ İbn Hallikan, *Vefeyât*, VI, 183; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 562-563; Ziriklî, *el- A'lâm*, VIII, 163.

bulunmuşlardır. Zamanının Merv alimi olarak kabul edilmekteydi. Ebû Müslim onu dokuz sene Merv’de hapisnede tutmuştur. Hapiste iken Abdullah b. Mübârek ziyaretine gelmiş ve ondan hadis almıştır. Hadis rivâyeti bakımından sadûk olarak nitelenmektedir.⁸⁴

2.3.3. Hadis

Merv’de ilk hadis faaliyetleri şüphesiz buraya ilk gelen sahabe ve tabiûn tabakasına mensup kimseler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında hadis ilmi açısından araştırmamızın zaman aralığında Merv, yukarıda yer verdiğimiz sahabe ve tabiûn nesline ilave olarak çok sayıda tebe-i tabiûna mensup isme ev sahipliği yapmıştır. İncelediğimiz dönemde vefatı IX. asrın ortalarına kadar uzanan şahsiyetlerin şehrin ilmî hayatında tesir icra ettiğini düşünürsek bu tabakadan yüzü aşkın sayıda kimsenin hadisle iştiğal ettiğini tespit ediyoruz. Burada konuyu iki başlık halinde ele alacak olup; tebe-i tabiûndan daha çok hadis ilmi alanında öne çıkmış, önemli zatlara öğrencilik yapmış, öğrenci yetiştirmiş ve özellikle ardında bu alana dair bir eser bırakmış kimseler hakkında bilgi verecek, daha sonra da bu zaman zarfında hadis rivâyetiyle meşhur olmuş bir takım kimselere işaret edeceğiz.

2.3.3.1. Müellif Muhaddisler

Merv’de tebe-i tâbiûndan hadis ilmi alanında öne çıkan isimler şunlardır:

Abdullah b. Mübârek b. Vâdih el-Hanzalî et-Temîmî el-Mervezî, Ebû Abdîrrahman (118-181/735-798)

Tebe-i tâbiûnun ileri gelenlerinden olan Abdullah b. Mübârek biyografisine yer verenler tarafından muhaddis, zâhid ve fakîh olarak nitelenmekte olup 118/736 senesinde Merv’de dünyaya geldi. Çocukluk ve gençlik yıllarını Merv’de geçirdi. Ancak bu dönemle ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. İlk hocası Rebî‘ b. Enes’den ders aldıktan sonra daha yirmi üç yaşında iken ilim tahsili için yolculuğa çıktı ve bu maksatla Basra, Hicaz, Yemen, Mısır, Şam ve Irak’a yolculuklar yaptı. Dönemin hadis alanında Basra imamı kabul edilen Hammad b. Zeyd başta olmak üzere Ma’mer b. Raşid, Evzaî, A’miş, Süfyan es-Sevrî, Malik b. Enes ve Süfyan b.

⁸⁴ İbn Hibbân, *a.g.e.*, IV, 228; Mizzî, *a.g.e.*, IX, 60 vd.; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, VI, 170; Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 238.

Uyeyne gibi meşhur muhaddislerden hadis okudu. Kendisinden de başta hocaları Ma'mer b. Raşid ve Süfyan es-Sevrî olmak üzere, Abdurrahman b. Mehdi, Abdürrezzak b. Hammam, Yahya b. Ma'în, İshak b. Rahûye gibi hadis ilminin önde gelen imamları hadis rivâyet ettiler.

Uzun seyahatler sonunda Merv'e döndü ve burada biri hadisçiler, diğeri fıkıhçılar için olmak üzere iki ribat inşa ettirdi. Bu ribatlarda okutulan dersler sayesinde sayısız öğrenci yetiştirdi. Mücahit bir alim olup İslâm Tarihinde başlangıçta bütün ribatlarda olduğu gibi⁸⁵ onun kurduğu ribatlar da dinî olduğu kadar askerî yöne sahiptir. Kitabü'l-Cihad adlı eseri, cihadın fazileti ve İslâm'daki önemine dair hadisleri ihtiva etmekte olup bu konuda yazılan ilk eserdir. Ayrıca o, Merv'de hadisi ilk tedvîn eden kişi olarak bilinir. Yahya b. Ma'în, Abdullah b. Mübârek'in kitaplarında yirmi binin üzerinde hadis bulunduğunu nakleder. İsnada büyük önem verirdi. Hadisteki isnadı, canlıdaki ayağa benzetmiştir. Yine ona göre, dinini isnadsız arayan kimse, merdivensiz evinin damına çıkmak isteyen adama benzemektedir. Tedlîsi çok çirkin ve affedilmez hatalardan sayardı. Kütüb-i Sitte müellifleri onun rivâyetlerini hiç tereddütsüz eserlerine almışlardır. Hakkında "sika", "hüccet", "hâfız", "hadiste emîrül-mü'minîndir" gibi değerlendirmeler yapılmıştır. Birçok alanda eser yazmış olup bazıları şunlardır: el-Müsned, es-Sünen fi'l-Fıkh, Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla, Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik, Kitâbü'l-Cihâd, Kitâbü'l-Menâsik. Ayrıca "kırk hadis" türünün ilk örneği olan el-Erba'ün isimli bir eseri daha vardır.⁸⁶

Nadr b. Şümeyl b. Hareşe b. Yezîd el-Mâzinî et-Temîmî , Ebû'l-Hasan (122-204/739-820)

Tebe-i tâbiûndan olup Merverrûz doğumludur. Temim kabilesinin Benû Mâzin koluna mensup olan ailesi Abbasî ihtilâli ile karışan ortamdan Nadr çocuk yaşta iken Basra'ya göç etti. Böylece Nadr ilk eğitimini Basra'da alarak Başta Halil b. Ahmed olmak üzere zamanın önde gelen alimlerinden Arap grameri, lugat, şiir,

⁸⁵ Şimşir, *a.g.e.*, s. 334.

⁸⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 372; İbn Asâkir, *a.g.e.*, XXXII, 396 vd; İbn Hallikan, *Vefeyât*, III, 32 vd; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 378; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 122 vd.; Raşit Küçük, "Abdullah İbnü'l Mübarek ve Hadis İlmindeki Yeri", *MÜİFD*, Sayı: 3, İstanbul, 1985, s. 277 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 177 vd.; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 77 vd.

edebiyat, hadis ve fıkıh dersleri aldı. Geçim sıkıntısı nedeniyle Basra'dan istemeye istemeye ayrıldığı kaydedilir. Horasan'a gelen Nadr Merv'e gelmiş ve burada halife Me'mûn tarafından kadılık görevine getirilmiştir. Merv'de hadis ilminin gelişmesinde büyük katkıları oldu. Kaynaklarda "Merv şeyhi ve muhaddisi", "Merv ve Horasan'da sünneti yayan ilk kimse", "Arapça ve hadisin imâmı" gibi ifadelerle tavsif edilmiştir. Abdullah b. Mübârek'e onun hakkında sorulduğu zaman "Nadr, iki Merv (Merv eş-Şâhicân ve Merverrûz) arasında kayıp bir incidir" demek suretiyle onu övmüştür. Humeyd et-Tavli, Hişâm b. Urve, Hişâm ed-Destüvâi, İsmail b. Ebû Halid, Hişâm b. Hassan, Abdullah b. Avn gibi tâbîlerden hadis rivâyet etti. Kendisinden de Yahya b. Ma'în, Ali b. Medîni ve İshak b. Râhûye hadis aldı. Velûd bir alim olup eserlerinden bazıları şunlardır: Kitâbu Garîbi'l-Hadîs, el-Medhal ilâ Kitâbi'l-Ayn, Garîbu'l-Kur'ân, Kitâbü'l-Me'ânî, Kitâbü'l-Mesâdir, Halku'l-Feres, Kitâbu'l-Cim, Kitâbu's-Şems ve'l-Kamer, Kitâbu's-Silâh, Kitâbu't-Terğîb, el-Envâ', Kitâbu's-Sıfât, Kitâbu'l-Vuhûş.⁸⁷

Sa'id b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî el-Mervezî et-Tâlekânî, Ebû Osmân (ö. 227/842)

Aslen Tâlekân'dan olup daha sonra Belh'e yerleşti. İlim yolculukları yapmış olup dönemin Horasan, Hicaz, Irak, Mısır, Şam, Cezire ve daha başka bölgelerinin alimleriyle görüştü. Enes b. Mâlik, el-Leys b. Sa'd, Ebû Ma'ser es-Sindî, Ebû Avâne el-Vazzâh, Ferec b. Fadâle, Hüseyim, İsmâil b. Iyas, Fudayl b. Iyad, Mehdî b. Meymûn bunlardan sadece birkaçıdır. Mervezî nisbesini muhtemelen bir süre burada ikamet ettiği için aldı. Hayatının sonlarına doğru Mekke'ye gidip orada vefat etti. "Tefsîrû'l-Kur'ân" ve "es-Sünen fi'l-Hadîs" adlı iki eseri vardır.⁸⁸

Süreyc b. Yûnus b. İbrâhim el-Mervezî, Ebû'l-Hâris (ö. 235/849)

Aslen Mervli olup muhtemelen halife Me'mûn'un Bağdat'a intikali ile o da göç etmiştir. Muhaddisliğinin yanında müfessir, kâri', fakîh ve âbid olarak da bilinmekteydi. Dönemin ünlü hocalarından İsmail b. Ca'fer, Hüseyim b. Beşir (ö. 183/799), Abbâd b. AbbÂd, Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812) ve İbn Uyeyne

⁸⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, IX, 329-331; İsmail Durmuş, "Nadr b. Şümeyl", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 281.

⁸⁸ Mizzî, *a.g.e.*, XI, 77; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, 587; Uslu, *a.g.e.*, s. 177.

(ö. 198/814) gibi alimlerden ders almıştır. Müslim (ö. 261/875), Ebû Hatim (ö. 277/890) ve İbn Ebi'd-Dünya (ö.281/894), Mûsa b. Harun, Ebû Zür'a gibi önemli kimseler talebeleri arasındadır. Rivâyet açısından sika ve sadûk olarak değerlendirilmektedir. İbn Hibbân onu es-Sikât'ında zikreder. Kitâbü's-Sünen, Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü'l-Kırâât, Kitâbü't-Târih belli başlı eserleridir. Son olarak, Süreyc b. Yunus'un, zamanında Irak'ta Müzenî dahil İmam Şâfiî'nin bütün öğrencileri ve müntesibi âlimlerden üstün tutulduğu ifade edilen ünlü Şâfiî alimi İbn Süreyc'in (ö. 306/918) dedesi olabileceği belirtilmektedir.⁸⁹

Ali b. Hucr b. İyâs es-Sa'dî el-Mervezî, Ebü'l-Hasen (ö. 244/858-59)

Horasan'da dönemin “şeyh” kabul edilen üç aliminden biri olan Ali b. Hucr, 154/771'te Bağdat'ta doğdu. Başta Bağdat olmak üzere seyahatler yaparak Dimeşk ve Kûfe gibi ilim merkezlerini dolaşarak tanınmış alimlerden ders aldı. Otuz üç yaşında iken Merv'e gelerek şehre altı fersah mesafede, Kemsân adlı köye komuşu olan Zerzem köyüne yerleşti. Sika, irfan sahibi, ve dile hakim bir kimseydi. Irak ve Hicaz ulemasıyla görüştü. Babası, İsmâil b. Ca'fer, el-Ferec b. Fadâle, Şerîk b. Abdullah, Ali b. Müshir, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübârek, İsmâil b. İyas ve daha başkalarından ilim aldı. Buhârî, onun beş hadisini Sahîh'ine almış, Müslim seksen sekiz hadisini Sahîh'inde zikretmiştir. Tirmizî ve Nesâî de rivâyetlerine sünenlerinde yer vermişlerdir. Ali b. Hucr, 244/858-59 senesinde yaşadığı Zerzem köyünde vefat etti. Sem'ânî kendi zamanında bu köyün harap hale geldiğini ve köyden geriye yalnızca ziraat yapılan arazilerin kaldığını belirtir. Yine belirttiğine göre onun zamanında Ali b. Hucr'un kabri bu köyde bulunmakta ve insanlar tarafından ziyaret edilmekteydi. Adâlet ve zabt yönünden kusursuz, hadis tahammül ve rivâyetinde mahir ve dikkatli olduğu belirtilen Ali b. Hucr, edebiyat ve şiirle de meşgul olmuştur. Ahkâmü'l-Şur'ân ve el-Fevâid fi'l-Hadîs adlı iki eserinin bulunduğu kaydedilmektedir.⁹⁰

⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 302; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI, 146 vd; Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara, 1991, s. 418; Şükrü Özen, “İbn Süreyc”, *DİA*, c. XX, İstanbul, 1999, s. 363.

⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 362; Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 281-282; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI, 507 vd.; M. Ali Sönmez, “Ali b. Hucr”, *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 399; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 99 vd.

2.3.3.2. Hadis İliminde Öne Çıkan Diğer Şahsiyetler

Merv’de buraya kadar ifade ettiğimiz sahabe, tabiûn ve tebe-i tabiûn’un önde gelen, yukarıda bahsedilen muhaddislerinin yanında çok sayıda râvî ve hadis ehli bu ilmin gelişmesine katkı sağlamıştır.⁹¹ Bu kimselerden özellikle hadis alanında öne çıkanlardan bazıları şunlardır:

Hüseyin b. Vâkıd el-Kuraşî el-Mervezî (ö. 159/776).⁹²

Muhammed b. Meymûn es-Sükkerî, Ebû Hamza (ö. 168/783).⁹³

Nûh b. Ebû Meryem el-Câmi’ el-Mervezî, Ebû ‘İsme (ö. 173/789).⁹⁴

Yahya b. Vâdıh el-Ensârî el-Mervezî, Ebû Tümeyle (ö. 190/806).⁹⁵

el-Fazl b. Musa es-Sinânî el-Mervezî, Ebû Abdillâh (115-192/732-808).⁹⁶

Seleme b. Süleyman el-Mervezî, Ebû Süleyman (ö. 203/819).⁹⁷

Abdülaziz b. Ebû Rizme Ğazvân el-Yeşkürî el-Mervezî, Ebû Muhammed (ö. 206/822).⁹⁸

Ali b. İshâk es-Sülemî el-Mervezî ed-Dârekânî, Ebü’l-Hasan (ö. 213/828).⁹⁹

Ali b. el-Hasan b. Şakîk el-Abdî el-Mervezî, Ebû Abdurrahman, (137-215/759-830).¹⁰⁰

⁹¹ Bu şahsiyetlerin tamamı hakkında kısaca bilgi vermek dahi çalışmamızın arzulanan sınırlarını ve hacmini aşmaya sebep olacağından dolayı biz bu kimselerin isimlerine işaret etmekle iktifa edeceğiz. Merv’de hadisin gelişimine katkı sağlayan râvî ve muhaddislerin tespiti ayrı bir çalışma konusu olup detaylı bilgi için her ne kadar râvî, hâfiz, muhaddis ayrımı yapılmaksızın kaydedilmiş olsa ve kronolojik hatalar barındırsa da, daha önce de atıfta bulunduğumuz Jumabayev’in *Hadiste Merv Ekolü* adlı çalışmasına müracat edilebilir.

⁹² Buhârî, *a.g.e.*, II, 389 vd.; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VI, 209 vd.; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, VII, 104 vd.

⁹³ İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 421. Fıkıh başlığı altında kendisi hakkında bilgi verilecektir.

⁹⁴ İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, VII, 484; Mizzî, *a.g.e.*, XXX, 56 vd.; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XI, 386-388. Çok yönlü bir alim olup ileriki kısımlarda bilgi verilecektir.

⁹⁵ Bkz: Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XVI, s. 191; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, IX, 210 vd.

⁹⁶ İbn Kuteybe, *el-Me’ârif*, s. 422; İbnü’l-Esrîr, *el-Kâmil*, V, 382; Sem’ânî, *a.g.e.*, VII, 355-358; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, III, 300.

⁹⁷ Bkz: İbn Sa’d, *a.g.e.*, VII, 265; Mizzî, *a.g.e.*, II, 282 vd.; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, IX, 433.

⁹⁸ Bkz: İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, VII, 264; Mizzî, *a.g.e.*, XVIII, 132 vd.; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, IX, 505.

⁹⁹ Sem’ânî, *a.g.e.*, V, 275-276; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, II, 423.

¹⁰⁰ Bkz: Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 294; Mizzî, *a.g.e.*, XX, 371; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, X, 349 vd.

Abdullah b. Osman b. Cebele b. Ebû Ravvâd el-Ezdî el-Atekî el-Mervezî,
Abdân (145-221/762-836).¹⁰¹

Ahmed b. el-Haccâc ez-Zühli eş-Şeybânî el-Mervezî, 222/837.¹⁰²

Sadaka b. el-Fazl el-Mervezî, Ebü'l-Fazl (226/840).¹⁰³

Bişr b. Hâris b. Abdurrahmân b. Atâ b. Hilâl el-Mervezî, Ebû Nasr
(227/841).¹⁰⁴

Ebû Muhammed Hibbân b. Musa b. Sevvâr es-Sülemî el-Mervezî
el-Küşmeyhanî (233/847).¹⁰⁵

İbn Râhûye, Ebû Ya'kûb İshak b. İbrahim b. Mahled et-Temimî el-Hanzalî
el-Mervezî (ö. 238/853).¹⁰⁶

Ahmed b. Muhammed b. Musa es-Simsâr el-Mervezî (ö. 238/853).¹⁰⁷

Süveyd b. Nasr b. Süveyd el-Kuraşî el-Mervezî, Ebü'l-Fazl,
(149-240-41/766-855)¹⁰⁸

Ahmed b. Sa'îd b. İbrahim er-Ribâtî el-Mervezî, Ebû Abdullah el-Eşkar,
243/857.¹⁰⁹

el-Hüseyn b. Hureys b. el-Hasan b. Sâbit b. Kutbe el-Huzâî el-Mervezî.¹¹⁰

¹⁰¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, s. 270 vd.; Ziriklî, *el- A'lâm*, IV, 102.

¹⁰² Buhârî, *a.g.e.*, II, 3; Mizzî, *a.g.e.*, I, 287; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 506.

¹⁰³ Buhârî, *a.g.e.*, IV, 298; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, X, 489 vd.

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 246; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VIII, 143. Daha çok tasavvufî yönü ile tanınmakta olup ilgili başlık altında bilgi verilecektir.

¹⁰⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI, 10 vd.

¹⁰⁶ Aslında çok yönlü ve velûd bir alim olan İbn Râhûye'yi müellif muhaddisler başlığı altında değerlendirmek mümkündür. Ancak Merv'deki eğitiminin ardından yirmi üç yaşında ilim yolculuğuna çıkarak dönüşünde Nişabur'a yerleşmiş, burada ilmî çalışmalarını yürütmüş ve orada vefat etmiştir. Bu sebeple biz de Merv'den neşet etmesi hasebiyle burada zikretmekle yetindik. Hakkında bkz: Buhârî, *Târîhu'l-Buhârî*, I, 379 vd.; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VIII, 115 vd.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XI, 358 vd.; Abdullah Aydın, "İbn Râhûye", *DİA*, c. XX, İstanbul, 1999, s. 241.

¹⁰⁷ Bkz: Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XI, 8 vd.; Safedî, *a.g.e.*, VIII, 86.

¹⁰⁸ Buhârî, *a.g.e.*, IV, 148; Sem'ânî, *a.g.e.*, IX, 94-95; Mizzî, *a.g.e.*, I, XII, s. 272 vd.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XI, 408 vd.

¹⁰⁹ Bkz: Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 271; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 207 vd.

¹¹⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XI, 400 vd.

2.3.4. Fıkıh

Horasan'ın genelinde olduğu gibi Merv'de de fıkıh ilmi sahâbe ve yine onların öncülük ettiği, burada görev ifâ eden ilk kadılar vasıtasıyla başladı. Çok geçmeden İslâm'ın bölgede yerleşmesi ile birlikte Mervliler Batı'da olduğu gibi Doğu topraklarında yaşayan Müslümanlar olarak İslâmî ilimlere ilgi gösterdiler ve İslâm'ı doğru kaynaklardan öğrenmek için yolculuklar yapıp ilim tahsili adına gayret sarfettiler. Nitekim fıkıh ilminin inkişaf etmeye başladığı ikinci yüzyıl içinde İmam-ı Azam'ın talebeleri arasında birçok Horasanlı vardı. Bunlar içerisinde Merv asıllı olanlar önemli bir yekûn tutmaktaydı. Bu minvâlde Horasan ulemâsı ikinci yüzyılda kendilerine ait bir ekolün sahibi oldular ki, bu ilk devirde Horasanlılar denildiği zaman akla Merv ulemâsı gelmekteydi. Yine bu zamanlarda Horasan fakihleri dendiği zaman Hanefiler kastediliyordu.¹¹¹

Merv'de incelediğimiz dönemde ağırlıklı olarak Hanefilik benimsense de diğer fıkıh ekolleri de görülebilmekteydi. Örneğin Ebû Hanîfe'nin dostu, aynı zamanda talebesi olduğu bilinen Abdullah b. Mübârek daha sonraları Mâlik b. Enes'in ders halkalarına da katılmak suretiyle malikî metodu benimsemiş ve böylece Merv'de Malikîliği temsil ederek Malikî tabakatında kendisine yer verilmesini sağlamıştır.¹¹²

Şafî mezhebinin Merv'de revaç görmesini sağlayan ise Ahmed b. Seyyâr'dır. Daha sonra onu takip edenler oldu. Bunlar arasında Ebû Muhammed Abdân b. Muhammed b. İsâ el-Cenucirdî el-Mervezî (ö. 293), Ahmed b. Seyyâr'dan sonra Merv'de Şafîliğin ikinci temsilcisi kabul edilmektedir. Kendisi Merv'deki mülkünü satarak Mısır'a gitmiş, burada dönemin ünlü Şafî alimlerinin ilim halkalarına katılmış ve Merv'de daha önce kimsenin görmediği, İmam Şafi'ye ait eserlerle memleketine dönmüştür.¹¹³ Ancak görüldüğü üzere Şafîliğin Merv'de yayılması hanefilikten çok daha sonra, h. III. asrın ikinci yarısındadır.

Hanbelîliğe gelince, 164/780 yılında Bağdat'ta doğan Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855) aslen Mervlidir. Ancak Horasan

¹¹¹ Uslu, *a.g.e.*, s. 180 vd.

¹¹² Bkz: Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 123.

¹¹³ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 356 vd.

genelinde olduğu gibi, Merv’de de Hanbelî âlimler oldukça azdır ve varlıkları daha sonraki devirlere tekabül etmektedir. Merv’de Hanbelî ekolün tanınmasında mezhebin ileri gelenlerinden Mervli İbn Râhûye olarak meşhûr İshak b. İbrahim’in tesiri büyüktür. Ancak onun da Nişabur’a yerleşmesi Merv’deki etkisinin Hanefîlik karşısında zayıf kalmasına sebep olmuştur.

İncelediğimiz zaman aralığında yukarıda kendileri hakkında bilgi verirken işaret ettiğimiz Süleyman b. Büreyde b. Huseyb el-Eslemî (15-105/634-724) ve kardeşi Abdullah gibi ashabdan bilhassa kadılık yapan kimselerin dışında tespitlerimize göre Merv’de fikhın gelişmesinde katkısı olan diğer kimseler şunlardır:

Yahya b. Ya’mer el-Basrî el-Kaysî el-Cedelî, Ebû Süleyman (ö. 89/708 [?])

Merv’de yaşamış olan tabiûn hakkında bilgi verirken kendisine yer verdiğiiz Yahya b. Ya’mer, Merv başta olmak üzere bölgenin farklı şehirlerinde uzun yıllar kadılık vazifesi yapmıştır. Bu, onun meşhur olduğu nahiv ve kıraat ilimlerinin yanında fıkha dair birikiminin de kayda değer düzeyde olduğuna işaret etmektedir.¹¹⁴

İbrahim b. Meymûn es-Sâîğ el-Mervezî, Ebû İshâk (ö. 90-131/709-749)

Merv’de tabiûn tabakasına mensup kimseler içerisinde ismine yer verdiğimiz İbrahim b. Meymûn, Ebû Hanîfe ve Atâ’dan ilim tahsil etti. Horasan fakihleri ilim almak için onun etrafında toplanırdı. Daha önce ifade edildiği üzere Ebû Müslim el-Horasânî tarafından Merv’de öldürülmüştür.¹¹⁵

Abdülmü’min b. Hâlid el-Hanefî, Ebû Hâlid

Merv ehlinde olup, bir süre kadılık yapmıştır. Abdullah b. Büreyde ile görüşmüştür. İbrahim b. Meymûn es-Sâîğ, el-Hasan el-Basrî, es-Salt b. İyâs el-Hanefî, İkrime, Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî’den rivâyette bulunmuş; kendisinden de Nu’aym b. Hammad, Yahya b. Vâdih, el-Fazl b. Musa es-Sinânî, Ebû Tümeyle ve Zeyd b. Habbâb rivâyette bulunmuşlardır. Vefat tarihine dair herhangi

¹¹⁴ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, IV, 441 vd.; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Üdebâ*, VI, 2836.

¹¹⁵ Mizzî, *a.g.e.*, II, 223..

bir kayda ulaşılamamış olup hocaları ve talebelerini dikkate alırsak hicrî ikinci asrın ortalarında vefat ettiğini söyleyebiliriz.¹¹⁶

Hâlid b. Subeyh

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden olup yaşadığı dönemde Merv ehlinin imamı olarak kabul edilmekteydi. Halife Me'mûn zamanında Merv'de kadılık yaptı. Ebû Hamza ve İbnü'l-Mübârek'ten rivâyette bulundu. Abdü'l-Vâris b. Ubeydullah el-Atekî ve Merv ehli kendisinden rivâyette bulundular. Hakkında detaylı malumat bulunmayıp Hanefî tabakatında kendisine yer verilmektedir.¹¹⁷

Mukâtil b. Hayyân en-Nebâtî, Ebû Bistâm (ö.150/767)

Merv ehlinen olup kendisi hakkında Kur'an ilimleri bahsinde bilgi vermiştik. Mukâtil b. Hayyân, Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil etmiş, bu sayede Semerkant'ta kadılık yapmıştır.¹¹⁸

Muhammed b. Meymûn, Ebû Hamza es-Sükkerî (ö. 168/783)

Merv'de zamanın meşhur alimlerinden olup hafız, imam ve hüccet diye nitelenmektedir. Konuşmasının tatlılığından dolayı "sükkerî" diye isimlendirildi. Ebû Hanîfe ve İbrâhim es-Saiğ'den ders aldı. Ziyad b. Alkame, Ebû İshak, Süleyman el-A'meş, Abdülkerim el-Cezerî, Mutarrif b. Tarîf gibi kimselerden rivâyette buldu. İbnü'l-mübârek, Ebû Tümeyle, Abdan b. Osman, Sellam b. Vâkıd ve daha başka kimseler kendisinden rivâyette bulundular. Ömrünün sonuna doğru gözlerini kaybettiği belirtilmektedir.¹¹⁹

Nûh b. Ebû Meryem Ca'vene el-Câmi' el-Mervezî, Ebû İsme (ö. 173/789)

Çok yönlü bir alim olup Nuh el-Câmi' diye bilinir. Merv'de İlk derslerini Abdullah b. Büreyde'den alan Nuh b. Ebû Meryem, daha sonra Bağdat'a seyahat ederek Ebû Hanîfe ve İbn Ebû Leylâ gibi hocalardan fıkıh dersi almıştır. Kendisi

¹¹⁶ Buhârî, *a.g.e.*, VI, 117; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 137; İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, VI, 66; Mizzî, *a.g.e.*, XVIII, 442.

¹¹⁷ İbn Hibbân, *a.g.e.*, VIII, 224; Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısırî (ö. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, I-II, Mir Muhammed Kütüphanesi, Karaçi/Pakistan, tarihsiz, I, 552.

¹¹⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 340 vd.

¹¹⁹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII,421; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VIII, 81; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 385; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 121.

Hanefî mezhebini bölgeye ilk taşıyan kimse olarak bilinmektedir. Hakkında “Merv kadısı”, “Merv ehlinin âlimi” gibi nitelermeler yapılmıştır. Merv’de dört ilim meclisi kurmuştur. Bunlardan biri eser için, diğeri Ebû Hanîfe’nin görüşleri için, biri nahiv ve bir diğeri de şiirler içindi. Zührî, Amr b. Dinar ve Mukatil b. Hayyan’dan rivâyette bulunmuş, kendisinden de Iraklılar ve Merv ehli rivâyet almışlardır. Merv kadılığı da yapmış olan Ebû İsmâ’înin evi daha önce Razik Kanalı kıyısında bulunuyordu. Kadılık görevini üstlenince Cih Sokağı’ndaki konağına taşındı. 173/789 senesinde Merv’de vefat etti.¹²⁰

Abdullah b. Mübârek b. Vâdih el-Hanzalî et-Temîmî el-Mervezî, Ebû Abdirrahman (118-181/735-798)

Fıkhn Merv ve genel mânâda Horasan’da gelişiminde, daha önce kendisi hakkında bilgi verdiğimiz Abdullah b. Mübârek’in yeri büyüktür. Bilindiği üzere hicrî ikinci asrın ikinci yarısında Horasan’da dinî ilimler alanında gerçekleşen inkişaf ile artık müstakil ve orjinal eserler verilmeye başlanmış, Abdullah b. Mübârek Horasan’da eser yazan ilk kişi olarak tebarüz etmiştir. Aynı zamanda o, Merv’de inşâ ettirdiği iki ribattan birisini fıkha tahsis etmiş, burada ders okutup öğrenci yetiştirmiştir.¹²¹

Ebû Hanîfe’nin talebesi ve dostu olan Abdullah b. Mübârek ilk zamanlar onun metodunu benimsemiş, fıkhn bablarına göre tasnif ettiği “es-Sünen fi’l-Fıkhn” adlı eserinde onun usûlünü esas almıştır. Daha sonra Malik b. Enes’in ders halkasına katılan Abdullah b. Mübârek, fıkhta Hanefî ve Malikî mezheplerini birleştiren bir usul ortaya koymuştur. Genellikle Hanefîler’den sayılmakla birlikte bazı Malikî tabakatında da kendisine yer verilmektedir.¹²²

en-Nadr b. Muhammed el-Mervezî (ö. 183/799)

Ebû Hanîfe’nin öğrencilerinden, aynı zamanda Abdullah b. Mübârek’in dostlarından. O’ndan, Şeybanî’den ve İbn Ebû Halid’den rivâyet aldı.

¹²⁰ Sem’ânî, *a.g.e.*, III, 175 vd.; İbn Ebû Hâtîm, *a.g.e.*, VII, 484; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XI, 386-388; Mizzi, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXX, 56 vd.; Eyüp Said Kaya, “Nuh b. Ebû Meryem”, *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 229-230.

¹²¹ Uslu, *a.g.e.*, s. 17 vd.

¹²² Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, *DİA*, I, 123.

Kendisinden de Yahya b. Eksem ve zamanının Merv ehli rivâyette bulundular. Merv’de 183/799 senesinin kurban bayramında vefat etti.¹²³

Osman b. Ubeydullah, Ebü’l-Menâzil

Merv’e yerleşti ve orada kadı oldu. Kûfe ehlinden Şeybânî, el-Haccâc b. Ertat gibi kimseler kendisinden rivâyette bulundular.¹²⁴

Muhammed b. el-Hasan b. Fergad eş-Şeybanî (132-189/749-805)

Ebû Hanîfe’nin önde gelen talebelerinden Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybanî 132/749 yılında Vâsıt’ta dünyaya geldi. Kûfe’de yetişmiş, ondört yaşında Ebû Hanîfe’den dersler almıştır. Süfyan es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek de hocaları arasındadır. 189/805 yılında Merv kadılığı yaptı. kendisinden sonraki Ebû Yusuf ile birlikte, Hanefiliğin Mervin de yer aldığı Horasan’da yayılmasında etkili olduğu belirtilmektedir.¹²⁵

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)

154/771 yılında Herat’ta doğan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın, Benû Ümeyye’nin veya Benû Ezd’in mevlası olduğu kaydedilir. İlim tahsili için Basra ve Kûfe’ye gitti. Ders aldıkları hocaları arasında neseb âlimi İbnü’l-Kelbî de vardı. Fıkıh, nahiv ve eyyamü’n-nâs dalında bilgi sahibi oldu. Daha sonra Horasan’a dönerek Hârûn er-Reşîd’in vâlisi Herseme b. A’yen’in çocuklarına müeddip oldu. Tahir b. Hüseyin’in talebi üzerine Merv’e geldi ve burada eserlerinden bazısını kaleme aldı. Kitabü’l-Emvâl, Kitabü’l-Ğarib, Kitab-ü Fedâili’l-Ku’rân, Kitabü’t-Tuhûr, Kitabü’n-Nâsîh ve’l-Mensûh, Kitabü’l-Mevâ’iz, Kitabü’l-Ğarib, el-Musannef fî İlmi’l-Lisân bilinen eserlerinden bazılarıdır. Bir ara Tarsus kadılığı da yapan Ebû Ubeyd, hayatının sonlarına doğru Bağdat’a geldi. Hicrî 224 senesinde arkasında sayısız eser bıraktıkarak hac için gittiği Mekke’de vefat etti.¹²⁶

¹²³ İbn Sa’d, *a.g.e.*, VII, 263; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 535 vd.

¹²⁴ İbn Ebû Hâtım, *a.g.e.*, VI, 156; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 197; Buhârî, *a.g.e.*, VI, 231.

¹²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 561; İbn Ebû Hâtım, *a.g.e.*, VII, 227; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, IX, 134 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 192; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 43.

¹²⁶ İbn Hibbân, *a.g.e.*, IX, 16 vd.; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 392 vd.; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, X, 490 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 180.

2.3.5. Tasavvuf

İslâm Tasavvufu'nun II./VIII. yüzyılın ortalarında ortaya çıktığı, Kûfe ve Basra şehirlerinin (Irak) bu hareketin ilk öncülerine ev sahipliği yaptığı kabul edilir. Fethinde, iskân ve İslâmlaşmasında adı geçen şehirlerin rol oynadığı Horasan'da da tasavvuf kısa bir süre sonra başta Belh, Nişabur ve Merv şehirleri olmak üzere yaygınlık kazandı. “Zühhâd” adı verilen bu ilmin ilk temsilcileri tarafından bölgede tasavvufî faaliyetler yoğunluk arz etmeye başladı.¹²⁷ İslâm âleminde ilk sûfilerden kabul edilen İbrâhim b. Edhem (ö. 160/777) ve Şakîk el-Belhî (ö. 194/810) Horasan asıllıdır. Yine Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Dâvûd et-Tâî de İraklı bir sûfi sayılmasına rağmen Horasan asıllıdır.¹²⁸ Dolayısıyla Merv'in de içinde bulunduğu bölgede tasavvufun tanınması ve sevilip yaygınlaşmasında Horasan asıllı şahsiyetlerin payı büyüktür.

Merv'de sûfi hayatın ve düşüncenin başlaması ve gelişmesi ilk zamanlarda bu bölgeye gelen âlimler vasıtasıyla oldu. Daha sonra Abdullah b. Mübârek gibi Horasan'da hicrî II. yüzyılın ortalarında zühd ve ibadete düşkün bir çok âlim yetişmiş ve bunlar tasavvufun bu topraklarda gelişmesinde rol oynamışlardır. Hatta aşağıda haklarında detaylı bilgiler vereceğimiz öncü zâhidlerden ve mutasavvıflardan bazıları Merv'de eğitimlerini tamamladıktan sonra Bağdat'a göç etmek suretiyle orada tasavvufun gelişmesine katkı sağlamışlardır.¹²⁹

Merv'de zühd hayatının yaygınlaşmasında ve tasavvufî düşüncenin gelişmesinde etkili olan şahsiyetlerden önde gelenleri şunlardır:

Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797-798)

Kendisi hakkında daha önce hadis ve fıkıh sahasında bilgiler verdiğimiz Abdullah b. Mübârek, aynı zamanda Merv'in ilk ve en önde gelen zahidlerindedir. Zühd düşüncesinin benimsenmesi ve yaygınlık kazanmasında verdiği derslerin, yetiştirdiği öğrencilerin ve yazdığı eserlerin önemi büyüktür. Ona göre zühd “dünya ile alakayı kesmek değil, bilakis dünyaya ve dünyalığa bağlanmamaktır.” İlminde ve zühdünde son derece mütevâzi olan Abdullah b. Mübârek, zenginlere karşı kibirli

¹²⁷ Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 239.

¹²⁸ Uslu, *a.g.e.*, s. 199.

¹²⁹ Söylemez, *a.g.e.*, 2008, s. 228.

davranmanın da tevazu olacağını söylerdi. İnsanlar, zühd ve takvasını övecekleri bir kişiyi ona benzetirlerdi. İbnü'l-Mübârek'in zühd ile ilgili rivâyet malzemesini topladığı “Kitabü'z-Zühd ve'r-Reka'ik” adlı eseri ile “Kitabü'l-Cihad”, “Kitabü'l-Birr ve's-Sıla” zamanımıza kadar gelen bu alanda yazılmış eserleridir.¹³⁰

Bişr b. Hâris b. Abdurrahmân b. Atâ b. Hilâl el-Mervezî, Ebû Nasr (226/841)

Bişr el-Hafî ismiyle meşhur olup Merv'de yetişen mutasavvıfların en önemlilerinden biridir. Merv'in Bekird veya Matersam köyünde doğduğu kaydedilmektedir. Malik b. Enes, Şerik b. Abdullah, Hammad b. Zeyd, Fudayl b. İyad ve Abdullah b. Mübârek, Hüseyim gibi kimselerden hadis dinlemiş; Ahmed b. Hanbel, Ebû Heyseme Züheyr b. Harb ve İbrahim el-Harbî gibi âlimler de kendisinden rivâyette bulunmuştur. Rical alimleri tarafından “sika” şeklinde değerlendirilmiştir. Daha sonra inzivaya çekilen Bişr, insanlardan uzaklaşarak bir süre onlarla görüşmemiştir. Kaynakların belirttiğine göre Bişr, bütün kitaplarını toprağa gömerek tasavvufa yönelmiş, devrinin sûfilerinden olan Fudayl b. İyad (ö. 187/803), Serî es-Sakafî gibi kimselerin sohbetine iştirak etmeye başlamıştır. Ahmed b. Hanbel ile sık sık görüşürlerdi. Fıkhî konularda Süfyan es-Sevrî mezhebine tâbi olan Bişr, devrindeki sûfilere de tenkit etmiş, özellikle dinî esaslara riayette titizlik göstermeyen, takva yerine marifet konularına ağırlık veren, istikamet yerine kerameti esas alan sûfilere karşı çıkmıştır. Evinin etrafında bir ilim meclisi kurmuş olup burada toplananlara tasavvufî görüşlerini anlatırdı. 76 yaşında iken 226/841'de Bağdat'ta vefat etti ve Harb Kapısı denen yere defnedildi. Halife Me'mûn bir keresinde Yahya b. Eksem'e, Bişr el-Hafî'nin haya ve edebine sahip etrafında kimse kalmadığından yakınmıştır.¹³¹

Mansûr b. Ammâr, Ebû's Serî (ö. 225/840)

Hitabet ve vaazdaki maharetiyle tanınmış bir alimdir. Merv'in Dandanakan nahiyesinden olduğu söylenmekle birlikte, Ebîverd ve Bûşenc'den olduğu da

¹³⁰ Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, *DİA*, I, 123; Küçük, “Abdullah İbnü'l Mübarek ve Hadis İlmindeki Yeri”, s. 280; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 48.

¹³¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 246; İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, II, 356; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VIII, 143; Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabâkâtu's-Sûfiyye*, s. 42 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 200; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 47-48.

zikredilmektedir. İlk öğrenimini Merv’de tamamladıktan sonra Bağdat’a, Basra’ya, Şam ve Mısır’a yolculuk yaprı. Ömrünün son yıllarını Bağdat’ta geçirdi ve burada vefat etti. Leys b. Sa’d, Münker b. Muhammed, Beşir b. Talhadan rivayyet ettiği kimseler arasındadır. Kendisinden oğlu Süleym, Ali b. Haşrem ve Muhammed b. Ca’fer Laklûk, Yusuf b. Abdullah el-Harranî gibi alimler rivâyette bulundular. Dînî-ahlâkî konulara dair risaleler yazmış ancak bunlar günümüze ulaşamamıştır. “Meclisün fi Zikri’l-Mevt”, “Meclisün fi Hüsni’z-Zannî billâh, “Meclisü’t-Tekfûriyye fi’l-Ğazv” eserlerinden bazılarıdır. Tasavvuf anlayışının nefis, kalp ve takvâ olarak üç esasa dayandığı söylenmektedir. Mansûr b. Ammâr, heyecanla anlattıklarını kendi hayatında uygulamadaki zaafından dolayı Bişr el-Hâfî tarafından eleştirilmiş, vâizlikten gelir elde etmesi de kınanmasına sebep olmuştur.¹³²

el-Fudayl b. İyâd et-Temîmî el-Yerbu’î el-Horâsânî (ö. 187/803)

Zehebî tarafından el-İmam, el-Kudve, es-Sebt, Şeyhu’l-İslâm olarak nitelenen el-Fudayl b. İyad, Horasan doğumlu olduğu bilinmekle birlikte doğum yerinin Ebîverd, Semerkant, Buhâra ve Merv olduğuna dair farklı rivâyetler de bulunmaktadır. Sülemî, onun Merv’in Fündin Köyü’nde doğduğunu belirtir. Temim’in Benû Yerbu’ koluna mensuptur. Yetişkin yaşlarda Kûfe’ye gelerek burada A’muş, Beyân b. Bişr gibi alimlerden hadis öğrenmiş, daha sonra Mekke’ye giderek orada vefat etmiştir. Sika ve sadûk diye nitelenmektedir.¹³³

2.3.6. Kelâm

Merv’de incelediğimiz zaman diliminde Kelam dalında diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi bir gelişmenin vukû bulmadığı görülmektedir. Elbette siyasî olayların sebep olduğu tartışmalara Mervliler de bîgâne kalmamışlardı. Merv’de İslâm’ın yayılışı ve Müslüman nüfus hakkında bilgiler verirken farklı mezhebî topluluklar hakkında da bilgiler vermiştik. Bu minvâlde Merv’de Mutezilî düşünceyi temsil eden, Me’mûn’un hocası Sümâme b. el-Eşrâs (ö. 213/828); Abbasî ihtilâl sürecinde kuvvet kazanan ve Şia taraftarlığını savunan Ebû İkrime Ziyâd b. Dirhem ile

¹³² İbn Hibbân, *a.g.e.*, IX, 170; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 80; İbn Asâkir, *a.g.e.*, LX, 324 vd.; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, IX, 93 vd.; Ethem Cebecioğlu, “Mansûr b. Ammâr”, *DİA*, c. XXVIII, İstanbul, 2003, s. 8.

¹³³ İbn Sa’d, *a.g.e.*, VI, 43; İbn Ebû Hâtîm, *a.g.e.*, VII, 73; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 315; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, VIII, 421 vd.

Süleyman b. Kesîr; bilinen ilk Mürcîler Mukatil b. Süleyman ve Sâbit Kutne ile İbrâhim b. es-Saiğ ve Yezîd en-Nahvî; Batınî fikirlerin temsilcisi Hulûliyye'nin faaliyetleri farklı kelimâ düşüncelerin öncüleri olarak tebârüz etmektedirler. Ancak sonuç olarak bir kez daha vurgulamak gerekirse, bu fikir hareketleri siyasî propaganda aracı olmaktan öteye geçemeyip Merv'de bu tarihlerde bir ilim olarak Kelâm'dan bahsetmemize imkan vermemektedir.

2.4. Şiir, Dil, Edebiyat ve Diğerleri

Şiir ve şairin Arap kültüründe önemi büyüktür. Kadim zamanlardan beri kabileler şairleri ile övünürler; savaşlarını, kahramanlıklarını, üzüntü ve sevinçlerini şairlerin dile getirdiği dizeler sayesinde nesilden nesile aktarırlardı. Fethi esnasında ve daha sonraları Horasan'a gelen ve bu topraklara yerleşen Araplar'ın yanlarında şairler de vardı. Bölgeye Basra'dan gelen Ezd, Bekr b. Vâil, Temim, Kays Aylan ve Abdülkays başta olmak üzere çeşitli kabilelerin arasında bulunan şairler şiirleriyle Cahiliyye devrinden beri süregelen geleneği bu topraklarda da yaşattılar. Emevîler millî karektere önem veren bir siyaset güttükleri için şairlere bilhassa önem vermişlerdir. Bu devirde şairlerin büyük bir kısmının özellikle devlet bürokrasisinde önemli bir mevkide yer alan Mühelleb Ailesi tarafından himaye edildikleri görülmektedir.¹³⁴ Abbasîler zamanında ise özellikle Merv'in halife Me'mûn zamanında başkent olması ile hatırı sayılır miktarda şair, şehrin kültürel hayatında rol almışlardır.

Merv'de yalnız şiir değil, nahiv, ahbâr ve benzeri ilim dalları da gelişme göstermiştir. Böylece şehirde geçmişten tevarüs edilen Arap kültürünün tesiriyle bazı isimler dil, şiir, edebiyat ve ahbâr gibi alanlarda meclisler kurmuşlar, birikimlerini sonraki nesillere aktarmışlar, kimi zaman da eserler kaleme almışlardır. Bir süreliğine de olsa Merv'de bulunmuş ve adı geçen sahalarda faaliyet icra etmiş isimlerden tespit ettiklerimiz şunlardır:

Ka'b b. Ma'dan el-Eşkarî, Ebû Mâlik (ö. 80/700 civarı)

Ezd kabilesinin el-Eşâkır koluna mensup olan Ka'b, cesur bir şair ve aynı zamanda meşhur bir hatipti. Bizzat kendisi Haccâc'ın "sen şair misin hatip mi?"

¹³⁴ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 67; Uslu, *a.g.e.*, s. 173.

sorusuna “ikisi de” cevabını vermiş, bir başka mecliste Haccâc’ın huzurunda uzun bir kaside inşad etmişti. Ka’b, Mühelleb b. Ebû Sufra’nın yakın arkadaşlarından olup onun Hâricîlerle savaşında da yanında bulunuyordu. Daha sonra yine onunla beraber Merv’e gelmişti. Ferezdak’ın saydığı dört İslâm şairinden biri de Ka’b idi.¹³⁵

Nehâr b. Tevsi’a (ö. 83/702)

Benû Bekr b. Vâil kabilesine mensup olup onların Horasan’daki şairi olarak tanınmaktaydı. Babası da aynı kabilenin şairiydi. Nehâr daha çok hicivleri ile meşhurdur. Bir seferinde Mâverâünnehr seferinden dönen Kuteybe b. Müslim, Nehâr b. Tevsi’a’yı huzuruna getirterek elde ettiği zaferi gösterip “neydi senin Mühellebi öven sözlerin?” diye üstünlük taslamış, ancak kendisini hicvetmesi üzerine elinden ancak yine Kuteybe’nin annesine sığınarak kurtulabilmiştir. Onun “Dîvân” adlı bir eseri olduğundan bahsedilmektedir.¹³⁶

Yahya b. Ya’mer el-Basrî el-Kaysî el-Cedelî, Ebû Süleyman (ö. 89/708 [?])

Advan b. Kays b. Aylan kabilesindedir, el-Veşkî ve el-Basrî nisbeleri vardır. Tâbiûndan bölgede faaliyetleri bilinen ilk Arap dilcisidir. Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer ile görüşmüştür. Aslen Basralı olan Yahya b. Ya’mer hadis, fıkıh ve Kur’an ilimlerinin yanında Arap dilinde de derin bilgiye sahip olup Ebû’l-Esved ed-Düelî’nin öğrencilerindedir. Tâbiûnun fakihlerinden Nasr b. Asım el-Leysî en-Nahvî ondan ders almıştır. Bir süre Yezîd b. Mühelleb’in katipliğini yapmış, bu esnada Haccac’a yazdığı mektuplardaki fesahati ile onun dikkatini çekmeyi başarmıştır.¹³⁷

Sâbit Kutne (ö. 110/728)

Ezd kabilesine mensub olup Mervânîler döneminin önde gelen şairlerindedir. Tam adı Sâbit b. Ka’b b. Câbir el-Atekî, künyesi Ebû’l-Alâ’dır. Türklerle yapılan bir savaşta gözüne ok isabet edip yerine pamuk yerleştirdiği için

¹³⁵ Safedî, *a.g.e.*, XXIV, 260; Ziriklî, *el-A’lâm*, V, 229; Uslu, *a.g.e.*, s. 174.

¹³⁶ Safedî, *a.g.e.*, XXIV, 146.; Ziriklî, *el-A’lâm*, VIII, 49.

¹³⁷ İbn Sa’d, *a.g.e.*, VII, 260 vd.; İbn Hibbân, *a.g.e.*, V, 523 vd.; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, IV, 441 vd.; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Üdebâ*, VI, 2749 ve 2836.; Uslu, *a.g.e.*, s. 172; Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 238.

“Sâbit Kutne” denmiştir. Yezîd b. Mühelleb’in Horasan valiliği esnasında ona arkadaşlık etmişti. Eşres b. Abdullah’ın Semerkant ve Mâverâünnehr fetihlerine katılmış, Merv’in Âmül nahiyesinde Türklerle uzun süren mücadeleler vermiştir. Bununla birlikte aynı Sâbit Kutne yeni Müslüman olmuş Semerkantlı Türkler’e yeniden vergi konulmasını bir zulüm olarak değerlendirmiş ve protesto etmiştir. Türklerle karşı verdiği mücadelelerden birinde hayatını kaybetmiştir. Macid b. Ahmed es-Sâmerrâî el-Bağdâdî onun divanına ait şiirlerinden bulabildiklerini toplamıştır.¹³⁸

Mufaddal b. Muhammed b. Ya’la b. ‘Âmir ed-Dabbî, Ebü’l-Abbâs (ö. 164-170/780-787)

Şiir rivâyetinde Kûfe mektebinin en güvenilir ismi olarak nitelenen Mufaddal, aynı zamanda edeb, eyyamü’l-arab ve ahbâr sahalarında da önemli bir şahsiyettir. Bir ara Halife Mansûr’a karşı bir isyana karıştığı söylene de, daha sonra halifenin oğlu Mehdî’ye mürebbî tayin edildi ve onunla Horasan’a gitti. Dolayısıyla Mehdî’nin Merv’de bulunduğu zaman diliminde Mufaddal’ın da burada meslekî faaliyetlerini sürdürdüğünü anlıyoruz. Daha sonra Harun er-Reşîd zamanında Bağdat’a yerleşmiş ve çalışmalarını burada sürdürmüştür. Semmak b. Harb, Ebû İshak es-Sebî’î, Asım b. Ebü’n-Nücûd, Mücahid b. Rûmî, Süleyman b. el-A’meş, İbrahim b. Mühacir ve Muğire b. Mukassem’den rivâyette bulunmuş, kendisinden de Ebû Zekerriyya Yahya b. Ziyad el-Ferrâî, Muhammed b. Ömer el-Kusabî, Ebû Kamil el-Cederî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyad İbnül A’rabî, Ahmed b. Malik el-Kuşeyrî ve daha başkaları rivâyette bulunmuşlardır. Kendisinin “el-İhtiyârât” adını verdiği, ehlinece “el-Mufaddaliyyât” olarak bilinen eserinin yanında “el-Emsâl”, “Me’âni’ş-Şi’r”, “el-Elfâz” ve “el-Arûz” adlarında eserleri bulunmaktadır. Ayrıca o, Kitâbü’l-Egânî’nin güvenilir râvîlerindedir.¹³⁹

Nûh b. Ebû Meryem el-Câmi’ el-Mervezî, Ebû İsmâ (ö. 173/789)

Nûh b. Ebû Meryem’in daha önce bahsi geçen alanların yanında derin bilgiye sahip olduğu diğer dallar nahiv ve şiidir. O, Merv’de kurduğu dört ilim meclisinin

¹³⁸ Safedî, *a.g.e.*, X, 283; Ziriklî, *el-A’lâm*, II, 98; Uslu, *a.g.e.*, s. 173-74.

¹³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 151; Ziriklî, *el-A’lâm*, VII, 280; Uslu, *a.g.e.*, s. 172-73.

içerisinde iki tanesini nahiv ve şiire ayırmış böylece burada bir çok öğrenci yetiştirmiştir.¹⁴⁰

Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820)

Hadis ve fıkıh yönünün yanında Nadr b. Şümeyl edeb, eyyâm, Arap dili ve şiirinde de üstün idi. O, ünlü dil bilgini Halil b. Ahmed'in öğrencileri arasında en muteber olanıdır. İbn Sa'd onun 203/818-19 senesinde, Me'mûn daha Merv'den ayrılmadan, burada vefat ettiğini belirtmektedir.¹⁴¹

el-Abbâs b. Tarhân, Ebü'l-Yenbu'î

Harun er-Reşîd, Emin, Me'mûn ve Mu'tasın dönemlerini yaşamış, şiirlerinde onları ve devletin ileri gelenlerini medhetmiş, oyun ve eğlenceye düşkünlüklerini ise hicvetmiştir. Nitekim bir keresinde Mu'tasım'ı hicvetmiş, bunun üzerine hapsedilmiş ve orada hayatını kaybetmiştir. Abbâs, Me'mûn'un Merv'e gelmesinin şerefine günümüz Farsça'sıyla yazılmış bir şiir okumasıyla dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu kasidede bu dil ile daha önce hiç kimse tarafından manzum yazılmadığı belirtilmektedir. Bu da, klasik Fars edebiyatının yeni döneminin Merv'de ve genel mânâda Horasan'da başladığını göstermektedir.¹⁴²

Muğîre b. Habnâ

Benû Temîm'in şairlerinden olup Künyesi Ebû İsa'dır. Annesine nisbet edilmesi ile meşhur olmuştur. "Habnâ"nın, babasının lakabı olduğu da söylenmiştir. Babası ile Sahr ve Yezîd adlı iki kardeşi de dönemin şairlerindedir. Mühelleb b. Ebû Sufra'nın yakın adamlarından olan İbnü'l-Habnâ şiirlerinde onu ve çocuklarını methetmiş, onların Ezârika ile mücadelelerini konu edinmiştir. Hz. Ali'den şiir dinlemiş, kendisinden de Selm b. Abdurrahman en-Nehâf ve Cerrâd İbnü'l-Mecâlid rivâyette bulunmuşlardır. Kuteybe b. Müslim döneminde Mâverâünnehir fetihlerine katılmış ve Neseft'e şehid olmuştur.¹⁴³

¹⁴⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 175-176; Eyüp Said Kaya, "Nuh b. Ebû Meryem", *DİA* c. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 229 vd.

¹⁴¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 263; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 328 vd.

¹⁴² Safedî, *el-Vaff*, XVI, 378; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 67 vd.; Yazberdiyev, *a.g.e.*, s. 25 vd.

¹⁴³ İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, VIII, 220; Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII, 433; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 278; Uslu, *a.g.e.*, s. 174.

Hâcib b. Zübyân

Basra'da doğan şair, Temîm'in Mâzin koluna mensup olup Hâcib el-Fîl namıyla meşhurdur. Mühelleb b. Ebû Sufra'nın meclisinin en önde gelen şarilerinden birisidir. Şiir meclislerinde, Mühelleb'in bir diğer şairi Sâbit Kutne ile edebî bir mücadeleye giriştiği ve onu alt ettiği kaydedilir. Mühelleb'in Oğlu Yezîd'in valiliği zamanında da aynı şekilde Yezîd'in meclislerinde medhiyeler dile getirmiş, onunla birlikte Merv'de bulunmuştur.¹⁴⁴

Ziyâd el-A'cem (ö. 100/718 civarı)

Ebû Umâme künyesine sahip olup Abdü'l-Kays kabilesinin mevlasıdır. Tam adı Ziyâd b. Süleym el-A'cem el-Abdî'dir. İsfahan'da doğup büyümüş, İsfahan'ın fethi sırasında ele geçip Benû Abdilkays'ın mevlâsı olmuştur. Ebû Musa el-Eşarî ve Osman b. Ebû'l-Âs'a yetişmiş, onlarla birlikte Istahr şehrinin fethine katılmıştır. İbnü's-Selam onu İslâm şairlerinin altıncı tabakasından saymaktadır. Muğire b. Mühelleb'i övdüğü şiirden, onun Merv'de bulunduğunu ve şehri tanıdığını anlıyoruz. Abdullah b. Ca'fer b. Ebû Tâlib hakkında da bir medhiyesi olan Ziyad el-Acem aynı zamanda şair Ferezdak'ın onun hicvinden çekineceği kadar bir hiciv şairidir.¹⁴⁵

Nasr b. Seyyar (ö. 131/748)

Emevîler döneminin ünlü komutanı ve Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın, üstün akli ve siyasetteki mahareti kadar aynı zamanda kudretli bir hatip ve şair olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁶

Muhammed b. Vüheyb el-Himyerî el-Basrî (ö. m. 833'den sonra)

Aslen Basralı olup Künyesi Ebû Ca'fer'dir. Şiirlerinde Me'mûn'u ve Mu'tasım'ı methetmiştir. Buradan hareketle iki halife zamanında ömrünü sürdürdüğünü anlıyoruz. Merv'de Me'mûn'un yanında bulunan ve daha sonra Bağdat'a dönen

¹⁴⁴ İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Şihabüddin (ö. 328/940), *el-İkdü'l-Ferîd*, I-VIII, Beyrut, h. 1404, III, 298; Hüseyin Atvan, *eş-Şi'r fî Horâsân mine'l-Feth ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Ümevî*, 2. baskı, 1409/1989, s. 181-182; Uslu, *a.g.e.*, s. 174; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 240.

¹⁴⁵ Bkz: İbn Asâkir, *a.g.e.*, XIX, 149; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, III, 1329-1330; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 597 ve *Târîhu'l-İslâm*, III, 46; Uslu, *a.g.e.*, s. 174-175; Çetin, "Horasan", *DİA*, XVIII, 240.

¹⁴⁶ Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-III, Beyrut, h. 1423, I, 62; Uslu, *a.g.e.*, s. 175.

şairlerdendir. Ehlibeyt hakkındaki mersiyeleri sebebiyle teşeyyu' ile itham edilmiştir.¹⁴⁷

Ali b. Cebele el-Horasânî (ö. 213/828)

Tam adı Ebü'l-Hasen Ali b. Cebele b. Müslim b. Abdurrahman el-Horasânî'dir. el-Akevvek adıyla meşhur olmuştur. Mevâlden olup doğuştan kördür. 160/776 senesinde dünyaya gelmiş, 213/828 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Me'mûn'la birlikte Bağdat'a gelenlerdendir. Cahız onun hakkında "ne bedevîlerden ne de şehirlilerden onun kadar güzel şiir söyleyenini görmedim" demiştir. Bir şiirinden dolayı Me'mûn tarafından yakalanma emri verilmiş, uzun müddet Cebel ve Cezire dolaylarında saklandıktan sonra yakalanarak halifenin huzuruna çıkarılmıştır. Halifenin sorgulamasının ardından dili koparılmak suretiyle feci şekilde can vermiştir.¹⁴⁸

Müerric es-Sedûsî

Adı Müerric b. Amr b. el-Hâris b. Münî' b. Sevr b. Sa'd b. Harmele b. Alkame b. Amr b. Sedûs'tur. Ebû Fîd künyesine sahip olan Müerric ayrıca en-Nahvî ve el-Basrî nisbelerine sahiptir. Sedusî nisbesini dedesi Sedus b. Şeybân b. Zühl b. Sa'lebe b. Ukâbe'den alış olup bu şahıs Benû Bekr b. Vâil'dendir. Yine nisbesinden onun Basralı olduğu anlaşılmaktadır. Burada Ebû Zeyd el-Ensârî'den ders almıştır. Hadis ve ensab bilgisinin yanında daha çok şiir ve dil konusunda otorite olup ünlü nahivci Halil b. Ahmed'in en güvenilir öğrencileri arasında gösterilmektedir. Me'mûn ile birlikte Merv'e gelmiş, burada bir müddet ikamet ettikten sonra Nişabur'a yerleşmiştir. "el-Bâri" adını verdiği bir eseri bulunmaktadır.¹⁴⁹

Ebû Muhammed el-Yezîdî (ö. 202/818)

Adı Ebû Muhammed Yahya b. el-Mübarek b. el-Muğire el-Adevî'dir. Kıraat, nahiv ve dil alanında bilgi sahibiydi. Basralı kıraat alimi Ebû Amr b. Alâ el-Mâzinî'nin ashabından, onun kıraatini nakledenler arasındadır. Ondan, İbnü

¹⁴⁷ Safedî, *a.g.e.*, V, 118; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 134; Uslu, *a.g.e.*, s. 175.

¹⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 280; Safedî, *a.g.e.*, XX, 171; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, 192 vd.

¹⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 99; İbn Hallikan, *Vefeyât*, V, 304; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, VI, 2731; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 80.

Cüreyc'den ve daha başka kimselerden rivâyette bulunmuş, kendisinden de oğlu Muhammed, Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, İshak b. İbrahim el-Mevsîlî, Ebû Amr ed-Dineverî gibi kimseler rivâyette bulunmuşlardır. Mehdî'nin dayısı Yezîd b. Mansûr b. Abdullah b. Yezîd el-Hımyerî'nin çocuklarını eğitmiş, bu sebeple de el_Yezîdi nisbesiyle meşhur olmuştur. Daha sonra Harun er-Reşîd'e intisab ederek oğlu Me'mûn'u eğitime görevini üstlenmiştir. Onunla birlikte Merv'e gitmiş, yetmiş dört yaşında iken burada vefat etmiştir. Bağdat'ta vefat edildiği de söylenmektedir. Bir çok şiirinin yanında dil alanında "en-Nevâdir", "el-Maksûr ve'l-Memdûd", "eş-Şekl" ve "Nevâdiru'l-Lüğa" adlı eserleri vardır.¹⁵⁰

Abdullah b. Mübârek (181/797-798)

Abdullah b. Mübârek daha önce ifade ettiğimiz birçok ilmi yönünün yanında, aynı zamanda devrinin önde gelen şairlerinden biridir. Şiirlerinde daha çok zühd, cihad, din büyüklerini konu edinmiştir. Önemli bir kısmının kaybolduğu şiirlerinden bazıları Mücahid Mustafa Behcet tarafından derlenmiş ve "Şi'rü'l-İmam el-Mucahid Abdullah İbnü'l-Mübârek" adıyla Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye, XXVII, Kuveyt, 1983, I, 9-72; II, 455-501'de yayınlanmıştır.¹⁵¹

Ebü'l-Vezîr Ömer b. Mutarrif el-Kâtib

Mervli olup aslen Abdülkays kabilesine mensuptur. Mehdî, Hâdî ve Hârun er-Reşîd dönemlerinde divân katipliği yaptı. Hârun zamanında da vefat ettiği kaydedilmektedir. Hârun er-Reşîd kendisini sever ve hürmet ederdi. Vefatına çok üzülmüş ve cenazesine katılmıştır. "Kitâbu Menâzili'l-Arab ve Hudûdüha ve Eyne Mahalletü Külli Kavmin ve İla Eyne İntekale Minha", "Kitabü Resâil ile'l-Vezir" "Kitabü Mefâhiri'l-Arab ve Münâferati'l-Kabâil fi'n-Neseb" adlı eserleri olduğu ifade edilmektedir.¹⁵²

Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd (ö. 224/838)

Daha önce Merv'de fikhın gelişimi bahsinde kendisi hakkında bilgi verdiğimiz Kasım b. Sellâm, aynı zamanda dönemin ünlü alimlerinden ders alarak

¹⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 183; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 562-563; Zirikî, *el-A'lâm*, VIII, 163.

¹⁵¹ Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 123.

¹⁵² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 159.

tanınmış nahiv bilginlerinin arasına girmeyi başardı. Onun Ayrıca “eyyâm” alanında da bilgisi olduğu ifade edilmektedir.¹⁵³

el-Hasan b. İshâk b. Ziyâd el-Leysî el-Mervezî (ö. 241/855)

Benû Leys’in mevlası olup lakabı Hüsneveyh’tir. Sika bir şair olarak nitelenmekte olup Buharî ve Nesaî onun hadislerine yer vermişlerdir.¹⁵⁴

2.5. Eğitim-Öğretim Kurumları

İslâm Tarihinde kurumsal mânâda eğitim öğretim faaliyetinden bahsedilirken ilk akla gelen yer, eğitim-öğretimin ilk basamağını teşkil etmesi bakımından küttablardır. Ne var ki, kaynaklarımızda Merv’de incelediğimiz zaman aralığında küttabların varlığına dair her hangi bir kayda rastlayabilmiş değiliz. Buna rağmen, Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm devletinin sâir şehirlerinde faaliyetlerine başladığı bilinen bu kurumların, çalışmanın önceki bölümlerinde ifade edildiği üzere muazzam miktarda Müslüman nüfusun aileleriyle birlikte iskan edildiği Merv’de de aynı tarihlerde faaliyete başlamış olması kaçınılmazdır. Ayrıca, ilmî hayata dair başlık altında ortaya koyduğumuz üzere farklı ilim dallarında yetişen Mervli sayısız alimin, şehirde bulunan küttablarda eğitim almış olmaları gerekir. Önek vermek gerekirse, önceleri Kûfe’de Kur’an öğretimiyle ilgilenen Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723-24) daha sonra 93/711 yılına kadar Merv’de bulunmuş ve burada çocuklara ücretsiz olarak Kur’an öğretmiştir.¹⁵⁵

Kaynaklarda yer alan ifadelerle göre, ilmî faaliyetler hayatın her anında ve her yerde gerçekleştirilebilmekteydi. Özellikle hadis rivayeti açısından düşünüldüğünde Merv’de sokaklar, çarşı pazarlar, mescitler, evler ve dükkanlar bu ilmin aktarıldığı mekanlar konumundaydılar. Hatta kaydedildiğine göre er-Rebi’ b. Enes b. Ziyâd el-Bekrî el-Horâsânî, Ebû Müslim tarafından Merv Kahendezine hapsedildiği vakit dahi, Abdullah b. Mübarek kendisini ziyaret ederek ondan hadis almıştı.¹⁵⁶

¹⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 392.

¹⁵⁴ İbn Hibbân, *a.g.e.*, VIII, 175; Mizzî, *a.g.e.*, VI, 55 vd.

¹⁵⁵ Hakkında bkz: Mizzî, *a.g.e.*, XIII, 291; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, IV, 598; Çetin, “Horasan”, *DİA*, XVIII, 238.

¹⁵⁶ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, VI, 170.

Alimlerin evleri ilmî hayatın canlı tutulduğu mekanlardan bir başkası idi. İlmiyle meşhur olan kimselerin yaşadığı yerin etrafında toplanan insanlar her fırsatta kendilerinden ilim tahsil etmeye gayret ederler, bir süre sonra da buralarda ilim meclisleri teşekkül ederdi. Tabiûndan İbrahim b. Meymûn es-Sâîğ el-Mervezî (ö. 131/749), devrin fakihlerinden kabul edilmekte olup ilminden istifade etmek isteyen kimseler onun etrafında toplanırdı.¹⁵⁷ Merv'in sûfî önderlerinden birisi olarak zikrettiğimiz Bişr b. Hâris (ö. 227/841) de evinin etrafında bir ilim meclisi kurmuş olup burada toplananlara tasavvufî görüşlerini anlatmaktaydı.¹⁵⁸

Kurduğu ilim meclisi revaç gören isimlerden bir diğeri Ebû İsmâ Nuh b. Ebû Meryem'di. (ö. 173/789) Çalışmamızın önceki bölümünde hakkında detaylı bilgi verirken ifade edildiği üzere Nuh b. Ebû İsmâ, Merv'de dört adet ilim meclisi kurmuş olup bunların her birinde hadis, arap dili, şiir ve fıkıh olmak üzere dört alanda ders vermekteydi.¹⁵⁹

Merv camileri, diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi ibadetin yanında dinî ilimlerin öğretilip ilmî konuların müzakere edildiği kurumlardı. Eski Mescit (el-Mescidü'l-Atîk) etrafında teşekkül eden mahalle, Zerreceyn Mahallesi olarak bilinmekteydi.¹⁶⁰ Burası özellikle Halife Me'mûn zamanında Şafîilerin toplandığı bir yer konumundaydı.¹⁶¹ Dolayısıyla Şafîiliğe dair ilmî faaliyetler de bu cami ve etrafında gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde şehrin Sayârifî mıntıkasında bulunan Yeni Mescit (el-Mescidü'l-Cedîd) etrafında da Hanefîler yoğun olarak bulunmaktaydı.¹⁶² Muhtemelen Hanefîliğe dair ilmi toplantılar da bu camide yapılmaktaydı.

Merv'de eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü bir diğer kurum ribatlardır. Nitekim Merv'de şehrin bitişiğinde ünlü âlim, âbid ve zâhid Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) Ribâtu İbnü'l-Mübârek adıyla anılan bir ribat inşa ettirmişti.

¹⁵⁷ Mizzî, *a.g.e.*, II, 223.

¹⁵⁸ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabâkâtu's-Sûfiyye*, s. 42 vd.; Uslu, *a.g.e.*, s. 200; Jumabayev, *a.g.e.*, s. 47-48.

¹⁵⁹ Sem'ânî, *a.g.e.*, III, 175-176; Uslu, *a.g.e.*, s. 114-115.

¹⁶⁰ Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 279.

¹⁶¹ Yakubovskii, Bosworth, *a.g.e.*, 1991, s. 619.

¹⁶² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 310-312. Ayrıca bkz: Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, 114.

Aynı şekilde ikinci bir ribat daha inşa ettirdiği bilinen Abdullah b. Mübârek, buralarda ders okutmaktaydı.¹⁶³

Merv’de dinî ilimlerin yanında müspet ilimler alanında da bir takım faaliyetlerin icra edildiğini ifade etmiştik. Özellikle, zikri geçtiği üzere Erk Kale’de keşfedilen Sâsânîler dönemine ait, sonradan “Elit House” adı verilen yapı Merv’de “dil okulu” benzeri bir kurumun varlığına işaret etmektedir.¹⁶⁴ Burada İslâmî devirle devam eden çeviri hareketinin yanında tıp ve astronomi gibi ilimlerin öğretiliyor olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁶³ Uslu, *a.g.e.*, s. 150-151.

¹⁶⁴ Herrmann, Masson, Kurbansakhatov, “IMP: Preliminary Report On The Third Season (1994)”, s. 32; Herrmann, “A Central Asian City...”s. 34.

SONUÇ

Çalışmamızın başından sonuna kadar, kadîm zamanlardan itibaren Horasan'ın merkezi kabul edilen Merv şehrinin, kuruluşundan Tahirî Hanedanı'nın yönetimine bırakıldığı 205/821 yılına kadarki siyasî, askerî, sosyal, kültürel, ekonomik ve ilmî yönlerini eldeki veriler ışığında ortaya koymaya çalıştık.

Merv, ilk insanlık yerleşimlerinden bazılarını da ihtiva eden bir coğrafyada, Murgap Nehri'nin suladığı verimli vahada kuruldu. Bu vaha, tarih öncesi zamanlardan beri tarımsal faaliyetlerin yoğun olarak icrâ edildiği bir yerdir. Merv şehrine hayat veren şey de coğrafyanın insanlara sunduğu bu imkandı. Vahanın tam bir haritasının çıkarılması, Merv'in geçmişine ışık tutmakla birlikte tarımın geçmişteki gelişimi ve insanlığın bu coğrafyada keşfettiği sulama sistemi hakkında daha detaylı ve somut veriler elde edilmesini sağlayacaktır. Buna dair bizim de ilk verilerinden faydalandığımız çalışmaların sonuçlanması ve daha başkalarının da yapılması, bugün bilinmeyen veya az bilinen bazı gerçeklerin tamamen günyüzüne çıkmasını temin edeceği kanaatindeyiz. Yine bu çalışmalar sayesinde İslâm coğrafyacılarının eserlerinde yazılı bulunan verilerin bilimsel çalışmalarla karşılaştırılması ve ıspatı da sağlanmış olacaktır.

Ceyhun nehrinin doğu-batı yönlü geçiş noktalarına ulaşmadan evvelki son konaklama merkezi olması hasebiyle tarihî İpek Yolu'nun önemli bir güzergahı üzerinde yer alması, Merv'in siyasî, askerî, kültürel ve jeopolitik önemini daha da artırmıştır. Bu sayede Doğu ile Batı kültürleri arasında maddî değerlerin yanında kültürel öğelerin de taşınmasında rol alarak bu iki uzak kültürün bir sentezini oluşturmayı başarmıştır. Çalışmamızda yer verdiğimiz üzere klasik coğrafya kaynaklarında Merv'in üzerinde yer aldığı İpek Yolu güzergahı, konaklama merkezleri ve aralarındaki mesafeler ile kaydedilmiş bulunmaktadır. Söz konusu yerleşim yerlerinden geriye kalan kalıntıların izi sürülmek suretiyle bilimsel keşif çalışmalarının yapılmasını ümit ediyoruz. Zira bu sayede İpek Yolu'nun bu noktadaki geçiş güzergahı net olarak tespit edilmiş olacaktır.

Şehir, bilinen en eski tarihi olan Ahamenişler zamanından Müslümanların bölgeye gelmelerine kadar Makedonlar, Yunanlar, Sakalar ve İranlılar tarafından

hâkimiyet altına alınmaya çalışıldı. Dört asrı aşan bir süre (M.S. 224-651) Sâsânî yönetimi altında gelişimini sürdüren Merv, 31/651 senesinde son Sâsânî kralı III. Yazdicerd'in ortadan kaldırılması ve şehrin Müslümanlarca nihâî olarak fethedilmesi ile Müslümanların hakimiyeti altına girdi. Bu olay şehrin tarihinde bir dönüm noktası olup siyasî, sosyal, kültürel vb. etkileri günümüze kadar devam etmektedir.

Müslümanların idaresi altında sahip olduğu zenginlikleri artırarak var olmaya devam eden Merv, Emevî halifesi Muaviye'nin isteği ve Ziyâd b. Ebîh'in eliyle Horasan eyaletinin merkezi haline geldi. Uzun süren çıkar savaşlarına ve kabile mücadelelerine de sahne olan şehir, Emevî iktidarına karşı en büyük hoşnutsuzluğun baş gösterdiği merkezlerden biriydi. Buna ilave olarak sahip olduğu stratejik konumu sebebiyle Abbasî ihtilâlinin aksiyona geçirildiği üs bölgesi vazifesini üstlendi ve Emevîlerin tarih sahnesinden ayrılmalarında en büyük paya sahip oldu. Dolayısıyla Abbasî ihtilâlinin tam olarak kavranabilmesi ve başarıya ulaşmasındaki sâiklerin neler olduğunun gün yüzüne çıkarılabilmesi için, onun icraata geçirildiği merkez olan Merv şehrinin siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik vb. yönlerinin bilinmesinin ne kadar önemli olduğunun bu çalışma ile bir kez daha anlaşılmiş olduğu kanaatindeyiz.

İlk Abbasîler döneminde meydana gelen bir çok olayda adı geçen şehir, halife Me'mûn'un kardeşiyle giriştiği iktidar mücadelesinde halifeliği elde etmesinde etkili olan en önemli faktörlerden biridir. Me'mûn'un kalma kararıyla birlikte Merv, yaklaşık on bir sene boyunca bütün İslâm dünyasının payitahtı olma vasfını da hâiz oldu.

Merv, tarih boyunca çok kültürlü bir sosyal yapıya sahip olması sayesinde farklı etnik ve dînî grupların bir arada yaşama tecrübesini en güzel şekilde sergileyen nadir şehirlerden birisidir. İncelediğimiz tarihi boyunca Türkler, İranlı kavimler ve Araplar şehrin etnik yapısında rol oynarken Budizm, Maniheizm, Mecûsîlik, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi büyük dinler inanç hayatına tesir etmiştir. Bu sayede ilmî ve kültürel gelişmişliği de bünyesinde barındırmayı başaran Merv, böylece İslâm dünyasında gerçekleşen tercüme hareketlerine büyük katkılar sağlamıştır. Halife Me'mûn'un Bağdat'ta kurduğu Beytülhikme'nin temellerinin

atılmasında Merv'den giden ilim adamları ve tercümanların rolü artık daha iyi bilinmektedir.

Merv, farklı tarihlere tekabül eden yerleşim alanlarına sahip olup bunların birbirlerinin üzerine değil de yanlarına kurulmuş olması, günümüz arkeoloji, sanat tarihi ve mimari ilimleri açısından son derece kıymetli veriler elde etmesine imkan tanımaktadır. Şehir, en eski yerleşim alanından itibaren günümüze kadar gelen birbirine bitişik bir dizi meskûn alandan müteşekkildir. Böylece her bir döneme dair kalıntılar bir şekilde günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Bu özelliğiyle Merv, medenî hayatın gelişimine dair, tâbir yerindeyse, bir açık hava müzesini andırmaktadır. Şehrin bize sunduğu bu imkan sayesinde kadim zamanlardan Ortaçağ sonuna kadar bölgedeki şehirlerin geçirdiği değişim süreçlerini somut olarak tespit edebilmiş durumdayız. Bu da medenî hayatın ne şekilde devam ettiğine dair öne sürülen tezlerin yeniden şekillenmesinde etkili olan bir husustur.

Fethiyle birlikte Sâsânî bürokrasisinin İslâmî ilkelerle çelişmeyen kısmının, şehrin yönetiminde görev alarak çalışmamızın zaman sınırları olan yaklaşık ilk iki asır boyunca devamlılığını koruduğu anlaşılmaktadır. Bunda şehrin sulh yoluyla fethedilmesinin yanında ilk zamanlarda Müslümanların bölgeyi daha iyi tanıyan yerel yönetimlerin özellikle vergi toplanması gibi işlerde yardımlarına ihtiyaç duyuyor olmaları etkili olmuştur. Sonuç olarak, bu çalışmanın da ortaya koyduğu üzere İslâm idare sistemi, farklı etnik ve kültüre sahip insanların çoğunlukta olduğu coğrafyalarda bile gerilim ve çatışma yerine asırlar süren huzur ve barış ortamını tesis etmede son derece başarılı olmuştur.

Şehrin fethedilmesi üzerinden çok geçmeden kalıcı iskânların gerçekleştirilmesi, bölgenin yalnız askerî bir üs olarak tasarlanmadığını, buraya gelen kabile mensupları için kalıcı bir yurt olarak görüldüğünü de ortaya koymaktadır. Bu iki yönden önemlidir: Birincisi, daha Doğu'daki toprakların fethedilmesi ve elde tutulmasında Merv merkezli askerî üssün lojistik gibi hayatî öneme hâiz hususlarda büyük yardımı olmuştur. İkinci olarak, farklı kültürlere mensup insanlarla bir arada yaşamanın en yoğun tecrübe edildiği yerlerin başında gelmesi hasebiyle İslâmlaşmanın bölgedeki ve hatta daha Doğu'daki kaderi üzerinde belirleyici olmasıdır. Merv'deki tecrübenin başarısı sadece kent merkezinde değil, iki yüzü

aşkın köy yerleşimine sahip kırsal alanda ne denli yoğun bir iskânın ve buna bağlı olarak İslâmlaşmanın yaşandığını gözler önüne sermektedir.

Şehrin kuruluşundan itibaren ilk İslâmî devre kadar fizikî yapısında iki önemli değişim meydana gelmiştir. Bunlardan birisi, en eski yerleşim birimi olan Erk Kale'nin etrafına taşan yerleşim alanının Selevkoslar zamanında surlarla çevrelenerek Gavur Kale yerleşim alanının teşekkül etmesidir. Sâsânîlerin Müslümanlar tarafından yıkılışına ve Merv'in fethine kadar şehir, Erk Kale ve Gavur Kale yerleşimi ile muhtemelen dışarı taşan küçük bir kenar mahalleden müteşekkildi. İkinci büyük değişimi, Müslümanların 31/651 yılında şehri fethetmesinden sonra gerçekleştirdikleri yoğun iskân neticesinde yaşadı. Gavur Kale'nin batısında bulunan kenar mahalle Müslüman yerleşimcilerin iskân edildiği bir alan haline geldi. "Rabaz" adı verilen bu yer, asıl şehir hüviyetini ise Abbasî ihtilâlinin baş mimarı Ebû Müslim el-Horasânî zamanında aldı. Müslümanlar onun zamanında merkezde büyük bir Cuma Camii, yönetim işlerinin yürütüldüğü dârülimâre, bir pazar yeri ve meydan ile kendi medeniyet anlayışlarına uygun yeni bir şehir merkezi inşa ettiler. Böylece bir zamanların kenar mahallesi (rabaz) olarak tarih sahnesine çıkan yerleşim alanı, ilk İslâmî devirde asıl şehir merkezi (şehristan) olma vasfına kavuştu. Bir zamanların şehristanı (Gavur Kale) ise yavaş yavaş yerini endüstriyel faaliyetlerin icra edildiği bir sahaya terketmeye başladı. Müslümanlarca teşkil edilen bu yeni merkezde yer alan cadde ve sokaklarının temizliği, yüksek yapılı konak, kasr ve saraylar ile bitişindeki bağ ve bahçeler, insanları Merv'de yaşamaya teşvik eden mimarî harikalar olarak bilinmekteydi.

Merv'in, bölgenin tarihinde söz sahibi olmasına vesile olan ekonomik saiklerin başında Murgap Vahası gibi verimli bir arazi üzerinde kurulmuş olması gelmektedir. İçinde yer aldığı bölgenin dünyada ilk tarımsal faaliyetlerin yapıldığı yerlerden birisi olan Merv şehri de, sahip olduğu sulama sistemi sayesinde ileri seviyede ziraatin yapıldığı bir şehirdir. Şehrin ekonomisi büyük oranda ziraate dayanmaktadır. Buna ilave olarak İpek Yolu üzerinde önemli bir geçiş noktasında yer alması, burada ticaretin de her daim canlı kalmasını sağlamış, böylece şehir her devirde canlı ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü zamanın büyük merkezlerinden olmayı başarmıştır.

İlmî durumunu ele aldığımız son bölümde görüldüğü üzere Merv, İslâmî ilimlere dâir ilk bilgilere burayı fetheden sahabe ile onların çocukları olan tabiûn eliyle ulaşmıştır. Bu minvâlde ilk iki asra tekâbül eden zaman diliminde Merv’de dokuz sahabe ile yirmibeş tâbiûna mensup şahsiyetin yaşadığını ve şehrin dînî ilimler sahasında ihtiyacına cevap verdiğini tespit etmiş bulunuyoruz. Tebe-i Tâbiûn döneminden itibaren ise artık şehirde çok sayıda âlimin başta Kur’an ilimleri ve Hadis olmak üzere Tasavvuf, Şiir ve Edebiyat gibi farklı alanlarda İslâm Kültürü ve Medeniyeti’ne katkı sunmaya başladığı görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Agha**, Saleh Said, “The Arab Population in Hurâsân During The Umayyad Period (Some Demographic Computations)”, *Arabica* 46 (1999), pp. 211-29.
- Ağarı**, Murat, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *AÜİFD*, 47 (2006), sy. 2, ss. 195-216.
- Ahmed b. Hanbel**, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*, I-L, Thk: Şu’ayb el-Arnaûd, Âdil Mürşit ve diğerleri, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1995-2001.
- Altungök**, Ahmet, “Sâsânî Kültür Ve Medeniyetinin İslâm Kültür Ve Medeniyetine Etkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014, ss. 445-487.
- Apak**, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 2 (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, 6. Baskı, İstanbul, 2011a.
- Apak**, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 3 (Emevîler Dönemi)*, 4. Baskı, İstanbul, 2011b.
- Apak**, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi 4 (Abbasîler Dönemi)*, 2. Baskı, İstanbul, 2011c.
- Atagarriyev**, Yegen, “X-XII. Yüzyıllarda Merv”, *Türkler*, ed.: Hasan Celal Güzel, c.V, ss. 388-393.
- Atçeken**, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001.
- Attar**, Aygün, “İrânın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü”, *ERDEM*, sayı: 52, yıl:2008.
- Atvan**, Hüseyin, *eş-Şi’r fi Horâsân mine’l-Feth ilâ Nihâyeti’l-Asri’l-Ümevî*, 2. baskı, Beyrut, 1409/1989.
- Aycan**, İrfan, “Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)”, *AÜİFD*, 1999, DOI: 10.1501/Ilhfak_0000000815, ss. 147-174.
- Aydınlı**, Abdullah, “İbn Râhûye”, *DİA*, c. XX, İstanbul, 1999, s. 241.
- Bahar**, Hasan, “Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Kasım 1994, ss. 233-244.
- Bakkal**, Ali, “İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan’da Tıp”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 18, Sayı 30, Temmuz–Aralık 2013, ss. 9-43.
- Barthold**, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ed.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK Yay., 1990.
- Barthold**, V.V., “Merv Tarihine İlişkin”, Çev.: Gurban Hüseyinov, *Tarihin Peşinde (Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, Yıl: 2016, Sayı: 15, ss. 207-230.
- Barthold**, V.V., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İlave ve Eklerle Çev: Fuad Köprülü, 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

- Bayramob**, Kakacan, “Merv Mimarlık Mektebine Bağlı Bazı Önemli Anıtlar Üzerine”, *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri* (25-26 Nisan 1994), Konya 1995, ss. 149-155.
- Beckwith**, Christopher I., *Empires of The Silk Road: A History of Central Eurasia From The Bronze Age to The Present*, Princeton University Press, 2009.
- Belâzüri**, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, I-XIII, Thk.: Süheyl Zekkâr, Rayâd Ziriklî, Beyrut, 1996.
- Belâzüri**, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Beyhakî**, Ebû Bekir (ö. 458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*, I-VII, Thk: Abdü'l Mu'tî Kal'acî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1988.
- Bîrûnî**, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (ö. 453/1061 ?), *el-Âsâru'l-Bâkiye Ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, (Chronologie Orientalischer Völker von Alberün), Neş.: C. Eduard Sachau , Leipzig 1878.
- Bozkurt**, Nahide, “Me'mûn”, *DİA*, c. XXIX, İstanbul, 2004, ss.101-104.
- Bozkurt**, Nahide, *Mutezile'nin Altın Çağı*, Ankara, 2016.
- Bozkurt**, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, Ankara, 1999.
- Bozkurt**, Nebi, “İpek Yolu”, *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 369-373.
- Bozkurt**, Nebi, “Pamuk”, *DİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, ss. 154-156.
- Buhârî**, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr*, I-VIII, Haydarâbâd, 1360/1941.
- Câhız**, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-III, Beyrut, h. 1423.
- Câhız**, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî (ö. 255/869), *et-Tebessur bi't-Ticâra fî Vasfî mâ Yestezrifu fî'l-Büldân mine'l-Emti'ati'r-Rafî'a ve'l-A'lâki'n-Nefîse ve'l-Cevâhiri's-Semîne*, Thk.: Hasan Hasenî Abdülvahhab et-Tûnusî, Kahire, 1994.
- Can**, Mesut, *Fazl b. Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Ü. S.B.E., Konya, 2010.
- Can**, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara: TDV Yay., 1995.
- Cebecioğlu**, Ethem, “Mansûr b. Ammâr”, *DİA*, c. XXVIII, İstanbul, 2003, s. 8.
- Cerasetti**, Barbara, “A 5000-Years History of Settlement and Irrigation in the Murghab Delta (Turkmenistan). An Attempt of Reconstruction of Ancient Deltaic System.” In: *Archaeological Informatics: Pushing the Envelope, CAA 2001. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. Proceedings of the 29th Conference*, Gotland, April 2001, (British Archaeological Reports. International Series, 1016), G. Burenhult, J. Arvidsson, eds. Oxford: Archaeopress, 2002, 21-27.

- Cezar**, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977.
- Cüveynî**, Alaaddin Ata Melik (ö. 681/1283), *Tarih-i Cihangüşa*, I-III, Çev.: Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Çakmak**, Mehmet Ali, “Bir Selçuklu Başkenti Merv Şehri ve Çevresinde Şekillenen Tarih”, *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, c. IX, sayı: 2 (Güz 2007), ss. 37-46.
- Çeşmeli**, İbrahim, “Moğollar Öncesi Orta Asya’da Süryani Hıristiyanlığı”, *Arkeoloji ve Sanat*, 140: Mayıs-Ağustos 2012, ss. 195-206.
- Çetin**, Osman, “Horasan”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 234-241.
- Çoruhlu**, Yaşar, “Eski Merv’de Kız Bibi Türbesi”, *Sanatsal Mozaik*, Sayı: 22, Haziran, İstanbul, 1997, ss. 52-54.
- Çoruhlu**, Yaşar, “Sultan Sencer Türbesinin İçinde Bulunduğu Tarihi Doku”, *Uluslararası Dördüncü Türk Türk Kültürü Kongresi Bildirileri (4-7 Kasım 1997)*, Ankara, 1999, ss. 191-204.
- Dalkılıç**, Mehmet, *Horasan’da İktidar Mücadeleleri (M.705-796)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2009.
- Daniel**, Elton L., *History of Iran*, Londra, 2001.
- Delice**, Ali, “Abbasi İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, c. 1, sy. 4 (Mayıs 1999), ss. 37-73.
- Delice**, Ali, “Abbasi İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, c.1, sy. 4, Mayıs 1999, ss. 37-73.
- Demirci**, Mustafa, “Emevîler Devrinde Aşağı Irak’ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu Ve Gelişimi”, *İSTEM*, Yıl: 5, Sy.: 9, 2007, ss. 61-83.
- Dımeşkî**, Ebû Zür’a Abdurrahmân b. Amr (ö. 281/893), *Târîhu Ebî Zür’a*, Thk: Şükrullah Nîmetullah el-Gavcânî, Dımeşk, trz.
- Dîneverî**, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (ö. 282/895), *el-Ahbâru’t-Tivâl*, Thk: Abdü’l-Mün’im ‘Âmir, Bağdâd, 1960.
- Divitçioğlu**, Sencer, *Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma*, Ankara, 2006.
- Dolukhanov**, Pavel, “Central Asia”, *A Dictionary Of Archaeology*, ed.: Ian Shaw, Robert Jameson, Oxford, 1999, ss. 76-82.
- Dûrî**, Abdülaziz, “İslâm’ın İlk Yıllarında Horasan’da Vergi Sistemi”, Çev.: Halil İbrahim Hançabay, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII, sy.: 22 (2010/2), ss. 211-223.
- Dûrî**, Abdülaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, Çev.: Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.
- Durmuş**, İsmail, “Nadr b. Şümeyl”, *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 281-282.
- Ebû Nu’aym**, Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî (ö. 430/1039), *Ma’rifetü’s-Sahâbe*, I-VII, Thk: Âdil b. Yûsuf el-Azâzî, Riyad, 1419/1998.

- Ekayew**, Orazpolat, **Gündogdyew**, Öwez, *Mary-Gündoğaryn Göwheri*, Aşgabat, 2012.
- Ekinci**, Abdullah, “Harran Ve Harran Okulunu Etkileyen Siyasi, Dînî, Coğrafi Ve İlmî Unsurlar”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, 28-30 Nisan 2006, ss. 9-22.
- Esamine**, Halil, “Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskânı”, çev: Saim Yılmaz, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/2000, ss. 203-226.
- Esin**, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi Ve İslâma Giriş*, İstanbul, 1978.
- Ezdî**, Yezîd b. Muhammed (ö. 334/946), *Târîhu'l-Mevsıl*, Nşr.: Ali Habîbe, Kahire, 1967.
- Fayda**, Mustafa, “Abdullah b. Hazim”, *DİA*, İstanbul, 1988, c. I, ss. 106-107.
- Fazlıoğlu**, İhsan, “Habeş el-Hâsib”, *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIV, ss. 367-369.
- Firdevsî**, *Şehname*, I-IV, Çev: Necati Lugal, Kenan Akyüz, Ankara, 1967.
- Foltz**, Richard C., *İpek Yolu Dinleri: Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, Çev.: Aydın Aslan, İstanbul, 2006.
- Frye**, Richard, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, Ed: Bernard Levis ve Heath W. Lowry, Çev.: Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Ankara, 2009.
- Gerdîzî**, Ebû Sa'îd Abdülhây b. ed-Dahhâk (ö. 443/1053 civarı), *Zeynü'l-Ahbâr*, Arapçaya trc: Afâf es-Seyyid Zeydân, 1. Baskı, Kahire 2006.
- Gibb**, H.A.R., “Chinese Record of The Arabs in Central Asia” , *Publications of The Institute For The History of Arabic-İslâmic Science (The İslâmic World in Foreign Travel Account)*, Ed.: Fuad Sezgin, Vol. 74, Frankfurt, 1996, ss. 415-424.
- Griffiths**, Dafydd, **Feuerhach**, Ann , “Early Islamic Manufacture of Crucible Steel at Merv, Turkmenistan”, *Archaeology International*, DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/ai.0312>, <http://www.ai-journal.com/article/view/1802.7.2013>.
- Gutas**, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, Çev.: Lütfü Şimşek, 6. Baskı, İstanbul, 2015.
- Guzman**, Roberto Marin, “Orta Asya ve Horasan'da Abbasî İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme”, Çev.: Mustafa Demirci, *İSTEM*, Yıl:6, Sayı:12, Konya, 2008, ss. 255-277.
- Güzel**, Ahmet, *Abbasî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Konya, 2012.
- Hacıyeva**, Oğulceren, “Orta Çağ Türkmen Mimarlığının Dekorü”, *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Kasım 1997, Ankara, c. II, Ankara, 2000, ss. 23-29.
- Halife b. Hayyât** (ö. 240/854), *Tabakâtü Halife b. Hayyât*, Thk: Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993.

- Halife b. Hayyât** (ö. 240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, Thk: Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad, 1985.
- Hammaş**, Necdet, “Emevîler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdarededeki Rolü”, Çev: İrfan AYCAN, *AÜİFD*, c. 37, sy.: 1, 1997, ss. 175-190.
- Hatîb el-Bağdâdî**, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, I-XVI, Thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, 2002.
- Haug**, Robert Joseph, *The Gate of Iron: The Making of The Eastern Frontier*, A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of The Requirements For The Degree of Doctor of Philosophy (Near Eastern Studies) in The University of Michigan, 2010.
- Haussig**, Hans Wilhelm, “İranın Hudut Bölgelerinde İndocermen Ve Altaylı Göçmen Kabileler”, Çev.: Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 103, Ağustos 1996, ss. 107-120.
- Haussig**, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Çev.: Müjdat Kayayerli, İstanbul: Ötüken Yay., 2001.
- Herrmann**, Georgina- **Kurbansakhatov**, K.-**Simpson**, St John, et al., “The International Merv Project: Preliminary Report on The Seventh Season (1998)”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXVII, 1999, ss. 1-24.
- Herrmann**, Georgina- **Kurbansakhatov**, K.-**Simpson**, St John, et al., “The International Merv Project. Preliminary Report on The Sixth Season (1997)”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, Vol. XXXVI, 1998, pp. 53-75.
- Herrmann**, Georgina, “A Central Asian City on The Silk Road: Ancient And Medieval Merv”, *Archaeology International*, <http://www.ai-journal.com/article/view/ai.0110.2.7.2013>.
- Herrmann**, Georgina, “Early And Medieval Merv: A Tale of Three Cities”, *Proceedings of the British Academy*, 1997, pp. 1-43.
- Herrmann**, Georgina, “Merv: Queen Of The World”, *Minerva (The International Review Of Ancient Art And Archeology)*, vol. 7, Number 6, Britain, 1996.
- Herrmann**, Georgina, **Kurbansakhatov**, K., et al., “The International Merv Project. Preliminary Report on The Second Season (1993)”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, Vol. XXXII, 1994, pp. 53-75.
- Herrmann**, Georgina, **Kurbansakhatov**, K., **Simpson**, St John, et al., “The International Merv Project. Preliminary Report on The Ninth Year (2000)”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXIX, 2001, pp. 9-52.
- Herrmann**, Georgina, **Kurbansakhatov**, K., **Simpson**, St John, et al., “The International Merv Project, Preliminary Report on The Eighth Season (1999)”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXVIII, 2000, ss. 1-31.

- Herrmann, GEORGINA, Kurbansakhatov, K., Simpson, St John, et al.**, “The International Merv Project, Preliminary Report on The Fifth Season (1996)”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXV, 1997, pp. 1-33.
- Herrmann, Georgina, Kurbansakhatov, K., Simpson, St John, et al.**, “The International Merv Project, Preliminary Report on The Fourth Season (1995)”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXIV, 1996, pp. 1-22.
- Herrmann, Georgina, Kurbansakhatov, K., Simpson, St John, et al.**, “The International Merv Project, Preliminary Report on The Third Season (1994)”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXIII, 1995, pp. 31-60.
- Herrmann, Georgina, Masson, V. M., et al.**, “The International Merv Project, Preliminary Report on The First Season (1992)”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXXI, 1993, pp.39-62.
- Herrmann, Georgina, Monuments of Merv (Traditional Buildings of The Karakum)**, London, 1999.
- Hinz, Walther, İslâm'da Ölçü Sistemleri, Çev.: Acar Sevim, İstanbul, 1990.**
- Higham, Charles F.W., Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations, Newyork, 2004.**
- Himyerî, Ebû Abdillâh Muhamed b. Abdillâh (ö. 900/1495), er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr, Thk: İhsân Abbâs, Beyrut, 1980.**
- Hodgson, Marshall G. S., İslâm'ın Serüveni, Çev.: A. Demirhan, İstanbul, 1995.**
- Istahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed (ö. 346/957), Mesâlikü'l-Memâlik, Beyrut: Dâru Sâder, 2004.**
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddin (ö. 328/940), el-İkdü'l-Ferîd, I-VIII, Beyrut, h.1404.**
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan (ö. 571/1176), Târîhu Dimeşk, I-LXXX, Thk: Amr b. Ğarâme el-Amravî, Dârü'l-Fikr, 1995.**
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), el-Cerh ve't-Ta'dîl, I-IX, Beyrut, 1952.**
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ (ö. 749/1349), Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr, I-XXVII, Thk: İbrâhîm Sâlih, Abudabi, 2002.**
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer (ö. 245/859), Kitabü'l-Muhabber, Thk: Ilse Lichtenstadter, Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedide, tsz.**
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), el-Kavlu'l-Müsedded, Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, h.1401.**

- İbn Hacer el-Askalânî**, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Lisânü'l-Mîzân*, I-VII, Thk: Dâiratü'l-Ma'rif en-Nizâmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1971.
- İbn Hacer el-Askalânî**, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII, Thk: Ali Muhammed Muavvid ve Adil Ahmed Abdülmevcud, Beyrut, 1415/1994.
- İbn Haldun**, Abdurrahman (ö. 808/1405), *Târîhu İbn Haldûn -Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahüm min Zevi's-Sultâni'l-Ekber*, I-VIII, nşr.:Halil Şehhâde vd., Beyrut, 1988.
- İbn Hallikan**, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, Thk: İhsan Abbas, Beyrut, 1978.
- İbn Havkal**, Ebü'l-Kâsım Muhammed (IV./X. yüzyıl), *Sûretü'l-Arz*, I-II, Beyrut: Dâr Sâder, 1938.
- İbn Hibbân**, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz et-Temîmî Ebû Hâtım (ö. 354/965), *es-Sikât*, I-IX, 1. Baskı, Haydarabad, 1973.
- İbn Hişâm**, Ebû Muhammed Cemalüddin Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyub el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî (ö. 218/833), *et-Ticân fî Mülûki Himyer*, Thk: Merkezü ed-Dirâsât ve'l-Ebhâs el-Yemeniyye, San'a, h.1347.
- İbn Hurdazbih**, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah (ö. 300/912 ?), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1889.
- İbn Kesîr**, İmâdüddin Ebü'l-Fidâ (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî, Dâru'l-Hicr, 1. Baskı, Beyrut, 1997.
- İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-Me'ârif*, Thk: Servet Ukâşe, Kâhire, 1992.
- İbn Mende**, Ebü'l-Kâsım (ö. 470/1078), *el-Müstahrec min Kütübi'n-Nâs li't-Tezkire ve'l-Müstetrafi min Ahvâli'n-Nâs li'l-Ma'rife*, I-III, Thk: 'Âmir Hasan Sabrî et-Temîmî, Bahreyn.
- İbn Miskeveyh**, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, Thk: Ebü'l-Kâsım İmâmî, Tahrân, 2000.
- İbn Sa'd**, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa' d b. Menî' el-Katib el-Haşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Thk: Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1990.
- İbn Sa'îd el-Mağribî**, Ebü'l-Hasen Nuruddin Ali b. Musa b. Muhammed b. Abdilmelik b. Sa'îd el-Mağribî (ö. 685/1286), *Neşvetü't-Tarab fî Târîhi Câhiliyyeti'l-Arab*, Thk: Nusret Abdurrahman, Ürdün: Mektebetü'l Aksâ, tsz.
- İbn Şemâil**, Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdülhak (ö. 739/1338), *Merâsidü'l-İttilâ' Alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-Bikâ'*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, h.1412.

- İbnü'l-Cevzî**, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed (ö.597/1201), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Thk: Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1992.
- İbnü'l-Esîr**, İzzüddîn Ebi'l Hasan Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdü'l Kerîm b. Abdü'l Vâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VIII, Thk: Ali Muhammed Muavvid ve Adil Ahmed Abdülmevcud, Beyrut, 1415/1994.
- İbnü'l-Esîr**, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebü'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-Târîh*, I-X, Thk: Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut, 1997.
- İbnü'l-Fakîh**, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî (ö. 289/903), *el-Büldân*, Thk: Yûsuf el-Hâdî, Beyrut, 1996.
- İbnü'l-İmâd**, Abdülhay el-Hanbelî (ö. 1089/1678), Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb, I-XI, Thk: Mahmûd el-Arnaûd, Dîmeşk-Beyrut, 1986.
- İbnü'l-Verdî**, Zeynüddin (ö.749/1349), *Târîh*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- İbnü'n-Nedîm**, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk (ö. 438/1047), *el-Fihrist*, Thk.: İbrâhim Ramazân, Beyrut, 1997.
- İbnü's-Şecerî**, Ziyâüddin Ebü's Saâdât, *Emâlî*, I-III, Thk: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Kahire, 1991.
- İbrahimov**, Aydın, SOYKAN, Füsün, "Türkmenistan: Çöl Ve Turizm", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy.:103, Ağustos 1996, ss. 73-106.
- İdrîsî**, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh (ö. 560/1165), *Nüzhetu'l-Müştâk fî İhtirâki'l-Âfâk*, I-II, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, h.1409.
- Jumabayev**, Halilulla, *Hadiste Merv Ekolü (İlk Üç Asır)*, Basılmamış Y.L. Tezi, Uludağ Ü. S.B.E., Bursa, 2004.
- Kalkaşendî**, Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Fezârî (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, I-XV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.
- Kallek**, Cengiz, "Miskal", *DİA*, c. XXX, İstanbul, 2005, ss. 182-183.
- Karahan**, Rana Ece, "Eski Türklerde Şehircilik" (Urbanization in Old Turks), *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 48, Erzurum, 2012, ss. 425-440.
- Kârname-yi Erdeşîri Bâbek**, Pehlevîce'den Farsça'ya aktaran: Kâsım Hâşimî Nejat, Tahran, 1991.
- Kaya**, Eyüp Said, "Nûh b. Ebû Meryem", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, ss. 229-230.
- Kayaoğlu**, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, A.Ü.İ.F. Yay., II. Baskı, Ankara 1984.
- Kazıcı**, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, 7. Baskı, İstanbul, 2009.

- Kazvîni**, Zekeriyâ b. Muhammed b. Muhammed (ö. 682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut: Dâru Sâder, tsz.
- Kırca**, Celal, “İbn Ya’mer”, *DİA*, c. XX, İstanbul, 1999, ss. 447-448.
- Kitapçı**, Zekeriya, “İslâmi Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Mavera’ün-Nehr) III: Aşağı Türkistan'daki Din ve Kültür İstilasının Tesirleri”, *Diyanet Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 1, Ankara, Ocak-Şubat 1979, ss. 44-50.
- Kitapçı**, Zekeriya, “Sosyal Siyasi Ve Dini Yönleri İle İslâmi Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan (Maverâü'n-nehr)” (Geçen Sayıdan Devam), *Diyanet Dergisi*, Cilt: XVII, Sayı: 6, Ankara, Kasım-Aralık 1978, ss. 325-333.
- Kudâme b. Ca’fer**, Ebü'l-Ferec, (ö. 337/948 ?), *el-Harâc ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*, Thk: Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdâd, 1981.
- Kureşî**, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısırî (ö. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, I-II, Mir Muhammed Kütüphanesi, Karaçi/Pakistan, tarihsiz.
- Kurt**, Hasan, “Horasan ve Mâverâünnehrde Haccac Ekolünün Çöküşü”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, c. 14, sy.: 3-4, Ankara, 2001a, ss. 469-479.
- Kurt**, Hasan, “Orta Asya'nın Etnik Ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, c. 12, Sayı: 3-4, Ankara, 1999a, ss. 353-366.
- Kurt**, Hasan, “Süfyani Emevîler Sonrasında Horasan Ve Mâverâünnehr'de İç Mücadeleler (64-85/683-704)”, *AÜİFD*, c. 42 Sy.: 1, Ankara, 2001b, ss. 273-304.
- Küçük**, Raşit, “Abdullah b. Mübârek”, *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, ss. 122-124.
- Küçük**, Raşit, “Abdullah İbnü'l-Mübârek ve Hadis İlmindeki Yeri”, *MÜİFD*, Sayı: 3, İstanbul, 1985, ss. 277-293.
- Le Strange**, Guy, *The Lands of The Eastern Caliphate*, London, 1968.
- Mairs**, Rachel, *The Archaeology of The Hellenistic Far East: A Survey*, Oxford: BAR International Series 2196, 2011.
- Makdisî** Mutahhar b. Tâhir, (ö. 355/966), *el-Bed'ü ve't-Târîh*, I-VI, Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, tsz.
- Makdisî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 390/1000 civarı), *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Thk: M. J. De Goeje, Kahire: Mektebe Medbûlî, 3. Baskı, 1991.
- Markofsky**, Steven Brett, *Illuminating the Black Sands: Survey and Settlement in the Bronze Age Murghab Delta, Turkmenistan*, Thesis submitted for the degree of PhD, Institute of Archaeology, University College London, 2010.
- Masson**, V. M., “Short Notice: Merv, The ‘Soul Of Kings’ In World History, IRAN (*Journal Of The British Institute Of Persian Studies*), vol. XXIX, 1991, pp. 181-183.

- Merzübânî**, Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran (384/994), *Mu'cemu's-Şu'arâ*, Tashih ve Ta'lik: F. Krenkov, Beyrut, 1982.
- Mes'ûdî**, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Thk: Abdullâh İsmail es-Sâvî, Kâhire, trz.
- Mes'ûdî**, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 346/957), *Mürücü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, Thk.: Es'âd Dâğır, Kum: Dâr el-Hicra, h. 1409.
- Mizzî**, Ebü'l-Haccâc Cemâluddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, Thk: Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut, 1980.
- Müellifi Meçhul**, (ö. 372'den sonra), *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, Çev. ve Thk: Yusuf el-Hâdî, Kâhire, h.1423.
- Müellifi Meçhul**, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Thk: Abdülaziz ed-Dûrî ve Abdülcebâr el-Muttalibî, Beyrut: Dâru't-Talî'a,1971.
- Nâsirüddin El-Elbânî**, *Silsiletü Ehâdisi'd-Da'ife ve'l-Mevdü'a*, I-XIV, Riyad: Daru'l Meârif, 1992.
- Naskalı**, Esko, "Parsiler", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 174.
- Özcan**, Koray, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *GÜMMFD*, 2005, cilt: 20, no: 2, ss. 251-265.
- Özçamca**, Salih, *Büyük Selçuklu Şehirleri Ve Ulaşım-Ticaretteki Yerleri (Üç Kaynağa Göre-El-Belazuri, El-Bundari, Er-Ravendi)*, Basılmamış Y.L. Tezi, Uludağ Ü. S.B.E., Bursa, 2007.
- Özen**, Şükrü, "İbn Süreyc", *DİA*, c. XX, İstanbul, 1999, ss. 363-366.
- Özgüdenli**, Osman Gazi, "Merv", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 221-223.
- Özgüdenli**, Osman Gazi, "Ortaçağda İran: Zaman ve Mekan", *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul : Kaknüs Yayınları, 2006a, ss. 11-38.
- Özgüdenli**, Osman Gazi, "Yok Olan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", *Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006b, ss. 491-512.
- Özkan**, İsa, "Türkmenistandaki Adak Yerleri Ve Bu Yerlerle İlgili İnançlar", *Türk Kültürü*, yıl: XXXI, sy.: 368, Ankara, Kasım 1993, ss. 730-740.
- Özkuyumcu**, Nadir, "Hâris b. Süreyc", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, s. 201.
- Öztürk**, Mustafa, "Zülkarneyn", *DİA*, c. XLIV, İstanbul, 2013, ss. 564-567.
- Öztürk**, Mürsel, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- Pırlanta**, İsmail, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişabur*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

- Pourshariati**, Parvaneh, “Local Histories Of Khurasan And The Pattern Of Arab Settlement”, *Studia Iranica*, vol. 27, 1998, ss. 41-81.
- Râfi’î**, Abdülkerim b. Muhammed el-Kazvîni (ö. 623/1226), *et-Tedvîn fî Ahbârî Kazvîn*, nşr: Azîzullah el-Attarîdî, I-IV, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1987.
- Rawlinson**, H.C., “The Road to Merv”, *Publications of The Institute for The History of Arabic-Islamic Science (Islamic Geography)*, vol. 246, Frankfurt, 1995, ss. 301-331.
- Safedî**, Ebü’s Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî (ö. 764/1363), *el-Vafî bi’l-Vefeyât*, Thk: Ahmed el-Arnâûd ve Türkî Mustafâ, Beyrut, 1420/2000.
- Salvatori**, Sandro, “About Recent Excavations at A Bronze Age Site in Margiana (Turkmenistan)”, *Rivista di Archeologia*, XXXI, 2007, 11-28.
- Samur**, Sebahattin, “İslâm Coğrafyacılara Göre Horasan; Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu”, *Bilimname*, IX, Kayseri, 2005/3, ss. 89-104.
- Sandıkçı**, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara, 1991.
- Sarıkaya**, M. Saffet, “Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mezheplerin ve Tarikatların Yeri”, *Türkler*, Ed.: H. Celal Güzel, Ocak 2002, c. V, ss. 498-508.
- Sarianidi**, Viktor, *Marguş: Mystery And Truth of The Great Culture*, Aşgabat, 2008.
- Sayan**, Yüksel, “Merv” Maddesi İçinde “Mimari” Bölümü, *DİA*, c.XXIX, Ankara, 2004, ss. 223-225.
- Sayan**, Yüksel, *Türkmenistan’daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1999.
- Seccâdî**, Seyyid Mansûr Seyyid, *Merv (Bâzsâzi-yi Coğrafyâ-yı Târîhi-yi Yek Şehr ber Pâye-i Neviştehâ-yı Târîhî ve Şevâhidi Bâstân Şinâsî)*, Tahran, 1383.
- Sem’ânî**, Abdülkerim b. Muhammed (562/1166), *el-Ensâb*, Thk: Abdurrahman b. Yahyâ el-Mu’allimî el-Yemânî ve Diğerleri, Haydarabad, 1962.
- Shah**, Naseem Ahmad, “Early Muslim Settlements in Central Asia: A Study of Interaction, Assimilation And Co-Existence”, *Proceedings of International Conference: Islamic Civilization in Central Asia*, Astana, 4-7 September 2007, ss. 299-308.
- Simpson**, St John, “Early Islamic Crucible Steel at Merv”, *İAMS*, 21, 2001, pp. 14-15.
- Simpson**, St John, “Merv, An Archaeological Case-Study From The Northeastern Frontier Of The Sâsânîan Empire”, *Journal of Ancient History*, sy.: 2 (2), 2014, pp. 1-28.
- Sobti**, Manu P., *Urban Metamorphosis And Change in Central Asian Cities After The Arab Invasions*, A Thesis Presented to The Academic Faculty, Georgia Institute Of Technology, Atlanta, 2005.
- Sönmez**, M. Ali, “Ali b. Hucr”, *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 399.

- Söyegov**, Muratgeldi, “Toprak Altında Korunan Çok Eskibir Medeniyet: Türkmenlerin Ekonomik Yaşamına ve Sözlü Folkloruna Etkisive İzleri”, *Akademik Bakış Dergisi (Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-Dergisi)*, Sayı: 36, Mayıs – Haziran 2013, ss. 1-7.
- Söylemez**, M. Mahfuz, “Bağdat İle Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler”, *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü’s-Selam) Uluslararası Sempozyum*, 7-8-9 Kasım 2008, İstanbul, ss. 221-229.
- Söylemez**, M. Mahfuz, “Cahız’ın et-Tebessur bi’t-Ticare Adlı Risalesi”, *AÜİFD*, c.: 42, sy.: 1, Ankara, 2001, ss. 305-331.
- Söylemez**, M. Mahfuz, “Yazılı Kaynaklar Işığında Merv’in Şehir Dokusu Üzerine Notlar”, *İslâm Şehirleri Üzerine Makaleler*, Çorum, 2010, ss. 67-82.
- Söylemez**, M. Mahfuz, *Horasan’ın Bilim Merkezi Merv*, Birinci Basım, Ankara, 2016.
- Sultanmuradov**, Güçmurat, “Eski Merv Çevresine Kültür Felsefesi Açısından Bakış”, *Bilig*, sy.: 16/Kış, Ankara, 2001, ss. 47-55.
- Sultanmuradov**, Güçmurat, “Merv’in Ortaçağ Kültür Hayatı”, *Türkler*, ed.: Hasan Celal Güzel, c. VIII, Ankara, 2002, ss. 862-865.
- Sülemî**, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Habîb b. Rubeyyia (ö. 73/692 [?]), *Tabâkâtu’s-Sûfiyye*, Thk: Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998.
- Sümer**, Faruk, “Dihkân”, *DİA*, c. IX, İstanbul, 1994, ss. 289-290.
- Sümer**, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 2006.
- Şahin**, Haşim, **Arifoğlu**, Yunus, “Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 3, 2013, ss. 361-387.
- Taberânî**, Ebü’l-Kâsım Müsnidü’l-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *el-Mu’cemu’l-Evsat*, I-X, Thk: Târik b. Avdullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire: Dârü’l-Harameyn, 1995.
- Taberânî**, Ebü’l-Kâsım Müsnidü’l-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, I-XXV, Thk: Hamdi b. Abdülmecit es-Silefî, Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, tsz.
- Taberî**, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târîhu’l-Ümem ve’l-Mülûk*, I-XI, Thk: Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, Mısır: Dârü’l-Meârif, trz.
- Tafazzolî**, Ahmad, “Dehqân”, *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/dehqan>, (08.11.2015).
- Tajibayev**, Hoşgeldi, *Türkmenistan Mimarisinde Değişim Ve Devamlılık*, Basılmamış Y.L. Tezi, Gazi Ü. F.B.E., Ankara, 2007.
- Tan**, Orhan, *Merv 2500*, Ankara, 2000.
- Taylan**, Necip, “Ali b. Rabben et-Taberî”, *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, ss. 434-436.

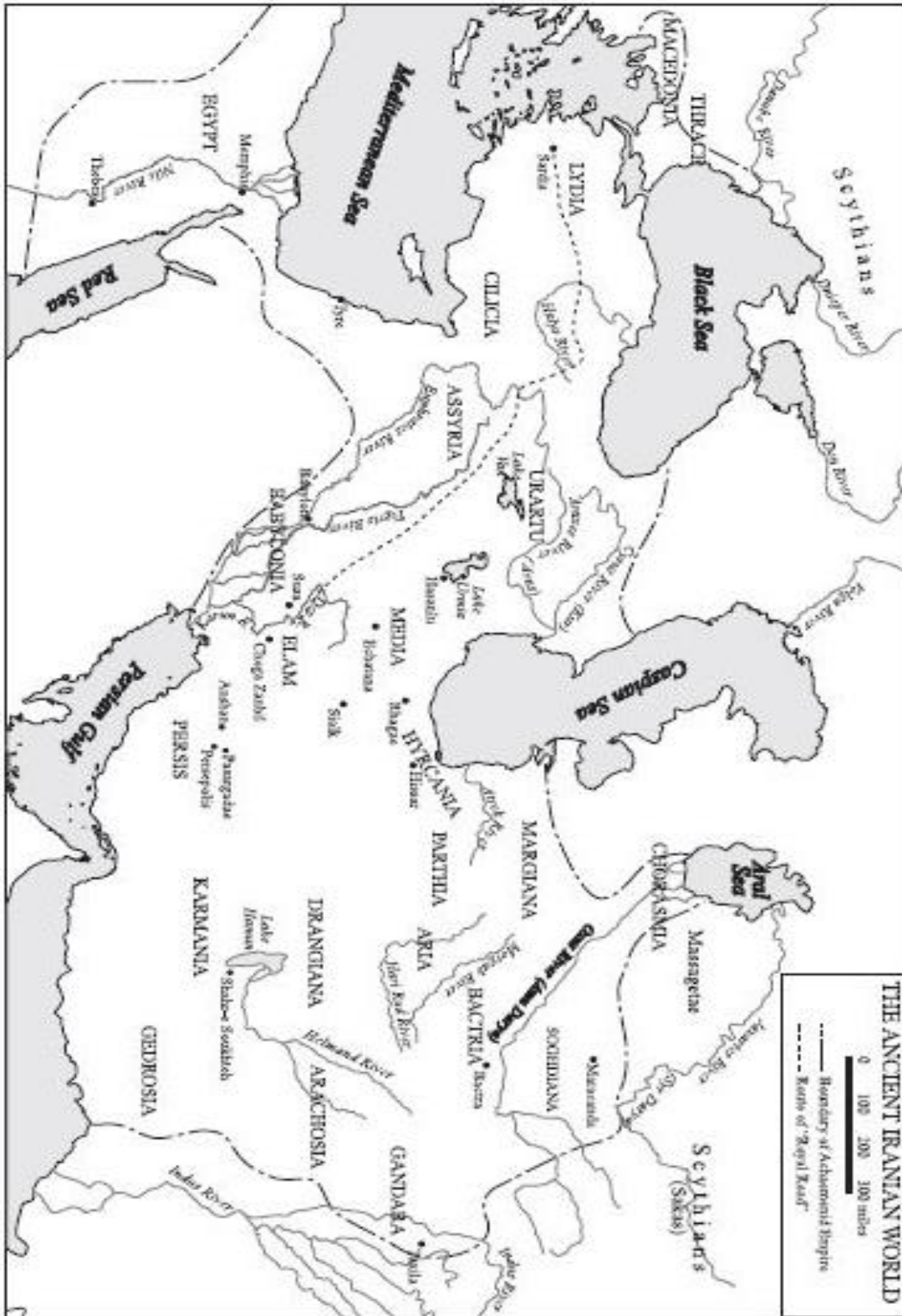
- Tenûhî**, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî et-Tenûhî (ö. 384/994), *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere*, I-VIII, Beyrut, 1995.
- Tuna**, Korkut, Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme, İstanbul: İ.Ü.E.F. Yay., 1987.
- Tural**, Murat, “Mezopotamya Ve Suriye'nin Fethi'nin Abbasîlerdeki Tercüme Devrine Katkısı”, *JASSS (International Journal of Social Science)*, c. V, sy.: 3, Haziran 2012, ss. 243-261.
- UNESCO**, “State Historical and Cultural Park ‘Ancient Merv’, Merv (Turkmenistan)”, Ref No: 886. http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/886.pdf, (8.6.2013).
- Uslu**, Recep, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Ü. S.B.E., İstanbul, 1997.
- Usmanova**, Z. I., “New Material On Ancient Merv”, *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, vol. XXX, 1992, ss. 55-63.
- Üçok**, Bahriye, *İslâm Tarihi (Emevîler-Abbasîler)*, AÜİF Y., Ankara, 1968.
- Varol**, M. Bahauddin, “İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi”, *SÜİFD*, sy.:18 (Güz 2004), ss. 115-134.
- el-Vezne**, Yahya b. Hamza, *Medînetü Merv ve 's-Selâcika hattâ Asrı Sencer*, Kahire, 2007.
- Vurgun**, Seda Yılmaz, “Seyahatnamelerin Işığında Ondokuzuncu Yüzyılda Merv Şehri”, *History Studies*, c. V, Haziran/2013, ss. 241-254.
- Wellhausen**, Julius, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, Çev.: Fikret İşıltan, İstanbul, 1960.
- Williams**, Tim, “Ancient Merv, Turkmenistan: Research, Conservation And Management At A World Heritage Site”, *Archaeology International*, vol. 6, 2002, pp.40-43. DOI: <http://doi.org/10.5334/ai.0612>
- Williams**, Tim, “Training Courses At The Old Silk Road City of Merv, Turkmenistan”, *Archaeology International*, vol. 9, 2005, pp. 53-57. DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/ai.0914>
- Williams**, Tim, “Unmanned Aerial Vehicle Photography: Exploring The Medieval City of Merv on The Silk Roads of Central Asia”, *Archaeology International*, no: 15, 2011-2012, pp. 54-68. DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/ai.1508>
- Williams**, Tim, **Wordsworth**, Paul, “Merv To The Oxus: A Desert Survey of Routes And Surviving Archaeology And The Site of Merv In Turkmenistan”, *Archaeology International*, vol. 12, 2009, pp. 27-30. DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/ai.1207>
- Ya'kûbî**, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vehb İbnu Vâdih (ö. 292/905), *Kitâbü'l-Büldân*, Leiden, 1860.
- Ya'kûbî**, Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Cafer b. Vehb İbnu Vâdih (ö. 292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Thk: Abdü'l-Emîr Mehenâ, Beyrut, 2010.

- Yâfi'î**, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullah b. Es'ad (ö. 768/1367), *Mirâtü'l-Cinân ve İbratü'l-Yakızân fî Ma'rifeti mâ Yü'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, I. Baskı, Beyrut, 1997.
- Yahşimuradov**, Galamılla, *Türkmenistan'da Hadis Kültürü (Hicri İlk Dört Asır ve Günümüz Örnekliğinde)*, Ankara Ü. S.B.E., Ankara, 2012.
- Yakubovskii**, A. Yu., **Bosworth**, C. E., "Marw Al-Shahidjan", *EI²*, c. I, 1991, ss. 618-621.
- Yakubovskii**, A. Yu., **Bosworth**, C. E., "Merv", *Historic Cities of The İslâmic World*, ed.: C.E. Bosworth, Leiden, 2007, ss. 401-406.
- Yâkût el-Hamevî**, Şihabüddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-VII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yâkût el-Hamevî**, Şihabüddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, I-VII, Thk: İhsan Abbas, Beyrut, 1993.
- Yazberdiyev**, Almaz, *Eski Merv Ve Kütüphaneleri*, Haz. Tülin Ege, Ahmet Karataş, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Yazıcı**, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1992.
- Yazıcı**, Tahsin, "Merzüban", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, ss. 255-256.
- Yıldırım**, Ahmet, "Türkistan Coğrafyasında Yetişen Ünlü Din Bilginleri", *Türkler*, Ed.: Hasan Celal Güzel, c. V, ss. 681-690
- Yıldız**, Hakkı Dursun, "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 4.
- Zehebî**, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, Thk.: Şuayb el-Arnaûd ve Diğerleri, 3. Baskı, Beyrut, 1985.
- Zehebî**, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, I-LII, Thk: Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Baskı, 1993.
- Ziriklî**, Ebû Gays Hayreddin b. Mahmud (1893-1976), *el-A'lâm*, 15. Baskı, Beyrut, 2002.
- Zorlu**, Cem, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara, 2001.

EKLER

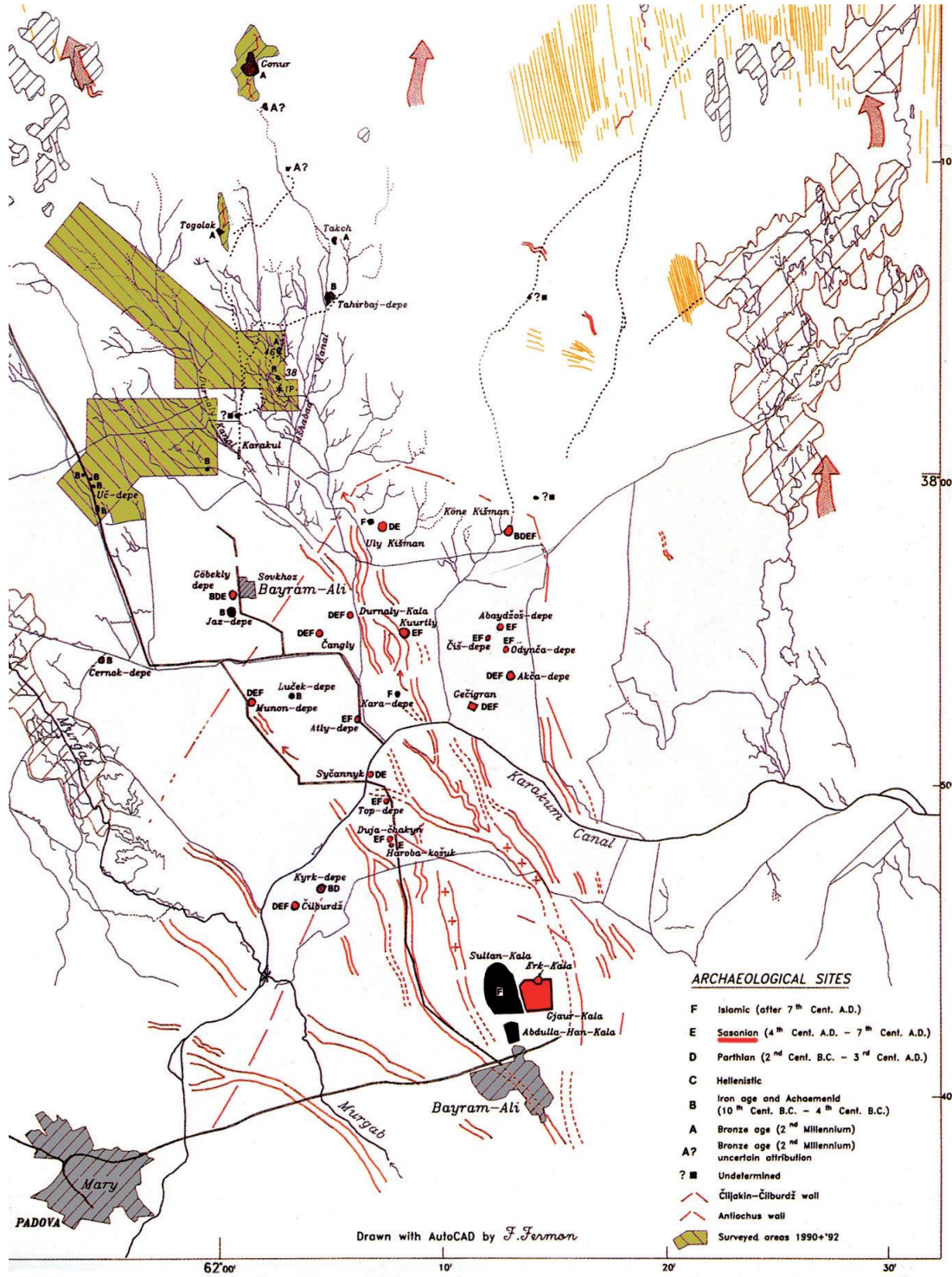
EK-1:

1- Antik Dönem İnan Dünyası

(Kaynak: Elton L. Daniel, *History of Iran*, Londra, 2001, s.22)

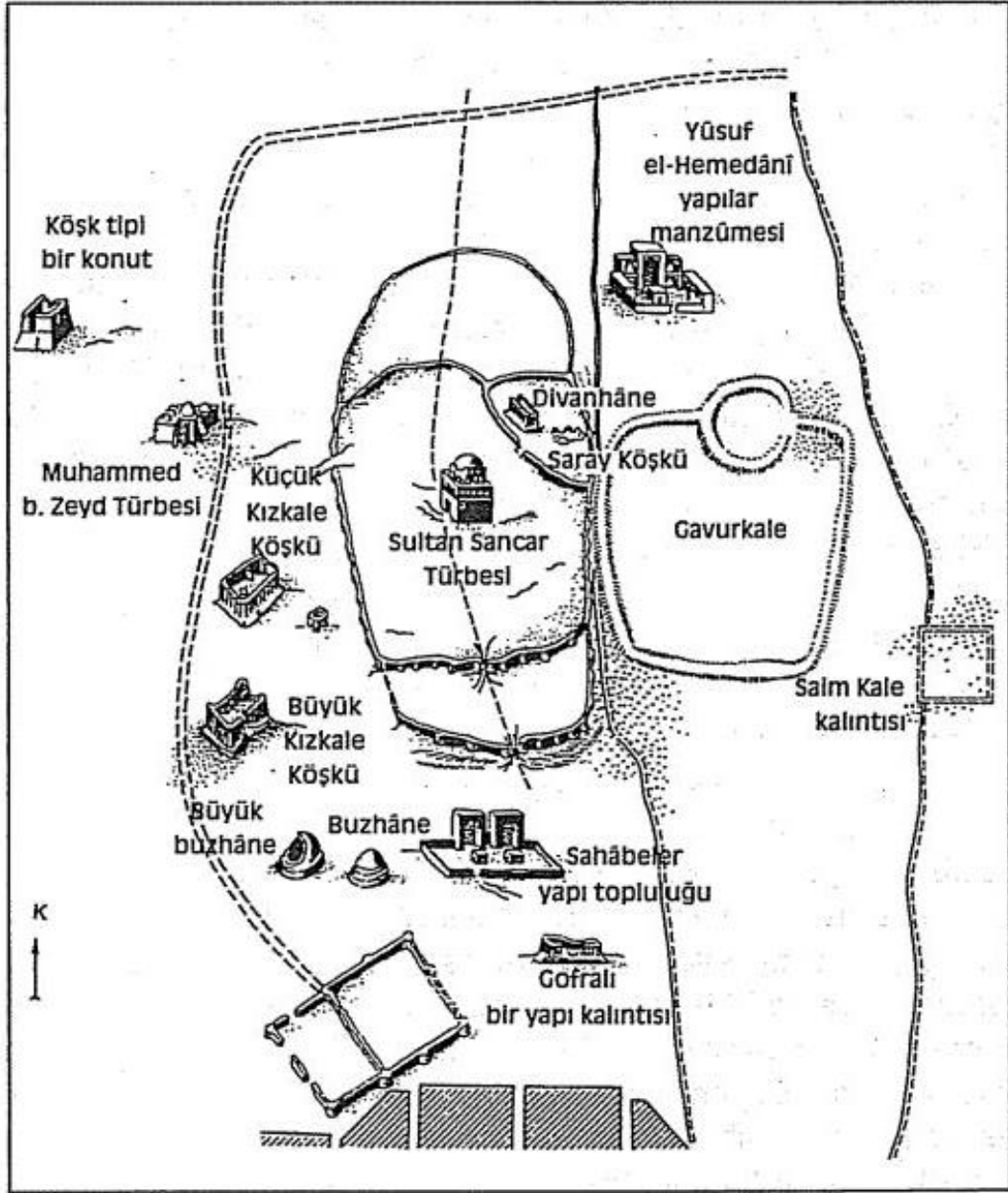
EK-2:

2- Merv Vahası'nın Jeomorfolojik Yapısı

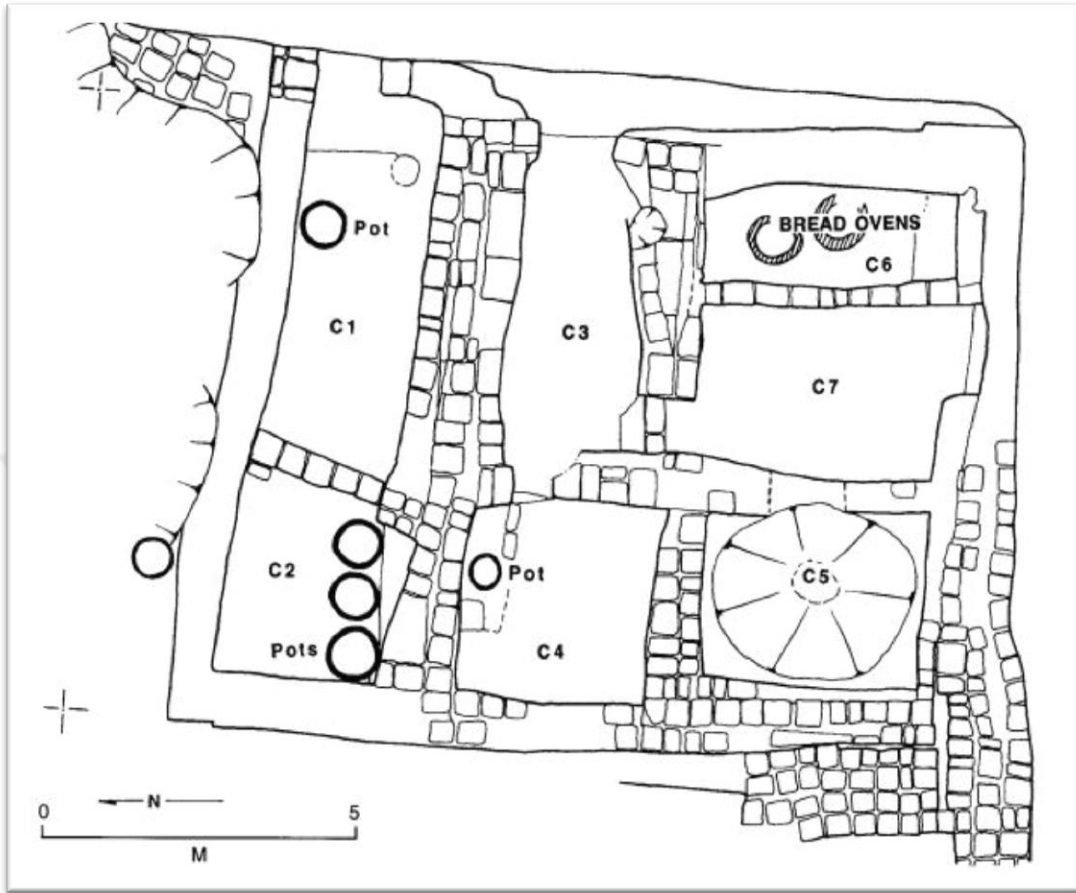
(Kaynak: Simpson, St John, "Merv, An Archaeological Case-Study From The Northeastern Frontier Of The Sâsânian Empire", *Journal of Ancient History*, 2 (2), 2014, s. 6)

EK-3:

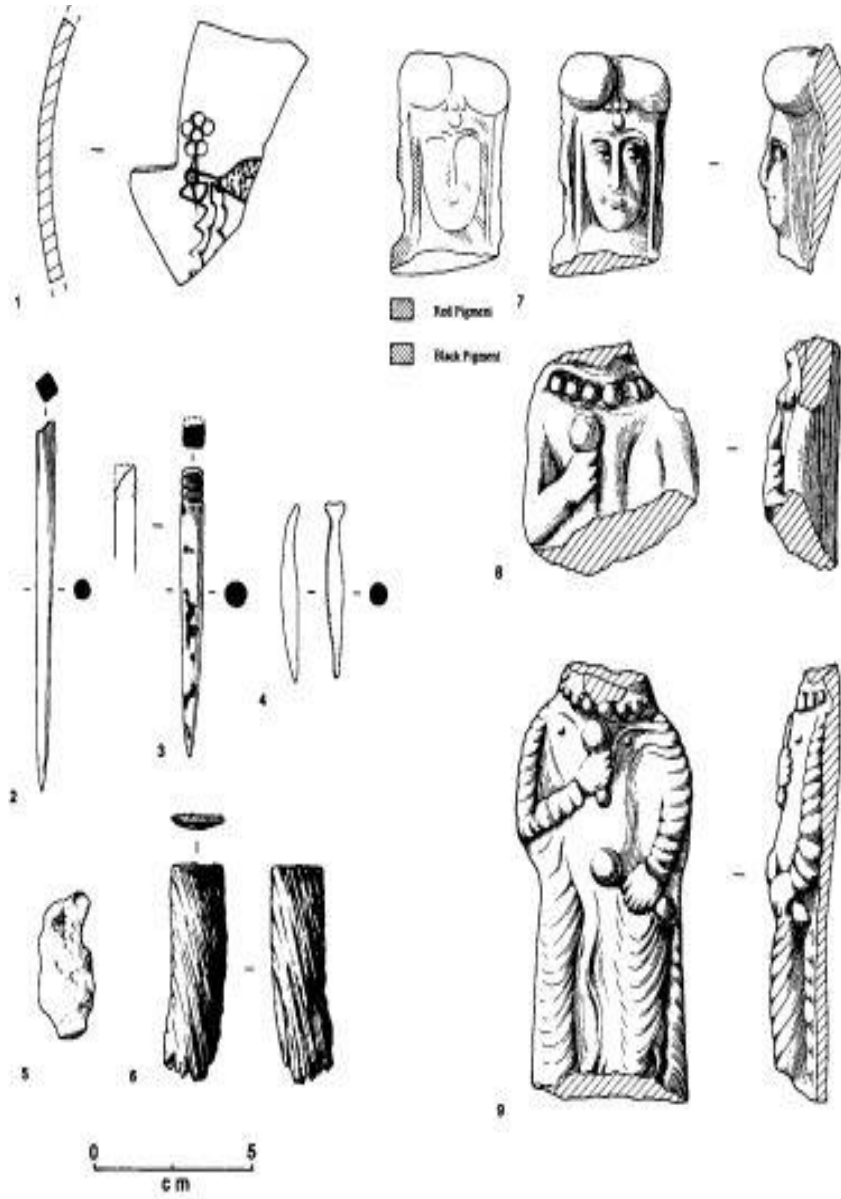

3- Merv'deki Mimari Eserlerin Yerlerini Gösteren Şema

(Kaynak: Sayan, "Merv" (Mimari Bölümü), *DİA*, XXIX, 223)

EK-4:**4- Sâsânî Konut Planı**

(Kaynak: Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, St John Simpson, et al., "The International Merv Project, Preliminary Report on The Fifth Season (1996)", *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, Vol. XXXV, 1997, s. 6)

EK-5:**5- Gavur Kale Alanında Yapılan Kazılardan Elde Edilen Bazı Buluntular**

(Kaynak: Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, St John Simpson, et al., "The International Merv Project: Preliminary Report on The Seventh Season (1998)", *IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies)*, Vol. XXXVII, 1999, s. 6)

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öz Geçmiş

Mesut Can, 1982 yılında Konya'nın Seydişehir ilçesinde dünyaya geldi. İlköğreniminin ardından ortaokul ve liseyi Konya Merkez İmam Hatip Lisesi'nde tamamlayarak 1999 senesinde buradan mezun oldu. Aynı yıl Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlahiyat programını kazandı ve 2003 yılında buradan mezun oldu. Yine bu senede Ankara Üniversitesi bünyesinde açılan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans Programını kazanarak 2005 senesinde buradan mezun oldu ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak atandı.

2005-2014 yılları arasında Niğde ve Konya'da Milli Eğitim Bakanlığına bağlı muhtelif okullarda öğretmenlik yaptı. 2014'ten itibaren Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi dalında araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır.

Evli ve iki çocuk babası olup Arapça ve İngilizce bilmektedir.